SRI HARIKRISHNA NIBNADH-MANI MALA

NO. 12.

THE

BRIHAJJATAKAM

BY

VARAHAMIHIRA

WITH

The Sanskrit Commentary of Bhattotpala

Edited with Mathematical Demonstrations Expository Notes etc,

By

JYAUTIS'ACHĀRYA

PANDIT S'RĪ SĪTĀ RĀMA JHĀ

PUBLISHED BY

Sri Hari Krishna Nibandha Bhawana

BENARES CITY

1934.

1934.

PRINTED, BY

JAI KRISHNA DAS GUPTA

Vidya Vilas Press,

Benares City.

श्रीहरिकृष्णनिबन्धमणिमालायाः
द्वादशो (१२) मणिः ।

श्रीमद्वराहमिहिराचार्यविरचितं-

बृहज्जातकम्

श्रीमद्भट्टोत्पलकृतसंस्कृतटीकासहितम् ।

श्रीमन्मिथिलेशधौतवस्त्रप्रतिष्ठित-
काशीस्थ सं० सं० पाठशालाध्यापक—
ज्यौतिषाचार्यपण्डितश्रीसीतारामझा-
विरचितनवीनगणितोपपत्त्यादिटिप्पण्या समलङ्कृतम् ।
तेनैव च संशोधितम् ।

प्रकाशकः-
श्रीहरिकृष्णनिबन्धभवनम्,
बनारस सिटी ।

१९४१

श्रीगोकुलेश्वरप्रीत्यै तदीयजननोत्सवे ।
श्रीहरिकृष्णदासेन सदानन्दाभिलाषिणा ॥
विक्रमीय-युगवसुनवेन्दुमितशरदि सुतारे
स्थापितमिह शुभसहसि शुक्ल इनतिथिगुरुवारे ।
श्रीहरिकृष्णनिबन्धभवनमिति मणिमालाया
ग्रन्थनाय बुधजनविनोदमतिमङ्गलदायाः ॥

पत्रादि प्रेषणस्थानम्—

श्रीहरिकृष्णनिबन्धभवनम्,

बनारस सिटी ।

भूमिका ।

देवविदरविन्दमिहिरेण वराहमिहिरेण विनिर्मितं "बृहज्जातकं" वस्तुतो बृहज्जातकमेव "यथा नाम तथा गुणाः" इत्यस्मिन्नेव ग्रन्थे चरितार्थतां व्रजति । अधुनाप्येतदेव सम्यगधीयानो दैवज्ञतामुपयातीति तद्विदो विदन्त्येव । तथैतस्य गूढा अपि विषया मादृशां कोमलधियामुपकारार्थमेवामलधिया ज्यौतिर्विद्वद्वरेण श्रीमद्भट्टोत्पलेन विशदीकृताः किन्त्वत्रत्यगणितानि सम्यङ् नोपपादितान्यतो मयाऽल्पधियां हिताय यथामति गणितविषया उपपादिताः । क्वाचिच्च प्राचीनमुद्रणोद्भवलेखकादिभ्रमोत्पन्नच्छन्दोभङ्गादिदोषसहितः पाठोऽपि परिवर्तितः । तथा च ग्रन्थेऽस्मिन् तन्वादिद्वादशभावविचारत्वात्तदानयनज्ञानस्यावश्यकत्वाल्लग्नादिद्वादशभावानयनप्रकारोऽतीव सरलः प्रदर्शितः । यमधीत्य बालोऽपि स्वल्पायासेनैव तदानयने पटुत्वं गमिष्यति । ग्रन्थान्ते च संक्षेपतो विंशोत्तरीदशान्तर्दशाद्यानयनं सोदाहरणं संरक्षितम् । विषयेऽस्मिन् मनुष्याभिमानाज्ञानतस्त्रुटिः संशोधनीया सुहृद्भिरिति सुधियोऽभ्यर्थ्यते ।

विनीतः—

सीतारामझा, चौगमा

अथ बृहज्जातकस्य विषयानुक्रमणिका ।

राशिप्रभेदोऽध्यायः १.

ग्रहयोनिप्रभेदाध्यायः २.

वियोनिजन्माध्यायः ३.

निषेकाध्यायः ४.

इति

श्रीगणेशायनमः

अथ

भट्टोत्पलकृतटीकासमेतं

बृहज्जातकम् ।

ब्रह्माजशङ्कररवीन्दुकुजज्ञजीव-
शुक्रार्कपुत्रगणनाथगुरून्प्रणम्य ।
यः सङ्ग्रहोऽर्कवरलाभविशुद्धबुद्धे-
रावन्तिकस्य तमहं विवृणोमि कृत्स्नम् ॥ १ ॥

यच्छास्त्रं सविता चकार विपुलैः स्कन्धैस्त्रिभिर्ज्योतिषां
तस्योच्छित्तिभयात्पुनः कलियुगे संसृत्य यो भूतलम् ।
भूयः स्वल्पतरं वराहमिहिरव्याजेन सर्वं व्यधा-
दित्थं यं प्रवदन्ति मोक्षकुशलास्तस्मै नमो भास्वते ॥ २ ॥

वराहमिहिरोदधौ सुबहुभेदतोयाकुले
ग्रहर्क्षगणयादसि प्रचुरयोगरत्नोज्ज्वले ।
भ्रमन्ति परितो यतो लघुधियोऽर्थलुब्धास्ततः
करोमि विवृतिप्लवं निजधियाहमत्रोत्पलः ॥ ३ ॥

इह शास्त्रे कानि सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनानि भवन्तीत्युच्यंते । वाच्यवाचकलक्षणः सम्बन्धः वाच्योऽर्थो वाचकः शब्दः । अथवोपायोपेयलक्षणः संबंधः उपायस्त्विदं शास्त्रमुपेयो यद्विज्ञानम् । अथवा आब्रह्मादिविनिःसृतमिदं वेदांगमिति संबंधः । राशिस्वरूपहोराद्रेष्काणनवांशकद्वादशभागत्रिंशद्भागपरिज्ञानग्रहस्वरूपग्रहराशिबलाबलवियोनिजन्माधानपरिज्ञानजन्मकालविस्मापनप्रभावकथनारिष्टायुर्दायदशांतर्दशाष्टकवर्गकर्माजीवराजयोगनाभसयोगचंद्रयोगद्विग्रहादियोगप्रव्रज्याराशिशीलदृष्टिफलभावफलाश्रयप्रकीर्णानिष्टयोगस्त्रीजातकनिर्याणनष्टजातकद्रेष्काणगुणरूपमभिधेयम् । लोकानां प्राक्कर्मविपाकव्यंजकत्वं प्रयोजनम् । सत्पात्रशुभाशुभकथनादिहलोकपरलोकसिद्धिरिति प्रयोजनम् । किमेभिरुक्तैरित्यत्रोच्यते । यस्मान्नृणां श्रोतॄणां संबन्धाभिधेयप्रयोजनकथनाच्छास्त्रविषये श्रद्धा जायत इति । तथा चोक्तमत्रार्थे—"सिद्धिः श्रोतृप्रवृत्तीनां संबंधकथनाद्यतः । तस्मात्सर्वेषु

शास्त्रेषु संबंधः पूर्वमुच्यते ॥ किमेवात्राभिधेयं स्यादिति पृष्टस्तु केनचित् । यदि न प्रोच्यते तस्मै फलशून्यं तु तद्भवेत् ॥ सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित् । यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यते ॥" इति । कस्यास्मिञ्छास्त्रेऽधिकार इत्यत्रोच्यते । द्विजस्यैव । यतस्तेन षडंगो वेदोऽध्येतव्यो ज्ञातव्यश्च । कान्यंगानीत्युच्यंते—"शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः । छन्दसां लक्षणं चैव षडंगो वेद उच्यते ॥" इति । तथा चोक्तमंगे—"वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्वा विहिताश्च यज्ञाः । यस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान् ॥" इति । ज्योतिःशास्त्रं वेदांगमेव । ननु कुतो ज्योतिःशास्त्रस्य वेदांगत्वमुक्तम् । तदुच्यते । चन्द्रसूर्योपरागसंक्रांतिव्यतीपातवैधृतगजच्छायैकादश्यमावस्यादि पुण्यकालकथनात् यज्ञानां कालव्यंजकत्वात् अन्येषां श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तानां कर्मणां कालकथनाच्चास्य वेदांगत्वमेव । तथा च भास्करसिद्धांते—"वेदास्तावद्यज्ञकर्मप्रवृत्ता यज्ञाः प्रोक्तास्ते तु कालाश्रयेण । शास्त्रादस्मात्कालबोधो यतः स्याद्वेदांगत्वं ज्यौतिषस्योक्तमस्मात् ॥ शब्दशास्त्रं मुखं ज्यौतिषं चक्षुषी श्रोत्रमुक्तं निरुक्तं च कल्पः करौ । या तु शिक्षास्य वेदस्य सा नासिका पादपद्मद्वयं छन्द आद्यैर्बुधैः ॥ वेदचक्षुः किलेदं स्मृतं ज्यौतिषं मुख्यता चांगमध्येऽस्य तेनोच्यते । संयुतोऽपीतरैः कर्णनासादिभिश्चक्षुषांगेन हीनो न किञ्चित्करः ॥ तस्माद्द्विजैरध्ययनीयमेतत्पुण्यं रहस्यं परमं च तत्त्वम् । यो ज्योतिषं वेत्ति नरः स सम्यग्धर्मार्थमोक्षाँल्लभते यशश्च ॥" सतामयमाचारो यच्छास्त्रप्रारम्भेष्वभिमतदेवतायाः प्रसादात्तन्नमस्कारेण तत्स्तुत्या तद्भक्तिविशेषेण चाभिप्रेतार्थसिद्धिं वांछति । तदयमप्यावन्तिकाचार्यः श्रीवराहमिहिरनामा द्विजोऽर्काल्लब्धवरप्रसादो ज्योतिःशास्त्रसंग्रहकृद्गणितस्कंधादनन्तरं होरास्कंधं चिकीर्षुरशेषविघ्नोपशांत्यर्थं भगवतः सूर्यादात्मगामिनीं वाक्सिद्धिं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

मूर्तित्वे परिकल्पितः शशभृतो(१) वर्त्माऽपुनर्जन्मना-
मात्मेत्यात्मविदां क्रतुश्च यजतां भर्तामरज्योतिषाम् ।
लोकानां प्रलयोद्भवस्थितिविभुश्चानेकधा यः श्रुतौ
वाचं नः स ददात्वनेककिरणस्त्रैलोक्यदीपो रविः ॥ १ ॥

टिप्पणीकारकृत-मङ्गलाचरणम्—

सदा यत्पदध्यानतो वासवाद्या
भवन्तीष्टसिद्ध्यै समर्थाः सुरास्तान् ।
श्रियं शारदां श्रीगणेशञ्च नत्वा
बृहज्जातके टिप्पणीं सन्तनोमि ॥

(१) "शशिभृतो" इति पाठः साधुस्तदर्थं टीका विलोक्या ।

मूर्त्तित्वे इति ॥ स रविर्भगवानादित्यो नोऽस्मभ्यं वाचं गिरं ददातु प्रयच्छतु । कीदृशो रविः अनेककिरणः न एकः किरणो यस्यासावनेककिरणः प्रभूतरश्मिः । सहस्ररश्मिरित्यर्थः । पुनः किंभूतः त्रैलोक्यदीपः त्रयो लोकास्त्रैलोक्यं भुर्भुवःस्वराख्यं तत्र दीपः प्रकाश्यसाधर्म्यात् । तथा मूर्तित्वे परिकल्पितः शशभृतः शशं प्राणिविशेषं बिभर्ति धारयतीति शशभृच्चंद्रमास्तस्य मूर्तित्वे शरीरत्वे परिकल्पितः । "शशिनो मूर्तिरादित्यः" इति पर्यवस्थापितः यतो जलमयश्चन्द्रः प्रकाशशून्यः प्रोक्तः, तस्मिंस्तरणिकिरणप्रतिफलनादितरस्य ज्योत्स्नाप्रसरविस्तरः । यस्मादुक्तमाचार्येणैव बृहत्संहितायाम् "नित्यमधःस्थस्येंदोर्भाभिर्भानोः सितं भवत्यर्धम् । स्वच्छाययान्यदसितं कुंभस्येवातपस्थस्य ॥ त्यजतोऽर्कतलं शशिनः पश्चादवलंबते यथा शौक्ल्यम् । दिनकरवशात्तथेंदोः प्रकाशतेऽधः प्रभृत्युदयः ॥ सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्छितास्तमो नैशम् । क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मंदिरस्यांतः ॥" इति । तथा च भास्करसिद्धान्ते । "तरणिकिरणसंगादेष पीयूषपिंडो दिनकरदिशि चन्द्रश्चंद्रिकाभिश्चकास्ति । तदितरदिशि बालाकुंतलश्यामलश्रीर्घट इव निजमूर्तिच्छाययेवातपस्थः ॥" इति । तथा च वेदे । "सुषुम्नः सूर्यरश्मिश्चंद्रमाः" इति । अथवा शशिभृतो महादेवस्य मूर्तित्वे परिकल्पितः । यतोऽसौ भगवानष्टमूर्तिः क्षितिजलपवनहुताशनयजमानाकाशसोमसूर्याख्या इत्यष्टमूर्तयस्तस्य महादेवस्यातो माहेश्वरी मूर्तिरादित्य इति । शशिभृत इति साधुपाठः । तथा वर्त्माऽपुनर्जन्मनां न पुनर्जन्म विद्यते येषां तेऽपुनर्जन्मानो मुक्तास्तेषां वर्त्म मार्गः मोक्षद्वारमित्यर्थः । यतो द्विविधो मार्गः देवयानाख्यः पितृयाणाख्यश्च । तत्र पितृयाणमार्गद्वारभूतश्चंद्रमाः येन स्वर्गगामिनः स्वर्गं गच्छन्ति । मोक्षद्वारं सूर्यः । यतः सूर्यमंडलं भित्त्वा मोक्षभाजो भवन्ति मोक्षद्वारं गच्छंतीति । तथा च श्रीभारते भगवान्व्यासः । "स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् ।" इति । आत्मेत्यात्मविदाम् आत्मानं विदंति जानंतीत्यात्मविदो योगिनस्तेषां स एवात्मा चित्तत्वम् । तेजोरूपी प्राणरूपेण हृदयांतरस्थितः । तथा च श्रुतिः । "सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च" इति । जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य सूर्य एवात्मा । क्रतुश्च यजताम् । यजमानानां स एव क्रतुर्यज्ञः । यत उक्तं मनुना । "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥" इति । भर्तामरज्योतिषाम् । अमरा देवाः ज्योतींषि ग्रहनक्षत्रादीनि तेषां भर्ता प्रभुः प्रधान इत्यर्थः । यतः सर्व एव देवयोनयस्तस्योपस्थानं कुर्वंति । ग्रहनक्षत्राणां च केवलन्तद्वशेन नित्योदयास्तमयाः । यत उक्तम् । "तेजसां गोलकः सूर्यो ग्रहर्क्षाण्यंबुगोलकाः । प्रभावन्तो हि दृश्यन्ते सूर्यरश्मिप्रदीपिताः ॥" इति । एवं गुणाधिक्यादमरज्योतिषां प्रभुः । लोकानां प्रलयोद्भवस्थितिविभुरिति । लोकाः

भूर्लोकादयस्तेषां प्रलये विनाशे उद्भवे उत्पत्तौ स्थितौ पालने विभुर्विष्णुः। भगवतोऽतीतवर्तमानभाविकालत्रयपरिच्छेदचिह्नभूतत्वात्। चशब्दोऽत्रवाधारणे। अनेकधा यः श्रुतौ। श्रुतौ वेदे योऽनेकधानेकप्रकारैः पठ्यते। तथा च श्रुतिः। "इदं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्। एकं स द्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः" इति ॥ १ ॥

अधुनास्य शास्त्रस्य परप्रणीतत्वादानर्थक्यं परिजिहीर्षुरन्यशास्त्रेभ्योऽस्य गुणवत्त्वं प्रदर्शयञ्छार्दूलविक्रीडितेनाह—

भूयोभिः पटुबुद्धिभिः पटुधियां होराफलज्ञप्तये
शब्दन्यायसमन्वितेषु बहुशः शास्त्रेषु दृष्टेष्वपि ।
होरातन्त्रमहार्णवप्रतरणे भग्नोद्यमानामहं
स्वल्पं वृत्तविचित्रमर्थबहुलं शास्त्रप्लवं प्रारभे ॥ २ ॥

भूयोभिरिति ॥ होरायास्तंत्रं होरातंत्रम् अथवा होरा एव तंत्रं तदेव महार्णवो दुष्पारत्वात् तंत्र्यते तार्यते येनार्थस्तत्तंत्रम्। अहं होरातंत्रमहार्णवप्रतरणे भग्नोद्यमानां शास्त्रप्लवं प्रारभे। होरातन्त्रमेव महार्णवो महासमुद्रस्तत्प्रतरणे प्रतरणविषये भग्नोद्यमानाम् भग्नोत्सहानां शास्त्रप्लवं प्रारभे करोमि। शास्त्रमेव प्लवः शास्त्रप्लवस्तं शास्त्रप्लवम्। यथा प्लवस्तितीर्णां परपारगमनमाशु संपादयति। तथेदमपि। होरातंत्रमहार्णवप्रतरणे भग्नोद्यमानामित्यत आह। भूयोभिरिति। भूयोभिर्बहुतरैः। किंभूतैः पटुबुद्धिभिः पटुः पट्वी बुद्धिर्येषां ते पटुबुद्धयः प्रचुराः प्रज्ञास्तैः। शास्त्रेषु दृष्टेषु चिरं विचारितेषु सत्स्वपि। किं भूतेषु शब्दन्यायसमन्वितेषु। शब्दानां न्यायः शब्दन्यायः मीमांसा। तदुक्तम्। "शब्दानामेव सा शक्तिस्तर्को यः पुरुषाश्रयम्।" इति। अथवा शब्दाश्च न्यायश्च शब्दन्यायाः शब्दोऽर्थवान्न्यायो मीमांसा तैः समन्वितेषु संयुक्तेषु। किमेकवारं दृष्टेषु नेत्याह। बहुश इति। बहुशः बहून्वारान्व्याससमासैर्बहुप्रकारै रचितेष्वित्यर्थः। किमर्थं दृष्टेषु पटुधियां होराफलज्ञप्तये। चतुरबुद्धीनां होराफलावबोधनाय प्राक्तनकर्मविपाको होरा होरायाः फलं होराफलं तस्य ज्ञप्तिस्तत्फलं शुभाशुभं तज्ज्ञानाय। किंभूतं शास्त्रप्लवं स्वल्पं लघुग्रंथम्। पुनः किंभूतं वृत्तविचित्रम्। वृत्तैः शार्दूलविक्रीडितप्रभृतिभिर्विचित्रं रम्यं तस्मात्स्वल्पतयैवास्य गुणवत्त्वम्। यतस्तेषामत्राप्युद्यमभङ्गो न भवति। स्वल्पमित्यमेन ग्रहणधारणसुखतां प्रदर्शयति। तथा च हस्तिवैद्यकरो वीरसेनः। "समासोक्तस्य शास्त्रस्य सुखं ग्रहणधारणे।" वृत्तविचित्रमित्यनेन सूक्ततां प्रदर्शयति। ननु स्वल्पशास्त्रस्य स्वल्पार्थतैव भविष्यतीत्याह। अर्थबहुलं बह्वभिधेयम्। अत एव पूर्वविरचितशास्त्रेभ्योऽस्य गौरवम्। अन्यथा हि शास्त्रसम्भवात्पुनरुक्ततादोषः स्यात्। एतदुक्तं भवति।

प्रागभिहितशास्त्राण्यतिविस्तृतान्यतस्तेषु भग्नोद्यमास्तदर्थमहं शास्त्रप्लवं प्रारभे। ननु कदाचिदल्पप्रज्ञतया ते भग्नोद्यमास्तत्कुतो लब्धम्। यथा पूर्वशास्त्राणां महत्त्वाद्भग्नोद्यमास्तदर्थमिदमल्पमित्यत इदमाह । पटुधियामित्यनेनैतत्प्रतिपादितं भवति। न हि ते बुद्धिहीनत्वात्तेषु शास्त्रेषु भग्नोद्यमाः किं तर्हि शास्त्रदोषादन्यथाऽत्रापि तेषामुद्यमभङ्गः स्यात्। प्लवमपि स्वल्पं च लघुमदीर्घं वृत्तविचित्रं रम्यमर्थबहुलं वित्तपरिपूर्णमेवं विधं तितीर्षूणामतिसुखावहं भवतीति ॥ २ ॥

अधुना होरशास्त्रस्य पुराकृतकर्मविपाकव्यञ्जकत्वं वर्णद्वयपरिहारेण शब्दव्युत्पत्तिं प्रदर्शयन्निद्रवज्रयाह—

(१)होरेत्यहोरात्रविकल्पमेके वाञ्छन्ति पूर्वापरवर्णलोपात् ।
कर्मार्जितं पूर्वभवे सदादि यत्तस्य पक्तिं समभिव्यनक्ति ॥ ३ ॥

होरेति ॥ होरार्थं शास्त्रं होरा तामहोरात्रविकल्पमेके वांछन्ति । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रो होराशब्देनोच्यते । तस्य विकल्पो विकल्पना । एके अन्ये होरां वांछन्तीत्यर्थः । कथमुच्यते । पूर्वापरवर्णलोपात् । अहोरात्रशब्दस्य पूर्वो वर्णोऽकारोऽपरवर्णश्च त्रकारस्तयोर्लोपमदर्शनं कृत्वा होराशब्दोऽवशिष्यते। किमर्थं पुनरहोरात्रशब्दाद्धोराशब्दो व्युत्पाद्यते इति। अत्रोच्यते । मेषादयो द्वादश लग्नराशयोऽहोरात्रान्तर्भूताः लग्नस्य च कालवशाज्ज्ञानं लग्नवशाच्छुभाशुभज्ञानम्। अतोऽहोरात्राश्रयत्वत्तात एव होराशब्दो व्युत्पाद्यते एतदेवाचार्यस्याप्यभिप्रेतम्। यतः परमतप्रतिषिद्धमनुमतमिति। तथा च सारावल्याम्—"आद्यन्तवर्णलोपाद्धोरास्माकं भवत्यहोरात्रात्। तत्प्रतिषिद्धः सर्वो ग्रहभगणश्चिन्त्यते यस्मात् ॥" किमस्य प्रयोजनमित्याह । कर्मार्जितमिति । पूर्वभवे प्राग्जन्मनि यत्सदादि शुभमशुभं मिश्रं च कर्मार्जितं तस्य पक्तिं पाकं सम्यक् अभिव्यनक्ति प्रकटीकरोति । तथा च लघुजातके । "यदुपचितमन्यजन्मनि शुभाशुभं तस्य कर्मणः पक्तिम् । व्यञ्जयति शास्त्रमेतत्तमसि द्रव्याणि दीप इव ॥" इति । ननु । शुभस्याशुभस्य वावश्यभाविनः किं व्यनक्ति । उच्यते । द्विविधं शुभाशुभं दृढकर्मोपार्जितमदृढकर्मोपार्जितं च । तत्र. दृढकर्मोपार्जितस्य दशाफलं पाकक्रमेण व्यनक्ति । अशुभं दशाफलं ज्ञात्वा यात्रादेः परिहारः कर्त्तव्यः । शुभं ज्ञात्वा यात्रादेरतिशयेन दानम् । अदृढकर्मोपार्जितस्याष्टकवर्गेण फलव्यक्तिः । तत्राशुभं ज्ञात्वा शान्त्यादिभिरुपशमं नयेत् । तथा च यवनेश्वरः । "यद्यद्विधानं नियतं प्रजानां ग्रहर्क्षयोगप्रभवं प्रसूतौ । भाग्यानि तानीत्यभिशब्दयन्ति वार्तानियोगेति दशा नराणाम् ॥ तदप्यभिज्ञैर्द्विविधं निरूक्तं स्थिराख्यमौ-

(१) "कटपयवर्गभवैरिह पिण्डान्त्यैरक्षरैरङ्कैः" इत्यनेन 'होरा' = २८ अतोऽत्र होराशब्देनाष्टाविंशत्यध्यायाः सूचिता आचार्येण ।

त्यातिकसंज्ञितं च। कालक्रमाज्जातकनिश्चितं यत्क्रमोपसर्पि स्थिरमुच्यते तत्॥ सप्तग्रहाणां प्रथितानि यानि स्थानानि जन्मप्रभावानि सद्भिः। तेभ्यः फलं चारगृहक्रमस्था दद्युर्यदोत्पादकसंज्ञितं तत्॥" अनेनास्थिरस्य शान्त्यादिभिरुपशमः प्रदर्शितो भवति। उक्तं च भगवता व्यासेन। "विहन्याद्दुर्बलं दैवं पुरुषेण विपश्चिता।" इति॥ ३॥

अधुना व्यवहारार्थं कालाख्यस्य पुरुषस्य मेषादिराशिपूर्वकं शिरःप्रभृत्यङ्गविभागं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

कालाङ्गानि वराङ्गमाननमुरो हृत्क्रोडवासोभृतो
वस्तिर्व्यञ्जनमूरुजानुयुगुले जङ्घे ततोऽङ्घ्रिद्वयम्।
मेषाश्विप्रथमा नवर्क्षचरणाश्चक्रस्थिता राशयो
राशिक्षेत्रगृहर्क्षभानि भवनं चैकार्थसम्प्रत्ययाः॥ ४॥

कालाङ्गानीति॥ कालस्यागांनि तानि च मेषप्रभृतिराशयो नवर्क्षचरणा नवभिर्ऋक्षचरणैर्नक्षत्रपादैः प्रमाणं येषां ते। अश्विप्रथमाः अश्विनीतः प्रभृति नवनक्षत्रपादा एकैकस्य प्रमाणम्। मेषप्रभृतिराशयोऽश्विप्रथमैर्नक्षत्रपादैर्युक्ता इत्यर्थः। "द्वे द्वे सपादे भवनं गते" इति। तथा च भगवान्गार्गिः। "अश्विनी भरणी मेषः कृत्तिकापाद एव च। तत्पादत्रितयं ब्राह्मं वृषः सौम्यदलं तथा॥ सौम्यार्द्धमार्द्रा मिथुनं त्वदित्याश्चरणत्रयम्। तत्पादः पुष्यमाश्लेषा राशिः कर्कटकः स्मृतः॥ पित्र्यं भाग्यमथार्यम्णः पादः सिंहः प्रकीर्तितः। तत्पादत्रितयं कन्या हस्तश्चित्रार्धमेव च॥ तुला चित्रादलं स्वातिर्विशाखचरणत्रयम्। तत्पादं मित्रदैवत्यं ज्येष्ठा वृश्चिक उच्यते॥ मूलमाप्यं तथा धन्वी पादो विश्वेश्वरस्य च। तत्पादत्रितयं श्रोत्रं मकरो वासवं दलम्॥ तद्दलं वारुणं कुम्भस्तथाजाचरणत्रयम्। तत्पाद एको मीनः स्यादहिर्बुध्न्यं च रेवती॥" चक्रे स्थिताश्चक्रस्थिताः चक्रस्थिता राशयः अथवा चक्रवत् स्थिताः अनेन संस्थानमेषां प्रदर्शितं भवति। तत्र कालाख्यस्य वराङ्गं शिरो मेषः। आननं मुखं तद्वृषः। उरो वक्षो मिथुनम्। तद्धृदयं कुलीरः कर्कटः। क्रोडमुदरं सिंहः। वासोभृत् कटिः कन्या। वस्तिर्नाभिव्यञ्जनयोरन्तरे तुला। व्यञ्जनं येन येन पुंस्त्वं व्यज्यते लिङ्गं तत् वृश्चिकः। ऊरुयुगलं धन्वी। जानुयुगलं मकरः। जंघे द्वे कुम्भः। अंघ्रिद्वयं पादयुगलं मीन इति। तथा च बादरायणः। "मेषः शिरोऽथ वदनं वृषभो विधातुर्वक्षो भवेन्नृमिथुनं हृदयं कुलीरः। सिंहस्तथोदरमथो युवतिः कटिश्च बस्तिस्तुलाभृदथ मेहनमष्टमं स्यात्॥ धन्वी चास्योरुयुगं मकरो जानुद्वयं भवति। जङ्घाद्वितयं कुम्भः पादौ मत्स्यद्वयं चेति॥" अस्य प्रयोजनम्। जन्मकाले यो राशिः पापग्रहाक्रा-

न्तः स कालाख्यस्य पुरुषस्य यस्मिन्नङ्गे स्थितस्तत्राङ्गे जातस्योपघातो वक्तव्यः। यत्र सौम्यः स्थितस्तत्र पुष्टिरिति तथा च सारावल्याम् ।

"कालनरस्यावयवान्पुरुषाणां कल्पयेत्प्रसवकाले ।
सदसद्ग्रहसंयोगात्पुष्टान्सोपद्रवांश्चापि" ॥ इति ।

राशिक्षेत्रमित्यादि । एषां च प्रत्येकस्य राशिरिति संज्ञा तस्यैव पर्यायनामानि । क्षेत्रं गृहमृक्षं भं राशिश्च क्षेत्रं च गृहं च ऋक्षं च भं च तानि राशिक्षेत्रगृहर्क्षभानि भवनं च गृहत्वाद्भवनग्रहणे सिद्धे यत्पुनर्भवनग्रहणं कृतं तत्सर्वेषां गृहपर्यायाणां ग्रहणार्थम् । ऋक्षत्वादपि भग्रहणे सिद्धे यत्पुनर्भग्रहणं तेनैतद्दर्शयति । यत्र यत्र होराशास्त्रे भग्रहणमृक्षग्रहणं वा तत्र तत्र राशेरेव ग्रहणं स्यान्न तु नक्षत्रस्य । एते राश्यादयः शब्दा एकार्थसम्प्रत्यया एकार्थाभिधायका इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अधुना राशीनां स्वरूपविज्ञानं वसन्ततिलकेनाह--

मत्स्यौ घटी नृमिथुनं सगदं सवीणं
चापी नरोऽश्वजघनो मकरो मृगास्यः ।
तौली ससस्यदहना प्लवगा च कन्या
शेषाः स्वनामसदृशाः स्वचराश्च(१) सर्वे ॥ ५ ॥

मत्स्याविति ॥ मीनो राशिर्मत्स्यौ मत्स्यद्वयमन्योन्यं पुच्छाभिमुखम् । एतत्तु कुतो लभ्यते । उच्यते । तस्यैवोभयोदयत्वात् । वक्ष्यति च । "लग्नं समेत्युभयतः पृथुरोमयुग्मम्" इति । घटी कुम्भः स्कन्धासक्तरिक्तघटधारी पुरुषः कुम्भः । मिथुनो नृमिथुनराशिर्मिथुनं नृमिथुनं स्त्रीपुमांसौ तन्मिथुनम् । सगदं सवीणं पुमान्सगदः स्त्री सवीणा । चापी नरोऽश्वजघनः धन्वी राशिश्चापी विद्यमानधन्वा नरोऽश्वजघन अश्वस्तुरगस्तस्येव जघनं पादं यस्य सोऽश्वजघनः चतुष्पादित्यर्थः । मकरो मृगास्यो मकरो राशिर्मकर एव स च मृगास्यो मृगमुखः । तौलीत्यादि । तुला विद्यमानतुलः पुरुषः । कन्याकुमारी प्लवगा नौकास्था ससस्यदहना । सस्यं च दहनश्च तौ सस्यदहनौ ताभ्यां सह वर्तत इति ससस्यदहना । शेषा राशयो मेषवृषकर्कटसिंहवृश्चिकाः स्वनामसदृशाः स्वसंज्ञाविहिताकृतयः तद्यथा । मेषो मेषः वृषो वृषभः कर्कटः कुलीरो जलचरप्राणी सिंहः केसरी वृश्चिको वृश्चिकः कीटजातिः । तथा च सत्यः । "छागो वृषभो वीणागदाधरं मिथुनमंभसि कुलीरः । सिंहः शैले कन्या नौसंस्था दीपसस्यकरा । पुरुषस्तुलाधरो वृश्चिकोऽथ धन्वी नरो हयान्त्यार्धः । मकरार्धं मृगपूर्वं कुम्भी पुरुषो झषो मीनः ॥" स्वचराश्च सर्वे सर्वे द्वादश राशयः स्वचराः स्वेषुस्वेषु स्थानेषु चरन्ति यथाद्रूपस्थाननिवासिन इत्यर्थः । तद्यथा मेषवृषा-

(१) "खचरा" इत्यपि पाठः क्वचित् सोऽप्युक्त एवेति ।

आरण्यौ दिवारात्रौ ग्राम्यौ मिथुनं ग्रम्यः कर्कटोऽम्बुचरः सिंह आरण्यः कन्या दर्शितदेशविभागा तुला पण्यवीथिस्थः वृश्चिकः श्वभ्रचारी धन्वी ग्राम्यः मकरस्य पूर्वभाग आरण्योऽन्यो जलचरः कुम्भो ग्राम्यः मीनो जलचर इति । तथा च यवनेश्वरः ।

"आद्यः स्मृतो मेषसमानमूर्तिः कालस्य मूर्द्धा गदितः पुराणैः ।
सोऽजाविकासञ्चरकन्दराद्रिस्तेनाग्निधात्वाकररत्नभूमिः ॥ १ ॥
वृषाकृतिस्तु प्रथितो द्वितीयः स वक्त्रकण्ठायतनं विधातुः ।
वनाद्रिसानुद्विपगोकुलानां कृषीवलानामधिवासभूमिः ॥ २ ॥
वीणागदाभृन्मिथुनं तृतीयः प्रजापतेः स्कंधभुजांसदेशे ।
प्रनर्तको गायनशिल्पकस्त्रीक्रीडारतिर्द्यूतविहारभूमिः ॥ ३ ॥
कर्की कुलीराकृतिरम्बुसंस्थो वक्षःप्रदेशे विहितश्च धातुः ।
केदारवापीपुलिनानि तस्य देवाङ्गनारम्यविहारभूमिः ॥ ४ ॥
सिंहश्च शैले हृदयप्रदेशे प्रजापतेः पञ्चममाहुराद्याः ।
तस्याटवीदुर्गगुहावनाद्रिव्याधावनीदुर्गवनप्रदेशाः ॥ ५ ॥
प्रदीपिकां गृह्य करेण कन्या नौस्था जले षष्ठमिति ब्रुवन्ति ।
कालार्थधीरा जठरं विधातुः सशाड्वला स्त्री रतिशिल्पभूमिः ॥६॥
वीथ्यां तुला पण्यधरो मनुष्यः स्थितः स नाभीकटिबस्तिदेशे ।
शुल्कार्थवीथ्यापणपट्टनाध्वसार्थाधिवासोन्नतसस्यभूमिः ॥ ७ ॥
श्वभ्रोऽष्टमो वृश्चिकविग्रहस्तु प्रोक्तः प्रभोर्मेढ्रगुदप्रदेशे ।
गुहाबिलश्वभ्रविषाश्मगुप्तिर्वल्मीककीटाजगराहिभूमिः ॥ ८ ॥
धन्वी मनुष्यो हयपश्चिमार्धस्तमाहुरूरू भुवनप्रणेतुः ।
समस्थितव्यस्तसमस्तवाजिसुरास्त्रभृद्यज्ञरथाश्वभूमिः ॥ ९ ॥
मृगार्द्धपूर्वो मकरोम्बुगार्धो जानुप्रदेशे तमुशन्ति धातुः ।
नदीवनारण्यसरोद्रथनूपश्वभ्राधिवासो दशमः प्रदिष्टः ॥ १० ॥
स्कंधे तु रिक्तः पुरुषस्य कुम्भो जंघे तमेकादशमाहुरार्याः ।
शुष्कोदकाधारकुशस्य पक्षी स्त्रीशौण्डिको द्यूतनिवासभूमिः ॥ ११ ॥
जले तु मीनद्वयमंत्यराशिः कालस्य पादौ विहितौ वरिष्ठौ ।
स पुण्यदेवद्विजतीर्थभूमिर्नदीसमुद्राम्बुचयाधिवासः ॥ १२ ॥"

प्रयोजनं हृतनष्टादिषु द्रव्यस्थानपरिज्ञानम् ।
उक्तं च । "राशिभ्यः कालदिग्देशा" इति ॥ ५ ॥

अधुना राशिनवमांशद्वादशांशाधिपांस्तोटकेनाह—

क्षितिजसितज्ञचन्द्ररविसौम्यसितावनिजाः
सुरगुरुमन्दसौरिगुरवश्च गृहांशकपाः(१) ।

---

(१) रविचन्द्रावेकैकराश्यधिपौ तथाऽन्ये द्विराश्यधिपा इत्यत्र वृद्धवाक्यम्—

अजमृगतौलिचन्द्रभवनादिनवांशविधि-
र्भवनसमांशकाधिपतयः स्वगृहात् क्रमशः ॥ ६ ॥

क्षितिजसितज्ञेति ॥ क्षितिजादयो ग्रहाः गृहपा अशंकपाश्च गृहाणां राशीनां मेषादीनां पतयः स्वामिनो भवन्ति । क्षितिजोऽगारकः स मेषस्याधिपतिः । सितः शुक्रो वृषभस्य । ज्ञो बुधो मिथुनस्य । चन्द्रः कर्कटस्य । रविरादित्यः सिंहस्य । सौम्यो बुधः कन्यायाः । सितः शुक्रस्तुलायाः । अवनिजोऽगारको वृश्चिकस्य । सुरगुरुर्बृहस्पतिर्धन्विनः । मंदः शनैश्वरो मकरस्य । सौरिः शनैश्चरः कुंभस्य । गुरुर्बृहस्पतिर्मीनस्येति । प्रयोजनं होरास्वामिगुरुज्ञवीक्षितयुता इत्यत्र । एत एव नवांशकाधिपतयः न केवलं मेषस्य भौमाऽधिपतिः । यावद्यस्मिन्राशौ मेषनवांशकोदयो भवति तस्यापि भौमोऽधिपतिः । शेषाणामप्येवमेव । ते च नवांशकाः कथं भवन्तीत्याह । अजमृगतौलिचन्द्रभवनादिनवांशविधिरिति । अजो मेषः मृगो मकरः तौली तुला चंद्रभवनं कर्कटकः । आदिनवांशविधिरिति प्रत्येकमभिसंबध्यते । तत्रैवमभिसम्बन्धोऽभिजायते । अजादिर्मृगादिर्तौल्यादिचन्द्रभवनादिनवांशविधिः सर्वराशीनां भवति । तत्राजादिनवांशविधिर्मेषस्य । तेन मेषवृषमिथुनकर्कटसिंहकन्यातुलावृश्चिकधनुर्धराणां सम्बन्धिनो नवांशा मेषस्य भवन्ति । मृगादिर्वृषस्य । तेन मकरकुंभमीनमेषवृषमिथुनकर्कटसिंहकन्यासम्बन्धिनो नवांशा वृषस्य । तुलादिर्मिथुनस्य तेन तुलावृश्चिकधनुर्मकरकंभमीनमेषवृषमिथुनानां सम्बन्धिनो नवांशाः मिथुनस्य । कर्कटादिः कर्कटस्य । तेन कर्कटसिंहकन्यातुलावृश्चिकधनुर्मकरकुंभमीनानां सम्बन्धिनो नवांशाः कर्कटस्य । एवं सिंहस्य मेषवत् । कन्याया वृषवत् तुलाया मिथुनवत् । वृश्चिकस्य कर्कटवत् पुनरपि धनुषो मेषवत् । मकरस्य वृषवत् । कुंभस्य मिथुनवत् । मीनस्य कर्कटवत् । तदुक्तं ग्रथांतरे ।

"मेषकेसरिधन्विनां मेषाद्या अंशकाः स्मृताः ।
वृषकन्यामृगाणां च मकराद्या नव स्मृताः ॥
तुलामिथुनकंभानां तुलाद्या नव कीर्तिताः ।
कर्कटालिझषाणां च कर्कटाद्या नवांशकाः ॥" इति ।

"कण्ठीरवं विक्रमिणं विलोक्य स्वीयं पदं तत्र चकार सूर्यः ।
मैत्र्या तदासन्नतया कुलीरे निजं बबन्धालयमेगलक्ष्मा ॥
अन्ये ग्रहा गृहयियाचिषया क्रमेण शीतांशुतीग्ममहसोः सदनं समीयुः ।
प्रासक्रमेण ददतुर्भवनानि तौ तु ताराग्रहा द्विभवनास्तत एव जाताः" ॥

"राजानौ रविशीतगू" इत्यादिवचनेन रवी राजा तस्मात् स स्वप्रकृत्यनुरूपे सिंहभवने स्ववासं चकार । एवं चन्द्रोपि स्वप्रकृत्यनुरूपे जलचरराशौ कर्कटे स्ववासं चकार । तदनन्तरं तौ गृहयियाचिषया समागतेभ्यो राजकुमारादिभ्यो बुधादिभ्यो ग्रहेभ्यः स्वस्वभवनसमीपस्थमेकैकं राशि प्रदत्तवन्तौ तस्माद् बुधशुक्रकुजजीवशनैश्चरा राशिद्वयाधिपा जाता रविचन्द्रौ चैकैकराश्यधिपौ स्त इति ।

प्रयोजनं "स्तेनो भोक्ता पंडिताद्या" इत्यादि। भवनसमांशकाधिपतयः स्वगृहात्क्रमश इति। भवनसमा अंशका भवनसमांशकाः भवनानि द्वादश तत्समा अंशका द्वादशांशका इत्यर्थः। ते च प्रत्येकस्य राशेः स्वगृहादारभ्य गणनीयाः। तद्यथा। मेषस्य मेषवृषमिथुनकर्कटसिंहकन्यातुलावृश्चिकधन्विमकरकुम्भमीनानां सम्बन्धिनो द्वादश भागा भवन्ति। ते मेषाद्यधिपतयः। एवं वृषस्य वृषाद्या मेषांताः। मिथुनस्य मिथुनाद्या वृषांताः। कर्कटस्य कर्कटाद्या मिथुनांताः। सिंहस्य सिंहाद्याः कर्कांताः। कन्यायाः कन्याद्याः सिंहांताः। तुलायास्तुलाद्याः कन्यांताः। वृश्चिकस्य वृश्चिकाद्यास्तुलांताः। धन्विनो धनुराद्या वृश्चिकांताः। मकरस्य मकराद्या धन्व्यंताः। कुम्भस्य कुम्भाद्या मकरांताः। मीनस्य मीनाद्याः कुम्भांता इति। प्रयोजनं चैषां "तात्कालिकेंदुसहितो द्विरसांशको यः" इत्यादि ॥ ६ ॥

अधुना त्रिंशांशकाधिपतीन्पुष्पिताग्रयाह—

(१)कुजरविजगुरुज्ञशुक्रभागाः
पवनसमीरणकौर्पिजूकलेयाः।
अयुजि युजि तु भे विपर्ययस्थाः
शशिभवनालिझषान्तमृक्षसन्धिः ॥ ७ ॥

कुजेति ॥ कुजो भौमः रविजः शनिः गुरुर्बृहस्पतिः ज्ञो बुधः शुक्रो भार्गवः एवं कुजरविजगुरुज्ञशुक्राणां क्रमेण भागाः पवनसमीरणकौर्पिजूकलेयाः। तद्यथा। पवना वायवः पञ्च, पञ्च एव भागाः कुजस्य। तत ऊर्ध्वं समीरणा पंचैव रविजस्य एवं दश। अत ऊर्ध्वं कौर्पिसंज्ञा अष्टौ गुरोः कौर्प्याख्यो वृश्चिकः स च गणनयाष्टमः एवमष्टादश। ततः परं जूकसंज्ञाः सप्त भागा बुधस्य जूकसंज्ञा तुलायाः स च गणनया सप्तमः एवं पंचविंशतिः। तत ऊर्ध्वं लेयसंज्ञाः पञ्च शुक्रस्य लेयसंज्ञा सिंहस्य,स च गणनया पञ्चमः एवं त्रिंसत्। किं सामान्येनेत्यत आह। अयुजि युजीति। अयुजि विषमराशौ कुजादयो ग्रहाः पवनादीनां भागानां यथाक्रमेणाधिपतयः तत्र मेषमिथुनसिंहतुलाधनुःकुंभानां विषमराशीनामेष क्रमः। युजि तु भे विपर्यय-

(१)अत्र प्रश्नः—

सूर्याचन्द्रमसोरेव होरे किं सर्वराशिषु।
कुजादिकानां पञ्चानामेवं त्रिंशांशकाः कथम् ॥

इत्यस्योत्तरम्—

त्रिंशांशकं वर्गगणेऽतितुच्छं ज्ञात्वा रवीन्दू कुसुतादिकेभ्यः।
दत्वा महत्वाच्च ततो गृहीतो होराधिकारः स्वयमेव ताभ्याम् ॥

रविचन्द्रौ राजानावतो होरादिवर्गेषु त्रिंशांशकमतितुच्छं ज्ञात्वा कुजादिग्रहेभ्य एव प्रदत्तवन्तौ। तथा—तेषु महदंशत्वात् ताभ्यां रविचन्द्राभ्यामेव होराधिकारो गृहीत इति॥

स्थाः युजि समराशौ पवनादिभागा ग्रहाश्च विपर्ययस्था व्यत्ययेन तिष्ठन्ति। तद्यथा। तत्रादौ पञ्च शुक्रस्य ततः परं सप्त बुधस्य एवं द्वादश। ततः परमष्टौ जीवस्य एवं विंशतिः। ततः परं पञ्च शनेः एवं पञ्चविंशतिः। ततः परं पञ्च भौमस्य एवं त्रिंशत्। तत्र वृषकर्कटकन्यावृश्चिकमकरमीनाः समराशयः एवं त्रिंशद्भागाधिपतयः पञ्च ताराग्रहाः। अत्र केचिदाहुर्यथा। विपर्ययस्था इत्यनेनानन्तराणामेव पवनादिसंख्यानां भागानां विपर्ययेण भवितव्यं न व्यवहिताख्यं कुजादीनाम्। तच्चायुक्तम्। यस्मात्तुशब्दोऽत्र पठ्यते स च कुजादिसमुच्चयार्थः। तथा च श्रुतकीर्तिः। "पञ्चाथ पञ्च चाष्टौ सप्त च पञ्चैव चौजभवनेषु। धरणिसुतमन्दसुरगुरुबुधशुक्राणां क्रमेणांशाः। पञ्चैव सप्त चाष्टौ पञ्च च पञ्चाथ युग्मभवनेषु। भागा भार्गवशशिसुतसुरेज्यशनिभूमिपुत्राणाम्।" इति। प्रयोजनम्। "कन्यैव दुष्टा व्रजतीह दास्यं साध्वी समाया कुचरित्रयुक्ता। भूम्यात्मजर्क्षे क्रमशोंऽशकेषु वक्रार्किजीवेन्दुजभार्गवाणाम्।" इत्यादि। शशिभवनालिझषांतमृक्षसन्धिः अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। शशिभवनान्तमल्यन्तं झषान्तं च ऋक्षसन्धिः। शशिभवनं कर्कटः, अलिर्वृश्चिकः झषो मीनः एतेषामन्तं नवमनवांशकं यत्र नक्षत्रराश्योर्युगपदवसानं तदृक्षसन्धिः यस्मादाश्लेषान्ते कर्कटकान्तः ज्येष्ठान्ते वृश्चिकान्तः रेवत्यन्ते मीनान्त इति। एतदेव लोके गंडान्तमिति प्रसिद्धम्। उक्तं च। "अश्विनीपित्र्यमूलाद्या मेषसिंहहयादयः। वर्तन्ते विषमर्क्षान्ते पादवृद्ध्या यथोत्तरम्।" इति। प्रयोजनं च। "सन्धौ पापे शशिनि च जडः स्यान्न चेत्सौम्यदृष्टिः" इति॥

अधुना लोकव्यवहारार्थं मेषादीनां संज्ञाः पथ्यार्ययाह—

क्रियताबुरिजितुमकुलीरलेयपाथोनजूककौर्प्याख्याः।
तौक्षिक आकोकेरो हृद्रोगश्चान्त्यभं चेत्थम्॥ ८॥

क्रियेति॥ इत्थमेवं प्रकारनामानो मेषाद्या राशयो ज्ञेयाः। तद्यथा क्रियो मेषः ताबुरिर्वृषः जितुमो मिथुनः कुलीरः कर्कटः लेयः सिंहः पाथोनः कन्या जूकस्तुला कौर्प्याख्यो वृश्चिकः तौक्षिको धन्वी आकोकेरो मकरः हृद्रोगः कुम्भः अन्त्यभं मीन इति। प्रयोजनं च। "गोसिंहौ जितुमाष्टमौ क्रियतुले" इत्यादि॥ ८॥

अधुना ग्रहस्य क्षेत्रहोराद्रेष्काणनवांशद्वादशभागात्रिंशद्भागानां वर्गसंज्ञा व्यवहारार्थमिन्द्रवज्रयाह—

द्रेक्काणहोरानवभागसंज्ञास्त्रिंशांशकद्वादशसंज्ञिताश्च।
क्षेत्रं च यद्यस्य स तस्य वर्गो होरेति लग्नं भवनस्य चार्द्धम्॥९॥

द्रक्काणेति॥ द्रक्काणादयः षट् पदार्थाः स्वकीयग्रहस्य वर्गसंज्ञाः। तत्र द्रक्काणो राशित्रिभागः होरा राश्यर्द्धं नवभागो नवांशकः एषा संज्ञा

येषां ते तथा । त्रिंशांशकस्त्रिंसद्भागः द्वादशांशो द्वादशभाग एतत्संज्ञिताश्च एषां संज्ञाख्या येषां ते तथा। यद्यस्य ग्रहस्य क्षेत्रं राशिः स तस्य वर्गः । वर्गशब्देनात्र षड्वर्गः । एते सर्व एव ग्रहस्यात्मीयवर्गसंज्ञाः । एवं षड्विकल्पो राशिः षट्स्वात्मीयेषु स्थितो वर्गस्थो भवति । ननु ग्रहवर्गस्य षड्विकल्पा न सम्भवन्ति । यतश्चन्द्रार्कयोस्त्रिंशांशकाभावः भौमादीनां होराभावः तस्मात्पञ्च सम्भवन्ति तेन पञ्चस्वात्मीयेषु स्थितो वर्गस्थः एतदप्युपलक्षणार्थम् । अतो यथासम्भवं त्र्यादिविकल्पस्थो ग्रहो वर्गस्थ उच्यते । यस्माद्भगवान्गार्गिः ।

"क्षेत्रं होराथ द्रेक्काणो नवांशो द्वादशांशकः ।
त्रिंशांशकश्च वर्गोऽयं सर्वस्य समुदाहृतः ॥
त्र्यादिष्वपि पदार्थेषु स्थितः स्वेषु स्ववर्गगः ।
पञ्चवर्गगतोऽप्येवं ग्रहो भवति नान्यथा ॥"

इति । प्रयोजनम् । "एकोऽपि वर्गोपगतो नराणां शुभोऽशुभो वापि चतुष्टयस्थः । वर्गोऽपि वास्योदयगो विनाशं बहुप्रकारं कुरुतेऽध्वगानाम् ।" इत्यादि । होरालग्नयोः सहार्थमाह । होरेति लग्नं भवनस्य चार्धमिति । होरेति लग्नमुच्यते । प्रयोजनं च । "होरा स्वामिगुरुज्ञवीक्षितयुता" इति । भवनस्य च राशेरर्द्धं होरा । प्रयोजनम् । "मार्तण्डेन्द्वोरयुजि समभे चन्द्रभान्वोश्च होरे" इति ॥ ९ ॥

अधुना राशीनां रात्रिदिनसञ्ज्ञात्वं पृष्ठोदयशीर्षोदयत्वं च वसन्ततिलकेनाह--

गोऽजाश्विकर्किमिथुनाः समृगा निशाख्याः
पृष्ठो दयाविमिथुनाः कथितास्त एव ।
शीर्षोदया दिनबलाश्च भवन्ति शेषा
लग्नं समेत्युभयतः पृथुरोमयुग्मम् ॥१० ॥

गोऽजेति ॥ गोऽजाश्विकर्किमिथुनाः । गोशब्देन वृष उच्यते अजो मेषः अश्वोऽस्यास्तीत्यश्वी धन्वी कर्की कुलीरः मिथुनः प्रसिद्धः एते गोऽजाश्विकर्किमिथुनाः समृगा मृगेण सहिताः षड्राशयो निशाख्या रात्रिबलसञ्ज्ञाः । पृष्ठोदया विमिथुनाः त एव रात्रिसञ्ज्ञा विमिथुनाः मिथुनवर्जिताः पृष्ठोदयसञ्ज्ञा भवन्ति । पृष्ठेनोदयं यांतीत्यर्थः । मिथुनः पुनः शीर्षोदयः शीर्षोदया इति । उक्तेभ्यः शेषाः सिंहकन्यातुलावृश्चिककुम्भाः शीर्षोदयाः शिरसोदयं यान्ति दिनबलाश्च भवन्ति । अत्र रात्रिदिनबलाख्यास्त इति सञ्ज्ञामात्रम् । यतस्तेषामुत्तरत्र बलं वक्ष्यति द्विपदादयोऽह्नि निशि च प्राप्ते च संध्याह्वय इति एवं सत्याचार्यस्य स्ववचनविरोधः स्यात् तस्मात्सञ्ज्ञामात्रं बलग्रहणम् । प्रयोजनम् । "रात्रिद्युसञ्ज्ञेषु विलोमजन्म" इ-

त्यादि तथा पृष्ठोभयकोदयर्क्षगा इति । यात्रायां वक्ष्यति च । "शीर्षोदये सम्भिवाञ्छितकार्यसिद्धिः पृष्ठोदये विफलता बलविद्रवश्च ।" तथा "शस्तं दिवा दिनबले निशि नक्तवीर्ये रात्रौ विपर्ययबले गमनं न शस्तम् ।" अन्यच्चैभ्यो मीनस्य विशेषमाह । लग्नं समेत्युभयतः पृथुरोमयुग्म पृथुरोमा मत्स्यस्तद्युग्मं मत्स्यद्वयं मीनो राशिः स उभयतः पृष्ठशीर्षाभ्यां लग्नं समेत्यागच्छति ॥ १० ॥

अधुना राशीनां क्रूरसौम्यविभागं स्त्रीपुरुषविभागं चरस्थिरद्विस्वभावविभागं दिगधिपत्वं होराद्रृक्काणपतीनां विभागं च मन्दाक्रान्तयाह--

क्रूरः सौम्यः पुरुषवनिते ते चरागद्विदेहाः

प्रागादीशाः क्रियवृषनृयुक्कर्कटाः सत्रिकोणाः ।

मार्तण्डेन्द्वोरयुजि समभे चन्द्रभान्वोश्च होरे

(१)दृक्काणाः स्युः स्वभवनसुतत्रित्रिकोणाधिपानाम् ॥११॥

क्रूरः सौम्य इति ॥ मेषादयो राशयो यथाक्रमं क्रूरसौम्यसञ्ज्ञाः । तत्र मेषः क्रूरः । वृषः सौम्यः । मिथुनः क्रूरः । कर्कटः सौम्य एवं सर्वेषां योज्यम् । तेन विषमराशयः क्रूरसञ्ज्ञाः समराशयः सौम्यसञ्ज्ञाः । प्रयोजनं च "क्रूरेषु जाताः क्रूरस्वभावाः सौम्येषु जाताः सौम्यस्वभावा भवन्ति ।" इति । तथा चाचार्यः । "ओजे पुरुषा ज्ञेयाः सौम्याः स्त्रीसंज्ञकाः क्रमाद्युग्मे । उग्रेषूग्राः पुरुषाः सौम्या युग्मेषु भवनेषु ।" पुरुषवनिते इति । त एव मेषादयो यथाक्रमं पुरुषवनिताख्या ज्ञेयाः । तेन मेषः पुरुषो नरः । वृषो वनिता स्त्री । एवं सर्वत्र । तेन षड्विषमराशयः पुरुषसञ्ज्ञाः षट् समराशयः स्त्रीसञ्ज्ञाः । प्रयोजनं च पुरुषराशिषु जातास्तेजस्विनः।स्त्रीराशिषु जाता मृदवो भवन्ति । ते चरागद्विदेहा इति । त एव मेषाद्यो राशयो यथाक्रमं यथासङ्ख्यं चरागद्विदेहाख्या भवन्ति । तत्र मेषश्चरः वृषोऽगः स्थिरः मिथुनो द्विदेहो द्विस्वभावः। एवं कर्कटादिषु योज्यम्। तेन मेषकर्कटतुलामकराश्चराः वृषसिंहवृश्चिककुम्भाः स्थिराः मिथुनकन्याधनुर्मीना द्विस्वभावाः । प्रयोजनं च । "चरराशिषु जाताश्चरस्वभावाः स्थिरेषु स्थिरस्वभावा द्विस्वभावेषु मिश्रस्वभावा भवन्ति ।" तथा च सत्यः । "चरसञ्ज्ञाः स्थिरसञ्ज्ञा द्विप्रकृति-

(१)दृक्काणविचारः-"द्रेक्क-द्रेक्काणदृक्काणा भवन्ति च दृकाणवत् ।" इति परद्विरूपकोषः । तथा-"दृग् ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु" कणोऽतिसूक्ष्मे" इति चामरकोषः । कणस्यातिसूक्ष्मस्य भावः काणो धर्मः स्यात्तेन-स्वकीय-बुद्धि-धर्मयोर्विचारार्थं भागो द्रेक्काणांशः कथ्यतेऽत एव प्रथम-पञ्चम-नवमपा एव तत्पतयो भवितुमर्हन्तीति दिक् ।

अथवा "रूपात् कटपयपूर्वैर्वर्णैर्वर्णक्रमाद्भवन्त्यङ्काः ।" इति महासिद्धान्तनियमात् (दृक् = ८१, द्वादशतष्टितशेषः ९ । का= १ । ण=५) । (दृक्काणाः ९ । १ । ५) अत एव "दृक्काणाः प्रथमपञ्चनवपानाम्" इति सिद्ध्यतीति)।

रिति राशयः क्रमशः । राशिस्वभावतुल्या जायन्ते प्रकृतयः प्रसूतानाम् ।" प्रागादीशा इति । क्रियो मेषः वृषः प्रसिद्धः नृयुङ् मिथुनं कर्कटकः कुलीरः एते क्रियवृषनृयुक्कर्कटाः सत्रिकोणा त्रिकोणाभ्यां स्वपञ्चमनवमाभ्यां सहिताः प्रागादिषु पूर्वाद्यासु चतसृषु दिशासु ईशाः स्वामिनो भवन्ति । मेषः स्वपञ्चमनवमाभ्यां सह पूर्वस्याम् । एवं वृषः स्वपञ्चमनवमाभ्यां सह दक्षिणस्याम् । मिथुनः स्वपञ्चमनवमाभ्यां पश्चिमायाम् । एवमेव कर्कोऽपि । तेन मेषसिंहधन्विनः पूर्वस्याम् । वृषकन्यामकरा दक्षिणस्याम् । मिथुनतुलाकुंभाः पश्चिमायाम् । कर्कटवृश्चिकमीना उत्तरस्यामिति । प्रयोजनम् । "हृतनष्टादौ चौरादेर्द्रव्यस्य वा दिग्विज्ञानम् च ।" तथा च । "यातऽयदिङ्मुखगतस्य सुखेन सिद्धिर्व्यर्थश्रमो भवति दिक्प्रतिलोमलग्ने ।" इति । मार्तण्डेन्द्वोरिति मार्तण्डः सूर्यः इन्दुश्चन्द्रः । अयुज्ययुग्मराशौ विषमराशौ यथाक्रमं मार्तण्डेन्द्वोर्होरे भवतः । प्रथमा होरा सूर्यस्य । द्वितीया होरा चन्द्रस्य । होराशब्देनात्र राश्यर्द्धमुच्यते । समभे चन्द्रभान्वोश्चेति । समभे समराशौ चन्द्रभान्वोर्होरे भवतः । प्रथमा होरा चन्द्रस्य शशिनः । द्वितीया भानोः सूर्यस्य । प्रयोजनम् । "सूर्यहोरायां जातास्तेजस्विनश्चन्द्रस्य होरायां मृदुस्वभावा भवन्ति । द्रृक्काणाः स्युरिति । द्रृक्काणो राशित्रिभागः स्वभवनसुतत्रित्रिकोणाधिपानां सम्बन्धिनो द्रृक्काणा भवन्ति प्रथमो द्रेष्काणः स्वभवनाधिपतेरात्मीयभवनाधिपतेः । द्वितीयः सुतभवनस्य पञ्चमस्थानाधिपतेः । तृतीयस्त्रित्रिकोणाधिपतेः नवमस्थानाधिपतेः । तेन मेषस्य प्रथमो द्रेष्काणः प्रथमस्य भौमस्य द्वितीयः पञ्चमस्थानसिंहाधिपतेरर्कस्य तृतीयो नवमस्थानधनुषोऽधिपतेर्गुरोरिति । वृषस्य प्रथमः शुक्रस्य द्वितीयो बुधस्य तृतीयः शनेः । मिथुनस्य प्रथमो बुधस्य द्वितीयः शुक्रस्य तृतीयः शनेः । कर्कटस्य प्रथमश्चन्द्रस्य द्वितीयो भौमस्य तृतीयो जीवस्य । सिंहस्य प्रथमः सूर्यस्य द्वितीयो जीवस्य तृतीयो भौमस्य । कन्यायाः प्रथमो बुधस्य द्वितीयः शनेः तृतीयः शुक्रस्य । तुलायाः प्रथमः शुक्रस्य द्वितीयः सौरस्य तृतीयो बुधस्य । वृश्चिकस्य प्रथमो भौमस्य द्वितीयो जीवस्य तृतीयश्चन्द्रस्य । धन्विनः प्रथमो जीवस्य द्वितीयो भौमस्य तृतीयो रवेः । मकरस्य प्रथमः शनेः द्वितीयः शुक्रस्य तृतीयो बुधस्य । कुम्भस्य प्रथमः शनेः द्वियीयो बुधस्य तृतीयः शुक्रस्य । मीनस्य प्रथमो जीवस्य द्वितीयश्चन्द्रस्य तृतीयो भौमस्येति । प्रयोजनम् । "द्विरुत्तमस्वांशकभत्रिभागैः" इत्यादि ॥ ११ ॥

अधुना मतांतरेण होराद्रेक्काणपतीनां लक्षणमिंद्रवज्रयाह—

केचित्तु होरां प्रथमां भपस्य वाञ्छन्ति लाभाधिपतेर्द्वितीयाम् ।
द्रेक्काणसंज्ञामपि वर्णयन्ति स्वद्वादशैकादशराशिपानाम् ॥ १२ ॥

केचिदिति ॥ केचिद्यवनेश्वरादयः प्रथमां होराम् भपस्य राश्यधिपतेर्वाञ्छन्ति इच्छन्ति । द्वितीयां लाभाधिपतेरेकादशस्थानाधिपस्य । यथा मेषस्य प्रथमहोरा भौमस्य । द्वितीया होरैकादशकुम्भपतेः सौरस्य । एवं सर्वेषामपि याज्यम् । द्रेष्काणसंज्ञामपीति । स्वद्वादशैकादशराशिपानामपि द्रेष्काणसंज्ञां वर्णयन्ति कथयन्ति । प्रथमं स्वाधिपतेरात्मीयस्वामिनः । द्वितीयं द्वादशाधिपतेः । तृतीयमेकादशराश्यधिपतेः । 'यथा मेषस्य प्रथमो द्रेष्काणो भौमस्य द्वितीयो जीवस्य तृतीयः सौरस्य । एवमन्येषामपि ज्ञातव्यम् । तथा च यवनेश्वरः । "आद्या तु होरा भवनस्य पत्युरेकादशक्षेत्रपतेर्द्वितीया । स्वद्वादशैकादशराशिपानां द्रेष्काणसंज्ञाः क्रमशस्त्रयोऽत्र ॥" एवं यवनेश्वरमतेन सर्वग्रहाणाम् होराधिपत्यमस्ति । एतदाचार्यस्य नाभिप्रेतं सत्यादीनामपि । तथा च सत्यः । "ओजेषु रवेर्होरा प्रथमा युग्मेषु चान्तरा शेषा । इन्दोः क्रमशो ज्ञेया जन्मनि चेष्टौ स्वहोरास्थौ ॥ राशिपतेर्द्रेष्काणस्तत्पञ्चमनवम (१।५।९) भवनपतयः स्युः । तेषामधिपतयः स्वस्वद्रेष्काणे ग्रहा बलिनः ॥" इति ॥ १२ ॥

अथ ग्रहाणामुच्चनीचविभागं पुष्पिताग्रयाह—

(१)अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा झषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः ।
दशशिखिमनुयुक्तिथीन्द्रियांशैस्त्रिनवकविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचाः ॥१३॥

अजेति ॥ अजादयो राशयो यथाक्रमेण दिवाकरादीनां ग्रहाणां तुङ्गाः उच्चसंज्ञाः । तद्यथा । अजो मेष आदित्यस्योच्चम् , वृषभो वृषः स चन्द्रस्य मृगो मकरः स भौमस्य अङ्गना कन्या बुधस्य कुलीरः कर्कटो जीवस्य झषो मीनः शुक्रस्य वणिक् तुलाधरः सौरस्य एत एव राशयो दशादिषु भागेषु सूर्यादीनां परमोच्चसंज्ञा भवन्ति । तत्रादित्यस्य मेषो दशमभागे परमोच्चः । चन्द्रस्य वृषः शिखिसंज्ञे तृतीये भागे । भौमस्य मकरो मनुयुक्संख्येऽष्टाविंशे भागे परम उच्चः । मनवश्चतुर्दश तेषां युगं द्विगुणा मनव इत्यर्थः ।

(१) उच्चनीचचक्रम् ।

	ग्र.	र.	चं.	मं.	बु.	बृ.	शु.	श.
उच्चम्	रा.	मेष	वृष	मक.	कन्या	कर्क	मीन	तुला
	अं.	१०	३	२८	१५	५	२७	२०
नीचम्	रा.	तुल	वृश्चि	कर्क	मीन	मक.	कन्या	मेष
	अं.	१०	३	२८	१५	५	२७	२०

बुधस्य कन्या तिथिसंख्ये पञ्चदशे भागे। जीवस्य कर्कट इन्द्रियसंख्ये पञ्चमे भागे। शुक्रस्य मीनस्त्रिनवकसंख्ये सप्तविंशे। सौरस्य तुला विंशे। ननु सर्व एव राशिरुच्चसंज्ञः स च त्रिंशदंशकः तत्र दशादीनां तदन्तर्भूतानां सिद्धैवोच्चसंज्ञा तत्किं दशाद्युपादानम्। सत्यम्। किंतु परमोच्चत्वज्ञापनार्थं दशादीनां ग्रहणम्। अन्यथा सर्व एव राशयोऽमी उच्चसंज्ञाः। तेनोक्तराशिदशाद्यंशस्थाः कथिता ग्रहाः परमोच्चस्था इत्युच्यन्ते। परमोच्चज्ञानेन चोच्चाद्व्यतिरिक्तं प्रयोजनमस्ति। तथा च भगवान् गार्गिः। "स्वोच्चगो रविशीतांशू जनयेतां नराधिपम्। उच्चस्थौ धनिनं ख्यातं स्वत्रिकोणगतावपि॥" तथा च यवनेश्वरः—

"स्वोच्चेषु सर्वान्परिगृह्यभागांस्तिष्ठत्सु सर्वेषु बलाधिकेषु।

लग्ने शुभे पूर्णवपुष्मतींदौ त्रैलोक्यराज्याधिपतिः प्रसूते॥" अथेदृशा एवं विधाः सूर्यादयः परमोच्चस्थिता द्रष्टव्याः। अत्र वृत्तभङ्गभयात्पूरणप्रत्ययान्ता दशादय आचार्येण नोक्ताः। पूरणप्रत्ययान्तत्वमेषां यवनेश्वरवाक्याज्ज्ञायते। तथा च यवनेश्वरः। "सूर्यस्य भागे दशमे तृतीये चन्द्रस्य जीवस्य तु पञ्चमेऽते। सौरस्य विंशे त्वथिसमके तु विंद्याद्भृगोः पञ्चदशे बुधस्य॥ भौमस्य विंशेऽष्टयुते परोच्चम् विंशांशवे सूर्यसुतस्य तूच्चम्।" तेऽस्तनीचा इति। त आदित्यादयो ग्रहा अस्तनीचाः अस्ते नीचम् येषां ते अस्तः सप्तमः प्रकृतित्वात् स्वोच्चात्सप्तमः प्रत्येकस्य नीचसंज्ञः। तद्यथा। आदित्यस्य स्वोच्चान्मेषात्सप्तमस्तुला स नीचसंज्ञ एवं चन्द्रस्य सप्तमो वृश्चिकः। भौमस्य सप्तमः कर्कटः। बुधस्य मीनः। गुरोर्मकरः। शुक्रस्य कन्या। सौरस्य मेष इति। अत्रापि दशादिषु भागेषु परमनीचस्था द्रष्टव्याः। तथा च यवनेश्वरः "स्वोच्चात्तु जामित्रमुशन्ति नीचम् त्रिंशांशो यच्च समानसंख्या।" अथेदृशा एवं विधा रव्यादयः परमनीचस्था भवन्ति। परमनीचस्थानामनिष्टं फलम् भवतीति गार्गिणा प्रदर्शितम्। तथा च गार्गिः।

"अन्धं दिगम्बरं मूर्खम् परपिण्डोपजीविनम्।
कुर्यातामतिनीचस्थौ पुरुषं शशिभास्करौ॥" इति॥ १३॥

अधुना ग्रहाणां वर्गोत्तममूलत्रिकोणपरिज्ञानम् वसन्ततिलकेनाह—

वर्गोत्तमाश्चरगृहादिषु पूर्वमध्यपर्यन्ततः शुभफला नवभागसंज्ञाः।
सिंहो वृषः प्रथमषष्ठहयाङ्गतौलिकुम्भास्त्रिकोणभवनानि भवन्ति सूर्यात् १४

वर्गोत्तमा इति॥ चरगृहादिषु चरस्थिरद्विस्वभावेषु यथासंख्यम् पूर्वमध्यपर्यन्तत आदिमध्यावसानतः। पूर्वमध्यपर्यन्तगा वा पाठः। ये नव भागास्ते वर्गोत्तमसंज्ञा भवन्ति वर्गांशकसमूहे उत्तमाः। तद्यथा। चरेषु मेषकर्कितुलामकरेषु प्रथमो नवांशो वर्गोत्तमाख्यो भवति। स्थिरेषु वृषसिं-

हन्वृश्चिककुम्भेषु मध्यमः पञ्चमो नवांशको वर्गोत्तमः। द्विस्वभावेषु मिथुनकन्याधन्विमीनेषु पर्यन्ततः नवमो नवांशको वर्गोत्तमः। एतदुक्तम् भवति। प्रत्येकस्मिन् राशौ स्वनवमांशको वर्गोत्तमाख्यः इति। तथा च यवनेश्वरः। "स्वे स्वे गृहेषु स्वगृहांशका ये वर्गोत्तमास्ते यवनैर्निरुक्ताः।" इति। शुभफला नवभागसंज्ञा इति। ते च वर्गोत्तमाख्या नवभागसंज्ञा जन्मनि शुभफलदाः शुभम् फलम् ददति। वक्ष्यति च। "शुभम् वर्गोत्तमे जन्म"इति। तथा च सत्यः। "चरभवनेष्वाद्यंशाः स्थिरेषु मध्या द्विमूर्तिषु तथान्त्याः। वर्गोत्तमाः प्रदिष्टास्तेष्विह जाताः कुले मुख्याः॥" प्रयोजनम्। "स्वतुङ्गवक्रोपगतैस्त्रिसंगुणम् द्विरुत्तमस्वांशकभत्रिभागगैः।" इति। सिंहो वृष इत्यादि। सिंहादयो राशयो यथापाठक्रमेण सूर्यादीनाम् ग्रहाणाम् त्रिकोणभवनानि मूलत्रिकोणभवनानि भवन्ति। तद्यथा। सिंहः सूर्यस्यादित्यस्य मूलत्रिकोणसंज्ञः वृषश्चन्द्रस्य प्रथमो मेषोऽङ्गारकस्य षष्ठः कन्या बुधस्य हयाङ्गो धन्वी बृहस्पतेः तौली तुला शुक्रस्य कुम्भः सौरस्येति। प्रयोजनम्।' 'उच्चस्वत्रिकोणगैर्बलस्थैस्त्र्याद्यैर्भूपतिवंशजा नरेन्द्राः।" इत्यादि ॥ १४ ॥

अधुना लग्नादीनाम् द्वादशानाम् तन्वाद्या द्वादशसंज्ञास्तृतीयषष्ठदशानाम् चोपचयसंज्ञा वसन्ततिलकेनाह—

होरादयस्तनुकुटुम्बसहोत्थबन्धुपुत्रारिपत्निमरणानि शुभास्पदायाः।
रिःफाख्यमित्युपचयान्यरिकर्मलाभदुश्चिक्यसञ्ज्ञितगृहाणि न नित्यमेके॥१५॥

होरादय इति॥ होरादयो लग्नादयस्तेषां यथाक्रमेण तन्वादीनि नामानि। तत्र लग्नस्य तनुरित्याख्या। द्वितीयस्य कुटुम्बम्। तृतीयस्य सहोत्थः सहोत्थो भ्राता। चतुर्थस्य बन्धुः बन्धुशब्दो ज्ञातिवाची। पुत्राख्यः पञ्चमः। अरिः शत्रुस्तदाख्यः षष्ठः। पत्न्याख्यः सप्तमः। मरणाख्योऽष्टमः। शुभाख्यो नवमः। आस्पदाख्यो दशमः। आयाख्य एकादशः। रिःफाख्यो द्वादशः। इति शब्दः प्रकारार्थद्योतकः। तेन होरादीनां तन्वादिपर्याया अपि संज्ञाभूता इत्यवगन्तव्यम्। उपचयान्यरिकर्मलाभदुश्चिक्यसंज्ञितगृहाणीति। अरिः षष्ठं कर्म दशमं लाभ एकादशं दुश्चिक्यसंज्ञं तृतीयं एतानि गृहाणि स्थानानि उपचयानीति। न नित्यमेके इति। एके केचिन्न नित्यमुपचयानीति वर्णयन्ति कथयन्ति। तेषामयमभिप्रायः। यदि पापग्रहेण स्वस्वामिशत्रुणा वा दृष्टा भवन्ति तदा नोपचयास्ते। तत्र च गर्गादिवाक्यम्—

"अथोपचयसंज्ञा स्यात्त्रिलाभरिपुकर्मणाम्।
न चेद्भवन्ति दृष्टास्ते पापस्वस्वामिशत्रुभिः॥"

एतदाचार्यवराहमिहिरस्य नाभिप्रेतम्। यतोऽसौ सर्वदैवोपचयाख्यैस्तैर्व्यवहरति। सत्यादयोऽप्येवम्। तथा च सत्यः। "दशमैकादशषष्ठतृतीय-

संज्ञानि जन्मलग्नाभ्याम् । उपचयभवनानि स्युः शेषाण्यृक्षाण्यपचयाख्यानि ॥" यवनेश्वरश्च । "षष्ठं तृतीयं दशमं च राशिमेकादशं चोपचयर्क्षमाहुः । होरागृहस्थानशशाङ्कभेभ्यः शेषाणि चैभ्योऽपचयात्मकानि ॥" प्रयोजनम् । "।उपचयगृहमित्रस्वोच्चगैः पुष्टमिष्टं त्वपचयगृहनीचारातिगैर्नेष्टसम्पत् ।" इत्यादि ॥ १५ ॥

पुनरपि होरादीनां संज्ञान्तराणि वसन्ततिलकेनाह—

कल्पस्वविक्रमगृहप्रतिभाक्षतानि चित्तोत्थरन्ध्रगुरुमानभवव्ययानि ।
लग्नाच्चतुर्थनिधने चतुरस्रसञ्ज्ञे द्यूनं च सप्तमगृहं दशमर्क्षमाज्ञा(१) ॥१६॥

कल्पेति ॥ एतेषामपि लग्नादीनां द्वादशानां यथाक्रमं कल्पाद्याः संज्ञा भवन्ति । तद्यथा । लग्नं कल्पाख्यम् । कल्पशब्दः शक्तीवाची । द्वितीयं स्वम् । तृतीयं विक्रमम् । चतुर्थं गृहम् । पञ्चमं प्रतिभा । षष्ठं क्षतम् । सप्तमं चित्तोत्थम् । अष्टमं रन्ध्रम् । नवमं गुरुम् । दशमं मानम् । एकादशं भवम् । द्वादशं व्ययम् । लग्नाच्चतुर्थनिधने इति । लग्नाच्चतुर्थं स्थानं निधनमष्टमं च ते चतुरस्रसंज्ञे चतुरस्राख्ये, लग्नात्सप्तमं गृहं द्यूनं, दशमर्क्षं दशमराशिराज्ञाख्य एताः संज्ञा व्यवहारार्थं ज्ञेयाः ॥ १६ ॥

अथ केन्द्राणां संज्ञास्तत्स्थराशिबलं च दोधकेनाह—

कण्टककेन्द्रचतुष्टयसंज्ञाः सप्तमलग्नचतुर्थखभानाम् ।
तेषु यथाभिहितेषु बलाढ्याः कीटनराम्बुचराः पशवश्च ॥ १७ ॥

कण्टकेति ॥ सप्तमलग्नचतुर्थानि प्रसिद्धानि । खभं दशमम् । ख आकाशमध्ये तत्कालं यद्धं राशिर्वर्तते तस्य खभमिति संज्ञा । एतेषां सप्तमलग्नचतुर्थखभानां राशीनां प्रत्येकस्य कण्टककेन्द्रचतुष्टयख्यास्तिस्रः संज्ञाः । तेषु स्थानेषु यथाभिहितेषु यथानिर्दिष्टेषु कीटनराम्बुचराः पशवश्च राशयो बलाढ्या भवन्ति । तद्यथा । कीटो वृश्चिकः सप्तमे स्थाने बली । नराः नृराशयो मिथुनकन्यातुलाधन्विपूर्वार्धकुम्भाः एते लग्ने स्थिता बलिनः । अम्बुचरा जलचरराशयः कर्कटमीनमकरपरार्द्धास्ते चतुर्थस्थाने बलिनः । पशवश्चतुष्पदाः मेषवृषसिंहधन्विपरार्द्धमकरपूर्वार्द्धास्ते दशमस्था बलिनः तथा च भगवान् गार्गिः—

"नृयुक्तुला घटः कन्या पूर्वमर्द्धं च धन्विनः ।
लग्नस्था बलिनो ज्ञेया एते हि नरराशयः ॥
चतुर्थे कर्कटो मीनो मकरार्द्धं च पश्चिमम् ।
विज्ञेया बलिनो नित्यमेते हि जलराशयः ॥
सप्तमे वृश्चिकः कीटो बलवान्परिकीर्तितः ।
धन्व्यन्तार्द्धाजगोसिंहा बलिनः खे चतुष्पदाः ॥"

(१) "दशमं समाज्ञा" इति पाठः साधुः ।

अत्रार्द्धशब्देन मकरपूर्वार्द्धं गृह्यत इति ॥ १७ ॥

अधुना परिशिष्टस्थानानां संज्ञान्तराणि वसन्ततिलकेनाह--

केन्द्रात्परं पणफरं परतश्च सर्वमापोक्लिमं हिबुकमम्बु सुखं च वेश्म ।
जामित्रमस्तभवनं सुतभं त्रिकोणं मेपूरणं दशममत्र च कर्म विद्यात् ॥१८॥

केन्द्रादिति ॥ सर्वस्मात्केन्द्राद्द्वितीयस्थानं पणफरं तेन द्वितीयपञ्चमाष्टमैकादशस्थानानां पणफरसंज्ञा । परतश्च सर्वमापोक्लिमं सर्वस्मात्पणफरात्परं सर्वं स्थानमापोक्लिमं तेन तृतीयषष्ठनवमद्वादशस्थानानामापोक्लिममिति संज्ञा । हिबुकमम्बु सुखं च वेश्म वेश्मशब्दो गृहपर्यायः वेश्मेति चतुर्थस्य प्राक्संज्ञाभिहिता तस्यैव हिबुकसंज्ञा च । जामित्रमस्तभवनम् । अस्तभवनं सप्तमस्थानम् । यतः सर्वं एव ग्रहा उदयराशेः सप्तमराशावस्तं यान्ति तदेवास्तभवनं जामित्रम् । सुतभं त्रिकोणम् । सुतभं पञ्चमस्थानं त्रिकोणसंज्ञम् । मेपूरणं दशमं दशमस्थानं मेषूरणसंज्ञं च । अत्रास्मिन् दशमे स्थाने कर्मेत्यपरां संज्ञां विद्यात् जानीयात् ॥ १८ ॥

अथ होरादीनां राशीनां बलं व्यवहारार्थं प्रमाणं च शार्दूलविक्रीडितेनाह-

होरा स्वामिगुरुज्ञवीक्षितयुता नान्यैश्च वीर्योत्कटा
केन्द्रस्था द्विपदादयोऽह्नि निशि च प्राप्ते च संध्याद्वये ।
(१)पूर्वार्द्धे विषयादयः कृतगुणा मानं प्रतीपं च तद्
दुश्चिक्यं सहजं तपश्च नवमं त्र्याद्यं त्रिकोणं च तत् ॥ १९ ॥

---

(१) पूर्वार्द्ध इति । एतेन सार्द्धसप्ताङ्गुलपलभासन्नदेशे मेषादीनां राशीनामंशात्मकान्युदयमानानि साधितानि । तत्साधनं सयुक्तिकं प्रदर्श्यते तत्र स्वदेशोदयसाधनाय चरपलसाधनार्थं ग्रहलाघवोक्तं पद्यम्—

"मेषादिगे सायनभागसूर्ये दिनार्द्धजाभा पलभा भवेत् सा ।
त्रिष्ठा हता स्युर्दशभिर्भुजङ्गैर्दिग्भिश्चराद्धाणि गुणोद्धृतान्त्या ॥"

एतत्पद्यानुसारेण सार्द्धसप्ताङ्गुलपलभादेशे मेषादिराशित्रयस्य चरपलानि मेच = ७५ । वृच = ६० । मिच = २५ । ततो

"लङ्कोदया विघटिका गजभानि गोऽङ्कदस्रास्त्रिपक्षदहनाः क्रमगोत्क्रमस्थाः ।
हीनान्विताश्चरदलैः क्रमगोत्क्रमस्थैर्मेषादितो घटत उत्क्रमतस्त्विमे स्युः ॥"

एतत्पद्यानुसारेण सार्धसप्ताङ्गुलासन्नपलभादेशे उदयमानानि पलात्मकानि—

लंउ, चप, स्वदेश. उ०	
मेउ = २७८—७५ = २०३ = २००.	स्वल्पान्तरात्
वृउ = २९९—६० = २३९ = २४०	"
मिउ = ३२३—२५ = २९८ = २८०	"
कउ = ३२३ + २५ = ३४८ = ३२०	"
सिउ = २९९ + ६० = ३५९ = ३६०	"
कउ = २७८ + ७५ = ३५३ = ४००	"

होरेति ॥ होरा लग्नं तत्स्वामिना तत्पतिना वीक्षिता दृष्टा वीर्योत्कटा बलवती भवति । तथा तेनैव युता संयुता बलवती भवति । तथा गुरुणा जीवेन वीक्षिता युता च बलवती भवति । तथा ज्ञेन बुधेन वीक्षिता युता च बलवती भवति । नान्यैश्चेति । अन्यैर्ग्रहैः स्वामीगुरुज्ञवर्जितैर्दृष्टा युता वा बलवती न भवति । अथ यद्युक्तानुक्तैर्मिश्रैर्युतदृष्टा भवति तदा मध्यबला अर्थादेव स्वामीगुरुज्ञवर्जमन्यैर्युतदृष्टा बलहीना भवति । तथा च बादरायणः । "जीवस्वनाथशशिजैर्युतदृष्टा बलवती भवति होरा । शेषैर्बलहीना स्यादेवं मिश्रैस्तु मध्यबला ॥ बलहीना यदि सर्वैर्न वीक्षिता नैव युक्ता वा" केन्द्रस्था इति वीर्योत्कटा इत्यनुवर्त्तते । अत्रादिशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः । केन्द्रस्थाः सर्व एव राशयो बलिनो भवन्ति । पणफरस्था मध्यबला आपोक्लिमस्था हीनबलाः । अत्र केचित् केन्द्रपणफरापोक्लिमस्थानां द्विपदचतुष्पदकीटानां यथाक्रमं बलवत्त्वं व्याचक्षते । तदयुक्तम् । यस्माद्बादरायणः । "केन्द्रस्थातिबलाः स्युर्मध्यबलाः पणफराश्रिता ज्ञेयाः । आपोक्लिमगाः सर्वे हीनबलाः राशयः कथिताः ॥" इति । द्विपदाद्योऽह्नि निशि च सन्ध्याद्वय इति । वीर्योत्कटा इत्यनुवर्त्तते । द्विपदाद्यो द्विपदचतुष्पदकीटाः यथाक्रममह्नि निशि च प्राप्ते च सन्ध्याद्वये वीर्योत्कटा भवन्ति । अह्नि दिने द्विपदा बलिनः निशि रात्रौ चतुष्पदाः सन्ध्याद्वये कीटाः । अत्र न केवलं वृश्चिकः यावदाप्याः सर्वे कीटग्रहणेन ज्ञेयाः । अत्र च श्रीदेवकीर्तिः । "मिथुनतुलकुम्भकन्या दिवाबला धन्विनश्च पूर्वार्धम् । अजवृषसिंहा रात्रौ मृगहययोः पूर्वपश्चार्द्धं ॥ वृश्चिकमीनकुलीरा मकरान्त्यार्द्धं च सन्ध्यायाम् ।" इति । पूर्वार्द्धे विषयादयः कृतगुणाः इति । विषया इन्द्रियाणि तानि पञ्च तदादयः पञ्चपञ्चसप्ताष्टनवदश कृतगुणा इति । विषयादयः सर्वे एव कृतगु-

अत्राचार्येण स्वल्पान्तरात् फलोपयोगित्वाच्चत्वारिंशत्पलोत्तराणि गृहीतानि तानि दश-भक्तान्यंशात्मकानि मेषादिषड्राशीनामुदयमानानि—

मेउ = २०० ÷ १० = २० = ५ × ४ ।

वृषउ = २४० ÷ १० = २४ = ६ × ४ ।

मिउ = २८० ÷ १० = २८ = ७ × ४ ।

कर्कउ = ३२० ÷ १० = ३२ = ८ × ४ ।

सिंउ = ३६० ÷ १० = ३६ = ९ × ४ ।

कन्याउ = ४०० ÷ १० = ४० = १० × ४ ।

एतान्येव विलोमेन तुलादीनां षण्णां राशीनां मानानि भवन्ति । उक्तञ्च सिद्धान्त शिरोमणौ—

"योऽभ्युदेति समयेन येन तत्सप्तमोऽस्तमुपयाति तेन च ।
राशिरूर्ध्वमपमण्डलं कुजादर्धमेव सततं यतः स्थितम् ॥" इति

अत उपपन्नम् ।

णाश्चतुर्गुणिताः पूर्वार्द्धं मानम् । कस्य । प्रकृतत्वाद्भचक्रस्य पूर्वार्द्धे प्रथमराशिषट्के इत्यर्थः । प्रतीपं च यदेव चक्रपूर्वार्द्धं मेषादीनां राशीनां षण्णां प्रमाणं तदेव प्रतीपं च तदेव प्रतीपं विपर्यस्तं तुलादिषु षट्सु मानम् । तद्यथा । विषयादयः ५।६।७।८।९।१० एते चतुर्गुणिता जाताः २०।२४।२८। ३२।३६।४० एते प्रमाणं मेषादीनां व्यत्ययाच्च तुलादीनामिति । तथा च सत्यः । "चतुरुत्तरोत्तराः स्युर्विंशतिभागा भवन्ति मेषाद्ये । मानमिहार्द्धं पूर्वं मीनाद्ये चोत्क्रमादर्द्धं ॥" भागव्यवहारश्च क्षेत्रे भागेनैकेन काले दश चषका भवन्ति । यस्माद्या कला क्षेत्रे सा काले प्राण इति । यस्माद्भट्टब्रह्मगुप्तेनोक्तम् । "लङ्कासमपश्चिमगं प्राणेन कलां भमण्डले भ्रमति ।" इति । एवमेते भागा दशगुणिताश्चषका भवन्ति । तत्रैतज्ज्ञातम् । काले घटिका सा षष्ट्यधिकेन शतत्रयेण गुणिता प्राणा भवन्ति क्षेत्रे च ता एव विलिप्तास्तासां षष्ठ्या भागमपहृत्य षड् भागाः क्षेत्रे भवन्ति । एवं मेषादीनां प्राणभागा दशगुणिताश्चषका भवन्ति । तेन चषकशतद्वयं मेषमीनयोः प्रमाणम् एवं चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं वृषकुम्भयोः । शतद्वयमशीत्यधिकं मिथुनमकरयोः । शतत्रयं विंशत्यधिकं कर्कटधनुषोः । शतत्रयं षष्ट्यधिकं सिंहवृश्चिकयोः । शतचतुष्टयं कन्यातुलयोः । एत एव चषका दशविभक्ता भागत्वेन परिकल्पिताः यतः क्षेत्रे दशभिश्चषकैर्भागो भवति । ननु चरदलवशात्प्रतिदेशमननुरूपेषु राश्युदयेषु गणितस्कन्धसिद्धेषु किमर्थमेकरूपं तदुदयप्रमाणं दर्शितमाचार्येण । अत्रोच्यते । नष्टचिन्तादिष्वर्थपरिज्ञानाय पुरुषावयवानां ह्रस्वदीर्घत्वज्ञापनायोपयुज्यते । तथा च यवनेश्वरः । "आद्यन्तराशिद्वयप्रमाणं द्वौ द्वौ मुहूर्तौ नियतं प्रदिष्टौ । क्रमोत्क्रमाभ्यामधिपञ्चमं स्याच्चक्रार्द्धयोर्विद्ध्युदयप्रमाणम् ॥ एवम्प्रमाणानि गृहाणि बुद्ध्वा ह्रस्वानि मध्यानि तथायतानि । चक्राङ्गभेदैः सदृशीकृतानि मार्गप्रमाणानि विकल्पयीत ॥" अङ्गविभागकल्पनं वक्ष्यति । कादिविलग्नविभक्तभगात्रैः । तत्र यस्मिन्नङ्गे दीर्घराशिर्भवति दीर्घाधिपो वा ग्रहस्तदङ्गं दीर्घं भवति मध्ययोर्मध्यं ह्रस्वयोर्ह्रस्वमिति । तथा च सारावल्याम् । "ह्रस्वास्तिमिगोजघटा मिथुनधनुःकर्किमृगमुखाश्च समाः । वृश्चिककन्यामृगपतिवणिजो दीर्घा समाख्याताः ॥ एभिर्लग्नादिगतैः शीर्षप्रभृतीनि सर्वजन्तूनाम् । सदृशानि च जायन्ते गगनचरैश्चैव तुल्यानि ॥" तथा च सत्यः । "दीर्घाधिपतिर्दीर्घे गृहे स्थितोऽवयवदीर्घकृद्भवति ।" एवमादिष्वर्थेष्वेतैर्विकल्पना कार्या । लग्नाद्यनिरूपणा गणितस्कन्धसिद्धेरेव कार्येति । दुश्चिक्यं सहजमिति । सहजस्य तृतीयस्थानस्य दुश्चिक्यसंज्ञा । तपश्च नवममिति । नवमस्थानस्य तु तपःसञ्ज्ञा । त्र्याद्यं त्रिकोणं च तत् । तदेव नवमं स्थानं त्र्याद्यं त्रिकोणं त्रिशब्द आद्यो यस्य तत्त्रित्रिकोणमित्यर्थः त्रिकोणं च तदेव नवममिति ॥ १९ ॥

अधुना राशिवर्णान्मन्दाक्रान्तयाह---

रक्तः श्वेतः शुकतनुनिभः पाटलो धूम्रपाण्डु-
श्चित्रः कृष्णः कनकसदृशः पिङ्गलः कर्बुरश्च ।
बभ्रुः स्वच्छः प्रथमभवनाद्येषु वर्णाः प्लवत्वं
स्वम्याशाख्यं दिनकरयुताद्भाद्द्वितीयं च वेशिः ॥ २० ॥

इति श्रीवराहमिहिराचार्यप्रणीते बृहज्जातके राशिप्रभेदोऽध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥

रक्त इति ॥ प्रथमभवनं मेषस्तदादिषु राशिषु यथाक्रममेते वर्णाः तत्र मेषो रक्तो लोहितवर्णः । वृषः श्वेतः शुक्लः । मिथुनः शुकतनुनिभः हरित इत्यर्थः । कर्कटः पाटलः पाटलापुष्पवर्णः ईषत्कृष्णरक्त इत्यर्थः । सिंहो धूम्रपाण्डुरीषच्छुक्लः । कन्या चित्रा नानावर्णेत्यर्थः । तुला कृष्णः । वृश्चिकः कनकसदृशः सुवर्णवर्णः । धन्वी पिङ्गलः पीतवर्णः । मकरः कर्बुरः शुक्लकपिलव्यामिश्रवर्णः । कुम्भो बभ्रुः नकुलवर्णसदृशः मीनः स्वच्छवर्णो मत्स्यवर्ण इत्यर्थः प्रयोजनम् "वियोनिजन्मज्ञाने लग्नांशकादि वक्ष्यति । प्लवत्वं स्वाम्याशाख्यमिति । स्वामिन आशा स्वाम्याशा आशा दिक् तत्र प्लवत्वं प्लवस्य भावः प्लत्वम् । सर्वस्य राशेः स्वम्याशाख्यं स्थानं प्लवत्वं निम्नतेत्यर्थः । यथा मेषवृश्चिकयोर्भौमोऽधिपतिः तस्य दक्षिणा दिक् तत्र तौ प्लवसंज्ञौ । वृषतुलयोः शुक्रोऽधिपतिः तस्याग्नेयी दिक् तत्र तौ प्लसंज्ञौ । मिथुनकन्ययोर्बुधोऽधिपतिस्तस्योत्तरा दिक् तत्र तौ प्लसंज्ञौ । कर्कटस्य चन्द्रोऽधिपतिस्तस्य वायवी दिक् तत्र स प्लवसंज्ञः । सिंहस्यादित्योऽधिपतिस्तस्य पूर्वा दिक् तत्र स प्लवसंज्ञः । धन्विमीनयोर्जीवोऽधिपतिस्तस्यैशानी दिक् तत्र तौ प्लवसंज्ञौ । एवं राशिस्वामिनो या दिक् तद्दिक्प्लवो राशिर्ज्ञेयः । प्रयोजनम् । "हृतनष्टादिषु तद्दिङ्मुखम् चौरादेः । अन्यच्च यात्रायामुपयुज्यते ।" तथा च सारावल्याम् । "भवनाधिपतिग्रामप्लव इह यवनैः प्रयत्नतः कथितः । तत्प्लवगो विनिहन्यादचिरेण महीपतिः शत्रून् ॥" इति । दिनकरयुताद्भाद्द्वितीयं च वेशिरिति । दिनकरः सूर्यस्तेन युतो यो राशिस्तस्माद्द्वितीयो वेशिसंज्ञः । प्रयोजनं यात्रायां वक्ष्यति । "वेशिर्विलग्नोपगतो यियासोः" इति । तथा च । "वेशिस्थाने च सद्ग्रहः" इत्यादि । अत्र संज्ञाध्याये याः संज्ञा उक्तास्ता द्विप्रकाराः । तत्र काश्चित्संज्ञामात्रप्रयोजनाः काश्चित्फलनिर्देशप्रयोजनाः । तत्रेमाः संज्ञामात्रप्रयोजनाः । यथा लग्नस्य होरा तृतीयस्य दुश्चिक्यम् । चतुर्थस्य हिबुकम् । पञ्चमस्य त्रिकोणम् । सप्तमस्य द्यूनम् । नवमस्य त्रिकोणसंज्ञा । दशमस्य मेषू-

रणम् । द्वादशस्य रिःफम् । चतुर्थाष्टमयोश्चतुरस्रसंज्ञा । लग्नचतुर्थसप्तमदशमानां कण्टककेंद्रसंज्ञा चतुष्टयसंज्ञा च । तथा द्वितीयपञ्चमाष्टमैकादशस्थानानां पणफरसंज्ञा । तृतीयषष्ठनवमद्वादशानामपोक्लिमसंज्ञा । एताः संज्ञामात्रप्रयोजनाः । इमाश्च फलनिर्देशप्रयोजनाः । तत्र लग्नस्य तनुसंज्ञा कल्पसंज्ञा च तेन लग्नाच्छरीरवृद्ध्यन्वेषणमारोग्यान्वेषणं च कार्यम् । द्वितीयस्य कुटुम्बसंज्ञा च तेन तस्माज्ज्ञातिधनान्वेषणं कार्यम् । तृतीयस्य सहजसंज्ञा विक्रमसंज्ञा च तेन तस्माद् भ्रातृणां पुरुषार्थस्य चान्वेषणं कार्यम् । चतुर्थस्य बन्धुसंज्ञा वेश्मसंज्ञा सुखसंज्ञा च तेन तस्माद्बन्धुसुखगृहाणां चान्वेषणं कार्यम् । पञ्चमस्य बुद्धिसंज्ञा पुत्रसंज्ञा च तेन तस्माद्बुद्धिपुत्रयोरन्वेषणं कार्यम् । षष्ठस्यारिसंज्ञा क्षतसंज्ञा च अरिशब्दः शत्रुवाची क्षतशब्दो व्रणवाची तेन तस्मादरातिव्रणान्वेषणं कार्यम् । सप्तमस्य दारसंज्ञा चित्तोत्थसंज्ञा जामित्रसंज्ञा च दारशब्दः भार्यावाची तेन तस्माद्भार्याकामविवाहान्वेषणं कार्यम् । अष्टमस्य मरणरन्ध्रसंज्ञा मरणं मृत्युः रन्ध्रशब्दः पापपर्यायः तेन तस्मान्मरणपापान्वेषणं कार्यम् । नवमस्य शुभसंज्ञा गुरुसंज्ञा तपःसंज्ञा च शुभशब्देनात्र धर्मो ज्ञेयः गुरवो मातृपितृपूर्वकाः तपो व्रतादि तेन तस्माद्धर्ममातृपितृपूर्वकाणां गुरूणां तपसां चान्वेषणं कार्यम्, दशमस्यास्पदकर्मसंज्ञा आस्पदशब्दः कर्मवाची स्थानवाची वा कर्मास्पदसंज्ञे सुप्रसिद्धे तेन तस्मात् क्रियाभावान्वेषणं कार्यम् । एकादशस्य भवायसंज्ञा भवशब्दोऽत्र विद्यादिगुणसम्पत्प्राप्तिवाची आयशब्दोऽर्थवाची तेन तस्मात्तयोरन्वेषणं कार्यम् । व्यय इति द्वादशस्याख्या तेन तस्माद्व्ययान्वेषणं कार्यम् । तृतीयषष्ठदशमैकादशस्थानानामुपचयसंज्ञा उपचयकरत्वात् । इदं च तेषामुपचयकरत्वं यदि तत्रस्थाः पापा अपि शुभफलप्रदा भवन्ति । तथा हि "षष्ठस्थानं विना सौम्याः सर्वत्र भावविवृद्धिकराः । षष्ठस्थाः पुनररिहानिं न कुर्वन्ति क्षतहानिं च ॥" पापास्तूपचयस्था भावविवृद्धिं कुर्वाणा अपि षष्ठमुपचयस्थानं तच्चिन्त्यदुष्टभावयोररिक्षतयोरपि हानिं कुर्वन्ति । यतस्तेषामुपचयकरा इत्यन्वर्थसंज्ञा । उपचयस्थास्त एव पापदा भावहानिं कुर्वाणा अपि अष्टमद्वादशस्थानं विचिन्त्यमनिष्टभावं भावस्यानिष्टत्वात् स्थानस्योपचयात्मकत्वाद्वृद्धिं प्रापयन्ति । तथा च श्रीदेवकीर्तिः । "सौम्याः षष्ठे पापास्तन्वर्थसुखारिधर्मधीद्युनगाः । कुर्युर्भावविपत्तिं शेषोपगताश्च तद्वृद्धिम् ॥" इति । एतद्विशेषवचनं विना सर्वत्रोपतिष्ठत इति ॥ २० ॥

इति भट्टोत्पलविरचितायां बृहज्जातकविवृतौ राशिप्रभेदो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ग्रहयोनिप्रभेदोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो ग्रहयोनिप्रभेदाध्यायो व्याख्यायते । तत्र चराचरं जगद्ग्रहमयमेव प्राक्कालाख्यपुरुषस्य कालाङ्गानीत्येवं मेषादिना राशिनक्षत्रमयोऽगविभागः प्रदर्शितः । तत्प्रदर्शनेन ग्रहमय एवासौ प्रदर्शितो भवति यतो राशिस्वामिनो ग्रहा एव अधुना तस्यात्मादीन्भावान्ग्रहमयानेव जगत्पालकांस्तथा राजादीन्ग्रहमयानेव शार्दूलविक्रीडितेनाह—

कालात्मा दिनकृन्मनस्तुहिनगुः सत्त्वं कुजो ज्ञो वचो
जीवो ज्ञानसुखे सितश्च मदनो दुःखं दिनेशात्मजः ।
राजानौ रविशीतगू क्षितिसुतो नेता कुमारो बुधः
सूरिर्दानवपूजितश्च सचिवौ प्रेष्यः सहस्रांशुजः ॥ १ ॥

कालात्मा दिनकृदिति ॥ कालस्यात्मा कालात्मा दिनकृत्सूर्यः । तस्यैव तुहिनगुश्चन्द्रो मनः तुहिनेन हिमेन सदृशाः शीतलाः गावो रश्मयो यस्य स तुहिनगुः । सत्त्वं कुजो भौमः । सत्त्वस्य लक्षणम् । "अधिकारकरं सत्त्वं त्रासनाभ्युदयागमे ।" सत्त्वशब्दोऽत्र शौर्यपर्यायः यच्च सिंहादीनामस्ति । तथा च "एकाकिनि वनवासिन्यराजलक्ष्मण्यनीतिशास्त्रज्ञे । सत्त्वाश्रयान्मृगपतौ राजेति गिरः परिणमन्ति ॥" उत्कृष्टस्वभावेनेत्यर्थः । ज्ञो बुधो वचो गिरः । जीवो बृहस्पतिर्ज्ञानसुखे ज्ञानं च सुखं च ज्ञानसुखे । सितः शुक्रो मदनः कामः । दिनस्येशो दिनेशः सूर्यस्तस्यात्मजः पुत्रः शनैश्चरो दुःखम् । अत्र कालग्रहणं कालस्य सर्वगतत्वप्रदर्शनार्थम् । अत्र न केवलं कालपुरुषस्य मेषाद्या राशयः शिरःप्रभृत्यंगविभागेन स्थिताः यावदादित्यादयश्चात्मविभागेन सर्वस्य जगतः स्थिताः । प्रयोजनम् । "पीडिते ग्रहे देहवतोऽपि तदङ्गभावात्मगुणपीडनं वक्तव्यं पुष्टे पुष्टिः ।" इति । न केवलं यावज्जन्मनि बलवद्भिर्ग्रहैरेत एव भावा आत्मादयः शुभा भवन्ति दुर्बलैर्दुर्बलाः किन्तु सौरस्य विपरीतम् । तथा च सारावल्याम् ।

"आत्मादयो गगनगैर्बलिभिर्बलवत्तराः ।
दुर्बलैर्दुर्बला ज्ञेया विपरीतं शनेः स्मृतम् ॥" इति ।

राजानावित्यादि । रविरादित्यः शीतगुश्चन्द्रः एतौ राजानौ नृपौ । क्षितिर्भूमिस्तस्याः सुतः पुत्रोऽङ्गारकः स नेता सेनापतिः । कुमारो बुधः कुमारो युवराजः राजपुत्र इति केचित् । सूरिर्बृहस्पतिः दानवपूजितः शुक्रः एतौ सचिवौ मन्त्रिणौ । सहस्रांशुः सूर्यस्तस्माज्जातः शनैश्चरः स प्रेष्यो दासः । ननु जगत्पालनकरणे शनैश्चरः प्रेष्यः किमत्रोच्यते । प्रेष्योऽपि स्वकर्मणां पालक एव । प्रयोजनम् । जन्मनि प्रश्नकाले वा बलवानुपचयस्थो ग्रहो भवति तदुक्तो राजादिकस्तस्य कार्यसाधको भवति अन्यथा हानिकरः ॥१॥

अधुना व्यवहारार्थं सूर्यचन्द्रबुधाङ्गारकशनैश्चराणां सञ्ज्ञाः शालिन्याह-

हेलिः सूर्यश्चन्द्रमाः शीतरश्मिर्हेम्ना विज्ञो बोधनश्चेन्दुपुत्रः ।
आरो वक्रः क्रूरदृक्चावनेयः कोणो मन्दः सूर्यपुत्रोऽसितश्च ॥ २ ॥

हेलिरिति ॥ सूर्य आदित्यो हेलिसंज्ञः । चन्द्रमाः शीतरश्मिसंज्ञः । शीता रश्मयः किरणा यस्य सः। इन्दुपुत्रो बुधः स हेम्ना विज्ञो बोधनः एतास्तस्य संज्ञाः। अवनिर्भूस्तस्यापत्यमावनेयो भौमः स आरः वक्रः क्रूरदृक् एताः भौमस्य संज्ञाः। सूर्यपुत्रः सौरः कोणः मन्दः असितः एताः शनैश्चरस्य संज्ञाः॥२॥

अधुना गुरुशुक्रराहुकेतूनां संज्ञा वसन्ततिलकेनाह—

जीवोऽङ्गिराः सुरगुरुर्वचसां पतीज्यः शुक्रो भृगुर्भृगुसुतः सित आस्फुजिच्च ।
राहुस्तमोऽगुरसुरश्च शिखीति केतुः पर्यायमन्यमुपलभ्य वदेच्च लोकात् ।३।

जीव इति ॥ जीवो बृहस्पतिः स एवाङ्गिराः सुरगुरुः सुरा देवास्तेषां गुरुः वचसां पतिः तथा इज्यः पूज्यः देवानाम् एता बृहस्पतेः संज्ञाः । शुक्रो भार्गवः स एव भृगुः भृगुसुतः सितः आस्फुजित् चशब्दः समुच्चयार्थः एताः शुक्रस्य संज्ञाः । राहुः स्वर्भानुः स एव तमः अगुः न विद्यन्ते गावो रश्मयो यस्य सः अरश्मिरित्यर्थः असुरो दैत्यः एता राहोः संज्ञाः । शिखीति केतुः केतोः शिखीति संज्ञा शिखा विद्यते यस्य स शिखी अन्यं पर्यायं लोकादन्यशास्त्रादुपलभ्य वदेत् ब्रूयात् । यथा । रविस्तीक्ष्णांशुर्दिवाकरो भास्वांस्तीक्ष्णरश्मिर्भानुर्विवस्वानित्यादिकाः सूर्यस्य । शशाङ्कस्तुहिनगुर्मृगांकः शशी निशाकरो नक्षत्रपतीत्याद्याश्चन्द्रस्य । कुजो लोहितो भौमः क्ष्मातनय इत्याद्या भौमस्य । सौम्यो रौहिणेयश्चांद्रिर्मृगांकतनय इन्दुज इत्याद्या बुधस्य । सूरिः सुरेयो वाक्पतिर्देवपुरोहित इन्द्रमन्त्रीत्याद्या गुरोः । भार्गव उशना दैत्येज्योऽसुरगुरुः दैत्यमन्त्रिगित्याद्याः शुक्रस्य । यमो रविजः पातङ्गिश्छायासुत इत्याद्याः सौरस्य । सैंहिकेयः स्वर्भानुर्दानवोऽमृतचौरो विधुन्तुद इत्याद्या राहोरिति ॥ ३ ॥

अधुना ग्रहवर्णाञ्छालिन्याह—

रक्तश्यामो भास्करो गौर इन्दुर्नात्युच्चाङ्गो रक्तगौरश्च वक्रः ।
दूर्वाश्यामो ज्ञो गुरुर्गौरगात्रः श्यामः शुक्रो भास्करिः कृष्णदेहः ॥४॥

रक्तश्याम इति ॥ रक्तश्चासौ श्यामः पाटलपुष्पवर्ण इत्यर्थः । एवंविधो भास्कर आदित्यः । इन्दुश्चन्द्रो गौरः श्वेतवर्णप्रायः । वक्रोऽङ्गारकः स नात्युच्चो नातिदीर्घो रक्तगौरः पद्मपत्राभः । ज्ञो बुधः स दूर्वाश्यामः शाद्वलवर्णः । गुरुर्बृहस्पतिः स गौरगात्रो गौरशरीरः । शुक्रः श्यामवर्णो नातिगौरो नातिकृष्णः । भास्करिः सौरिः स कृष्णदेहोऽसितशरीरः । वर्णप्रयोजनम् । सर्वग्रहेषु यो बलवांस्तद्वर्णस्तत्कालजातो भवति प्रश्नकाले चौरादेरपि ॥४॥

अधुना ग्रहाणां वर्णस्वाम्यं ग्रहदेवता स्वदिक्स्वाम्यं सौम्यपापत्वं च शार्दूलविक्रीडितेनाह—

वर्णास्ताम्रसितातिरक्तहरितव्यापीतचित्रासिता
वह्न्यम्ब्वग्निजकेशवेन्द्रशचिकाः सूर्यादिनाथाः क्रमात्।
प्रागाद्या रविशुक्रलोहिततमःसौरेन्दुवित्सूरयः
क्षीणेन्द्वर्कमहीसुतार्कतनयाः पापा बुधस्तद्युतः॥ ५ ॥

वर्णा इति ॥ ताम्रादयो वर्णाः सूर्यादिग्रहनाथाः सूर्यादयो ग्रहा नाथाः स्वामिनो येषां ते। ताम्रवर्णस्यादित्यो नाथः स्वामी। सितस्य श्वेतस्य चन्द्रः। अतिरक्तस्यातिलोहितस्य भौमः। हरितस्य शुकवर्णस्य बुधः। वि-शेषेण आसमन्तात्पीतो व्यापीतस्तस्य हरिद्रासदृशस्य जीवः। चित्रस्य नानावर्णस्य शुक्रः। असितस्य कृष्णवर्णस्य सौरिः। प्रयोजनम्। हृतनष्टा-दिद्रव्यवर्णज्ञानं जन्मनि प्रश्नकाले चोक्तद्रव्यलाभोऽन्यथा हानिः ग्रहपूजा-यां तद्वर्णकुसुमपूजा। तथा च याज्ञवल्क्यः। "वर्णैर्मंडलकेषु च" इति। वह्नीत्यादि। सूर्यादिनाथा इत्यनुवर्तते सूर्यादीनां नाथाः सूर्यादिनाथाः आ-दित्यस्य वह्निरग्निर्नाथः स्वामी। चन्द्रमसोऽम्बु जलम्। भौमस्याग्निजः कु-मारः स्वामिकार्तिकेय इत्यर्थः। बुधस्य केशवो विष्णुः। गुरोरिन्द्रः शत-क्रतुः। शुक्रस्य शचीन्द्राणी। सौरस्य कः प्रजापतिर्ब्रह्मेत्यर्थः। प्रयोजनम्। ग्रहपूजायां ग्रहोक्तदेवता पूज्याः। तथा च यवनेश्वरः। "देवा ग्रहाणां जल-वह्निविष्णुप्रजापतिस्कन्दमहेन्द्रदेवी। चन्द्रार्कचान्द्रयर्कजभौमजीवशुक्रांश्च यज्ञेषु यजेत शश्वत्॥" तथा चौरनामानयने तत्तद्ग्रहोक्तदेवतापर्यायना-म। तथा च यात्रायां ग्रहदेवतां सम्पूज्य तद्दिशं यायात्। तथा च सारा-वल्याम्। "ताम्रसितरक्तहरितकपीतविचित्रासिता इनादीनाम्। पावकज-लगुहकेशवशक्रशचीवेधसः पतयः॥ पूर्वादिग्ग्रहदेवांस्तन्मन्त्रैः समभिपूज्य नामाशाम्। कनकगजवाहनादीन्प्राप्नोति नृपोऽरितः शीघ्रम्॥" प्रागाद्य इति। प्रागाद्याः पूर्वप्रथमा दिशस्तासां पूर्वादीनां रव्यादयो नाथाः। तत्र पूर्वस्यां दिशि रविरादित्योऽधिपतिः। पूर्वदक्षिणस्यां शुक्रः। दक्षिणस्यां लोहितोऽङ्गारकः। दक्षिणपश्चिमायां तमो राहुः। पश्चिमायां सौरिः शनैश्च-रः। पश्चिमोत्तरस्यामिन्दुश्चन्द्रः। उत्तरस्यां वित् बुधः। उत्तरपूर्वस्यां सू-रिर्बृहस्पतिः। प्रयोजनम्। केन्द्रस्थे ग्रहे सूतिकागृहद्वारज्ञानं हृतनष्टादिषु चौरादेर्गमनं च। क्षीणेन्द्वर्केति क्षीणश्चासाविन्दुश्च क्षीणेन्दुः कृष्णाष्टम्यर्द्धा-च्छुक्लाष्टम्यर्द्धं यावत् क्षीणश्चन्द्रः परतः पूर्णं आयुर्दायविधौ कृष्णपक्षत्रयोद-श्यन्तात्प्रभृति यावदमावास्यान्ते सूर्यमण्डलान्निर्गतस्तावत् क्षीण इति। य-स्माद्यवनेश्वरश्चन्द्रस्य पापत्वं न कदाचिदपीच्छति तद्वाक्यम्। "मासे तु शुक्लप्रतिपत्प्रवृत्तेराद्ये शशी मध्यबलो दशाहे। श्रेष्ठो द्वितीयेऽल्पबलस्तृतीये

सौम्यैस्तु दृष्टो बलवान्सदैव ॥" तथा च "क्रूरग्रहोऽर्कः कुजसूर्यजौ च पापौ शुभाः शुक्रशशाङ्कजीवाः । सौम्यस्तु सौम्यो व्यतिमिश्रितोऽन्यैर्वर्गैस्तु तुल्यप्रकृतित्वमेति ॥" इति । तस्मादेव तावत्क्षीण इति । अर्क आदित्यः महीसुतोऽङ्गारकः अर्कतनयः सौरिः एते सदैव पापाः बुधस्तैर्युतस्तेषामेकतमेन युक्तः पाप एव सौम्याः शेषाः । शुक्लपक्षाद्यर्धात्कृष्णपक्षाद्यर्धं यावत् चन्द्रः सौम्यः । बुधः पापवियुतः सौम्य एव । जीवशुक्रौ सदैव सौम्याविति । प्रयोजनम् । पापसौम्यग्रहबलाज्जातः पापात्मकः सौम्यस्वभावश्च भवति ॥ ५ ॥

अधुना ग्रहाणां प्रकृतिविभागं महाभूताधिपत्यं चौपच्छन्दसिकेनाह—

बुधसूर्यसुतौ नपुंसकाख्यौ शशिशुक्रौ युवती नराश्च शेषाः ।
शिखिभूखपयोमरुद्गणानां वशिनो भूमिसुतादयः क्रमेण ॥ ६ ॥

बुधसूर्यसुताविति ॥ बुधश्चान्द्रिः सूर्यसुतः शनिः एतौ नपुंसकाख्यौ नपुंसकनामानौ । शशी चन्द्रः शुक्रो भार्गवः एतौ द्वौ युवतिसंज्ञौ । शेषा रविजीवभौमा नराः पुरुषसंज्ञाः पुरुषनामानः । प्रयोजनम् । जन्मनि चिन्तायां हृतनष्टादिषु बलवन्तः स्वपक्षमेव कुर्वन्ति एषामुपतापे तदाश्रितानामुपतापः । शिखिभूखपयोमरुद्गणानामिति । शिख्यादीनां पञ्चानां महाभूतानां पञ्च ग्रहा भूमिसुतादयः क्रमेण वशिनः । तद्यथा । शिखिनोऽग्नेर्भूमिसुतोऽङ्गारको वशी भौमोऽग्नेः स्वामीत्यर्थः । एवं भूमेर्बुधः । खस्याकाशस्य जीवः । पयसोऽम्भसः शुक्रः । मरुतो वायोः शनैश्चरः । गणग्रहणमत्र वृत्तपूरणार्थम् । नन्वादित्यचन्द्रयोः कस्मान्नोक्तमित्यत्रोच्यते । तयोः पूर्वमेवोक्तं यद्वयं बिभर्ति तावेव प्रसिद्धौ । प्रयोजनम् । स्वदशायां महाभूतकृतां छायां व्यञ्जयन्ति । वदति च । "छायां महाभूतकृतां च सर्वे" इति ॥ ६ ॥

अधुना ग्रहाणां ब्राह्मणादिवर्णाधिपत्यं गुणविभागं चोपजातिकयाह—

विप्रादितः शुक्रगुरू कुजार्कौ शशी बुधश्चेत्यसितोऽन्त्यजानाम् ।
चन्द्रार्कजीवा ज्ञसितौ कुजार्की यथाक्रमं सत्त्वरजस्तमांसि ॥ ७ ॥

विप्रादित इति ॥ विप्रादितो ब्राह्मणादेर्वर्णचतुष्टयस्य स्वामिनो ग्रहा अधिपयतः । शुक्रो भार्गवो गुरुर्बृहस्पतिरेतौ द्वौ ब्राह्मणानामधिपती । कुजो भौमोऽर्क आदित्यः एतौ द्वौ क्षत्रियाणाम् । शशी चन्द्रो वैश्यानां । शूद्राणां बुधः । असितः शनैश्चरोऽन्त्यजानां वर्णप्रतिलोमभवानां चाण्डालमागधनिषादादीनाम् । प्रयोजनम् । हृतनष्टादिषु ग्रहबलाच्चोरादीनां ग्रहोक्तवर्णप्रभावः एषामुपघाते तद्वर्णोपघातः । तथा च सत्यः । "गुरुशुक्रौ रविरक्तौ चन्द्रः सौम्यः शनैश्चरश्चेति । विप्रक्षत्रियविट्शूद्रसंकराणां प्रभुत्वकराः ॥ अजये जयेऽथ तुष्ट्यप्रीतौ वित्तनाशने लाभे । तेभ्यस्तेभ्यः कुर्युर्गुणांश्च दोषांश्च एक्षांस्तान् ॥" चन्द्रार्कजीवा इत्यादि । चन्द्रः शशी अर्कः आदित्यः

जीवो बृहस्पतिः एते सत्त्वसंज्ञा । ज्ञो बुधः सितः शुक्रः एतौ द्वौ रजःसंज्ञौ । कुजोऽङ्गारकः आर्किः सौरः एतौ द्वौ तमःसंज्ञौ । एते यथाक्रमं सत्त्वादिगुणाधिपतयो ग्रहाः । प्रयोजनम् । "सत्त्वं रजस्तमो वा त्रिंशांशे यस्य भास्करस्तादृग्" इति । अन्ये पुनर्ग्रहबलाद्वर्णयन्ति । तथा च श्रीदेवकीर्तिः । "बलवद्भिस्तद्गुणो भवेज्जातः" इति । अत्राचार्यस्य यवनेश्वरेण सह मतभेदः तेन भौमः सात्त्विक उक्तः । तथा च तद्वाक्यम् । "सत्त्वाधिका भास्करसोमजीवा भृग्वात्मजो राजसिकः शशी च । शनैश्चरस्तामसिको बुधस्तु संयोगतोऽस्माल्लभते विशेषान् ॥" आचार्यस्य सत्यवचनमभिमतम् । तथा च सत्यः । "तामसिकौ कुजसौरौ राजसिकौ भार्गवः शशिसुतश्च । जीवशशिभास्कराः सात्त्विका ग्रहवत्प्रकृतयो नृणाम् ॥" एवं यत्र यत्राचार्यस्य यवनेश्वरेण सह मतभेदस्तत्राङ्गीकृतं सत्यमतमपि । अथ पूर्वमभिहितं सत्त्वं कुजः । चन्द्रार्कजीवाः पुनः किमित्युक्तम् । उच्यते । इह गुणवचनः सत्त्वशब्दस्तत्र शौर्यपर्यायः यः कार्याकार्यप्रवृत्तानां सिंहादीनामप्यस्ति येन एकाकिनोऽपि वनवासिनः । तथा च । "एकाकिनि वनवासिन्यराजलक्षमणयनीतिशास्त्रज्ञे । सत्त्वोस्थिते मृगपतौ राजेति गिरः परिणमन्ति ॥" अथ गुणस्वरूपम् ।

"यः सात्त्विकस्तस्य दयास्थिरत्वं सत्यार्जवं ब्राह्मणदेवभक्तिः ।
रजोऽधिकः काव्यकलाक्रतुस्त्रीसंसक्तचित्तः पुरुषोऽतिशूरः ॥
तमोऽधिको वञ्चयिता परेषां मूर्खोऽलसः क्रोधपरोऽतिनिद्रः ।" इति ॥७॥

अधुना चन्द्रार्कयोः स्वरूपं तोटकेनाह—

मधुपिङ्गलदृक्चतुरस्रतनुः पित्तप्रकृतिः सवितात्पकचः ।
तनुवृत्ततनुर्बहुवातकफः प्राज्ञश्च शशी मृदुवाक्शुभदृक् ॥ ८ ॥

मधुपिङ्गलदृगिति ॥ मधुवत्पिङ्गला दृष्टिर्यस्य सः ईषत्कातराक्षः । चतुरस्रतनुः प्रसारितभुजद्वयप्रमाणसमोच्छ्रायः । पित्तप्रकृतिः पित्ताधिकः । अल्पकचो विरलकेशः एवंविधः सविता आदित्यः तनुवृत्ततनुरित्यादि । तन्वी चासौ वृत्ता च तनुवृत्ता तादृशी तनुर्यस्य स तनुवृत्ततनुः । कृशवर्तुलाङ्ग इत्यर्थः । बहुवातकफः प्रभूतमारुतश्लेष्मा प्राज्ञो मेधावी मृदुवाक् कोमलभाषी शुभदृक् दर्शनीयाक्षः एवंविधः शशी चन्द्रः ॥ ८ ॥

अथाङ्गारकबुधयोः स्वरूपं स्वागतयाह—

क्रूरदृक्तरुणमूर्तिरुदारः पैत्तिकः सुचपलः कृशमध्यः ।
श्लिष्टवाक्सततहास्यरुचिर्ज्ञः पित्तमारुतकफप्रकृतिश्च ॥ ९ ॥

क्रूरेति ॥ क्रूरा दुष्टा दृक् दृष्टिर्यस्य स क्रूरदृगङ्गारकः स च तरुणमूर्तिः नित्यं यौवनोपेताकारविग्रहः उदारो दाता पैत्तिकः पित्तबहुलः सुचपलोऽतीवास्थिरचित्तः कृशमध्यस्तनूदरः एवं विधोऽङ्गारकः । श्लिष्टवागित्यादि ।

श्लिष्टवाग्गद्गद्भाषी सततहास्यरुचिः नित्यं परिहासशीलः पित्तमारुतकफ-प्रकृतिर्द्विप्रयोल्वणस्वभावः एवंविधो ज्ञो बुधः ॥ ६ ॥

अथ जीवशुक्रयोः स्वरूपं वंशस्थेनाह –

बृहत्तनुः पिङ्गलमूर्धजेक्षणो बृहस्पतिः श्रेष्ठमतिः कफात्मकः ।

भृगुः सुखी कान्तवपुः सुलोचनः कफानिलात्मासितवक्रमूर्द्धजः १०

बृहत्तनुरिति ॥ बृहत्तनुः स्थूलशरीरः मूर्धजाः केशा ईक्षणे नयने च पिंगले कपिले यस्य । कपिलकेशकातराक्ष इत्यर्थः । श्रेष्ठमतिर्धर्मानुप्रज्ञः कफात्मकः श्लेष्मात्मा एवंविधो बृहस्पतिः । भृगुरित्यादि । सुखी नित्यं सुखासक्तः कान्तवपुर्दर्शनीयशरीरः सुलोचनः शोभनाक्षः कफानिलात्मा श्लेष्ममारुतप्रकृतिः असितवक्रमूर्द्धजः असिताः कृष्णा वक्राः कुटिलाः मूर्द्धजाः केशाः यस्य । कृष्णकुटिलकेश इत्यर्थः । एवंविधो भृगुः शुक्रः १०

अधुना शनैश्चरस्वरूपं स्नाय्वादिसारत्वं च ग्रहाश्रयं वसंततिलकेनाह—

मन्दोऽलसः कपिलदृक्कृशदीर्घगात्रः स्थूलद्विजः परुषरोमकचोऽनिलात्मा ।

स्नाय्वस्थ्यसृक्त्वगथ शुक्रवसे च मज्जामन्दार्कचन्द्रबुधशुक्रसुरेज्यभौमाः॥११॥

मन्दोऽलस इति ॥ अलसः क्रियास्वपटुः कपिलदृक् पिंगलाक्षः कृशं दुर्बलं दीर्घमुच्चतरं गात्रं यस्य गात्राणि वा सः दुर्बलोर्ध्वदेहः स्थूलद्विजो बृहद्दन्तः परुषरोमकचा रूक्षतनूरुहकेशः अनिलात्मा वातप्रकृतिः एवंविधो मंदः शनैश्चरः । स्नाय्वस्थीत्यादि । मन्दादीनां ग्रहाणां स्नाय्वादिसारत्वं स्नाय्वस्थिनी प्रसिद्धार्थे । देहवतां शनैश्चरादित्यौ स्नाय्वस्थिसारौ शनैश्चरः स्नायुसारः आदित्योऽस्थिसारः । असृग्रुधिरं तच्चन्द्रमाः । त्वक् चर्म तद्बुधः। अथशब्द आनन्तर्यार्थे । शुक्रं रेतः तच्छुक्रः । वसा मेदस्तत्सुरेज्यो गुरुः। मज्जा अस्थ्यंतर्गतो धातुविशेषः स भौमः । ग्रहाणां स्वरूपज्ञानप्रयोजनम् । लग्ननवांशपतुल्यतनुः स्यादित्यत्रोपयुज्यते । जन्मकाले यो ग्रहो बलवांस्तत्पठितस्वरूपस्तत्कालजातो भवति तद्धातुसारश्च हननष्टादिषु प्रश्नकाले-ऽप्येवंविधा धातुरूपाश्चौरादयः व्याधिप्रश्ने यल्लग्नं यश्च लग्ने नवांशको तत्स्वामिनो बलवशादभिहितदोषभवा पीडा ॥ ११ ॥

अधुना ग्रहाणां स्थानवस्त्रद्रव्यर्तुप्रभुत्वं शार्दूलविक्रीडितेनाह--

देवाम्ब्वग्निविहारकोशशयनक्षित्युत्करेशाः क्रमाद्

वस्त्रं स्थूलमभुक्तमग्निकहतं मध्यं दृढं स्फाटितम् ।

ताम्रं स्यान्मणिहेमयुक्तिरजतान्यर्काच्च मुक्तायसी

द्रेष्काणैः शिशिरादयः शशिसुतक्षग्वादिपूक्तस्तु वा ॥ १२ ॥

देवांब्वग्नीति ॥ अर्कात्प्रभृति तदादीनां ग्रहाणां क्रमाद्देवादीनि स्था-

नानि । तत्र देवस्थानमादित्यस्य । अम्बुस्थानं चन्द्रमसः । अग्निस्थानं भौमस्य । विहारस्थानं क्रीडास्थानं बुधस्य । कोशो भाण्डारागारं तत्स्थानं बृहस्पतेः । शयनस्थानं शुक्रस्य । क्षित्युत्करः अवकरराशिस्तत्स्थानं शनैश्चरस्य । एषां स्थानानामेत ईशाः स्वामिनः । प्रयोजनम् । बलवति ग्रहे ग्रहोक्तस्थाने प्रसवज्ञानं हृतनष्टादेश्चौरादेः स्थानं द्रव्यस्य च । वस्त्रमित्यादि । अर्कादिति सर्वत्रानुवृत्तिः । तत्र स्थूलतन्तुकृतमादित्यस्य वस्त्रम् । अभुक्तं नवं चन्द्रस्य । अग्निना हतमेकदेशदग्धं भौमस्य । केनाम्बुना हतं क्लिन्नं बुधस्य । मध्यं नातिनवं नातिजीर्णं बृहस्पतेः । दृढंकालान्तरस्थायि शुक्रस्य । स्फाटितं जीर्णं शनैश्चरस्य । प्रयोजनम् । सूतिकावस्त्रज्ञाने हृतनष्टादिचिन्तायां च बलवद्ग्रहवशाद्वस्त्रज्ञानम् । ताम्रं स्यादित्यादि आदित्यस्य ताम्रं चन्द्रस्य मणयः भौमस्य हेम सुवर्णं बुधस्य युक्तिः युज्यते इति युक्तिः रीतिकांस्यादि । रजतं रौप्यं बृहस्पतेः स्वस्थानस्थस्य सुवर्णमपि । मुक्ता शुक्रस्य अयः कृष्णलोहं सीसत्रपुणी च शनैश्चरस्य । तथा तेनैव सूक्ष्मजातके उक्तम् । "अर्कादिताम्रमणिहेमयुक्तिरजतानि मौक्तिकं लोहम् । वक्तव्यं बलवद्भिः स्वस्थाने हेम जीवेऽपि ॥" तथा च बादरायणः । "अर्कस्य ताम्रं मणयो हिमांशोर्भौमस्य हेमेन्दुसुतस्य युक्तिः । जीवस्य रौप्यं स्वगृहे स्थितस्य तस्यैव हेमोशनसश्च मुक्ता ॥ तीक्ष्णांशुदेहप्रभवस्य सीसकृष्णायसं च प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।" प्रयोजनम् सूतिकागृहे बलवद्ग्रहे द्रव्यसत्ता हृतनष्टादिचिन्तायां द्रव्यनाशादिपरिज्ञानं तच्छुभदशायां तस्मिन्नुपचयस्थे तदाप्तिः उक्तविपरीते हानिः । द्रेष्काणैरित्यादि । अत्र शकारादिभिगुपर्यन्तैर्वर्णैः सांज्ञाद्यैः शनैश्चरप्रभृतीनां गुर्वन्तानां नुतानुराधान्निर्देशः कृतः । शनैश्चरशुक्ररुधिरचन्द्रबुधगुरुपूर्वग्रहलग्नगतेषु शिशिरादयः षडृतवो ज्ञेयाः । तत्र शकारोपलक्षितशनैश्चरः तस्मिन्नुदयति लग्नस्थे शिशिरर्तुर्विशेषः । शुकारोपलक्षितः शुक्रः तस्मिन्नुदयति वसन्तः । रुकारोपलक्षितो रुधिरो भौमस्तस्मिन् ग्रीष्मः । चकारोपलक्षितश्चन्द्रस्तस्मिन् वर्षा । बो बुधस्तस्मिञ्छरत् । गुकारोपलक्षितो गुरुस्तस्मिन् हेमन्तः । आदित्येऽप्युदयति ग्रीष्मः । तथा च बादरायणः । "ग्रीष्ममथ प्रवदन्ति कुजार्कौ" इति । द्रेष्काणैरित्यस्य वा इत्यनेन व्यवहितेन सम्बन्धः । द्रेष्काणैर्वादयद्भिः शनैश्चरादिसम्बन्धिभिः शिशिरादयो ज्ञेयाः । एतदुक्तं भवति । लग्ने ग्रहाभावे शनैश्चरद्रेष्काणे लग्नगते शिशिरः । एवं शुक्रद्रेष्काणे लग्नगते वसंतः । भौमद्रेष्काणे ग्रीष्मः । रविद्रेष्काणे ग्रीष्म एव । चन्द्रद्रेष्काणे वर्षा । बुधद्रेष्काणे शरत । जीवद्रेष्काणे हेमन्तः । अत्र च मुख्यो ग्रहोदयेनर्तुनिर्देशस्तदभावे द्रेष्काणेनेति ज्ञातव्यम् । बहूनामुदयेऽपि द्रेष्काणेनैव । केचिद्बहूनामुदये बलवद्ग्रहेणेति व्याचक्षते । तथा च मणित्थः । "व्याद्यैर्लग्नोपगतैर्यो बलवांस्तद्ग्रह-

तुर्निर्देशः ।” इति । तत्रैतज्जातं लग्ने यो ग्रहः स्थितस्तदुक्त ऋतुर्वाच्यः । बहुषु लग्नगतेषु यो बलवान्, ग्रहाभावे द्रेष्काणपतेर्ऋतुनिर्देशः । प्रयोजनम् । “नष्टजातके ऋतुनिर्देशो हृतनष्टादिचिन्तायां च ।” इति । अत्राचार्येण ग्रहाणां शाखाधिपत्यं नोक्तम् । उक्तं च स्वल्पजातके । “ऋगथर्वसामयजुषामधिपा गुरुसौम्यभौमसिताः ।” ऋग्वेदाधिपतिर्गुरुः । अथर्ववेदाधिपतिः सौम्यो बुधः । सामवेदाधिपतिर्भौमः । यजुर्वेदाधिपतिः शुक्रः । प्रयोजनम् । बलवति शाखाधिपे ब्राह्मणो जातस्तच्छाखापाठको भवति । ब्राह्मणे चारे जाते शाखाविज्ञानम् । अनिष्टस्थानस्थे ग्रहे तन्मन्त्रैः शान्तिरिति ॥ १२ ॥

अथ ग्रहाणां दृष्टिस्थानानि निसर्गदृष्टिफलानि च प्रदर्शयन्नाह—

(१)त्रिदशत्रिकोणचतुरस्रसप्तमान्यवलोकयन्ति चरणाभिवृद्धितः ।
रविजामरेज्यरुधिराः परे च ये क्रमशो भवन्ति किल वीक्षणेऽधिकाः १३

त्रिदशेति ॥ यस्मिन्स्थाने ग्रहाः स्थितास्तस्मात्त्रिदशादीनि स्थानानि चरणाभिवृद्धितः पादवृद्ध्याऽवलोकयन्ति ग्रहा यस्मिन्राशौ स्थितस्तस्माद्यस्तृतीयो यो दशमश्च तथा तृतीयदशमस्थौ राशी यौ तौ पादेन चतुर्थभागदृष्ट्याऽवलोकयन्ति । एवं त्रिकोणस्थौ नवपञ्चमस्थानगतावर्धदृष्ट्या । चतुरस्रेऽष्टमचतुर्थे अष्टमचतुर्थस्थानस्थौ पादोनदृष्ट्या । सप्तमगं गृहं परिपूर्णदृष्ट्या । चरणाभिवृद्धित इत्यत्राभिशब्दो वीप्सां द्योतयति । चरणवृद्ध्या पादवृद्ध्येत्यर्थः । यावत्पाददृष्ट्या पश्यन्ति तावत्फलं प्रयच्छन्ति ।

(१) सामान्येन पराक्रमे राज्ये च सर्वेषामल्पा दृष्टिर्भवत्यतो ग्रहा अपि तृतीय (पराक्रमस्थानं) तथा दशमं (राज्यस्थानं) केवलं चरणेन पश्यन्तीति किं चित्रम्? तदपेक्षया विद्यायां धर्मे च किञ्चिदधिका दृष्टिर्भवत्यतो ग्रहा अपि पञ्चमं (विद्यास्थानं) नवमं (धर्मस्थानञ्च) चरणद्वयेन पश्यन्ति । विद्याधर्मतोऽपि किञ्चिदधिका दृष्टिः सुखे मृत्यौ च भवति तेन ग्रहाः सुखं (चतुर्थं) अष्टमं (मृत्युस्थानञ्च) चरणत्रयेण पश्यन्तीति युक्तमेव । अथ च जायायां (स्त्रियां) सर्वेषां सर्वतोभावेन दृष्टिर्भवत्येवेति प्रकृतिसिद्धं सर्वत्र प्रसिद्धमेव । उक्तञ्च भर्तृहरिणा—

“विश्वामित्रपराशरप्रभृतयो वाताम्बुपर्णाशना-
स्तेऽपि स्त्रीमुखपङ्कजं सुललितं दृष्ट्वैव मोहं गताः ॥”

इत्यादि । तस्मात् सर्वे ग्रहाः सप्तमं (जायास्थानं) सम्पूर्णदृशा विलोकयन्तीति किमाश्चर्यम् ।

अथ च रविजामरेज्यरुधिराः परे चेत्याद्युक्त्या विशेषं कथयति—तद्युक्तिर्यथा—रविजा भृत्योऽतो राज्यपराक्रमरक्षणं तत्कर्त्तव्यमतस्तृतीयं दशमञ्च रविजः पूर्णदृशा पश्यतीति युक्तमेव । तथा विद्याधर्मरक्षणं तच्छिक्षणञ्च गुरोः कार्यं, तस्मात् त्रिकोणं गुरुः पूर्णदृशा पश्यतीत्यपि समुचितम् । एवं मृत्युसुखरक्षणं नेतृकर्म तेन तत्स्थानं (चतुरस्रं) नेता मङ्गलो पश्यति । तथा राजराजकुमारास्तु जायाशक्ता भवन्ति तेन ते (रविचन्द्रबुधाः) सप्तमं (जायास्थानं) पूर्णदृशा पश्यन्तीत्यपि समुचितमेव ।

तथा च स्वल्पजातके । "दशमतृतीये नवमपञ्चमे चतुर्थाष्टमे कलत्रं च । पश्यन्ति पादवृद्ध्या फलानि चैवं प्रयच्छन्ति ॥" अर्थादेव ग्रहोऽनुक्तस्थानानि न पश्यतीति । तथा च सारावल्याम् । "सप्तमं पश्यन्ति सदा ग्रहाश्चरणवृद्धितः सर्वे । त्रिदशत्रिकोणचतुरस्रसप्तमगताः क्रमेणैव ॥ पूर्णं पश्यति रविजस्तृतीयदशमे त्रिकोणमपि जीवः । चतुरस्रं भूमिसुतः सिताऽर्कबुधहिमकराः कलत्रम् ॥" तथा यवनेश्वरः । "द्वौ पश्चिमौ पञ्चमथ द्वितीयं संस्थानराशेः परिहृत्य राशीन् । शेषान्ग्रहः पश्यति सर्वकालमिष्टेषु चैषां विविधा तु दृष्टिः ॥ जामित्रभे दृष्टिफलं समग्रं सपादहीनं चतुरस्रयोश्च । त्रिकोणयोर्दृष्टिफलार्धमाहुर्दुश्चिक्यसंज्ञे दशमे च पादम् ॥" रविजामरेज्यरुधिरा इति । किलेत्यागमसूचने । चरणाभिवृद्धित इत्यनुवर्तते । एते रविजादयश्चरणाभिवृद्धितः पादोपचयात्रिभिः दर्शने क्रमशोऽधिकफलप्रदा भवन्ति । रविजः सौरिः सुदर्शने पादफलप्रदः । अमरेज्यो बृहस्पतिरर्धफलप्रदः । रुधिरोऽङ्गारकः स पादहीनफलप्रदः । अपरेऽर्कचन्द्रबुधशुक्रास्ते वीक्षणे समग्रफलप्रदाः । एतन्नैसर्गिकं ग्रहाणां दृष्टिफलं स्थानवशादेतेषां यथास्वं दृष्टिफलमुक्तमेव पूर्वं । व्याचक्षते अपरे त्वाहुः । स्थानफलमेतत् । तेन त्रिदशस्थानगतान्ग्रहान्सौरः पश्यति । रविजादयो दर्शनेऽधिकफलप्रदा भवन्ति । तथा च । तृतीयदशमस्थान्ग्रहान्सम्यक् शनैश्चरः पश्यन्नन्येभ्योऽधिकफलप्रदो भवति । परिपूर्णं पश्यतीत्यर्थः । एवं त्रिकोणस्थाञ्जीवः चतुरस्रस्थान्भौमः सप्तमस्थान्सूर्यचन्द्रबुधशुक्राः । एतच्च यवनाचार्याणां मतम् । तथा च भगवान्गार्गिः । "वृश्चिकदशमस्थान्सौरिस्त्रिकोणस्थान्बृहस्पतिः । चतुर्थाष्टमगान्भौमः शेषाः सप्तमसंस्थितान् ॥ आलोकने वीक्षणे नित्यमुक्ताधिकफला ग्रहाः ।" इति ॥ १३ ॥

अधुना ग्रहाणां कालनिर्देशं रसनिर्देशं च वैतालीयेनाह—

अयनक्षणवासरर्तवो मासोऽर्धं च समाश्च भास्करात् ।

कटुकलवणतिक्तमिश्रिता मधुराम्लौ च कषाय इत्यपि ॥ १४ ॥

अयनेति भास्करादादित्यात्प्रभृत्ययनादिकालनिर्देशः । तत्रायननिर्देशो भास्करात्सूर्यात् । क्षणो मुहूर्तस्तन्निर्देशश्चन्द्रात् । वासरो दिवसस्तन्निर्देशो भौमात् । ऋतुर्मासद्वयात्मकस्तन्निर्देशो बुधात् । मासनिर्देशो जीवात् । मासार्धं पक्षस्तन्निर्देशः शुक्रात् । समाः संवत्सरास्तन्निर्देशः सौरात् । प्रयोजनम् । प्रश्नलग्ने यस्य ग्रहस्य नवांशकोदयः स ग्रहस्तस्माज्जन्मांशकाद्यावत्संख्ये नवांशके भवति तावत्संख्योऽयनादिको ग्रहोपलक्षितकालशुभाशुभफलप्राप्तौ वाच्यः । (१)अन्ये त्वेवं व्याचक्षते । लग्ने यावत्संख्यो नवां-

(१) लग्ननवांशतः कियन्मिते नवमांशे ग्रहो वर्तते तज्ज्ञानोपायः प्रदर्श्यते:—
ग्रहाल्लग्नं विशोध्य शेषस्यांशाः कार्यास्ततोऽनुपातो यदि त्रिंशदंशैर्नव नवमांशा लभ्यन्ते

शक उदितस्तावत्संख्योऽयनादिकालोऽशकपतिवशाद्वक्तव्यः। तथा च मणित्थः। "लग्नांशकपतितुल्यः कालो लग्नोदितांशसमसंख्यः। वक्तव्यो रिपुविजये गर्भाधानेऽथ कार्यसंयोगे॥" कटुकलवणेत्यादि। भास्करादादित्यात्कटुकादिरसनिर्देशः। तत्रादित्यात्सूर्यात्कटुकस्य रसस्य निर्देशः कटुकं मरीचादि। चन्द्रात् लवणस्य। भौमात्तिक्तस्य तिक्तं निम्बादि। बुधान्मिश्रस्य षड्रसस्य। जीवान्मधुरस्य मिष्टस्य। शुक्रादम्लस्य। सौरात्कषायस्य। प्रयोजनम्। आधानकाले यो बलवांस्तदुक्तरसदोहदो गर्भिण्या भवति। तथा च सारावल्याम्। "मासि तृतीये स्त्रीणां दोहदको जायतेऽवश्यम्। स रसाविषयस्य आवेविलग्नयोगादिभिश्चिन्त्यः॥" भोजनाश्रये च प्रश्ने ग्रहोदये नवांशको वा तदुक्तरसान्वितभोजनज्ञानमिति॥ १४॥

अधुना मित्रामित्रविधिं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

जीवो जीवबुधौ सितेन्दुतनयौ व्यर्का विभौमाः क्रमा-
द्वीन्द्वर्का विकुजेन्दिनाश्च सुहृदः केषाञ्चिदेवं मतम्।
सत्योक्ते सुहृदस्त्रिकोणभवनात्स्वात्स्वान्त्यधीधर्मपाः
स्वोच्चायुःसुखपाः स्वलक्षणविधेर्नान्यैर्विरोधादिति॥ १५॥

जीव इति॥ सूर्यादीनां ग्रहाणां क्रमाज्जीवादयः सुहृदः। तत्रादित्यस्य सूर्यस्य जीवो बृहस्पतिः सुहृन्मित्रम्। जीवबुधौ गुरुसौम्यौ चन्द्रस्य। सितः शुक्रः इन्दुतनयो बुधः एतौ भौमस्य। विगतोऽर्कः सूर्यो येभ्यो ग्रहेभ्यस्ते सूर्यवर्जिताः सर्व एव बुधस्य। विकुजा विगतोऽङ्गारको येभ्यस्ते भौमरहिताः सर्व एव बृहस्पतेः। वीन्द्वर्का विगतौ चन्द्रार्कौ येभ्यस्ते सर्व एव शुक्रस्य। विकुजेन्दिनाः कुजो भौम इन्दुश्चन्द्रः इनः सूर्यः एते(१)विकुजेन्दिनाः सर्व एव सौरस्य शनैश्चरस्य एवं केषाञ्चिन्मतं न बहूनाम्। अत्र च तेषां शत्रुमित्रव्यवहार एवेष्टो नोदासीनव्यवहारस्तस्मान्मित्रेभ्योऽन्ये ह्यमित्राणीति के। यवनेश्वरादयः। तथा च यवनेश्वरः। "रवेर्गुरुर्मित्रमतोऽन्यथान्ये गुरोस्तु भौमं परिहृत्य सर्वे। चान्द्रेरनर्कौ भृगुनन्दनस्य त्वर्कात्कुजं सुहृदः प्रदिष्टाः॥ भौमस्य शुक्रः शशिजश्च मित्रे इन्दोर्बुधं देवगुरुं च विद्यात्। सौरस्य मित्राण्यकुजेन्दुसूर्याः शेषान्रिपून्विद्धि नृणां च तद्वत्"॥ सत्योक्त इति। सत्योक्ते होराशास्त्रे स्वत्रिकोणभवनाद्यन्मीयमूलत्रिकोणराशेः स्वान्त्यधीध-

---

सदा लग्नग्रहान्तरांशैः किमिति लब्धफलंग्रहान्तरनवांशसङ्ख्या स्यात्। तत्राऽयनद्वयमेवातो रविनवांशसङ्ख्या द्विभक्तैकशेषे सौम्यायनं द्विशेषे याम्यायनं ज्ञेयम्। तथा च चन्द्रनवांशसङ्ख्या पञ्चदशभक्ता शेषं मुहूर्तमानं यतो मुहूर्ताः पञ्चदशैव। तथा कुजनवांशसङ्ख्या सप्तशेषिता रव्यादयो वासरा ज्ञेयाः। बुधनवमांशसङ्ख्या षड्भक्ता शेषमृतुप्रमाणम्। एवं गुरुनवमांशसङ्ख्या द्वादशभक्ता शेषाच्चैत्रादिमासज्ञानम्। तथा च शुक्रनवांशसङ्ख्या द्विभक्ता शेषात्पक्षज्ञानम्। एवं शनिनवांशसङ्ख्यातुल्यवर्षप्रमाणं ज्ञेयमिति दिक्।

(१) विगता येभ्यस्ते।

र्मपाः स्वोच्चायुःसुखपाश्च ते ग्रहस्य सुहृदो भवन्ति। तत्र त्रिकोणं मूलत्रिकोणं तस्मात्स्वपो द्वितीयराश्यधिपः तस्मादेवान्त्यपो द्वादशस्थानाधिपः धीस्थानपः धीस्थानस्य पञ्चमस्याधिपः धर्मपो नवमाधिपः स्वोच्चपो ग्रहोक्तस्योच्चस्य स्वामी आयुषोऽष्टमस्थानस्याधिपतिः सुखपश्चतुर्थस्थानाधिपतिः ग्रहो मित्रं भवति। स्वलक्षणविधेर्विरोधादन्यैरपठितस्थानाधिपतिभिर्ग्रहैः सह नायं मित्रामित्रविभागः कल्पनीयः। विरोधादसुहृद्भवं स्वं च तल्लक्षणं स्वलक्षणं स्वलक्षणे विधिः स्वलक्षणविधिः तेन विरोधस्तस्मात्। एतदुक्तं भवति। योऽयं स्वविधिर्मित्रलक्षणविभागः प्रदर्शितः अतोऽन्यस्थानाधिपा ये ग्रहास्ते ग्रहस्य सुहृदो न भवति। तथा च सत्यः। "सुहृदस्त्रिकोणभवनाद्ग्रहस्य सुखभे व्ययेऽथ धनभवने। स्वजने निधने धर्मे स्वोच्चे च भवन्ति न शेषाः॥" स्वजनसंज्ञं चतुर्थस्थानं ततो द्विराश्यधिपः मित्रसंज्ञः एकराश्यधिपो मध्यमः अनुक्तराश्यधिपः शत्रुः। वक्ष्यति च। "द्व्येकानुक्तभपान्सुहृत्समरिपून्सञ्चिन्त्य नैसर्गिकान्" इति। एकराश्यधिपः मध्यम इति। यदुक्तं तथा चन्द्रार्कावेकराश्यधिपावपि मित्रसंज्ञौ भवतः तयोर्हि राशिद्वयस्याधिपत्याभावात् राशिद्वयस्य योऽधिपतिर्ग्रहः स एकोक्तराश्यधिपत्वात् द्विपत्वं प्राप्नोति तथापि द्विपप एव शब्दः तस्य स्वराशिव्यतिरेकात्। एतन्मन्दबुद्धिव्युत्पादनार्थं स्पष्टतरं व्याख्यायते। तद्यथा। आदित्यस्य सिंहस्त्रिकोणं तस्माद्द्वादशस्थानस्य कर्कटस्य चन्द्रमा अधिपतिः। स एकराश्यधिपोऽपि सन् द्वितीयराशेराधिपत्याभावादादित्यस्य मित्रम्। सिंहाच्चतुर्थो वृश्चिकः नवमो मेषः तयोर्भौमोऽधिपतिः। आदित्यस्योच्चं मेषः तस्याधिपो भौमः मेषस्य सिंहनवमत्वादादित्यस्य स्वोच्चत्वादेकराशित्वं मेषस्यैकत्वाद्वृश्चिकस्य द्वितीयत्वाद्भौमो द्विराश्यधिपो जातः तेनादित्यस्य मित्रम्। सिंहात्पञ्चमाष्टमौ धनुर्मीनौ तयोरधिपतिर्जीवः स चोक्तस्थानद्वयस्याधिपतित्वादादित्यस्य मित्रम्। सिंहाद्द्वितीयैकादशौ कन्यामिथुनौ तयोर्बुधः स्वामी तत्र द्वितीयस्थानस्योक्तत्वादेकादशस्यानुक्तत्वात् पठितैकराश्यधिपत्वाद्बुधो रवेर्मध्यमः। सिंहात्षष्ठसप्तमस्थाने मकरकुम्भौ तोकौ तयोराधिपत्यादादित्यस्य शनैश्चरः शत्रुः। सिंहाद्दशमतृतीये वृषतुले तयोरनुक्तयोः स्थानयोराधिपत्याच्छुक्र आदित्यस्य शत्रुः। एवं रवेः। अथ चन्द्रस्य यथा। चन्द्रस्य वृषस्त्रिकोणस्तस्माच्चतुर्थस्थानं सिंहस्तस्याधिपः सूर्यः स एकराश्यधिपो द्वितीयराशेराधिपत्याभावाच्चन्द्रस्य मित्रम्। वृषाद्द्वितीयो मिथुनः पञ्चमः कन्या तयोर्बुधोऽधिपतिः स चोक्तस्थानद्वयस्याधिपत्याच्चन्द्रस्य मित्रम्। वृषात्सप्तमद्वादशौ वृश्चिकमेषौ तयोर्भौमः स्वामी तत्रैकादशस्योक्तत्वात्सप्तमस्यानुक्तत्वात् पठितैकराश्यधिपत्वाद्भौमश्चन्द्रस्य मध्यमः वृषादष्टमैकादशौ धन्विमीनौ तयोर्भौमः स्वामी तत्रैकादशस्योक्तत्वात्सप्तमस्यानुक्तत्वात् पठितैकराश्यधिपत्वाद्भौमश्चन्द्रस्य मध्यमः।

वृषादष्टमैकादशौ धन्विमीनौ तयोर्भौमः स्वामी तत्रैकादशस्यानुक्तत्वात् अष्टमस्योक्तत्वात्पठितैकराश्यधिपत्वाज्जीवश्चन्द्रस्य मध्यस्थः । चन्द्रस्य वृषः उच्चः वृषात्षष्ठस्तुला तयोः शुक्रोऽधिपतिस्तत्र वृषस्योच्चत्वेनोक्तत्वात्षष्ठस्यानुक्तत्वात्पठितैकराश्यधिपत्वाच्चन्द्रस्य शुक्रो मध्यस्थः । वृषान्नवमदशमौ मकरकुम्भौ तयोः स्वामी शनिः तत्र नवमस्योक्तत्वाद्दशमस्यानुक्तत्वात्पठितैकराश्यधिपत्वात्सौरः चन्द्रस्य मध्यस्थः । एवं चन्द्रस्य । अथ भौमस्य । तद्यथा । भौमस्य मेषस्त्रिकोणं मेषाच्चतुर्थस्थानस्य कर्कटस्याधिपश्चन्द्रः स एकराश्यधिपोऽपि सन्द्वितीयराशेराधिपत्याभावाद्भौमस्य मित्रम् । मेषात्पञ्चमस्य सिंहस्याधिपः सूर्यः । स एकराश्यधिपोऽपि सन्द्वितीयराशेराधिपत्याभावाद्भौमस्य मित्रम् । मेषात्तृतीयषष्ठौ मिथुनकन्ये तयोर्बुधस्त्वाधिपत्याद्भौमस्य बुधः शत्रुः । मेषाद्द्वितीयसप्तमौ वृषतुले तयोः शुक्रः स्वामी तत्र द्वितीयस्योक्तत्वात्सप्तमस्यानुक्तत्वात्पठितैकराश्यधिपत्वाच्छुक्रो भौमस्य मध्यमः । मेषाद्दशमैकादशौ मकरकुम्भौ तयोः सौरोऽधिपतिः भौमस्य मकर उच्चः तस्योक्तत्वादेकादशस्यानुक्तत्वात्पठितैकराश्यधिपत्वात् सौरो भौमस्य मध्यमः । एवं भौमस्य । अथ बुधस्य कन्या मूलत्रिकोणं तस्माद्द्वादशस्थानस्य सिंहस्याधिपतिः सूर्यः स एकराश्यधिपोऽपि सन्द्वितीयराशेराधिपत्याभावाद् बुधस्य मित्रम् । कन्यायाः द्वितीयनवमौ तुलावृषौ तयोः शुक्रोऽधिपतिः स चोक्तस्थानद्वयस्याधिपत्वाद्बुधस्य मित्रम् । कन्याया एकादशस्थानस्य कर्कटस्याधिपतिश्चन्द्रः तस्यानुक्तत्वाद्बुधस्य शत्रुः । कन्यायाः तृतीयाष्टमौ वृश्चिकमेषौ तयोर्भौमोऽधिपतिः तत्राष्टमस्योक्तत्वात्तृतीयस्यानुक्तत्वात्पठितैकराश्यधिपत्वात् भौमो बुधस्य मध्यमः । कन्यायाश्चतुर्थसप्तमौ धन्विमीनौ तयोर्जीवोऽधिपतिस्तत्र चतुर्थस्योक्तत्वात्सप्तमस्यानुक्तत्वात्पठितैकराश्यधिपत्वाज्जीवो बुधस्य मध्यमः । कन्यायाः पञ्चमषष्ठौ मकरकुम्भौ तयोः सौरोऽधिपतिस्तत्र पञ्चमस्योक्तत्वात्षष्ठस्यानुक्तत्वात्पठितैकराश्यधिपत्वात्सौरो बुधस्य मध्यमः । एवं बुधस्य । अथ गुरोः । जीवस्य धन्वी त्रिकोणं तस्माद्द्वादशस्थानस्य कर्कटस्याधिपतिश्चन्द्रः स एकराश्यधिपोऽपि सन् द्वितीयराशेराधिपत्याभावाज्जीवस्य मित्रम् । धनुषो नवमस्य सिंहस्याधिपतिः सूर्यः स एकराश्यधिपोऽपि सन्द्वितीयस्य राशेराधिपत्याभावाज्जीवस्य मित्रम् । धनुषः पञ्चमद्वादशौ मेषवृश्चिकौ तयोर्भौमोऽधिपतिः स चोक्तस्थानस्याधिपत्वाज्जीवस्य मित्रम् । धनुषो द्वितीयतृतीयौ मकरकुम्भौ तयोः सौरोऽधिपतिस्तत्र द्वितीयस्योक्तत्वात्तृतीयस्यानुक्तत्वात्पठितैकराश्यधिपत्वात्सौरो जीवस्य मध्यस्थः । धनुषः सप्तमदशमे मिथुनकन्ये तयोर्बुधोऽधिपतिः स चानुक्तस्थानद्वयस्याधिपतित्वाद्गुरोः शत्रुः । धनुषः षष्ठैकादशस्थाने वृषतुले तयोः शुक्रोऽधिपतिः स्थानद्वयस्यानुक्तत्वाच्छुक्रो गुरोः शत्रुः । एवं जीवस्य । अथ शुक्रस्य । शुक्रस्य तुला त्रिकोणं तुलायाः नव-

द्वादशस्थाने मिथुनकन्ये तयोर्बुधोऽधिपतिः स चोक्तस्थानद्वयस्याधिपतित्वाच्छुक्रस्य मित्रम् । तुलायाश्चतुर्थपञ्चमौ मकरकुम्भौ तयोरधिपतिः सौरः स चोक्तस्थानद्वयस्याधिपत्वाच्छुक्रस्य मित्रम् । तुलाया द्वितीयसप्तमौ वृश्चिकमेषौ तयोर्भौमोऽधिपतिः तत्र द्वितीयस्योक्तत्वात्सप्तमस्यानुक्तत्वात्पठितैकराश्यधिपत्वाद्भौमः शुक्रस्य मध्यस्थः । शुक्रस्य मीन उच्चं तुलायास्तृतीयषष्ठौ धन्विमीनौ तयोर्जीवोऽधिपतिः तत्र मीनस्योच्चादुक्तत्वाद्धन्विनोऽनुक्तत्वात्पठितैकराश्यधिपत्वाज्जीवः शुक्रस्य मध्यस्थः । तुलादेकादशः सिंहस्तस्याधिपः सूर्यः स पठितराश्यधिपोऽपि सन् द्वितीयराश्याधिपत्याभावाच्छुक्रस्यार्कः शत्रुः । तुलात्कर्कटस्य दशमस्थानस्याधिपश्चन्द्रः स पठितराश्यधिपोऽपि द्वितीयराश्याधिपत्याभावाच्छुक्रस्य चन्द्रः शत्रुः । एवं शुक्रस्य ।

अथ सौरस्य । सौरस्य मूलत्रिकोणं कुम्भात्पञ्चमद्वादशे मिथुनकन्ये तयोर्बुधोऽधिपतिः स चोक्तस्थानद्वयस्याधिपतित्वात्सौरस्य मित्रम् । कुम्भाद्द्वितीयैकादशौ धन्विमीनौ तयोर्जीवोऽधिपतिः तत्र द्वितीयस्योक्तत्वादेकादशस्यानुक्तत्वात्पठितैकराश्यधिपत्वात्सौरस्य जीवः मध्यस्थः । कुम्भात्षष्ठः कर्कटस्तस्याधिपतिश्चन्द्रस्तस्यानुक्तत्वात्सौरस्य चन्द्रः शत्रुः । कुम्भात्सप्तमः सिंहस्तस्याधिपतिः सूर्यस्तस्यानुक्तत्वात्सौरस्य सूर्यः शत्रुः । कुम्भात्तृतीयदशमौ मेषवृश्चिकौ तयोर्भौमोऽधिपतिस्तयोरनुक्तत्वाद्भौमः सौरस्य शत्रुरिति ॥

अधुना सत्याचार्यमतान्द्रव्येकानुक्तपान् ग्रहस्य सुहृत्समरिपून् प्रविचिन्त्य विलिखितमतेनाह —

(१)शत्रू मन्दसितौ समश्च शशिजो मित्राणि शेषा रवे-
स्तीक्ष्णांशुर्हिमरश्मिजश्च सुहृदौ शेषाः समाः शीतगोः ।
जीवेन्दूष्णकराः कुजस्य सुहृदो ज्ञोऽरिः सिताकी समौ
मित्रे सूर्यसितौ बुधस्य हिमगुः शत्रुः समाश्चापरे ॥ १५ ॥

(१) सूर्यस्य शनिः पुत्रस्तथा शुक्रः सर्वदासन्नवर्त्यैव तर्हि कथमेतौ शत्रू बुधश्च समोऽन्ये मित्राणीत्यत्र युक्तिः प्रदर्श्यते "सत्योक्ते सुहृदस्त्रिकोणभवनात् स्वात्स्वान्त्यधीधर्मपाः स्वोच्चायुःसुखपाः" इति वचनेन यो ग्रहो यस्य मूलत्रिकोणादुक्तस्थानाना (२ । १२ । ५ । ९ । उच्च । ८ । ४) मेतेषाम्मध्ये कस्यचिदपि स्थानस्याधिपतिर्न स्यात् स तस्य शत्रुरिति सिद्धम् । अथ च यो ग्रहो रविद्युत्याभिः स यदुक्तस्थानद्वयस्याधिपतिस्तदा मित्रमेव । यदि चैक एव ग्रह उक्तैकस्थानाधिपत्येन मित्रं तथाऽनुक्तैकस्थानाधिपत्येन शत्रुरपि स्यात् तदा स मित्रशत्रुत्वेन समो भवतीत्यपि समुचितमेव । अत एव "द्व्येकानुक्तपान् सुहृत्समरिपून् सञ्चिन्त्य नैसर्गिकान्" इत्यग्रिमश्लोके कथितमिति ।

बालावबोधार्थमुदाहरणम्—रवेर्मूलत्रिकोणात् सिंहादनुक्तयोः षष्ठसप्तमयोर्मकरकुम्भयोरधिपतिः शनिरतोऽयं रवेः शत्रुरेव । तथा सिंहात्तृतीयदशमयोरनुक्तयोस्तुलावृषयोरधिपतिः शुक्रोऽपि रवेः शत्रुरेव । अथ सिंहाद्द्वितीयस्योक्तस्य कन्याख्यस्याधिपत्वेन बुधो रवेर्मित्रं तथा सिंहादेकादशस्यानुक्तस्थानस्य मिथुनस्याधिपत्येन शत्रुरप्यतो मित्रशत्रुत्वेन बुधो

शत्रू मंदसिताविति ॥ रवेरादित्यस्य मंदः सौरः सितः शुक्रः एतौ द्वौ शत्रू रिपू शशिजो बुधः समो मध्यस्थः न शत्रुर्न मित्रमुदासीन इत्यर्थः। शेषा ग्रहाश्चंद्रांगारकगुरवो मित्राणीति। तीक्ष्णांशुरित्यादि। शीतगोश्चंद्रमसः तीक्ष्णांशुः सूर्यः हिमरश्मिजो बुधः एतौ द्वौ सुहृदौ मित्रे शेषाः समा एव भौमजीवशुक्रसौराः समा मध्यस्था उदासीना इत्यर्थः। जीवेद्रूष्णकरा इति। कुजस्य भौमस्य जीवो बृहस्पतिः इन्दुश्चन्द्रः उष्णकरः सूर्य एते सुहृदो मित्राणि ज्ञो बुध- अरिः शत्रुः सितार्की शुक्रसौरौ समौ मध्यस्थाविति। मित्रे सूर्यसिताविति। सूर्यो रविः सितः शुक्रः एतौ द्वौ बुधस्य मित्रे सुहृदौ हिमगुश्चन्द्रमाः शत्रुररिः अपरेऽन्ये भौमगुरुसौराः समा मध्यस्था इति ॥१६॥

सूरेः सौम्यसितावरी रविसुतो मध्योऽपरे त्वन्यथा
सौम्यार्की सुहृदौ समौ कुजगुरू शुक्रस्य शेषावरी।
शुक्रज्ञौ सुहृदौ समः सुरगुरुः सौरस्य चान्येऽरयो
ये प्रोक्ताः स्वत्रिकोणभादिषु पुनस्तेऽमी मया कीर्तिताः ॥१७॥

सूरेरित्यादि। सूरेर्बृहस्पतेः सौम्यो बुधः सितः शुक्रः एतावरी शत्रू रविसुतः सौरो मध्यस्थः अपरे अन्ये रविचन्द्रभौमाः अन्यथा मित्राणीत्यर्थः। सौम्यार्कीत्यादि। शुक्रस्य सौम्यार्की बुधसौरौ सुहृदौ मित्रे कुजो भौमः गुरुर्जीवः एतौ द्वौ समौ मध्यस्थौ, शेषावादित्यचन्द्रावरी शत्रू। शुक्रज्ञावित्यादि सौरस्य शनेः शुक्रज्ञौ सितबुधौ सुहृदौ मित्रे, सुरगुरुर्जीवः समो मध्यस्थः अन्येऽपरे रविशशिभौमाः अरयः शत्रवः। ये प्रोक्ता इत्यादि ये मया स्वत्रिकोणभादिषु पूर्वं त्रिकोणभवनात्स्वात्स्वात्यधीश्वरधाः इत्यादिना ग्रन्थेनोक्तास्त एवेह प्रविभज्य पुनर्भूयः कीर्तिताः उदाहरणत्वेन प्रदर्शिता इति ॥ १७ ॥

एवं नैसर्गिकमित्राभिन्नमध्यस्थविभागमुक्त्वाधुना तात्कालिकं मित्रामित्रविभागं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

अन्योन्यस्य धनव्ययायसहजव्यापारबन्धुस्थिता-
स्तत्काले सुहृदः स्वतुङ्गभवनेऽप्येकेऽरयस्त्वन्यथा।
द्वयेकानुक्तभपान् सुहृत्समरिपून्सञ्चिन्त्य नैसर्गिकां-
स्तत्काले च पुनस्तु तानधिसुहृन्मित्रादिभिः कल्पयेत् ॥१८॥

रवेः समा जातः। तथा सिंहाद्द्वादशस्य (उक्तस्य) कर्कस्याधिपत्येन चन्द्रो रवेर्मित्रमेव। अनुक्तस्थानाधिपत्याभावादेकराश्यधिपत्वेऽपि चन्द्रार्कयोर्मित्रत्वेव स्यात्। एवं सिंहाच्चतुर्थनवमयोः (उक्तयो) वृश्चिकमेषयोरधिपत्वात् कुजोऽपि रवेर्मित्रमेव। तथा च सिंहात्पञ्चमाष्टमयोः (उक्तस्थानयो) धनुर्मीनयोरधिपत्वाद्बृहस्पतिररति रवेर्मित्रम्। एवञ्चन्द्रादीनामपि सुधिया स्वधिया विचार्यमिति दिक्।

अन्योन्यस्येति ॥ अन्योन्यस्य परस्परमेतेषु धनादिषु स्थानेषु ग्रहस्य ग्रहा व्यवस्थितास्तत्काले जन्मनि यात्रायां विवाहे प्रश्ने वा तत्समये सुहृदो मित्राणि भवन्ति। धनस्थानं द्वितीयं व्ययस्थानं द्वादशम् आयस्थानं एकादशं सहजस्थानं तृतीयं व्यापारस्थानं कर्माख्यं दशमं बन्धुस्थानं चतुर्थम् एतेषु स्थानेषु यो ग्रहः स्थितः यस्माद्ग्रहाद्व्यवस्थितस्तस्य सुहृन्मित्रं भवति स च तस्यापि। यत उक्तमन्योन्यस्येति। स्वतुंगभवनेऽप्येक इति। एकेऽन्ये पूर्वाचार्याः ग्रहस्य यस्योच्चे योऽग्रहः स्थितः तस्य स्वोच्चस्थितं तत्कालं मित्रमिच्छंति। ते च यवनेश्वरादयः तथा च तद्वाक्यम्। "मूलत्रिकोणाद्धनधर्मबन्धुपुत्रव्ययस्थानगता ग्रहेन्द्राः। तत्कालतोऽते सुहृदो भवन्ति स्वोच्चे च यो यस्य त्रिकोणवीर्यैः॥" इति। एतदप्याचार्यस्य नाभिप्रेतम्। यस्मादनेनैव स्वल्पजातके उक्तम्। "तत्काले च दशायबन्धुसहजस्वांत्ये, मित्रं स्थिताः" इति। अरयस्त्वन्यथेति। अन्यथा अन्येन प्रकारेण ग्रहस्य ग्रहा व्यवस्थितास्तत्कालेऽरयः शत्रवो भवन्ति अन्योन्यमिति। तद्यथा। एकराशिगतः पंचमषष्ठसप्तमाष्टमनवमस्थानस्थश्च तत्कालं शत्रुग्रहस्य ग्रहो भवति। द्व्येकानुक्तभपानिति। पूर्वमेव दर्शितं द्वितयभपानेकभपानन्नुक्तभपांश्च मित्रमध्यस्थशत्रून्नैसर्गिकान् 'शत्रू मन्दसितौ" इत्यादिना ग्रन्थेनाक्तान्संचिन्त्य विज्ञाय तत्काले जन्मादौ तानेवाधिसुहृन्मित्रादिभिरुपलक्षितान्। तत्र धनादीनि मित्रस्थानानि तेषु नैसर्गिकसुहृत्स्थितोऽधिमित्रं भवति। मध्यस्थो मित्रम् शत्रुर्मध्यस्थ इति धनादिवर्जितेष्वन्येषु स्थितौ निसर्गसुहृन्मध्यस्थो भवति। मध्यस्थः शत्रुः शत्रुरधिशत्रुरिति। अधुना ग्रहाणां चतुर्विधं बलं भवति स्थानदिक्चेष्टाकालबलाख्यम् ॥ १८ ॥

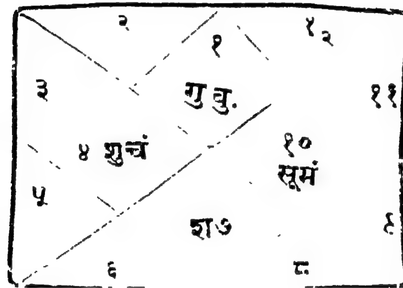
तत्र तावत्स्थानदिग्बलं दोधकेनाह—

स्वोच्चसुहृत्स्वत्रिकोणनवांशैः स्थानबलं स्वगृहोपगतैश्च ।
दिक्षु बुधाङ्गिरसौ रविभौमौ सूर्यसुतः सितशीतकरौ च ॥ १९ ॥

स्वोच्चसुहृदिति ॥ स्वग्रहणं प्रत्येकमभिसंबध्यते। तत्र स्वोच्चे स्थितो ग्रहो बलवान् भवति। तात्कालिकस्य सुहृदो मित्रस्य क्षेत्रे स्थितो बलवानेव। स्वत्रिकोणे आत्मीये मूलत्रिकोणे स्थितः स्वनवांशे स्थितः स्वगृहे स्वराशावुपगतः प्राप्तो बलवानेव। एतेषामन्यतमे व्यवस्थितो ग्रहः स्थानबलयुक्तो भवति। अत्रार्कस्य सिंहस्त्रिकोणं तदेव स्वगृहम्। चन्द्रस्य वृष उच्चः स एव त्रिकोणम्। भौमस्य मेषस्त्रिकोणं तदेव स्वक्षेत्रम्। बुधस्य कन्या उच्चः सेव मूलत्रिकोणं स्वक्षेत्रं च। गुरोर्धन्वी त्रिकोणं तदेव स्वक्षेत्रम्। शुक्रस्य तुला त्रिकोणं तदेव स्वक्षेत्रम्। एतेषामाचार्येण विशेषो नोक्तः। अस्माभिरन्यहोराशास्त्रादानीय शिष्यहितायेह लिख्यते। तथा च सारावल्याम्।

"त्रिंशतिरंशाः सिंहे त्रिकोणमपरे स्वभवनमर्कस्य ।
उच्चं भागतृतीयं वृष इन्दोः स्यात्त्रिकोणमपरेंऽशाः ॥
द्वादश भागा मेषे त्रिकोणमपरे स्वभं तु भौमस्य ।
उच्चफलं कन्यायां बुधस्य तिथ्यंशकैः सदा चिन्त्यम् ॥
परतस्त्रिकोणजातं पञ्चभिरंशैः स्वराशिजं परतः ।
दशभिर्भागैर्जीवस्य त्रिकोणफलं स्वभं परं चापे ॥
शुक्रस्य तु त्र्योंऽशास्त्रिकोणमपरे घटे स्वराशिश्च ।
कुम्भे त्रिकोणनिजभे रविजस्य रवेर्यथा सिंहे ॥"

एतदार्याचतुष्टयं सुबोधम् । दिक्षु बुधाङ्गिरसावित्यादि । प्राच्याद्यासु चतसृषु दिक्षु क्रमाद्बुधाद्यो बलिनो भवन्ति । तत्र पूर्वस्यां बुधांगिरसौ ज्ञजीवौ बलिनौ भवतः । लग्नस्थावित्यर्थः । दक्षिणस्यां रविभौमौ सूर्याङ्गारकौ दशमस्थावित्यर्थः पश्चिमायां सूर्यसुतः शनिः सप्तमस्थानस्थ इत्यर्थः । उत्तरस्यां सितशीतकरौ शुक्रचन्द्रौ चतुर्थस्थावित्यर्थः । यो ग्रहो यत्र बली स तस्मात्सप्तमस्थानस्थो विबलो भवति । मध्येऽनुपातत ऊह्यमिति सर्वत्रेयं परिभाषा । ग्रहाणामुच्चनीचविभागे राशीनां दिग्बलप्रविभागेऽपि ।

तथा च यवनेश्वरः ।

"गुर्विन्दुजौ पूर्वविलग्नसंस्थौ नभस्थलस्थौ च दिवाकरारौ ।
सौरोऽस्तगः शुक्रनिशाकरौ तु जले स्थितावभ्यवलौ भवेताम् ॥" इति ॥

अभ्यबलग्रहणादन्तरेऽनुपात एव युक्तः । एतद्ग्रहाणां दिग्बलम् ॥ १९ ॥

अधुना चेष्टाबलं दोधकेनाह—

उदगयने रविशीतमयूखौ वक्रसमागमगाः परिशेषाः ।
विपुलकरा युधि चोत्तरसंस्थाश्चेष्टितवीर्ययुताः परिकल्प्याः ॥ २० ॥

उदगयने इति ॥ मकरादिराशिषट्कमुत्तरमयनं कर्कटादिराशिषट्कं दक्षिणमयनमिति । उदगयने उत्तरायणे रविशीतमयूखौ सूर्याचन्द्रमसौ बलिनौ भवतः । परिशेषाः भौमबुधगुरुसितसौराः वक्रगा विपरीतगतयो बलिनो भवन्ति । तथा समागमगाश्चन्द्रेण सहिता बलिन एव । चन्द्रेण सह

संयोगो ग्रहाणां समागमशब्दवाच्यः। रविणा सहाऽस्तमयो, भौमादीनां परस्परं युद्धम्। उक्तं चाचार्यविष्णुचन्द्रेण। "दिवसकरेणास्तमयः समागमः शीतरश्मिसहितानाम्। कुसुतादीनां युद्धं निगद्यतेऽन्योन्ययुक्तानाम्॥" इति। विपुलाकरा इति। विपुलाः करा येषां ते विपुलकाराः विस्तीर्णरश्मयो बलिनो भवन्ति। शीघ्रकेंद्रद्वितीयपदस्थग्रहस्य विपुलकरत्वं प्रायः सम्भवति। वक्रासन्नत्वात्। युधि संग्रामे चोत्तरसंस्था बलिन एव। कुसुतादीनां युद्धमित्युक्तम्। तत्र यः उत्तरदिग्भागस्थितः स जयी बलवान् उत्तरसंस्थत्वमत्रोपलक्षणार्थं यस्तु जयी स बलवान्। तत्रैतज्जयिलक्षणम्। "दक्षिणदिक्स्थः पुरुषो वेपथुरप्राप्य सन्निवृत्तोऽणुः। अधिरूढो विकृतो निष्प्रभो विवर्णश्च यः स जितः॥ उक्तविपरीतलक्षणसंपन्नो जयगतो वि· निर्दिष्टः। विपुलः स्निग्धो द्युतिमान्दक्षिणदिक्स्थोऽपि जययुक्तः॥" इति। एतच्छुक्रस्य प्रायः सम्भवति। यस्मात्पुलिशाचार्यः। "सर्वे जयिन उदक्स्थ दक्षिणदिक्स्थो जयी शुक्रः।" इति। एतच्चेष्टाबलम्। एषामन्यतमेन संयुक्तश्चेष्टाबलयुक्तो भवति॥ २०॥

अधुना ग्रहाणां कालबलं च मालिन्याह—

निशि शशिकुजसौराः सर्वदा ज्ञोऽह्नि चान्ये
बहुलसितगताः स्युः क्रूरसौम्याः क्रमेण।
द्व्ययनदिवसहोरामासपैः कालवीर्यं
शकुगुशुचसाद्या वृद्धितो वीर्यवन्तः॥ २१॥

इति श्रीवराहमिहिराचार्यप्रणीते बृहज्जातके ग्रहयोनिप्रभेदोऽध्यायो द्वितीयः॥ २॥

निशीति॥ शशिकुजसौराश्चन्द्रभौमशनयः निशि रात्रौ वीर्यवन्तो बलिनः। ज्ञो बुधः सर्वदा सर्वस्मिन्काले निशि दिने च बली। अन्येऽपरे रविगुरुसिता अह्नि दिने बलिनः। क्रूराः पापाः प्रागुक्ता बहुलपक्षे कृष्णपक्षे बलिनः। सौम्याः शुभग्रहाः सितगता शुक्लपक्षे बलिनः। कृष्णपक्षे चन्द्रमा अपि क्रूरो बलवान् भवति। यस्माद्यवनेश्वरः; "मासे तु शुक्ले प्रतिपत्प्रवृत्तेः पूर्वं शशी मध्यबलो दशाहे। श्रेष्ठो द्वितीयेऽल्पबलस्तृतीये सौम्यैस्तु दृष्टो बलवान्सदैव॥" इति। द्व्ययनेति। द्व्ययनं प्रमाणं यस्य तत् द्व्ययनं वर्षम्। स्ववर्ष आत्मीयवर्षे यो ग्रहो यत्र वर्षेऽधिपतिः स तत्र बलवान्। स्वदिवसे आत्मीयवासरे स्वहोरायां कालहोरायां तथा स्वमासे यस्मिन्मासे योऽधिपतिः स तत्र बली। द्व्ययनदिवसहोरामासनां येऽधिपतयस्तैर्ग्रहैः कालबलमुपलक्षणीयं ते कालबलोपेता इत्यर्थः। केचिद्द्व्ययनदिवसहोरामास-

पैरिति पठन्ति । अन्ये स्वदिवससमहोरामासगैरिति पठन्ति । एष सापराधः पाठः । एतेषु सर्वे एव बलिनो भवन्ति । एतत् ग्रहाणां कालवीर्यमेषामन्यतमेन संयुक्तः कालबलसंपन्नो भवति । शरुबुगुशुचसाद्या इति । शादयो वर्णाः येषां शकार आद्यस्ते शाद्याः । शकाराद्यः शनैश्चरः सर्वेभ्यो बलहीनः । रुकाराद्यो रुधिरो भौमः शनैश्चरात् बलवान् । बुकाराद्यो बुधः स भौमाद्बलवान् । गुकाराद्यो गुरुः स बुधाद्बली । शुकाराद्यः शुक्रः स जीवाद्बली । चकाराद्यश्चंद्रः स शुक्राद्बली । सकाराद्यः सविता स चन्द्राद्बलीति । एतद्ग्रहाणां नैसर्गिकं बलम् । यस्माद्नेनैव स्वल्पजातके उक्तम् । "मन्दारसौम्यवाक्पतिसितचन्द्रार्का यथोत्तरं बलिनः । नैसर्गिकबलमेतद्बलसाम्येऽस्मादधिकश्चिंता ॥" इति । यत्र ग्रहाणां ग्रहयोर्वा बलसाम्यं तत्रास्माद्बलादधिवीर्यता ज्ञेयेति । अत्राचार्येण चतुःप्रकारस्य ग्रहाणां बलस्य फलं नोक्तं तच्चास्माभिः शिष्यहितहेतवेऽन्यशास्त्राल्लिख्यते । तथा च सारावल्याम् ।

"उच्चबलेन समेतः परां विभूतिं ग्रहः प्रसाधयति ।
स्वत्रिकोणबलः पुंसां साचिव्यं बलपतित्वं च ॥
स्वर्क्षबलेन च सहितः प्रमुदितधनधान्यसम्पदाक्रांतम् ।
मित्रभबलसंयुक्तो जनयति कीर्त्यान्वितं पुरुषम ॥
तेजस्विनमतिसुखिनं सुस्थिरविभवं नृपाच्च लब्धधनम् ।
स्वनवांशकबलयुक्तः करोति पुरुषं प्रसिद्धं च ॥"

सूक्ष्मजातके उक्तम् । "बलवान्मित्रस्वगृहोच्चनवांशेष्वीक्षितः शुभैश्चापि । चन्द्रसितौ स्त्रीक्षेत्रे पुरुषक्षेत्रोपगाः शेषाः ॥" इति । तत्र शुभदृष्टस्य फलम् तावत् ।

"शुभदर्शनबलसहितः पुरुषं कुर्याद्धनान्वितं ख्यातम् ।
सुभगं प्रधानमखिलं सुरूपदेहं च सौम्यं च ॥
पुंस्त्रीभवनबलेन च करोति जनपूजितं कलाकुशलम् ।
पुरुषं प्रसन्नचित्तं कल्पं परलोकभीरुं च ॥
आशाबलसमवेतो नयति स्वदिशं ग्रहेश्वरः पुरुषम् ।
नीत्वा वस्त्रविभूषणवाहनसौख्यान्वितं कुरुते ॥
क्वचिद्राज्यं क्वचित्पूजां क्वचित् द्रव्यं क्वचिद्धनः ।
ददाति विहगश्चित्रं चेष्टावीर्यसमन्वितः ॥
वक्रिणस्तु महावीर्याः शुभा राज्यप्रदा ग्रहाः ।
पापा व्यसनदाः पुंसां कुर्वन्ति च वृथाटनम् ॥
स्वस्थः(१) शरीरसमागमसुखमाहवजयबलेन विदधाति ।
सुगमतलं विहगेन्द्रो राज्यं च विनिर्जितारातिम् ॥

(१) "स्वस्थो देहसमागम" इत्यादिपाठः साधुः ।

रात्रिदिवाबलपूर्णैर्भूगजलाभेन शौर्यपरिवृद्ध्या ।
मलिनयते त्रपक्षं भुनक्ति सर्वं नरः प्रकटः ॥
द्विगुणं द्विगुणं दद्युर्वर्षाधिपमासदिवसहोरेशाः ।
कुर्युर्वृद्ध्या सौख्यं स्वदशासु धनं च कीर्तिं च ॥
पक्षबलाद्विगुणाशं रत्नाम्बरहस्तिसम्पदं दद्युः ।
स्त्रीकनकभूमिलाभम् कीर्तिं च शशाङ्ककरधवलाम् ॥
सकलबलसम्भरिता निर्मलकरजालभासुराः सततम् ।
राज्यं ग्रहा विदध्युः सौख्यं च मनोरथातीतम् ॥
आचारसौख्यशुभशौचयुताः सुरूपास्तेजस्विनः कृतविदो द्विजदेवभक्ताः ।
सद्वस्त्रमाल्यजनभूषणसम्प्रियाश्च सौम्यैर्ग्रहैर्बलयुतैः पुरुषा भवन्ति ॥
लुब्धाः कुकर्मनिरता निजकार्यनिष्ठाः पापान्विताः सकलहाश्च तमोऽभिभूताः ।
क्रूराः शठा वधरता मलिनाः कृतघ्नाः पापग्रहैर्बलयुतैः पुरुषा भवन्ति ॥
पुंराशिपुंग्रहेन्द्रैर्धीराः संग्रामकांक्षिणो बलिनः ।
निःस्नेहाः सुकठोराः क्रूरा मूर्खाश्च जायन्ते ॥
युवतिभवनस्थितेषु च मृदवः संग्रामभीरवः पुरुषाः ।
जलकुसुमवस्त्रनिरता सौम्याः कलहासंयुक्ताः ॥"

इति । एतत्सर्वं सुगमम् ॥ २१ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां बृहज्जातकविवृतौ ग्रहयोनिप्रभेदोऽध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥

अथ वियोनिजन्माध्यायः ३ ।

अथातो वियोनिजन्माध्यायो व्याख्यायते । कः पुनरर्थो वियोनिजन्मेत्युच्यते । विविधवियोनिजन्मनां तिर्यक्पक्षिस्थावरादीनामुत्पत्तिर्वियोनिजन्मेत्युच्यते । तत्र प्रष्टुः सकाशाज्जातककालं प्रश्नकालं वा विज्ञाय वियोनिजन्मनिश्चयज्ञानं भवति । तत्तु वसन्ततिलकेनाह—

क्रूरग्रहैः सुबलिभिर्विबलैश्च सौम्यैः क्लीबे चतुष्टयगते तदवेक्षणाद्वा ।
चन्द्रोपगद्विरसभागसमानरूपं सत्त्वं वदेद्यदि भवेत्स वियोनिसंज्ञः ॥१॥

क्रूरग्रहैः सुबलिभिरिति ॥ चन्द्रोपगद्विरसभागसमानरूपमिति । चन्द्रमा उपगतो व्यवस्थितो यस्मिन् द्विरसभागे द्वादशभागे तत्समानरूपं तत्सदृशरूपं सत्त्वं प्राणिनं वियोनिजन्मानं वदेत् । स च द्विरसभागो यदि वियोनिसंज्ञस्तदैवं वदेन्नान्यथेति । तत्र मेषद्वादशभागे व्यवस्थिते चन्द्रमसि मेषाख्यस्य । एवं वृषद्वादशभागे व्यवस्थिते वृषाख्यस्य महिषादेश्च । कर्कटद्वादशभागे व्यवस्थिते कुलीरादेः । सिंहद्वाशभागे व्यवस्थिते सिंहद्वी-

पिशृगालमार्जारादिसत्त्वानां जन्म । वृश्चिकद्वादशभागे व्यवस्थिते सर्पकीटादेः । धनुर्धरद्वादशभागे द्वितीयार्धे व्यवस्थितेऽ गर्दभादिजन्म । मकरद्वादशभागे पूर्वार्धे व्यवस्थिते मृगजन्म । अपरे मण्डूकादेर्जलचरप्राणिन इच्छन्ति । मीने मीनस्यैव । किमेतावतैव वियोनिजन्मनिश्चयेत्याह । क्रूरग्रहैरित्यादि । क्रूरग्रहैरादित्याङ्गारकशनैश्चरैर्बुधेन च तदेकतमेन युक्तेन क्षीणेन चन्द्रमसा एतैः सुबलिभिः बलयुक्तैः सौम्यैः शुभग्रहैः क्रूरपरिशिष्टैर्विबलैर्वीर्यरहितैः क्लीबे शनैश्चरे बुधे वा चतुष्टयगते केन्द्रस्थे एको वियोनिजन्मयोगः । तदवेक्षणाद्वा चन्द्रमसि प्रदर्शितवियोनिजन्मद्वादशभागे व्यवस्थिते क्रूरैर्बलयुक्तैः सौम्यैर्हीनबलैर्यत्र तत्रावस्थितेन बुधेन शनैश्चरेण वा लग्ने दृष्टे वियोनिजन्मज्ञाने द्वितीयो योगः । अर्थादेव द्विपदद्वादशभागव्यवस्थिते चन्द्रमसि पूर्वोक्तयोगाभावे द्विपदजन्म । तथा च सारावल्याम् ।

"क्रूरैः सुबलसमेतैर्विबलैः सौम्यैर्वियोनिभागगते ।
चन्द्रे शशनी केन्द्रे तदीक्षिते चोदये वियोनिः स्यात् ॥
मेषे शशी तदंशे छागादिप्रसवमाहुराचार्याः ।
गोमहिषाणां गोंऽशे नररूपाणां तृतीयेंऽशे ॥
तत्र चतुर्थे भागे कूर्मादीनां भवेदुदकजानाम् ।
व्याघ्रादीनां परतः परतो ज्ञेयं नराणां च ॥
वणिगंशे नररूपा वृश्चिकभागे तथा भुजङ्गाद्याः ।
खरतुरगाद्या नवमे मृगशिखिनां स्यात्तथा दशमे ॥
ज्ञेयाश्च तत्र विविधा वृक्षास्तृणजातयश्चित्राः ।
एकादशे च पुरुषा जलजा नानाविधाश्चान्त्ये ॥"

श्वमार्जारमूषकादीनां संख्याज्ञानं श्वप्रभृतीनां प्रसवे यावन्तो द्वादशांशका लग्ने तावन्ति वदेत्प्राज्ञः पुंस्त्रीसंज्ञान्यपत्यानि ॥ १ ॥

अथ वियोनिजन्मज्ञाने योगान्तरं वैतालीयेनाह—

पापा बलिनः स्वभागगाः पारक्ये विबलाश्च शोभनाः ।
लग्नं च वियोनिसंज्ञकं दृष्ट्वात्रापि वियोनिमादिशेत् ॥ २ ॥

पापा इति ॥ चन्द्रोपगद्विरसभागसमानरूपमित्यनुवर्तते । पापाः क्रूरग्रहाः प्रागुक्ता बलिनः सबलाः न केवलं यावत्स्वभागगाः स्वनवांशस्थाः । भागग्रहणेनेह नवांशक एव ज्ञातव्यः । शोभनाः सौम्यग्रहाः प्रागुक्ताः पारक्ये परनवांशके विबला वीर्यरहिता व्यवस्थिताः । लग्नं तात्कालिकं च यदि वियोनिसंज्ञकं भवति तदत्राप्यस्मिन्नपि योगे चन्द्रोपगद्विरसभागसमानरूपं सत्वं जातमिति वदेत् ॥ २ ॥

अथ वियोनावपि चतुष्पदानां प्राधान्येनोपयोगित्वात्तदङ्गविभागं

राश्यात्मकमुपजातिकयाह—

क्रियः शिरो वक्त्रगलौ वृषोऽन्ये पादांसकं पृष्ठमुरोऽथ पार्श्वे ।
कुक्षिस्त्वपानाङ्घ्रयथ मेढ्रमुष्कौ स्फिक्पुच्छमित्याह चतुष्पदाङ्गे ३

क्रिय इति ॥ क्रियो मेषश्चतुष्पदानां शिरस्तदुपलक्षितमित्यर्थः । वृषो वक्त्रगलौ वक्त्रं मुखं गलः कम्बलं वृषः । अन्ये मिथुनादयो यथाक्रमं पादादि । मिथुनः पादांसकं पादौ पूर्वपादावंसौ स्कन्धौ । पृष्ठं कर्कटः । उरो वक्षः सिंहः । अथशब्द आनन्तर्ये । पार्श्वे पार्श्वद्वयं कन्या । कुक्षिद्वयं तुला । अपानं गुदा वृश्चिकः । अंघ्री पश्चिमपादौ धन्वी । अथशब्दः पादपूरणे । मेढ्रः लिङ्गं मुष्कौ वृषणौ मकरः । स्फिचौ(१)कुम्भः । पुच्छं लांगूलं मीनः । इति शब्दप्रकारे । केचिच्चतुष्पदांगे राशिविभागमाहुः । आहेति यवनाचार्या इति वाक्याध्याहारः । चतुष्पदग्रहणमुपलक्षणार्थम् । पक्षिणामप्येवं पूर्वपादस्थाने पक्षपाली । शेषं सामान्यं प्रयोजनम् । राश्युपलक्षितेऽङ्गे व्रणोपघातादेर्विज्ञानमिति ॥ ३ ॥

अथ वियोनिवर्णज्ञानं देश्वदेव्याह—

लग्नांशकाद् ग्रहयोगेक्षणाद्वा वर्णान्वदेद्बलयुक्ताद्वियोनौ ।
दृष्ट्या समानान्प्रवदेत्स्वसङ्ख्यया रेखां वदेत्स्मरसंस्थैश्च पृष्ठे ॥४॥

लग्नांशकादिति ॥ लग्ने येन ग्रहेण योगो यस्तत्र व्यवस्थितस्तस्य यो वर्णः प्रागुक्तः वर्णास्ताम्रसितरक्तहरिता इत्याद्याः तद्वर्णं वियोनौ सत्त्वजाते वदेत् ईक्षणाद्वेति । अथ लग्ने न कश्चिद्ग्रहो भवति तदा येन ग्रहेण लग्नमीक्ष्यते तस्य यो वर्णस्तं वा वदेत् । अथ लग्नं न केनचिद्ग्रहेण दृष्टं भवति तदा लग्नांशकात् लग्ने यद्राशिनवांशकोदयो भवति तद्राशिवर्णं रक्तः श्वेत इत्यादि वा वदेत् । दृष्ट्या समानानिति । अथ बहुभिर्ग्रहैर्लग्नं युतं दृष्टं च भवति तदा बहूनेव वर्णान्वदेत् । तत्रापि यो वीर्यवान् सबलस्तद्वर्णबाहुल्यम् । यदुक्तं बलयुक्तादिति । अथ स्वस्वामिना युतदृष्टस्य राशेः सम्बन्धिनवांशको लग्नगतो भवति तदा तद्वर्णमेव वदेत् । तत्र च यो ग्रहो वियोनौ यस्मिन्नंगे व्यवस्थितस्तत्रात्मीयवर्णं करोति । एतत्कुतो लब्धं सप्तमस्थानगतैर्बलवद्ग्रहवर्णं पृष्ठे वियोनौ रेखां वदेत् । तथा च सारावल्याम्

मेषादिभिरुदयस्थैरंशैर्वा ग्रहयुतैश्च दृष्टैर्वा ।
स्वग्रहांशकसंयोगाद्विद्याद्वर्णान् परांशके रूक्षान् ॥
सप्तमसंस्थाः कुर्युः पृष्ठे रेखां स्ववर्णसमाम् ।
वीक्षन्ते यावन्तो वियोनिवर्णाश्च तावन्तः ॥

(१) स्फिचौ कटिप्रोथौ कटिस्थमांसपिण्डावित्यर्थः । "स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ" इत्यमरः ।

बलदीप्तो गगनचरः करोति वर्णं वियोनीनाम्।
पीतं करोति जीवः शशी सितं भार्गवो विचित्रं च॥
रक्तं दिनकररुधिरौ रविजः कृष्णं बुधः शवलम्।
स्वे राशौ परभागे परराशौ स्वे नवांशके तिष्ठन्॥
पश्यन्ग्रहो विलग्नं स्ववर्णवर्णं तदा कुरुते" ॥ ४ ॥

अधुना पक्षिजन्मज्ञानं वंशस्थेनाह—

खगे दृकाणे बलसंयुतेन वा ग्रहेण युक्ते चरभांशकोदये।
बुधांशके वा विहगाः स्थलाम्बुजाः शनैश्चरेन्द्वीक्षणयोगसंभवाः॥

खगे इति॥ खगे दृकाणः पक्षिद्रेष्काणस्तत्र पक्षिद्रेष्काणो मिथुनद्वितीयः सिंहप्रथमः तुलाद्वितीयः कुम्भप्रथमः एषामन्यतमद्रेष्काण उदयति शनैश्चरेन्द्वीक्षणयोगसम्भवाः यथाक्रमं विहगाः पक्षिणः स्थलाम्बुजा भवन्ति। पक्षिद्रेष्काणे शनैश्चरेण युते दृष्टे वा स्थलजपक्षिणां जन्म वक्तव्यम् एवमिन्दुना युते दृष्टे वा जलजानां पक्षिणां जन्मेति एको योगः। अत्र लग्ने प्रथमभागे नवांशके यो ग्रहः स्थितः स प्रथमद्रेष्काणस्थः ततः परमन्यस्मिन्नवांशके द्वितीयद्रेष्काणस्थः ततः परमन्यस्मिन्नंशके तृतीयद्रेष्काणस्थ इति। एवं त्रयो भागा विंशतिः कलाश्चैकनवांशकप्रमाणं परिकल्प्य ग्रहस्थितिरन्वेष्या। सर्वराशिष्वियं परिभाषा। बलसंयुतेन वा ग्रहेण युक्ते चरभांशकोदये यस्य तस्य लग्नस्य चरनवांशकोदये बलसंयुतेन येन ग्रहेण युक्ते तथाभूतशनैश्चरयुतदृष्टे स्थलजानां चन्द्रयुतदृष्टे जलजानामिति द्वितीयो योगः। बुधांशके वेति। बुधनवांशके मिथुनकन्ययोरन्यतमे तात्कालिकस्य लग्नस्योदिते तस्मिंश्च बलवद्ग्रहसंयुक्ते शनैश्चरयुतदृष्टे स्थलजानां चन्द्रयुतदृष्टे जलजानामिति तृतीयो योगः। एते शनैश्चरस्येन्दोर्वा योगेन वीक्षणेन वा सम्भवन्तीति। तथा च सारावल्याम्।

"विहगोदितदृक्काणे ग्रहेण बलिना युतेऽथ चरभांशे।
बौधेंऽशे वा विहगाः स्थलाम्बुजाः शनिशशीक्षणाद्योगात्" ॥ ५ ॥

अधुना वृक्षजन्मज्ञानं वसन्ततिलकेनाह—

होरेन्दुसूरिरविभिर्विबलैस्तरूणां तोयस्थले तरुभवोंऽशकृतः प्रभेदः।
लग्नाद्ग्रहः स्थलजलर्क्षपतिस्तु यावांस्तावन्त एव तरवः स्थलतोयजाताः॥६॥

होरेति॥ होरा लग्नम् इन्दुश्चन्द्रः सूरिर्जीवः रविरादित्यः एतैर्विबलैर्वीर्यरहितैः प्रष्टा तरूणां वृक्षाणां जन्म पृच्छतीति वक्तव्यम्। तत्रायं विशेषः। तोयस्थले इति। तत्र तरुभवो वृक्षजन्म किं तोये जले स्थल निर्जले देशे वेति तत्प्रभेदस्तद्विकल्पोंशकृतो नवांशकविहितः तत्र तोयराश्यंशकोदये तोयसमीपजान्वृक्षाननूपजान्। तोयराशयः कर्कटमकरपश्चार्द्ध-

मीनाः एतैरनूपजवृक्षजन्मज्ञानम् । इतरराश्यंशकोदये स्थलवृक्षजन्मज्ञानं तत्रापि संख्येयम् । लग्नाद्ग्रह इति । उदितांशैः स्थलचारी जलचारी वा भवति तदधिपतिर्यावत्संख्यराशौ लग्नाद्यवस्थितस्तावत एव तत्संख्यास्तरवो वृक्षाः स्थलजा जलजा वा वक्तव्याः । अत्राप्यंशकपतिवशाद्वक्ष्यमाणायुर्दायविधिना द्विगुणत्वं वाच्यम् । "स्वतुंगक्रोपगतैस्त्रिसंगुणं द्विरुत्तमस्वांशकभत्रिभागगैः ।" इति । अत्र द्वित्रिगुणत्वं प्राप्ते यावत्यो गणना भवन्ति तावन्त्यः कार्या इत्यागमविदः । तथा च सारावल्याम् ।

"लग्नार्कजीवचन्द्रैरबलैः शेषैश्च मूलयोनिः स्यात् ।
स्थलजलभवनविभागा वृक्षादीनां प्रभेदकराः ॥
स्थलजलग्रहयोर्लग्नाद्यावति राशौ तु तेऽपि तावन्तः ।
द्वित्रिगुणत्वं तेषामायुर्दायप्रकारोक्तम्" ॥ ६ ॥

अधुना स्थलजलजांशस्वामिवशाद्वृक्षाणां विशेषज्ञानं मन्दाक्रान्तयाह—

अन्तःसाराञ्जनयति रविर्दुर्भगान्सूर्यसूनुः
क्षीरोपेतांस्तुहिनकिरणः कण्टकाढ्यांश्च भौमः ।
वागीशज्ञौ सफलविफलान् पुष्पवृक्षांश्च शुक्रः
स्निग्धानिन्दुः कटुकविटपान्भूमिपुत्रश्च भूयः ॥ ७ ॥

अन्तःसारानिति ॥ रविः सूर्योंऽशकपतिरन्तःसारान् मध्यदृढान् शिंशपादीन्वृक्षान् जनयति उत्पादयति । सूर्यसूनुरार्किर्दुर्भगान्द्रष्टृमनसोरप्रियान् कुकुंसप्रभृतीन् जनयति । तुहिनकिरणश्चन्द्रः क्षीरोपेतान्सक्षीरानिक्षुप्रभृतीन् जनयति । भौमः कुजः कण्टकाढ्यान् कण्टकबहुलान्खदिरप्रभृतीन् जनयति । वागीशज्ञाविति । वागीशो बृहस्पतिः ज्ञो बुधः एतौ द्वौ यथासंख्येन सफलविफलान्वृक्षान् जनयतः । तत्र बृहस्पतिः सफलानाम्रप्रभृतीन् । बुधो विफलान् येषां लोके पुष्पमेवोपयुज्यते न फलानि तान् जनयति । शुक्रः पुष्पवृक्षान् चम्पकप्रभृतीन् जनयति । इन्दुश्चन्द्रः भूयः पुनः स्निग्धान् सचिक्कणान् धवदेवदारुप्रभृतीञ्जनयति । भूमिपुत्रोऽगारकः कटुकविटपान् भल्लातकप्रभृतीन् जनयति । अत्रोभयजनितृत्वनिर्देशाच्चन्द्रभौमयोर्विकल्पेनादेशः ॥ ७ ॥

अथ वृक्षशुभाशुभज्ञानं संख्यां च वंशस्थेनाह—

शुभोऽशुभर्क्षे रुचिरं कुभूमिजं करोति वृक्षं विपरीतमन्यथा ।
परांशके यावति विच्युतः स्वकाद्भवन्ति तुल्यास्तरवस्तथाविधाः ॥ ८ ॥

इति श्रीवराहमिहिराचार्यप्रणीते बृहज्जातके
वियोनिजन्माध्यायस्तृतीयः ॥ ३ ॥

शुभोऽशुभर्क्षे इति ॥ स एव स्थलजलांशपतिर्ग्रहः शुभस्तत्कालमशुभर्क्षे पापग्रहराशौ व्यवस्थितो भवति तदा रुचिरं शोभनं वृक्षं कुभूमिजमशोभनभूमिजातं वदेत्। अन्यथा विपर्यये विपरीतं वृक्षं करोति। अंशपतिरशुभस्तत्कालं शुभग्रहराशिस्थो भवति तदा अशोभनं वृक्षं शोभनभूमिजातं वदेत्। अर्थादेव शुभग्रहे शुभक्षेत्रस्थे शुभं वृक्षं शोभनभूमिजातं वदेत्। अशुभग्रहे अशुभक्षेत्रस्थे अशोभनं वृक्षमशोभनभूमिजातं वदेत्। परांशके यावतीति। स्वस्थलजलांशपतिर्ग्रहः स्वकादात्मीयादंशकाद्विच्युतश्चलितो यावत्संख्ये परनवांशके व्यवस्थितः स्वमंशमतिक्रम्य यावत्संख्ये परनवांशके वर्तते तत्तुल्यास्तत्संख्यास्तथाविधास्तज्जातीयाश्च तरवो वृक्षा भवन्ति। तत्र पुनः संख्याकरणाद्विकल्पनादेश इति। तथा च सारावल्याम्।

"स्वांशात्परांशगामिषु यावत्संख्या भवन्ति तावन्तः।
स्थलजा वा जलजा वा तरवः प्राक्संख्यया प्रवदेत्॥" इति ॥८॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां बृहज्जातकविवृतौ वियोनिजन्माध्यायस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ निषेकाध्यायः ४।

अथातो निषेकाध्यायो व्याख्यायते। तत्रादावृतौ सति गर्भाधानमिष्यत ऋतुनिरूपणमृतावपि स्त्रीपुरुषसंयोगज्ञानं वंशस्थेनाह--

कुजेन्दुहेतु प्रतिमासमार्तवं गते तु पीडर्क्षमनुष्णदीधितौ।
अतोऽन्यथास्थे शुभपुंग्रहेक्षिते नरेण संयोगमुपैति कामिनी ॥१॥

कुजेन्दुहेत्विति ॥ कुजो भौमः इन्दुश्चन्द्रः तौ हेतुः कारणं निमित्तं यस्य रजसः तत्कुजेन्दुहेतु। प्रतिमासं मासं मासं प्रतीति प्रतिमासम्। स्त्रीणां प्रतिमासमार्तवं कुजेन्दुहेतु। प्रतिमासग्रहणेन प्रथमोद्भूतरजोनिवृत्तिं दर्शयन् गर्भग्रहणक्षममार्तवं प्रदर्शयति। ऋतौ भवमार्तवम्। कथमित्याह। गते तु पीडर्क्षमनुष्णदीधिताविति। अनुष्णदीधितौ शीतमयूखे चन्द्रे पीडर्क्षं गते। प्रकृतत्वात्स्त्रीणामनुपचयगृहाश्रित आर्तवं कारणं भवति। अर्थादेवं यदि चन्द्रः कुजसंदृष्टो भवति एतदुक्तं भवति। स्त्रिया जन्मर्क्षादनुपचयस्थश्चन्द्रमास्तत्र च यद्यङ्गारकेण दृश्यते तदा गर्भग्रहणक्षम आर्तवोद्भवो भवति, अन्यत्र बालवृद्धातुरवन्ध्याभ्यः। अत्र च बादरायणः।

"स्त्रीणां गतोऽनुपचयर्क्षमनुष्णरश्मिः संदृश्यते यदि धरातनयेन तासाम्।
गर्भग्रहार्तवमुशंति तदा न वन्ध्यावृद्धातुराल्पवयसामपि चैतदिष्टम्॥"

तथा च सारावल्याम्।

"अनुपचयराशिसंस्थे कुमुदाकरबान्धवे रुधिरदृष्टे ।
प्रतिमासं युवतीनां भवतीह रजो ब्रुवंत्येके ॥
इन्दुर्जल कुजोऽग्निर्जलमस्रं त्वग्निरेव पित्तं स्यात् ।
एवं रक्ते क्षुभिते पित्तेन रजः प्रवर्त्तते स्त्रीषु ।
यद्भवति रजो गर्भस्य निमित्तमेव कथितं तत् ।
उपचयसंस्थे विफलं प्रतिमासं दर्शनं तस्य ॥"

एवं गर्भग्रहणयोग्यमार्तवं प्रदर्श्य स्त्रीपुरुषसंयोगसम्भवासम्भवौ प्रदर्शयति। अतोऽन्यथास्थ इति। अतोऽन्यथोक्तप्रकारादन्यथास्थे विपर्ययस्थे चन्द्रराशि यथोक्तविपर्ययस्थः पुरुषजन्मराशेरुपचयस्थश्चन्द्रमा यदि भवति तस्मिन्शुभेन सौम्येन पुंग्रहेण गुरुणेक्षिते दृष्टे कामिनी स्त्री नरेण पुरुषेण सह संयोगं मैथुनमुपैति गच्छतीति वक्तव्यम्। नन्वत्रातोऽन्यथास्थ इति स्त्रिया उपचयस्थः कस्मान्न व्याख्यायते। अयुक्तमेतत् प्राधान्यात्पुरुषस्यैव। यस्माद्बादरायणः। "पुरुषोपचयगृहस्थो गुरुणा यदि दृश्यते हिममयूखः। स्त्रीपुरुषसंप्रयोगं तदा वदेदन्यथा नैव ॥" इति। सारावलीकारेण सामान्येनोक्तम्। तद्यथा। "उपचयभवने शशभृद्दृष्टो गुरुणा सुहृद्भिरथवासौ। पुंसां करोति योगं विशेषतः शुक्रसंदृष्टः ॥" कस्मिन्कालेऽयं विचारः। उच्यते चतुर्थदिने स्नातायाम्। तथा मणित्थः।

"ऋतुविरमे स्नातायां यद्युपचसंस्थितः शशी भवति।
बलिना गुरुणा दृष्टो भर्त्रा सह संगमश्च तदा ॥
राजानुरूपेण रविणा निर्दिष्ट भौमेन वीक्षिते चन्द्रे।
सौम्येन चपलगतिना भृगुणा कान्तेन रूपवता ॥
भृत्येन सूर्यपुत्रेणायाति स्त्री संगमं हि तदा।
एतेषु फलं स्याद्दृष्टे नान्यैः कुजादिभिः पापैः ॥
सर्वैः स्वगृहं त्यक्त्वा गच्छति वेश्यापदं युवतिः ॥" ॥ १ ॥

अथ मैथुनज्ञानप्रकारमिन्द्रवज्रयाह---

यथास्तराशिर्मिथुनं समेति तथैव वाच्यो मिथुनप्रयोगः।
असत्प्रहालोकितसंयुतेऽस्ते सरोष इष्टैः सविलासहासः ॥ २ ॥

यथास्तराशिरिति ॥ आधानलग्नादाधानलग्नाद्वा योऽस्तराशिः सप्तमोऽस्तलग्नलग्नादुदयाद्यो जन्तुस्तन्मिथुनं स्त्रीपुमांसौ यथा येन प्रकारेण समेति संयोगं सुरतं याति तथा तेनैव प्रकारेण तस्य नरस्य मिथुनप्रयोगः संयोगो वाच्यो वक्तव्यः। तस्मिन्नेवास्ते सप्तमे स्थाने असद्ग्रहालोकितसंयुते पापग्रहैर्दृष्टे युक्ते वा सरोषः सकलहो मिथुनप्रयोगो वाच्यः। इष्टैः सौम्यैर्युतदृष्टे सविलासहासः। विलासोपहाससीत्कारादिसंयुक्तो मिथुनप्रयोगो वाच्यः।

अर्थादेव न केनचिद्युतदृष्टे न सरोषो नापि सविलास इति । मिश्रयुतदृष्टे सरोषः सविलासहासश्चेति । तथा च सारावल्याम् ।

"द्विपदाद्यो विलग्नात् सुरतं कुर्वंति सप्तमे यद्वत् ।
तद्वत्पुरुषाणामपि गर्भाधानं समादेश्यम् ॥
अस्ते शुभयुतदृष्टे सरोषकलहं भवेद्ग्राम्यम् ।
सौम्यं सुरतं वात्स्यायनसम्प्रयोगिकाख्यातम् " ॥ २ ॥

अथ गर्भसम्भवासम्भवज्ञानं वंशस्थेनाह—

रवीन्दुशुक्रावनिजैः स्वभागगैर्गुरौ त्रिकोणोदयसंस्थितेऽपि वा ।
भवत्यपत्यं हि विबीजिनामिमे करा हिमांशोर्विदृशामिवाफलाः॥३॥

रवीति ॥ रविः सूर्यः इन्दुश्चन्द्रः शुक्रः सितः अवनिजोऽङ्गारकः एतैः स्वभागगैर्यत्र कुत्र राशौ स्वनवांशकस्थितैरपत्यं भवति । गर्भसम्भवो भवतीत्यर्थः । यदि च सर्वे स्वभागगा न स्युस्तदा पुरुषोपचयर्क्षगाभ्यां सूर्यसिताभ्यां स्वनवांशकगाभ्यामेव गर्भसम्भवो वाच्यः । एवं भौमचन्द्राभ्यां नार्युपचयर्क्षगाभ्यां स्वनवांशकस्थाभ्यामाधानकालेऽवश्यमेवापत्यं भवति । गर्भसम्भवो भवतीत्यर्थः । यस्मादनेनैव स्वल्पजातके उक्तम् । "बलयुक्तौ स्वगृहांशेष्वर्कसितावुपचयर्क्षगौ पुंसाम् । स्त्रीणां वा कुजचन्द्रौ यदा तदा गर्भसम्भवो भवति ॥" गुरौ त्रिकोणादयर्क्षस्थितेऽपि वेति । गुरौ बृहस्पतौ त्रिकोणयोर्नवमपञ्चमयोरुदये लग्नेऽपि वा संस्थिते एषामन्यतमस्थानस्थेऽपि भवत्यपत्यसम्भवः । विबीजिनामिमे । इति हि यस्मादर्थे इमे हि योगाः विबीजिनां षण्ढानां विगतं बीजं वीर्यं येषां स्त्रीपुरुषाणां तेषामफला विद्यमाना अपि न सम्भवन्ति । अत्रोदाहरणम् । करा हिमांशोर्विदृशामिवाफला इति । यथा हिमांशोः शीतरश्मेः चन्द्रस्य करा रश्मयो विद्यमाना अपि विदृशामन्धानामफला निष्फला भवन्ति। विगता दृशो येषां ते विदृशस्तेषामिवेति ॥ ३ ॥

अधुना स्त्रीपुंसयोराधानकालवशादाप्रसवावधि यावच्छुभाशुभज्ञानं वंशस्थेनाह—

दिवाकरेन्द्वोः स्मरगौ कुजार्कजौ गदप्रदौ पुङ्गलयोषितोस्तदा ।
व्ययस्वगौ मृत्युकरौ युतौ तथा तदेकदृष्ट्या मरणाय कल्पितौ॥४॥

दिवाकरेति ॥ दिवाकरात्सूर्यात्स्मरगौ सप्तमस्थानस्थौ कुजार्कजौ कुजोऽङ्गारकः अर्कजः सौरिः एतौ यदि भवतस्तदा पुङ्गलस्य मनुष्यस्य गदप्रदौ रोगप्रदौ भवतः एतदुक्तं भवति । आधानकाले यत्रार्कः स्थितस्तस्मात्सप्तमे स्थाने यदाङ्गारको भवति तदा पुंसो रोगप्रदो भवति स्वमासे । एवमिन्दोश्चन्द्रात्सप्तमो भौमः सौरो वा भवति तदा योषितः स्त्रिया रोगप्रदो भवति । स्वमासे एव । व्ययस्वगौ मृत्युकराविति । तावेव कुजसौरौ व्ययस्वगौ

द्वादशद्वितीयगौ तयोर्दिवाकरेन्द्वोः सकाशादुभयत्र पार्श्वस्थितौ तदा पुङ्गलयोपितोः स्त्रीपुरुषयोर्मृत्युकरौ भवतः । एतदुक्तं भवति । सूर्यादेको द्वादशे द्वितीयो द्वितीये तदा तयोर्मध्ये यो वलवान् स स्वमासे मृत्युकरो नरस्य भवति । चंद्रादप्येवं व्यवस्थितौ यथा चंद्रादेको द्वादशे द्वितीयो द्वितीये तदा तयोर्मध्ये यो वलवान्स स्वमासे मृत्युकरः स्त्रिया भवति । युतौ तथेति । तदिति कुजसौरयोः परामर्शः । तयोः कुजसौरयोरुभयोर्मध्याद्यदैकेनादित्यो युतो भवत्यन्येन दृश्यते तदा नरस्य मरणाय कल्पितो निश्चितः । एवं चन्द्रमा यद्येकेन युक्तो भवत्यपरेण दृष्टस्तदा स्त्रिया मरणाय कल्पितः । द्वयोर्मध्ये यो वलवांस्तस्य मास इति ॥ ४ ॥

अथ निषिक्तस्य पितृमातृपितृव्यमातृष्वसॄणां शुभाशुभज्ञानं वंशस्थेनाह—

दिवार्कशुक्रौ पितृमातृसञ्ज्ञितौ शनैश्चरेन्दू निशि तद्विपर्ययात् ।
पितृव्यमातृष्वसृसञ्ज्ञितौ च तावथौजयुग्मर्क्षगतौ तयोः शुभौ ॥ ५ ॥

दिवार्कशुक्राविति ॥ दिवा दिने निषिक्तस्य जातस्य वा जंतोर्यथाक्रमं पितृमातृसंज्ञितावर्कशुक्रौ भवतः पितृसंज्ञकोऽर्को मातृसंज्ञकः शुक्रः । एवमेव निशि रात्रौ निषिक्तस्य जातस्य वा शनैश्चरेंदू सौरचंद्रौ यथाक्रमं पितृमातृसंज्ञितौ भवतः । तत्र शनैश्चरः पितृसंज्ञकः चंद्रो मातृसंज्ञकः । तद्विपर्ययादिति । तद्विपर्ययाद्दिवारात्रिव्यत्ययात्तावेव पूर्वोक्तौ ग्रहौ पितृव्यमातृष्वसृसंज्ञितौ भवतः । तत्र दिवा निषिक्तस्य जातस्य वा शनैश्चरः पितृव्यसंज्ञः चंद्रो मातृष्वसृसंज्ञः । रात्रौ निषिक्तस्य जातस्य वार्कः पितृव्यसंज्ञः शुक्रो मातृष्वसृसंज्ञः । तत्संज्ञयोः प्रयोजनं तावथौजयुग्मर्क्षगतौ तयोः शुभाविति । तावेव यथोक्तौ ग्रहौ तयोरोजयुग्मर्क्षगतौ शुभौ ज्ञेयौ । ओजा विषमराशयो युग्माः समराशयः । तत्र दिवार्को विषमर्क्षगो मेषमिथुनसिंहतुलाधन्विकुंभानामन्यतमस्थः पितुः शुभकृत् रात्रौ पितृव्यस्य । तथा दिवा शुक्रः समर्क्षगो वृषकर्कटकन्यावृश्चिकमकरमीनानामन्यतमस्थो मातुः शुभकृत् रात्रौ मातृष्वसुः । शनैश्चरो रात्रौ विषमर्क्षगतः पितुः शुभकृत् दिवा विषमर्क्षगः पितृव्यस्य । तथा चन्द्रो रात्रौ समर्क्षगो मातुः शुभकृत् दिवा मातृष्वसुः । सामर्थ्यादेवोक्तम् । विपर्ययस्थः स एवोक्तयोरशुभः । यथा दिवा समक्षेत्रगतोऽर्कः पितुरशुभो रात्रौ पितृव्यस्य । दिवा विषमर्क्षगतः शुक्रो मातुरशुभो रात्रौ मातृष्वसुः । रात्रौ समक्षेत्रगतः शनैश्चरः पितुरशुभो दिवा पितृव्यस्य । रात्रौ विषमर्क्षगतश्चन्द्रमा मातुरशुभो दिवा मातृष्वसुरिति ॥ ५ ॥

अथाधानप्रश्नमध्ये आधानकालवशान्मातुर्मरणयोगद्वयं द्रुतपदेनाह—

अभिलषद्भिरुदयर्क्षमसद्भिर्मरणमेति शुभदृष्टिमयाते ।
उदयराशिसहिते च यमे स्त्री विगलितोडुपतिभूसुतदृष्टे ॥ ६ ॥

अभिलषद्भिरिति ॥ उदयर्क्षमुदयलग्नमसद्भिः पापग्रहैरभिलषद्भिः तत्रोदयलग्नाभिलाषुकैः कैश्चिल्लग्नाद्द्वितीयस्थग्रहस्य व्याख्यातम् । तेषामभिमतं यथा उदयलग्नादनंतरं तदुदयस्य प्रत्यासन्नतयाभिलषंत्युदयर्क्षमिति । अन्ये पुनर्लग्नाद्द्वादशस्थानस्य ग्रहस्योदयर्क्षाभिलाषं कथयन्ति । यस्मात्तद्विहायोदयराशिगमनं ग्रहः करोति । एवं लग्नाद्द्वादशस्थैः पापैर्लग्ने यदि शुभदृष्टिं सौम्यग्रहदर्शनमयाते अप्राप्ते सौम्यग्रहैरदृश्यमाने स्त्री योषिद्गर्भिणी मरणमेति मृत्युं प्राप्नोति । अत्र च भगवान् गार्गिः १ "अशुभैर्द्वादशर्क्षस्थैः शुभदृष्टिविवर्जितैः । आधानलग्ने मरणं योषितः प्रवदेद्बुधः ॥" इति । योगांतरमाह । उदयराशिसहिते च यमे इत्यादि । यमे शनैश्चरे उदयराशिसहिते लग्नस्थे तस्मिंश्च विगलितेनोडुपतिना नक्षत्रस्वामिना क्षीणचन्द्रेण भूसुतेनांगारकेण च दृष्टेऽवलोकिते स्त्री गर्भिणी मरणमेति ॥ ६ ॥

अथ योगान्तरं वैतालीयेनाह—

पापद्वयमध्यसंस्थितौ लग्नेन्दू न च सौम्यवीक्षितौ ।
युगपत्पृथगवे वा वदेन्नारी गर्भयुता विपद्यते ॥ ७ ॥

पापेति ॥ लग्नमुदयराशिः । इन्दुश्चन्द्र एतौ लग्नेन्दू पापद्वयमध्यसंस्थितौ लग्नस्थे चन्द्रमसि यद्येकः पापग्रहो द्वादशस्थो भवति द्वितीयस्थोऽपरस्तदा लग्नेन्दू युगपत्तुल्यकालं पापद्वयमध्यगावुच्येते । अथ लग्नेन्दू विप्रकृष्टांशकान्वितौ भवतस्तत्र चैकः पापस्तावप्राप्य स्थितोऽपरस्तावतिक्रम्य स्थितस्तदापि लग्नेन्दू पापद्वयममध्यगावुच्येते । अथवा द्वादशस्थाने एकः पापाऽपरो द्वितीये तृतीये चन्द्रश्चतुर्थे च पापो भवति तदापि लग्नेन्दू पापद्वयमध्यागावुच्येते । एवं लग्नेन्दू यदि युगपत्पापद्वयमध्यगतौ न च सौम्यवीक्षितौ शुभग्रहावलोकितौ न भवतस्तदा नारी स्त्री गर्भयुता विपद्यते म्रियते । पृथगेवेति । अथवा पृथक्स्थौ लग्नेन्दू भवतस्तयोर्मध्यादेकतरोऽपि पापद्वयमध्यगतो भवति सौम्यग्रहादृष्टश्च तदा नारी गर्भयुता विपद्यते । अथवा लग्नादेकादशे चन्द्रो द्वितीयतृतीयद्वादशगाः पापास्तथापि लग्नेन्दू पापद्वयमध्यगौ भवतः । युगपद्ग्रहणं पादपूरणार्थं विस्पष्टार्थं वा । तदर्थस्य पृथगेव सामर्थ्याल्लब्धत्वात् । अत्र योगकर्तृणां ग्रहाणां मध्याद्यो बली तन्मासि गर्भिणीमरणं भवतीति सर्वत्र परिभाषा ॥ ७ ॥

अथान्ययोगान्तराणि वैतालीयेनाह—

क्रूरे शशिनश्चतुर्थगे लग्नाद्वा निधानाश्रिते कुजे ।
बन्ध्वन्त्यगयोः कुजार्कयोः क्षीणेन्दौ निधनाय पूर्ववत् ॥ ८ ॥

क्रूर इति ॥ शशिनश्चन्द्रात्क्रूरे पापग्रहे चतुर्थस्थानस्थे निधनाश्रितेऽष्टमस्थानस्थे कुजे भौमे एको योगः । अथवा लग्नाच्चतुर्थे पापे अष्टमे भौमे

द्वितीयो योगः । बन्ध्वंत्यगयोः कुजार्कयोरिति । लग्नाद्बन्धुगे चतुर्थस्थे भौमेऽन्त्यगे द्वादशस्थानस्थेऽर्के सूर्ये यत्र तत्रस्थे क्षीणेन्दौ परिक्षीणे चन्द्रे तृतीयो योगः । एषामाधानकाले कतमस्य सम्भवे मरणाय पूर्ववन्नारी गर्भयुता विपद्यत इति ॥ ८ ॥

आधुना मातुः शस्त्रनिमित्तं मरणयोगं गर्भस्रावं चाधानलग्नवशाद्वैतालीयेनाह—

उदयास्तगयोः कुजार्कयोर्निधनं शस्त्रकृतं वदेत्तथा ।
मासाधिपतौ निपीडिते तत्कालं स्रवणं समादिशेत् ॥ ९ ॥

उदयास्तेति ॥ निषेककाले कुजार्कयोर्भौमसूर्ययोर्यथासंख्यमुदयास्तगयोर्लग्नसप्तमस्थयार्लग्ने भौमे सप्तमस्थेऽर्के गर्भयुतायाः स्त्रियाः शस्त्रकृतं शस्त्रहेतुकं मरणं निधनं वदेद् ब्रूयात् । तथा तेनैव प्रकारेणेति । नारी गर्भयुता विपद्यत इत्यर्थः । मासाधिपताविति । गर्भमासेषु मासाधिपान्वक्ष्यति कललघनेत्यादिना । तत्र निषेककाले यो ग्रहो येन ग्रहेण युद्धे विजितो भवति केतुनावधूमित उल्कया वाभिहतः सोऽपि निपीडित इत्युच्यते तस्यापि निपीडितस्य ग्रहस्य यो भवति मासो यस्मिन्मासे मासाधिपत्यं तस्य भवति तत्कालं तस्मिन्काले गर्भस्रवणं च्युतिं समादिशेद्वदेत्॥९॥

अधुना गर्भपुष्टिज्ञानं वंशस्थेनाह—

शशाङ्कलग्नोपगतैः शुभग्रहैस्त्रिकोणजायाऽर्थसुखास्पदस्थितैः ।
तृतीयलाभर्क्षगतैश्च पापकैः सुखी तु गर्भो रविणा निरीक्षितः१०॥

शशाङ्केति ॥ यत्र राशौ शशाङ्कश्चन्द्रः स्थितस्तत्रैव शुभग्रहैर्व्यवस्थितैर्बुधगुरुसितैरित्यर्थः । अथवा लग्नस्थैः शुभग्रहैः लग्ने व्यवस्थितैः अथवा कैश्चिच्छशाङ्कोपगतैः कैश्चिल्लग्नोपगतैरेवं शशाङ्कोपगतैः शुभग्रहैरुदयोपगतैर्वा अथवा तैरेव शुभग्रहैः त्रिकोणजायार्थसुखास्पदस्थितैः त्रिकोणं नवपञ्चमे जायास्थानं सप्तमम् अर्थस्थानं द्वितीयं सुखस्थानं चतुर्थम् आस्पदस्थानं दशमम् एतेषु त्रिकोणजायार्थसुखास्पदेषु यथासम्भवं चन्द्राल्लग्नाद्वा द्वयोर्वा समवस्थितैस्तथा पापकैः क्रूरग्रहैश्चंद्राल्लग्नाद्वा तृतीयलाभर्क्षगतैः तृतीयैकादशस्थानस्थैर्यथासम्भवं द्वयोर्वा स्थितै रविणा सूर्येण यदि निरीक्षितो दृष्टः शशी लग्नं वा भवति यस्मादेवं योगः स च दृश्यते तदा गर्भस्थः सुखी पुष्टिमान्भवति । केचिद्गुरुणा निरीक्षित इति पठन्ति तन्न युक्तम् । यस्मात्सारावल्यामुक्तम् "होरेंदुयुतैः सौम्यैस्त्रिकोणजायासुखांबरार्थस्थैः । पापैस्त्रिलाभयातैः सुखी च गर्भो निरीक्षितो रविणा"॥१०॥

अथ निषिक्तस्य निषेककालाज्जातस्य जन्मकालादुभयोरपि

प्रश्नकालाद्वा पुंस्त्रीविभागज्ञानं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

ओजर्क्षे पुरुषांशकेषु बलिभिर्लग्नार्कगुर्विन्दुभिः
पुञ्जन्म प्रवदेत्समांशकगतैर्युग्मेषु तैर्योषितः ।
गुर्वर्कौ विषमे नरं शशिसितौ वक्रश्च युग्मे स्त्रियं
द्व्यङ्गस्था बुधवीक्षणाच्च यमलौ कुर्वन्ति पक्षे स्वके ॥ ११ ॥

ओजर्क्षे पुरुषांशकेष्विति ॥ लग्नमुदयलग्नम् अर्क आदित्यः गुरुर्जीवः इन्दुश्चन्द्रः एतैर्लग्नार्कगुर्विन्दुभिरोजर्क्षस्थैर्विषमराशिव्यवस्थितैर्न केवलं यावद्विषमराशिव्यवस्थितैर्विषमनवांशगतैर्बलिभिश्च पुंसो जन्म वदेत् । नन्वत्र विषमनवांशग्रहणं नास्ति कथं व्याख्यातं विषमनवांशकगैरिति । उच्यते । पुरुषांशकेष्विति वचनात्पुरुषराशीनामंशकेष्वित्यर्थः । यतो य एव विषमराशयस्त एव पुरुषराशयः । समांशकगतैर्युग्मेष्विति । तैरेव लग्नार्कगुर्विन्दुभिर्युग्मेषु समराशिषु व्यवस्थितैर्न केवलं यावत्समांशकगतैर्युग्मराशिनवांशकस्थैर्बलिभिश्च योषितः स्त्रिया जन्म वदेत् । अथैषां यथाभिहितानां लग्नग्रहाणामुभयविकल्पगानां बाहुल्यात्पुंस्त्रीनिर्देशः । साम्ये बलाधिकत्वात् । गुर्वर्काविति । गुरुर्जीवः अर्क आदित्यः एतावुभावपि विषमे विषमराशौ गतौ यत्र तत्र नवांशकस्थौ नरं मनुष्यं कुर्वतः । बलग्रहणमप्यत्रानुवर्तते । शशी चन्द्रः सितः शुक्रः वक्रोऽङ्गारक एते यदि सबलाः युग्मे समराशौ गता यत्र तत्र नवांशकस्थाः स्त्रियं जनयन्ति । द्व्यंगस्था इति । एत एव ग्रहा द्व्यंगस्था यत्र तत्र राशौ द्विशरीरनवांशकस्था बुधवीक्षणाच्च बुधदृष्ट्या यमलौ द्वौ स्वपक्षे कुर्वन्ति । स्वपक्षे आत्मीयपक्षे आत्मीयपुरुषनवांशके स्त्रीनवांशके चेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । चत्वारो द्विस्वभावा मिथुनकन्याधन्विमीनाः तत्र मिथुनधन्विनौ पुरुषांशकौ । कन्यामीनौ स्त्र्यंशकौ तेन यथासम्भवं मिथुनधन्व्यंशगतावादित्यजीवौ यदि बुधेन यत्र तत्रावस्थितेन दृश्येते तदा यमलौ द्वौ पुरुषौ वाच्यौ । एवं यथासम्भवं कन्यामीनांशकगताः शशिशुक्रभौमाः यत्र तत्रावस्थितेन बुधेन दृश्यन्ते तदा यमले द्वे कन्ये वाच्ये । अथ द्वावेव वर्गौ यथा दर्शितस्थौ बुधः पश्यति तदैकः पुरुषो द्वितीया च कन्या । नन्वत्रांशकग्रहणं नास्ति तत्कथं व्याख्यातं द्विशरीरनवांशके स्थिता इति । अनेनैव स्वल्पजातके उक्तम् । "बलिनौ विषमेऽर्कगुरू नरं स्त्रियं समगृहे कुजेन्दुसिताः । यमलौ द्विशरीरांशेष्विंदुजदृष्ट्या स्वपक्षसमौ ॥ इति । अन्यथा पुनरुक्तता स्यात् । ओजर्क्षे पुरुषांशकेष्वित्यनेनैव गतार्थत्वात् । बलग्रहणमत्रानुवर्तनीयमिति ॥ ११ ॥

अथ पुञ्जन्मयोगान्तरमुपेन्द्रवज्रयाह—

विहाय लग्नं विषमर्क्षसंस्थः सौरोऽपि पुञ्जन्मकरो विलग्नात् ।

प्रोक्तग्रहाणामवलोक्य वीर्यं वाच्यः प्रसूतौ पुरुषोऽङ्गना वा ॥१२॥

विहाय लग्नमिति ॥ उक्तयोगाभावस्यावसरे नान्यथा आधानपृच्छाकालिकं वा लग्नं विहाय त्यक्त्वा सौरः शनैश्चरो लग्नाद्विषगमर्क्षगतस्तृतीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशस्थानानामन्यतमस्थः पुंजन्मकरः पुरुषजन्मकरो भवति । प्रोक्तग्रहाणामिति । प्रोक्तग्रहाणां कथितयोगकर्तॄणां ग्रहाणां वीर्यं बलमवलोक्य विचार्य प्रसूतौ प्रसवकाले पुरुषो नरोंऽगना स्त्री वा वक्तव्या । एतदुक्तं भवति । यत्र पुरुषजन्मयोगसम्भवस्तत्र पुरुषो वाच्यः । यदा योगद्वयसम्भवो भवति तदा यो योगो बलवद्ग्रहाभिनिर्मितस्तद्वशात्पुंस्त्रीजन्म वक्तव्यम् ॥ १२ ॥

अथ क्लीबजन्मयोगाञ्छार्दूलविक्रीडितेनाह—

अन्योऽन्यं यदि पश्यतः शशिरवी यद्यार्किसौम्यावपि
वक्रो वा समगं दिनेशमसमे चन्द्रोदयौ चेत्स्थितौ ।
युग्मौजर्क्षगतावपीन्दुशशिजौ भूम्यात्मजेनेक्षितौ
पुम्भागे सितलग्नशीतकिरणाःस्युः क्लीबयोगाश्च षट् ॥१३॥

अन्योऽन्यमिति ॥ शशी चन्द्रः रविरादित्यः एतौ शशिरवी यथाक्रमं युग्मौजर्क्षगतौ समविषमराशिस्थावन्योन्यं परस्परं यदि पश्यतः समराशिगतमर्कं पश्यत्यर्कश्च शशिनं पश्यति तदा क्लीजन्मयोग एक । यद्यार्किसौम्यावपीति । आर्किः सौरः सौम्यो बुधः एतावार्किसौम्यौ यथाक्रमं युग्मौजर्क्षगतौ अन्योन्यं यदि पश्यतस्तदा द्वितीयो योगः । वक्रो वा समगमिति । वक्रोऽगारको विषमर्क्षगः समगं समराशिस्थं दिनेशं सूर्यं पश्यति सूर्यश्चाङ्गारकं तदा तृतीयो योगः । असमे चन्द्रोदयौ चेदिति । चन्द्रः शशी उदयो लग्नमेतावसमे विषमराशावत्रस्थितौ भूम्यात्मजेनाङ्गारकेण समराशिगेनेक्षितौ दृष्टौ तदा चतुर्थो योगः । युग्मौजर्क्षगतावपीति । इन्दुश्चन्द्रः शशिजो बुधः एतौ यथासंख्यं युग्मौजर्क्षगतौ समविषमराशिगौ भूम्यात्मजेन भौमेन यत्र तत्रावस्थितेन वीक्षितौ दृष्टौ तदा पञ्चमो योगः । पुंभाग इति । सितः शुक्रः लग्नमुदयलग्नं शीतकिरणश्चन्द्रः एते सितलग्नशीतकिरणाः यत्र तत्र राशौ पुंभागे विषमनवांशके व्यवस्थिता भवंति तदा क्लीवजन्मयोगः षष्ठः । तथा च बादरायणः ।

"अन्योऽन्यं रविशशिनौ विषमौ विषमर्क्षगौ निरीक्ष्येते ।
इंदुजरविपुत्रौ वा तथैव नपुंसकं कुरुतः ॥
वक्रो विषमे सूर्यः समगश्चैवं परस्परालोकात् ।
विषमर्क्षे लग्नेंदू समराशिगतः कुजोऽवलोकयति ॥
बुधचन्द्रौ कुजदृष्टौ विषमर्क्षसमर्क्षगौ तथैवोक्तौ ।

ओजनवांशकसंस्था लग्नेन्दुसितास्तथैवोक्ताः ॥"

इति एते योगाः पूर्वयोगानामभावे वक्तव्याः। तेषां योगानामेतेषां च संभवे तेषामेव बलवत्त्वम् ॥ १३ ॥

अधुना द्वित्रिगर्भसंभवयोगाञ्छार्दूलविक्रीडितेनाह—

युग्मे चन्द्रसितौ तथौजभवने स्युर्ज्ञारजीवोदया
लग्नेन्दू नृनिरीक्षितौ च समगौ युग्मेषु वा प्राणिनः।
कुर्युस्ते मिथुनं ग्रहोदयगतान्द्व्यङ्गांशकान्पश्यति
स्वांशे ज्ञे त्रितयं ज्ञगांशकवशाद्युग्मं त्वमिश्रैः समम् ॥१४॥

युग्मे चन्द्रसिताविति ॥ चन्द्रसितौ शशिशुक्रौ युग्मे समराशौ व्यवस्थितौ तथा तेनैव प्रकारेण ज्ञारजीवोदयाः ज्ञो बुध आरोऽङ्गारकः जीवो बृहस्पतिः उदयो लग्नम् एते सर्वे एवौजभवने विषमराशौ स्युर्भवेयुः एवमेते मिथुनं कुर्युः दारिकां दारकञ्च। लग्नेंदू उदयचंद्रौ समगौ युग्मराशिव्यवस्थितौ नृनिरीक्षितौ नरग्रहेण येन केनचित् दृष्टौ भवतस्तथापि मिथुनं गर्भस्थं वाच्यम्। युग्मेषु वा प्राणिनः। त एव पूर्वोक्ता ज्ञारजीवोदयाः सर्वे एव युग्मेषु समराशिषु स्थिताः प्राणिनो बलिनो भवंति तदापि मिथुनं कुर्युः। ग्रहोदयगतानित्यादि। ग्रहाः सर्वे एव द्व्यंगांशकेषु द्विस्वभावनवांशकेषु गताः प्राप्ताः उदयो लग्नं च द्व्यंशांशकेषु गतः तान्ग्रहोदयगतान्द्व्यंगांशकान् स्वांशे स्वनवांशकस्थे ज्ञे बुधे पश्यति सति तदा त्रितयं वक्तव्यम्। तत्रायं विशेषः। ज्ञगांशकवशाद्युग्मं त्विति ज्ञो बुधो गतो व्यवस्थितो यस्मिन्नवांशके तद्वशाद्युग्मम्। बुधो यस्मिन्नवांशके व्यवस्थितः स यल्लिंगांशकस्तल्लिंगं तत्र गर्भे युग्मं वक्तव्यम्। एकस्तद्विपरीतः। एतदुक्तं भवति। मिथुनांशकस्थो बुधो यदा ग्रहोदयगतान्द्व्यंगांशकान्पश्यति तदा गर्भे दारकद्वयं दारिका चैका वक्तव्या। अथो कन्यानवांशकस्थो बुधो द्व्यङ्गांशकव्यवस्थितान्ग्रहोदयान्पश्यति तदा गर्भे दारिकाद्वयमेको दारकश्च वक्तव्यम्। अमिश्रैः सममिति। तैर्ग्रहोदयबुधैरमिश्रस्थितैर्द्विस्वभावसमानलिंगस्थितैस्त्रितयं सममेकलिंगं वक्तव्यम्। एतदुक्तं भवति। मिथुननवांशकव्यवस्थितो बुधो मिथुनधन्वंशकव्यवस्थितान्ग्रहोदयान्पश्यति तदा गर्भे दारकत्रितयं वक्तव्यम्। अथ कन्यांशकव्यवस्थितो बुधः कन्यामीनांशकव्यवस्थितान् ग्रहोदयान्पश्यति तदा गर्भे दारिकात्रितयं वाच्यमिति। तथा च सारावल्याम्। "समराशौ शशिसितयोर्विषमे गुरुवक्रसौम्यलग्नेषु। योगे गर्भगतं तद्विद्भिर्मिथुनं तु वक्तव्यम् ॥ लग्नेन्दू वा समगौ पुंग्रहदृष्टौ च मिथुनजन्मकरौ। उदयज्ञवक्रगुरवो बलिनः समराशिगास्तथैवोक्ताः ॥ द्विशरीरांशकयुक्तान्ग्रहान् विलग्नं च पश्यतींदुसुते। कन्यां

शे कन्ये द्वे पुरुषश्चैको निषिच्यते गर्भे ॥ मिथुनांशे कन्यैका द्वौ पुरुषौ त्रितयमेवं स्यात् । मिथुनधनूराशिगतान्ग्रहान्विलग्नं च पश्यतीन्दुसुतः ॥ मिथुनांशस्थश्च यदा पुरुषत्रितयं तदा गर्भे । कन्यामीनांशस्थान्विहगानुदयं च युवतिभागगतः । पश्यति शीतगुतनयः कन्यात्रितयं तदा गर्भे ।"॥१४॥

अधुना ऽत्यधिकगर्भसम्भवयोगज्ञानमुपजातिकयाह—

धनुर्धरस्यान्त्यगते विलग्ने ग्रहैस्तदंशोपगतैर्बलिष्ठैः ।
ज्ञेनार्किणा वीर्ययुतेन दृष्टे सन्ति प्रभूता अपि कोशसंस्थाः ॥१५॥

धनुरिति ॥ धन्विलग्ने धनुर्धरांशके वा लग्नमुपगते यत्र तत्र राशौ व्यवस्थितैः सर्वग्रहैर्धन्व्यंशोपगतैः बलिष्ठैर्वीर्यवद्भिश्च ज्ञेन बुधेन आर्किणा च शनैश्चरेण वीर्ययुतेन बलवता दृष्टेऽवलोकिते प्रभूता बहवः कोशसंस्था जरायुवेष्टितविग्रहा गर्भे संन्ति भवन्तीति पञ्च सप्त दश यावत्(१) ॥१५॥

पूर्वमुक्तं 'गर्भमासाधिपतौ निपीडिते तत्कालं श्रवणं समादिशेत् ।" इति तदधुना गर्भस्य मासाधिपान्कुटकेनाह—

कललघनाङ्कुरास्थिचर्माङ्गजचेतनताः
सितकुजजीवसूर्यचन्द्रार्किबुधाः परतः ।
उदयपचन्द्रसूर्यनाथाः क्रमशो गदिता
भवति शुभाशुभं च मासाधिपतेः सदृशम् ॥ १६ ॥

कलल इति ॥ सिताद्या ग्रहा गर्भस्य प्रथममासात्प्रभृति कललादीनि भवन्ति वर्तयन्ति । तद्यथा । गर्भस्य प्रथमे मासि कललं भवति । शुक्रशोणिते द्वे संमिश्रीभूते तत्र गर्भस्य तस्मिन्मासे सितः शुक्रोऽधिपतिः । द्वितीये घनता काठिन्यं भवति तत्र कुजोऽङ्गारकोऽधिपतिः । तृतीयेऽङ्कुरोत्पत्तिर्हस्ताद्यवयवजन्म तत्र जीवो बृहस्पतिरधिपतिः । चतुर्थेऽस्थिसम्भवः तत्र सूर्यो रविरधिपतिः । पञ्चमे चर्मसम्भवस्तत्र चन्द्रोऽधिपतिः । षष्ठेऽङ्गजसम्भवो लोमजन्म तत्रार्किः सौरोऽधिपतिः । सप्तमे चेतनता सम्भवति चेतनता स्वभावः तत्र बुधोऽधिपतिः । बुधमासात्परो येऽन्ये शेषा मासास्ते गर्भस्याशनोद्वेगप्रसवकरास्ते चोदयपतिचन्द्रसूर्यनाथाः स्वामिनः क्रमशो गदिताः उक्ताः । तत्राष्टमे मासि गर्भस्थो जन्तुरशनं करोति मात्रा भुक्तं पीतं रसादि तस्य नाभिलग्ननालेन संक्रमते । तत्र गर्भाधानलग्नाधिपतिर्यो ग्रहः स मासाधिपतिः । नवमे गर्भस्थस्योद्वेगो भवति तत्र चन्द्रोऽधिपतिः । दशमे गर्भस्य प्रसवः प्रसूतिर्भवति तत्र सूर्यो रविरधिपतिः । तथा च स्वल्पजातके ।

(१) एतादृशस्य गर्भस्य पूर्णप्रसवासम्भवाद् यस्य मासस्याधिपतिर्निपीडितो निर्बलो वा तस्मिन् मासे पतनं स्यादिति ज्ञेयम् ।

"कललघनावयवास्थित्वग्रोमस्मृतिसमुद्भवाः क्रमशः।
मासेषु शुक्रकुजजीवसूर्यचन्द्रार्किसौम्यानाम् ॥
अशनोद्वेगप्रसवाः परतो लग्नेशचन्द्रसूर्याणाम् ।" इति ।

अत्र प्रथमद्वितीयमासाधिपयोर्यवनेश्वरेण सह मतभेदः । तथा तद्वाक्यम् ।

"कुजास्फुजिज्जीवरवीन्दुसौरशशांकलग्नेन्दुदिवाकराणाम् ।
मासाधिपत्यप्रभवो न चैषां जयोपघातैर्ग्रहवद्भवन्ति ॥
आद्ये तु मासे कललं द्वितीये पेशिस्तृतीयेऽपि भवंति शाखाः ।
अस्थीन्यथ स्नायुशिराश्चतुर्थे मज्जान्त्रचर्माण्यपि पञ्चमे तु ॥
षष्ठे त्वसृग्रोमनखैर्यकृच्च चेतस्विता सप्तममासि चिन्त्या ।
तृष्णाशनास्वादनमष्टमे स्यात् स्पर्शोपरोधो नवमे रतिश्च ॥
स्रोतोभिरुद्घाटितपूर्णदेहो गर्भोऽर्कमासे दशमे प्रसूते ।"

आचार्यस्य बहुमतमासानामभिमतमिति भवति शुभाशुभं च मासाधिपतेः सदृशम् । गर्भस्थस्य मासाधिपतिसदृशं शुभमशुभम् फलम् भवति । एतदुक्तं भवति । आधानकाले यो ग्रहो निपीडितो भवति तन्मासि गर्भस्य पतनम् । कलुषे मन्दरश्मौ विवर्णं पीडनम् । निर्मलेंऽशुजालसम्पन्ने बलवति पुष्टिरिति । तथा च सूक्ष्मजातके । "कलुषैः पीडा पतनं निपीडितैर्निर्मलैः पुष्टिः ।" इति । अथ चान्यैः शास्त्रकारैर्विशेष उक्तः । तत्किञ्चित्प्रदृश्यते । तथा च सारावल्याम् । "तत्र शुभाशुभमिश्रैः कर्मभिरधिवासिता विषयवृत्तिः । गर्भावासे निपतति संयोगे शुक्रशोणितयोः ॥ मिथुनस्य मनोभावो यादृङ्मदालस्यतो भवति । श्लेष्मादिभिश्च दोषैस्तत्तुल्यगुणो निषिक्तस्य ॥ यादृक्पश्यति सौम्यस्तत्तुल्यगुणं सुतं समाधत्ते । पितृजननीसादृश्यं रवेः शशांकस्य बलयोगात् ॥" सुबोधमेतत् ॥ १६ ॥

इदानीमधिकाङ्गमूकचिरलब्धगिरां सम्भवयोगान्वंशस्थेनाह—

त्रिकोणगे ज्ञे विबलैस्ततो परैर्मुखाङ्घ्रिहस्तद्विगुणस्तदा भवेत् ।
अवागगवीन्दावशुभैर्भसन्धिगैः शुभेक्षितैश्चेत्कुरुते गिरं चिरात् ॥१७॥

त्रिकोणगे इति ॥ ज्ञे बुधे त्रिकोणगे लग्नान्नवमस्थे पञ्चमस्थे वा ततः तस्माद्बुधादपरैरन्यैः सर्वग्रहैर्यत्र तत्रावस्थितैर्विबलैर्वीर्यरहितैर्मुखांघ्रिहस्तद्विगुणो गर्भस्थो वाच्यः । द्विशिराश्चतुष्पाच्चतुर्भुज इत्यर्थः । त्रिकोणगे बुधे कन्यागतम् इत्याहुः । तच्चायुक्तम् । यस्माद्भगवान्गार्गिः । "बलहीनैर्ग्रहैः सर्वैर्नवपञ्चमगे बुधे । द्विगुणांघ्रिशिरोहस्तो भवत्येकोदरस्तथा ॥" अवागिति । गवि वृषे स्थिते इन्दौ चन्द्रेऽशुभैः पापैर्भसन्धिगैः । कर्कटवृश्चिकमीनानामन्त्यनवांशकस्थैर्यथासम्भवं सर्वैरेवान्त्यनवांशकस्थैः अवाङ् मूको गर्भस्थो वाच्यः । शुभेक्षित इति । चेच्छब्दो यद्यर्थे । एवंविधे योगे

यदि शुभेक्षितः सौम्यग्रहदृष्टश्चन्द्रो भवति तदा जातस्य चिराद्बहुना कालेन गिरं वाचं कुरुते अर्थादेव पापवीक्षिते वाग्घीन इति । एवं योगे मिश्रग्रहवीक्षिता यदा सौम्या बलिनस्तदा चिरेण कालेन लब्धवाग्भवति । यदा पापा बलिनस्तदा नैवेति । अत्र च भगवान्गार्गिः । "कुलीरालिझषांतस्थैः पापैश्चन्द्रे वृषोपगे । मूकः पापेक्षितैः सौम्यैश्चिरेण लभते गिरम् ॥ मिश्रदृष्टैर्ग्रहैर्हीनैर्मूको वा लब्धवाक्चिरात् ।" इति ॥ १७ ॥

अधुना सदन्तकुब्जजडजन्मयोगान्मदाक्रान्तयाह--

सौम्यर्क्षांशे रविजरुधिरौ चेत्सदन्तोऽत्र जातः
कुब्जः स्वर्क्षे शशिनि तनुगे मन्दमाहेयदृष्टे ।
पङ्गुर्मीने यमशशिकुजैर्वीक्षिते लग्नसंस्थे
सन्धौ पापे शशिनि च जडः स्यान्न चेत्सौम्यदृष्टिः ॥ १८ ॥

सौम्येति ॥ रविजः शनैश्चरः रुधिरोंऽगारकः यत्र तत्र राशौ शनैश्चरांगारकौ सौम्यर्क्षांशे बुधनवांशके मिथुनांशके कन्यांशके वा भवतः अथवा बुधर्क्षे मिथुनकन्ययोरन्यतमे राशौ स्थितौ भवतः चेत्कुब्दो यद्यर्थे यद्येवं तदात्रास्मिन्योगे सदन्तो दन्तसहितो गर्भस्थो वाच्यः । केचित्सौम्यर्क्षांशे मिथुने मिथुनांशके कन्यायां कन्यांशके चेतीच्छन्ति ऋक्षांशयोर्युगपद्ग्रहणात् । अंशशब्देन केवलेनैव सिद्धिः स्यात्तद्दृक्षग्रहणमतिरिच्यत इति एवंविधे योगे गर्भस्थः सन्दतो भवति जातो वा कुब्जः । स्वर्क्षे इति । शशिनि चन्द्रे स्वर्क्षे आत्मीयराशौ कर्कटस्थिते तथाभूते च तनुगते लग्नगते तथाभूते मन्दमाहेयदृष्टे मन्देन शनैश्चरेण माहेयेनाङ्गारकेण च दृष्टेऽवलोकिते चन्द्रे एवंभूते योगे गर्भस्थः कुब्जो वाच्यः । पङ्गुर्मीन इति । मीने लग्नस्थे यमशशिकुजैः यमः शनैश्चरः शशी चन्द्रः कुजो भौमः एतैर्वीक्षिते दृष्टे पङ्गुः पादविकलो गर्भस्थो वाच्यः । संधौ पाप इति । पापे आदित्यकुजसौराणामन्यतमे शशिनि च चन्द्रे संधौ कर्कटवृश्चिकमीनान्त्यनवांशगते यथासम्भवं गर्भस्थो जन्तुर्जडः श्रोत्रेन्द्रियहीनो वाच्यः । न चेत्सौम्यदृष्टिरिति । एते योगकर्तारो ग्रहो यथादर्शिता न चेत् यदि सौम्यैः शुभग्रहैर्दृष्टा न भवन्ति तदैतद्योगचतुष्टयं पूर्णं वक्तव्यम् । सौम्यैर्बलिभिर्निरीक्षिता योगा एव भवन्ति मध्यबलैर्हीनबलैर्वा दृष्टास्तदा असमग्रफला भवन्ति ॥ १८ ॥

अधुना वामनहीनांगयोगौ दोधकेनाह--

सौरशशाङ्कदिवाकरदृष्टे वामनको मकरान्त्यविलग्ने ।
धीनवमोदयगैश्च दृकाणैः पापयुतैरभुजाङ्घ्रिशिराः स्यात् ॥१९॥

सौरशशांकेति ॥ मकरान्त्यविलग्ने मकरराश्यंत्यनवांशके विलग्नस्थे नव-

मनवांशक उदयमानः स च मकरस्येत्यर्थः । तस्मिँश्च सौरशशांकदिवाकर-दृष्टे सौरः शनैश्चरः शशांकश्चन्द्रः दिवाकरः सूर्यः एतैरवलोकिते वामनको गर्भस्थो वाच्यः । धीनवमोदयगैरिति । अत्रैके व्याचक्षते । यदा लग्ने द्वितीय-द्रेष्काणोदयो भवति तदा तस्य पंचमराशिसम्बन्धित्वाद्धीद्रेष्काण इत्याख्या । तस्मिन्द्वितीये द्रेष्काणे पापग्रहयुते उदयमनुप्राप्ते नवमे तस्मिन्सौर-शशांकदिवाकरदृष्टे गर्भस्थोऽनुजो भुजहीनो वाच्यः । एवं यदा लग्ने तृतीयस्य द्रेष्काणस्य उदयो भवति तदा तस्य नवमराशिसम्बधित्वान्नवमद्रेष्काण इ-त्याख्या । तस्मिन्नुदयगते पापयुते सौरशशांकदिवाकरदृष्टेऽनंघ्रिः पादहीनो गर्भस्थो वाच्यः । एवं प्रथमद्रेष्काणस्य लग्नसम्बन्धित्वादुदयद्रेष्काण इत्याख्या । तस्मिन्नुदयगते सौरशशांकदिवाकरदृष्टेऽशिराः शिरोहीना गर्भस्थो वाच्यः । एतेषु योगेषु सौरशशांकदिवाकराणां दर्शनयोगात्पापयुक्त इति । केवलेनाङ्गारकेण युक्ते योगो भवति अत्राप्यन्ये धीनवमोदयगैर्द्रेष्काणैः पाप-युतैः केवलमेवाभुजांघ्रिशिरसां सम्भवं व्याचक्षते । सौरशशांकदिवाकर-दृष्ट इत्यस्यानुवृत्तिं नेच्छन्ति । अन्ये विभुजादिसम्भवे यथासंख्यं त्यक्त्वा द्रेकाणत्रयेऽपि प्रतिद्रेकाणं तदुद्भवविकल्पमाहुः । विभुजो वानंघ्रिर्वा विशिरा वेति । अन्ये एवं व्याचक्षते । यथा । लग्ने यदा प्रथमद्रेष्काणो यो भवति तदा पञ्चमेऽपि राशौ प्रथमद्रेष्काणो नवमेऽपि प्रथम एव । एतद्-द्रेष्काणत्रयं यदि पापयुतं भवति तदा भुजहीनो गर्भस्थो वाच्यः । अथ लग्ने द्वितीयद्रेष्काणोदयो भवति तदा पञ्चमनवमयोरपि द्वितीय एव । एत-द्द्रेष्काणत्रयं यदा पापयुतं भवति तदा पादहीनो गर्भस्थः वाच्यः । अथ लग्ने तृतीयद्रेष्काणोदयो भवति तदा पञ्चमनवमयोरपि तृतीय एव । एत-द्द्रेष्काणत्रयं यदि पापयुतं भवति तदा शिरोविहीनो गर्भस्थो वाच्यः । अत्राप्यन्ये यथा संख्यं त्यक्त्वा त्रिप्रकारेऽपि योगे भुजांघ्रिशिरोहीनानां विकल्पेन गर्भस्थस्य संभवमाहुः । वयं पुनर्ब्रूमः । निषेककाले पञ्चमराशौ यः द्रेष्काणः स यद्यंगारकेण युक्तः सौरशशांकदिवाकरदृष्टश्च भवति । एवं नवमे स्थाने द्रेष्काणो नवमद्रेष्काणः तथा निषेककाले नवमराशौ यो द्रेष्-काणः स यद्यंगारकेण युक्तः सौरशशांकदिवाकरदृष्टश्च भवति तदा अनं-घ्रिर्भवति । तथा निषेककाले लग्नस्थो द्रेष्काणः स यद्यंगारकेण युक्तः सौर-शशांकदिवाकरदृष्टश्च भवति तदा अशिरा गर्भस्थो वाच्यः । एषैव व्याख्या

साध्वी । यस्माद्भगवान्गार्गिः ।
"लग्नद्रेष्काणगो भौमः सौरसूर्येन्दुवीक्षितः ।
कुर्याद्विशिरसं तद्वत्पंचमे बाहुवर्जितम् ॥
विपदं नवमस्थाने यदि सौम्यैर्न वीक्षितः" इति ।

तथा च सारावल्याम् । "भौमयुता द्रेष्काणास्त्रिकोणलग्नेषु संदृष्टाः ।

विभुजांघ्रिमस्तकः स्याच्छनिरविचन्द्रैर्वदेद्गर्भः ॥" ॥ १९ ॥

अथ विकलजन्मज्ञानार्थं हरिण्याह—

रविशशियुते सिंहे लग्ने कुजार्किनिरीक्षिते
नयनरहितः सौम्यासौम्यैः सबुद्बुदलोचनः ।
व्ययगृहगतश्चन्द्रो वामं हिनस्त्यपरं रवि-
र्नशुभगदिता योगा याप्या भवन्ति शुभेक्षिताः ॥ २० ॥

रविशशियुते इति ॥ सिंहे लग्ने रविशशियुते अर्कचन्द्राभ्यां संयुते तथा-भूते कुजार्किनिरीक्षिते भौमसौराभ्यां दृष्टे नयनरहितो नेत्ररहितोऽन्धो गर्भस्थो वाच्यः । अर्थादेव केवले सिंहलग्नेऽर्केण युते सौरांगारकदृष्टे दक्षिणाक्षिकाणः । एवं सिंहलग्ने केवलेन चन्द्रेण युक्ते सौरांगारकदृष्टे । वामाक्षिकाणः । सौम्यासौम्यैः सबुद्बुदलोचन इति । तस्मिन्नेव सिंहलग्नेऽर्कचन्द्राभ्यां युक्ते सौम्यासौम्येः शुभपापग्रहैर्दृष्टे गर्भस्थः सुबुद्बुदलोचनः पुष्पिताक्षो वाच्यः । अत्राप्यैकतमयुक्ते प्राग्वत् पुष्पितात्वं वाच्यम् । व्ययगृहगत इति । निषेककाललग्नाज्जन्मलग्नाद्वा यस्य चन्द्रमा व्ययगृहगतो द्वादशस्थो भवति तस्य वामं चक्षुर्हिनस्ति वामाक्षिकाणः स भवतीत्यर्थः । एवं रविरादित्यो लग्नाद्द्वादशोऽपरं दक्षिणं चक्षुर्हिनस्ति । न शुभगदिता योगा इति । एते योगाः प्रागभिहितास्त्रिकोणगे ज्ञ इत्यादिना ग्रन्थेन शुभाशुभफलदास्तेषां सर्वेषामेव योगानां यदा योगकर्तारो शुभग्रहैः सौम्यग्रहैर्दृष्टा भवन्ति तदा ते योगा याप्या भवन्ति पूर्णं यथोक्तं फलं न प्रयच्छन्ति किंतु किञ्चित्प्रयच्छंतीत्यर्थः ॥ २० ॥

अथ प्रश्नाधानकाले यागवशात्प्रसवकालज्ञानं वसंततिलकेनाह—

(१)तत्कालमिन्दुसहितो द्विरसांशको यस्तत्तुल्यराशिसहिते पुरतः शशाङ्के ।
यावानुदेति दिनरात्रिसमानभागस्तावद्गते दिननिशोःप्रवदन्ति जन्म ॥२१॥

तत्कालमिन्दुसहित इति ॥ तत्काले प्रश्नकाले वा यस्मिन्राशौ चन्द्रमा वर्तते तत्र च यस्मिन्द्वादशभागे व्यवस्थितः स तत्कालमिंदुसहितो द्विरसांशकः । केचित्तु तत्कालिकेंदुसहितो द्विरशांशक इति पठन्ति । तत्कालिकेन्दुना यावत्संख्यो द्वादशभागः सहितः तत्तुल्यस्तावत्संख्यो मेषादौ गणनया यो राशिस्तत्रस्थे चन्द्रमसि पुरतोऽग्रतो दशमे मासि गर्भस्य प्रसवो वाच्य इति केचित् । तथा च सारावल्याम् । "यस्मिन्द्वादशभागे गर्भाधाने व्यवथितश्चन्द्रः । तत्तुल्यर्क्षे प्रसवं गर्भस्य समादिशेत्प्राज्ञः ॥" अन्ये पुनरेवं व्याचक्षते आधानकाले यत्र राशौ चन्द्रमा व्यवस्थितस्तत्र यावत्संख्यो द्वादशभागो वर्तते तस्माद्द्वादशभागराशेस्तावत्संख्यो य एव पुरतो राशिस्तत्रस्थे

१ तत्काल इन्दुसहित इति' तात्कालिकेन्दुसहित' इति च पाठान्तरे ।।

चन्द्रमसि दशमे मासि प्रसवो वक्तव्यः । एषैव साध्वी व्याख्या । यस्माद्भगवान्गार्गिः ।“यावत्संख्ये द्वादशांशे शीतरश्मिर्व्यवस्थितः । तत्संख्यो यस्ततो राशिर्जन्मेन्दौ तद्गते वदेत् (१) ॥” अत्रापि नक्षत्रानयनेऽयमनुपातोपायः । यदि चन्द्राक्रांतद्वादशभागप्रमाणेन सकलचन्द्रराशिरष्टादशशतलिप्ताप्राणो लभ्यते तदानेन भुक्तद्वादशराशिप्रमाणेन किमिति लब्धं चन्द्रराशिभुक्तं लभ्यते ततोऽष्टशतलिप्ता परिकल्पनया नक्षत्रमूह्यम् । अत्रापि दिनरात्रिकालज्ञानमाह । यावानुदेतीति । दिनरात्रिसंज्ञाः पूर्वं व्याख्याताः । गोजाश्विकर्किमिथुना इत्यादि । आधानकाले प्रश्नकाले वा यल्लग्नं तस्य यः प्रविभागः दिनसंज्ञो रात्रिसंज्ञो वा यावानुदेति स्वमानाद्यावत्कालभागो गतस्तावत्येव दिननिशोः स्वमानाद्गते काले जन्म भविष्यतीति वाच्यम् । एवं दिनस्य रात्रेर्वा गतकालं बुद्ध्वा प्रसवकाले लग्नहोराद्रेष्काणनवांशद्वादशभागत्रिंशांशका वाच्याः । अत्र ये प्रवदन्ति कथयन्ति तेषां मतमाह सारावल्याम् ।

“तत्कालं दिवसनिशासंज्ञः समुदेति राशिभागो यः ।

(१) अत्र बालावबोधार्थमुदाहरणं प्रदर्श्यते—यथा वैशाखशुक्लपूर्णिमायां गुरौ रात्रिगतघटीषु ११ । ० एतावन्मितासु निषेकः । तत्कालिकस्पष्टचन्द्रो राश्यादिः ७ । ९ । ३० । १० अत्र चन्द्रमा वृश्चिकराशेश्चतुर्थद्वादशांशे वर्तते वृश्चिके चतुर्थद्वादशांशः कुम्भस्य भवति तेन कुम्भाच्चतुर्थवृषराशौ स्थिते चन्द्रमसि दशमे मासि फाल्गुने जन्म भविष्यतीति ज्ञेयमिति ।

अथात्र वृषराशौ कृत्तिकानक्षत्रस्य चरणत्रयं रोहिणीनक्षत्रस्य चरणचतुष्टयं मृगशिरानक्षत्रस्य पादद्वयञ्च वर्तते तत्र कस्य नक्षत्रस्य कस्मिन् चरणे जन्म भविष्यतीति तज्ज्ञानयनं प्रदर्श्यते—चन्द्रस्य भुक्तकुम्भद्वादशांशमानम् = (९° । ३०′ । १०″) − (७° । ३०′) = (२° । ०′ । १०″) = (१२०′ । १०″) = १२०′ स्वल्पान्तरात् “आधोनं त्याज्यमर्धाधिकं रूपं ग्राह्यमिति नियमात्” ततोऽनुपातो यदि चन्द्रनिष्ठसम्पूर्णद्वादशांशप्रमाणेनानेन २° । ३०′ = १५०′ राशिकला अष्टादशशतानि लभ्यन्ते तदा चन्द्रभुक्तद्वादशांशमानेना १२०′ नेन का इति लब्धा राशिभुक्तकलाः = $\frac{१८०० \times १२०}{१५०}$ = १२ × १२० = १४४० । अथैकस्मिन् राशौ नवचरणास्तथैकस्मिंश्चरणे शतद्वयकला भवन्त्यतः शतद्वयेन भक्ता राशिभुक्तकलाः = $\frac{१४४०}{२००}$ = ७ + $\frac{४०}{२००}$ लब्धा वृषराशेर्भुक्ताः सप्त चरणा अतो वृषराशेरष्टमे चरणेऽर्थात् मृगशिरोनक्षत्रस्य प्रथमचरणे जन्म भविष्यतीति ज्ञेयम् ।

अथ दिनरात्रिगतेष्टकालप्रमाणानयनार्थमुदाहरणम्—अत्र निषेककालिकं लग्नम् ०।१०। २५।० तत्र चतुर्थो मेषनवमांशो वर्तते स च रात्रिबली तस्मात् रात्रिगतेष्टकालानयनमनुपातेन यदि सम्पूर्णनवमांशप्रमाणेना (३° । २०′ = २००′) नेन गर्भाधानरात्रिमानम् २८ । ० लभ्यते तदा लग्नचतुर्थनवमांशभुक्तमानेना २५′ नेन किमिति लब्धं रात्रिगतेष्टकालमानम् = $\frac{२८ \times २५}{२००}$ = ३ । ३० घट्यादिकम् । अतो रात्रिगतसार्धघटीत्रयेष्टसमये जन्म भविष्यतीति वाच्यम् । एवमेव सर्वत्र विचार्यमिति दिक् ।

यावानुदयस्तावान्वाच्यो दिवसस्य रात्रेर्वा ॥
इत्याधाने प्रथमं प्रसूतिकालं सुनिश्चितं कृत्वा ।
जातकविहितं च विधिं विचिन्तयेत्तत्र गणितज्ञः ॥ २१ ॥

अधुना धृतस्य गर्भस्य वर्षत्रयवर्षद्वादशज्ञानं मालिन्याह—

उदयति मृदुभांशे सप्तमस्थे च मन्दे
यदि भवति निषेकः सूतिरब्दत्रयेण ।
शशिनि तु विधिरेष द्वादशेऽब्दे प्रकुर्या-
न्निगदितमिह चिन्त्यं सूतिकालेऽपि युक्त्या ॥ २२ ॥

इति श्रीवराहमिहिराचार्यप्रणीते बृहज्जातके निषेकाध्यायश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

उदयतीति ॥ मृदोः सौरस्य भांशे मृदुभांशे निषेककाले यस्य तस्य लग्नस्योदये मृदुभांशे शनैश्चरराशिनवांशके मृगांशके कुम्भांशके वोदयति तथाभूते यस्मादेव लग्नान्मन्दे शनैश्चरे तत्काले सप्तमस्थे द्यूनगते एवंविधे योगे यदि निषेक आधानं भवति तदा धृतस्य गर्भस्याब्दत्रयेण सूतिः प्रसवो वक्तव्यः । शशिनीति । एष एव विधिर्यदा शशिनि चन्द्रे भवति तदा द्वादशेऽब्दे द्वादशे वर्षे सूतिं प्रसवं कुर्यादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यस्य तस्य लग्नस्योदये यदा कर्कटांशकोदयो भवति तस्माल्लग्नात्सप्तमश्चन्द्रो भवति तदा धृतस्य गर्भस्य द्वादशेऽब्दे प्रसवो वाच्यः । निगदितमिहेति । इहास्मिन्नाधानाध्याये आधानकालयोगवशाद्यथा हीनाधिकाङ्गादीनां गर्भसम्भवो भवति तथा प्रसूतिकालेऽपि तादृग्योगवशात्तथाविधानामेव जन्म वक्तव्यम् । पितृमातृपितृव्यमातृष्वसॄणामपि शुभाशुभं जन्मकाललग्नवशात्तदनन्तरमपि वक्तव्यम् । युक्त्येति । यत्र सम्भवति तत्र वक्तव्यम् । यथा गर्भस्रावादि गर्भप्रसवकालनिर्देशादि च । एवमाधानकालात्प्रसवकालाच्च यथैवोद्देशः कृतस्तथा प्रश्नकालादपि वक्तव्यः । उक्तं च जन्मन्याधाने प्रश्नकाले चेति ॥ २२ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां बृहज्जातकविवृतौ निषेकाध्यायश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

अथ जन्मविधिर्नामाध्यायः ॥ ५ ॥

अथातो जन्मविधिर्नामाध्यायो व्याख्यायते । तत्रादावेव पितुः सन्निधावसन्निधौ वा जात इत्यनुष्टुभाह—

पितुर्जातः परोक्षस्य (१)लग्नमिन्दावपश्यति ।
विदेशस्थस्य चरभे मध्याद्भ्रष्टे दिवाकरे ॥ १ ॥

(१) अत्राचार्येण लग्नादिद्वादशभावानां संज्ञाः पठिताः । किन्तु किन्नाम लग्नं, के च

पितुर्जात इति ॥ इन्दौ चन्द्रे प्रसवलग्नमपश्यति सति पितुः परोक्षस्य जनकस्यासन्निधौ जातः। तत्र पितुरसन्निधाने स्वदेशपरदेशस्थितिज्ञानमाह। विदेशस्थस्येति। दिवाकरे सूर्ये चरभे चरराशिस्थिते मध्याद्दशमस्थानाद्भ्रष्टे पतिते एकादशद्वादशस्थे नवमाष्टमस्थानस्थे पितुर्विदेशस्थस्य अन्यदेशगतस्य जातः। चन्द्रमसि प्रसवलग्नमपश्यत्येव योगो नान्यथेति । चन्द्रे प्रसवलग्नमपश्यति अर्के स्थिरराशिस्थे मध्याद् भ्रष्टे स्वदेशस्थस्यैव पितुः परोक्षे जातः। अस्मिन्नेव योगे द्विस्वभावस्थेऽर्के मध्याद् भ्रष्टे स्वदेशपरदेशयोर्मध्यागस्थितस्य परोक्षे जातः अर्थादेव चन्द्रे प्रसवलग्नमपश्यत्यर्के चरराशिस्थे वा द्विस्वभावराशिस्थे वा मध्याद् भ्रष्टेऽपि वा पितुः स्वदेशस्थस्यैव परोक्षे जात इति वक्तव्यम् । तथा च सारावल्याम् ।

"होरामनीक्ष्यमाणे पितरि न गेहस्थिते शशिनि जातः ।
मेषूरणाच्च्युते वा चरगे भानौ विदेशगते" ॥ १ ॥

अथान्यानपि योगाननुष्टुभाह—

उदयस्थेऽपि वा मन्दे कुजे वास्तं समागते ।
स्थिते वान्तः क्षपानाथे शशाङ्कसुतशुक्रयोः ॥ २ ॥

उदयस्थ इति ॥ मन्दे सौरे उदयस्थे लग्नगते पितुः परोक्षस्य जातः अथवा कुजे भौमे जन्मलग्नादस्तं सप्तमं समागते प्राप्ते पितुः परोक्षस्य जात इति । स्थिते वान्तरिति । क्षपानाथे चन्द्रे शशाङ्कसुतशुक्रयोर्मध्यस्थे शशाङ्कसुतो बुधः शुक्रो भार्गवः अनयोर्मध्यस्थिते चन्द्रादेको द्वादशेऽन्यो द्वितीये अथवैकस्मिन्राशौ मध्यभागेषु चन्द्रः स्थितः आद्यन्तभागयोर्बुधशुक्रौ तथापि मध्यस्थः। एवंविधे योगे पितुः परोक्षस्य जातः तथा च स्व-

भावाः, कथञ्च तत्साधनं भवतीति न कृतमतोऽत्र मया छात्रोपकारार्थं तदनायनं प्रदश्यते। तत्रापि तावदुपयोगात्वादयनांशायनं प्रदश्यते :—

एकद्विवेदसम्मितशकवर्षेऽयनांशाभाव एव प्राचीनाचार्यैरुपलब्धस्तदनन्तरमेकेन वर्षेण चतुःपञ्चाशद्विकला अयनगतिरुपलब्धा; अत इष्टशकवर्षादावयनांशज्ञानार्थमिष्टक एकद्विवेदोनः कार्यः शेषवर्षैरनुपातो यदि वर्षणैकेन चतुःपञ्चाशद्विकला अयनगतिर्लभ्यते तदा शेषवर्षैः किमित्यागता अभीष्टवर्षादावयनविकलास्ताः षष्टिवर्गभक्ता जाता अयनांशाः

$$\frac{\text{५४(इश-४२१)}}{\text{१} \times \text{३६००}} = \frac{\text{३(इश-४२१)}}{\text{२००}}$$ अतोऽत्र पद्यम्:—

शकादेकद्विवेदोनात् त्रिनिघ्नाद्दशभाजितात् ।
द्विशत्याप्तं फलं ज्ञेया वर्षादावयनांशकाः ॥ इति ।

अथेष्टार्कराशिसम्बन्ध्ययनांशानयनार्थमनुपातो यदि द्वादशभी रविभुक्तराशिभिश्चतुष्पञ्चाशदयनविकला लभ्यन्ते तदेष्टार्कराशिभिः किमित्यागतास्तत्सम्बन्ध्ययनविकलाः =

$$\frac{\text{५४} \times \text{इरा}}{\text{१२}} = \frac{\text{९} \times \text{इरा}}{\text{२}}$$ एभिः सहिता वर्षादिभवा अयनांशा अभीष्टमासादौ भवितुमर्हन्त्यतोऽत्रापि पद्यम्—

लघुजातके--

"चन्द्रे लग्नमपश्यति मध्ये वा सौम्यशुक्रयोश्चन्द्रे ।
जन्म परोक्षस्य पितुर्यमोदये वा कुजे चास्ते ॥" इति ॥ २ ॥

अधुना सर्पज्ञानं सर्पवेष्टितज्ञानं चानुष्टुभाह—

शशाङ्के पापलग्ने वा वृश्चिकेशत्रिभागगे ।
शुभैः स्वायस्थितैर्जातः सर्पस्तद्वेष्टितोऽपि वा ॥ ३ ॥

शशाङ्क इति ॥ वृश्चिकेशो वृश्चिकस्वामी भौमः शशांके चन्द्रे वृश्चिकेशत्रिभागगे भौमद्रेष्काणस्थे तत्र भौमद्रेष्काणो मेषे प्रथमः कर्कटे द्वितीयः सिंहे तृतीयः वृश्चिके प्रथमः धनुषि द्वितीयः मीने तृतीयः एषामन्यतमस्थस्य चन्द्रमसः शुभैः शुभग्रहैः स्वात् स्थानाद्वितीयैकादशस्थितैः सर्प उरगो जात इति वक्तव्यम् । पापलग्ने वेति । एवं पापग्रहसम्बन्धिलग्नोदये यदा भौमद्रेष्काणो भवति तत्र पापलग्ने भौमद्रेष्काणः मेषे प्रथमः कर्कटे द्वितीयः सिंहे तृतीयः वृश्चिके प्रथमः धनुषि द्वितीयः मीने तृतीय एषामन्यतमस्योदयोलग्नाद्यदि शुभग्रहैर्द्व्येकादशस्थैस्तद्वेष्टितः सर्पवेष्टितो जन्तुर्जात इति वक्तव्यम् । अन्ये पुनरेवं व्याचक्षते । चन्द्रे पापलग्ने वा भौमद्रेष्काणस्थे तस्मादेव शुभग्रहैः स्वायस्थितैः विकल्पेन सर्पो वा सर्पवेष्टितो वा जात इति वक्तव्यम् । अत्र पूर्वव्याख्या साध्वी । यस्माद्भगवान्गार्गिः । "भौमद्रेष्काणगे चन्द्रे सौम्यैरायधनस्थितैः । सर्पस्तद्वेष्टितस्तद्वत्पापलग्ने विनिर्दिशेत्" तथा च सारावल्याम् ।

"भौमद्रेष्काणगतेन्दौ लग्ने वा संस्थिते वदेज्जातम् ।
द्व्येकादशगैः सौम्यैरहिवेष्टितकं भुजङ्गं वा" ॥ ३ ॥

व्यासा नवघ्नार्कगतर्क्षसङ्ख्या लब्धाभिराभिर्विकलाभिराढ्याः ।
वर्षादिजाता अयनांशकास्ते स्वाभीष्टमासप्रमुखे भवन्ति ॥

ततो रविभुक्तांशतो लब्धयनविकलानयनार्थमनुपातो यदि चक्रांशैश्चतुष्पञ्चाशदयनविकला लभ्यन्ते तदा रविभुक्तांशैः किमिति लब्धाभिर्विकलाभिः सहिता मासादिभवा अयनांशा अभीष्टवासरे स्युरतोऽत्रापि पद्यम्—

त्रिघ्ना नखाप्ता रविभुक्तभागा लब्धाभिरेवं विकलाभिराढ्याः ।
मासादिजातायनभागकास्ते स्वाभीष्टवारे प्रभवन्ति नूनम् ॥ इति ।

एवमयनांशानयनं कार्यमिति दिक् ।

अथ पञ्चाङ्गस्थग्रहेभ्योऽभीष्टकाले ग्रहानयनार्थमुपायः प्रदर्श्यते:—

यस्मिन् दिनेऽभीष्टकाले ग्रहाः साध्यास्तस्मात् कालाद्यदि पृष्ठस्थिता पङ्क्तिरासन्ना स्यात् तदाऽभीष्टवारादेः पङ्क्तिवाराद्यं विशोध्य शेषं धनचालनं ज्ञेयम् । तेन ग्रहगतिकलाः सङ्गुण्य षष्ट्या विभज्य लब्धमंशाद्यं पञ्चाङ्गस्थग्रहे योज्यन्तदेष्टकाले ग्रहो भवेत् । यदि चाभीष्टकालादग्रस्थिता पङ्क्तिरासन्ना स्यात् तदा पङ्क्त्या इष्टं विशोध्य शेषमृणचालनं ज्ञेयन्तेन ग्रहगतिं सङ्गुण्य षष्ट्या विभज्य लब्धमंशाद्यं पङ्क्तिग्रहाद्विशोध्यन्तदा स्वेष्टकाले ग्रहो भवितुमर्हति ।

अधुनैकजरायुवेष्टितयोर्जन्मज्ञानमनुष्टुभाह—

चतुष्पादगते भानौ शेषैर्वीर्यसमन्वितैः ।
द्वितनुस्थैश्च यमलौ भवतः कोशवेष्टितौ ॥४॥

चतुष्पादेति । भानौ सूर्ये चतुष्पादराशिगते मेषवृषसिंहधन्विपरार्ध-मकरपूर्वार्धानामन्यतमस्थे शेषैरन्यैः सर्वग्रहैर्द्वितनुस्थैर्द्विस्वभावराशिस्थितैः स्ववीर्यसमन्वितैः बलिभिश्च कोशवेष्टितौ एकजरायुवेष्टितौ यमलौ जायेते ४

अधुना नालवेष्टितजन्मज्ञानमनुष्टुभाह—

छागे सिंहे वृषे लग्ने तत्स्थे सौरेऽथवा कुजे ।
राश्यंशसदृशे गात्रे जायते नालवेष्टितः ॥ ५ ॥

छाग इति ॥ छागो मेषः सिंहः प्रसिद्धः वृषो वृषभः एतैः छागसिंहवृषै-

---

तथा च—

पङ्क्त्याः स्वेष्टो भवेदग्रे पङ्क्तिमिष्टाद्विशोधयेत् ।
तच्चालनं धनं ज्ञेयं व्यत्ययाद् व्यत्ययन्तथा ॥
धनर्णचालनेनैवं गतिर्निघ्ना खषड् ६० हृता ।
लब्धांशाद्यं क्रमाद्योज्यं शोध्यमिष्टग्रहो भवेत् ॥
विलोमगमनादत्र राहौ कुर्याद्विपर्ययम् ।
तथा वक्रगतौ खेटे चालनस्य विधिस्त्वयम् ॥
एवमभीष्टकाले सर्वे ग्रहाः प्रसाध्या इति ।

अथ प्रथमलग्नसाधनार्थम्पद्यानि ॥

सायनार्कस्य भुक्तांशा भोग्यांशाः स्वोदयहताः ।
त्रिंशता विहृता लब्धपलानीष्टात् पलीकृतात् ॥
विशोध्यानि ततो भुक्त-भोग्यराश्युदयास्तथा ।
शोध्यास्त्वेवं न यन्मानं शुध्यत्सोऽशुद्धसञ्ज्ञकः ॥
शेषं त्रिंशद्गुणं भक्तमशुद्धभवनोदयैः ।
लब्धसंशाद्यशुद्धर्क्षे शोध्यं योज्यं च शुद्धभे ॥
व्ययनांशं ततस्तत् स्यात्फलार्थं लग्नमादृतम् ।
लग्नं सूर्योदयादिष्टदण्डैर्भोग्यप्रकारतः ॥
रात्रिशेषघटीभिस्तु साध्यं भुक्तप्रकारतः ।
यामिन्यागतदण्डैर्वा लग्नं षड्भयुताद्रवेः ॥
भोग्यप्रकारतस्त्वेवं क्रियाथ लघुता भवेत् ।
इष्टाधिकानि सूर्यस्य भुक्तभोग्यपलानि चेत् ॥
तदेष्टात्रिंशता निघ्नात् सूर्याक्रान्तोदयैर्हृतात् ।
लब्धांशै रहितो युक्तो रविरेव हि लग्नकम् ॥
लग्नन्तूदयकाले स्याद्रविरेव हि सर्वदा ।
अस्तकाले सषड्भार्कतुल्यं ज्ञेयं विपश्चिता ॥
एवं दिवानताभावे रविरेव खलग्नकम् ।
ज्ञेयं रात्रिनताभावे सषड्भरविणा समम् ॥

लग्नस्थितः एषामन्यतमो यदि लग्नगतो भवति तत्स्थे सौरेऽथवा कुजे त-स्मिन् छागसिंहवृषाणामन्यतमे लग्नगते तत्स्थे तत्रस्थे सौरे शनैश्चरेऽथवा कुजे भौमे तत्रस्थे नालवेष्टितो जन्तुर्जायते । नालशब्देन नाड्यो विधीयन्ते । कस्मिन्नङ्गे वेष्टित इत्याह । राश्यंशसदृशे गात्र इति । राशेरंशो राश्यंशः राशेः लग्नस्य यो नवांशकस्तत्कालमुदितः स च यद्राशिसम्बन्धी स च राशिर्यस्मिन्नङ्गे कालपुरुषस्य व्यवस्थितः कालाङ्गानीत्यादिना ग्रन्थेन निरू-पितस्तत्सदृशे गात्रे तस्मिन्नेवाङ्गे नालवेष्टित इति वक्तव्यम् । तथा च सारावल्याम् ।

"सिंहाजगोभिरुदये सूते नालेन वेष्टितो जन्तुः ।
लग्ने कुजेऽथ सौरे राश्यंशसमानगात्रेषु" ॥ ५ ॥

अधुना जारजातं वंशस्थेनाह—

न लग्नमिन्दुं च गुरुर्निरीक्षते न वा शशाङ्कं रविणा समागतम् ।
सपापकोऽर्केण युतोऽथ वा शशी परेण जातं प्रवदन्ति निश्चयात् ॥ ६ ॥

दशमलग्नानयनं नतकालाद्भवत्यतस्तावदत्र नतकालसाधनोपायः प्रदर्श्यते—यदि दिनार्धादभीष्टघट्योऽल्पास्तदा दिनार्धादिष्टघटीपलप्रमाणं विशोध्य शेषं नतघटीप्रमाणम् । यदि चाभीष्टघटिका दिनार्धतोऽधिकास्तदाभीष्टघटीभ्य एव दिनार्धं विशोध्य शेषं नतकाल प्रमाणं ज्ञेयम् । एवं रात्रिगतेष्ट-रात्र्यर्धतोरात्रिगतनतकालः सुधिया स्वबुद्ध्या साध्य इति । ततो नतकालाल्लङ्कोदयैश्च दशमलग्नानयनं लग्नानयनवदेव कार्यम् । कथं दशमलग्नं लङ्कोदयैः साध्यते तदुच्यते ऽयाम्योत्तरवृत्तक्रान्तिवृत्तसम्पातरूपं दशमलग्नं निरक्षदेशीयानां स्वपूर्वपश्चिमस्वक्षितिजनिवासिनां प्रथमलग्नं स्वयाम्योत्तरवृत्तस्य तत्क्षितिजत्वात् । अत एव दश-मलग्नं निरक्षोदयैरेव साध्यम् । प्रथमलग्नन्तु स्वक्षितिजस्थं भवति तेन तत् स्वोदयैरेव सा-ध्यते । लङ्कोदयस्वदेशोदयमानबोधकं पद्यमस्यैव ग्रन्थस्य प्रथमाध्याये १९ श्लोकस्य टिपण्यां विलोक्यम् ।

अथ नतकाल-दशमलग्न—ससन्धिसर्वभावसाधनार्थम्मदुक्तपद्यानि—

पूर्वं नतं स्याद् द्युदलाल्पमिष्टं दिनार्धमानात् प्रविशोध्य शेषम् ।
इष्टे दिनार्धादधिके विशोध्यं दिनार्धमिष्टादपरं नतं स्यात् ॥ १ ॥
एवं स्वबुद्ध्या सुधिया विधेयं रात्र्यर्धतो रात्रिगतं नतं च ।
लङ्कोदयैः पूर्वनतात् प्रसाध्यं भुक्तप्रकारेण पुरोदितेन ॥ २ ॥
भोग्यप्रकारेण परान्नताद् यल्लग्नं भवेत्तद्दशमाभिधानम् ।
भं तच्च तत् षड्भयुतं चतुर्थं लग्नं सषड्भं च तथास्तसञ्ज्ञम् ॥ ३ ॥
लग्नोनतुर्यरसभागयुता तनुस्तत्सन्धिर्भवेत्स रसभागयुतो द्वितीयः ।
भावः स चोक्तरसभागयुतः स्वसन्धिरेवञ्च सोऽपि रसाभागयुतस्तृतीयः ॥ ४ ॥
भावोऽथ सोऽपि रसभागयुतः स्वसन्धिरेवन्तदुक्तरसभागविहीनितेन ।
रूपेण तुर्यतनुरेव युता स्वसन्धिः साध्यावथैवमपि पञ्चमषष्ठभावौ ॥ ५ ॥
विज्ञेन सन्धिसहितौ स्वधिया षडेवं ते साङ्गभाः षडपरेऽपि ससन्धिभावाः ।
एवं तदप्यमलबुद्धिमतोहनीयं ग्रन्थस्य गौरवभयान्न मया यदुक्तम् ॥

न जारजातमिति ॥ गुरुर्जीवो लग्नमुदयमिंदुं चन्द्रं च यदि न निरीक्षते न पश्यति लग्नचन्द्रावेकराशिस्थौ पृथक्स्थौ वा यदोभावपि गुरुणा न दृश्येते तदा परेण जारेण जात इति निश्चयात्प्रवदंति कथयन्ति मुनयः। अत्र यदि लग्नचन्द्रौ जीवभागस्थौ जीवनवांशकस्थौ भवतः तदा न परजात इति वक्तव्यम्। यस्माद्यवनेश्वरः। "अजीवभागेऽप्यनवीक्षिते वा जीवेन चन्द्रेऽथ विलग्नभे वा। जातं परोद्भूतमिति ब्रुवंति वाच्यो जनेनमथ बलात्प्रकारात्" इति। न वा शशांकमिति। शशाङ्कं चन्द्रं रविणा सूर्येण समागतं संयुक्तं गुरुर्न निरीक्षते चन्द्रार्कावेकराशिस्थौ यदि च बृहस्पतिना न दृश्येते तदा परेण जातः। अथवा शशी चन्द्रः सपापकः पापग्रहेण भौमेन सौरेण वा युक्तः तथाविधोऽर्केण सूर्येण यदि युक्तो भवति तथापि परेण जात इति। अत्राप्यन्ये जीवदृष्ट्यनुवर्ति व्याख्यानं कुर्वन्ति। तदयुक्तम्। यस्माच्चन्द्रार्कावेकराशिगतौ पापयुक्तौ वायुक्तौ वा जीवेन दृश्यमानावदृश्यमानौ वा जारजातजन्मकरौ तत्र चन्द्रार्कयोगः पापेन समेत्य किं कृतं भवति तस्माच्चन्द्रार्कावेकराशिगतौ अपापौ जीवेनादृश्यमानौ सपापौ जीवेन दृश्यमानौ वा जारजातजन्मकरौ निश्चयादवश्यं भवतः। अत्र चन्द्रमा यदि गुरुगृहे तद्द्रेष्काणनवांशकद्वादशभागत्रिंशद्भागस्थो भवति अन्यत्र वा राशौ गुरुणा युक्तस्तदा न जारजात इति। यस्माद्भगवान्गार्गिः।

"गुरुक्षेत्रगते चन्द्रे तद्युक्ते वान्यराशिगे।
तद्द्रेष्काणे तदंशे वा न परैर्जात इष्यते" ॥ ६ ॥

अथ जातस्य पितृबन्धनयोगज्ञानं वैतालीयेनाह—

क्रूरर्क्षगतावशोभनौ सूर्याद्द्यूननवात्मजस्थितौ।
बद्धस्तु पिता विदेशगः स्वे वा राशिवशादथो पथि ॥ ७ ॥

क्रूरर्क्षगताविति ॥ क्रूरर्क्षाणि क्रूरग्रहराशयः मेषसिंहवृश्चिकमकरकुम्भाः कृष्णपक्षे क्षीणचन्द्रे कर्कटः पापयुक्ते बुधेऽपि कन्यामिथुने अशोभनौ पापौ शनिभौमौ क्रूरर्क्षगतौ पापक्षेत्रस्थितौ सूर्याद्रवेर्द्यूननवात्मजस्थितौ द्यूनं सप्तमं, नवमं प्रसिद्धं आत्मजस्थानं पञ्चममेषामन्यतमस्थौ भवतस्तदा जातस्य पिता जनको बद्धो वाच्यः। तस्यादित्याक्रान्तराशिवशाद्बन्धनदेशज्ञानमाह। स्वे वा राशिवशादथो पथीति। चरराशिस्थेऽर्के परदेशे बद्धः स्थिरराशिस्थेऽर्के स्वदेशे, द्विस्वभावे पथि मार्गे एवं राशिवशात्स्थानपरिज्ञानम्। अथो इत्ययं निपातो विकल्पे। केचित् "स्वे वा राशिवशात्तथा पथि" इति पठन्ति ॥ ७ ॥

अधुना पोतगताप्रसवज्ञानं वैतालीयेनाह—

पूर्णे शशिनि स्वराशिगे सौम्ये लग्नगते शुभे सुखे।
लग्ने जलजेऽस्तगेऽपि वा चन्द्रे पोतगता प्रसूयते ॥ ८ ॥

पूर्ण इति ॥ शशिनि चन्द्रे पूर्णे परिपूर्णमण्डले तस्मिंश्च स्वराशिगे कर्कटस्थिते तथा सौम्ये बुधे लग्नगते उदयस्थे शुभे जीवे उदयात् सुखे चतुर्थे पोतगता नौस्था प्रसूयते इति वक्तव्यम्। तत्रान्ये शुभैः सुख इति पठन्ति। पठित्वा चैवं व्याचक्षते। शुभैरिति बहुवचनं न घटते। लग्ने बुध उक्तः शुक्रबृहस्पती शेषौ शुभाभ्यामित्येवं प्राप्नोति। यत्क्रियते शुभैरिति तस्मादेवमवसीयते। पूर्णश्चन्द्रमाः शुक्रबृहस्पतिभ्यां युक्तो भवति तदा शुभैरिति भवति। एतच्च मेषलग्ने तत्रस्थे बुधे पूर्णचन्द्रे शुक्रबृहस्पतिभ्यां समायुक्ते कर्कटव्यवस्थिते सर्वं युज्यत इति। अयं पाठो मद्व्याख्याने न युक्तः यस्मान्मकरावस्थितेऽर्के कर्कटस्थश्चन्द्रमाः पूर्णो भवति मकरव्यवस्थिते चार्के मकराच्चतुर्थभवने मेषे बुधस्य सम्भवो नास्ति। किं पुनर्मकरात्सप्तमराशौ कर्कटके शुक्रस्याप्यवस्थानमिति। तस्माच्छुभे इति सुखे इति सप्तम्येकवचनान्त एव पाठो न्याय्यः। शुभे सुख इति। तत्कथं जीवो व्याख्यातः। उच्यते। बुधो लग्नगतस्तस्माच्चतुर्थे शुक्रस्यावस्थानं न सम्भवति अतो जीव इति व्याख्यानम्। केचित्पूर्वशास्त्रानुसारेणेति शुक्र इच्छन्ति। अथ पोतगताप्रसवयोगो द्वितीयः। लग्ने जलज इति। लग्ने जलजे जलराशौ कर्कटमकरपश्चिमार्धमीनानामन्यतमे तस्मादस्तगे सप्तमस्थानगते चन्द्रे पूर्णे वाऽपूर्णे च पोतगतेव प्रसूयत इति। वाशब्दः प्रकारार्थः ॥ ८ ॥

अथोदकमध्यप्रसवज्ञानं वैतालीयेनाह—

आप्योदयमाप्यगः शशी सम्पूर्णः समवेक्षतेऽथवा।
मेषूरणबन्धुलग्नगः स्यात्सूतिः सलिले न संशयः ॥ ९ ॥

आप्योदयमिति ॥ आप्यराशयः मकरपश्चार्धकर्कमीनास्तेषामन्यतमस्मिन्नुदय आप्योदयः। जलराशिलग्ने भवति शशी चन्द्रश्चाप्यगः जलराशिस्थस्तदा सूतिः प्रसवः सलिले जलसमीपे, न संशयः निश्चयाद्वाच्यः। अथवा सम्पूर्णः शशी लग्नगमाप्योदयं समवेक्षते पश्यति तथापि सलिले प्रसूतिः। मेषूरणबन्धुलग्नग इति। अथवाप्यराशावुदयगते मेषूरणबन्धुलग्नगो मेषूरके चतुर्थे बन्धुस्थाने चतुर्थे लग्ने प्राग्लग्ने स्थितः स्याद्भवेत्तथापि सलिले प्रसूतिरिति वदेत्। तथा च सारावल्याम्—

"सलिलभलग्नं चन्द्रो जलचरराशौ तु वीक्षते पूर्णः।
प्रसवं सलिले विद्याद्बन्धूदयदशमगश्च यदा" ॥ ९ ॥

अधुना बन्धनागारावटयोः प्रसवज्ञानं वैतालीयेनाह—

उदयोडुपयोर्व्ययस्थिते गुप्त्यां पापनिरीक्षिते यमे।
अलिकर्कियुते विलग्नगे सौरे शीतकरेक्षितेऽवटे ॥ १० ॥

उदयेति ॥ उदयो लग्नमुडुपश्चन्द्रः तयोरुदयोडुपयोरेकराशिस्थयोर्यमे सौरे व्ययस्थिते द्वादशस्थे तस्मिंश्च पापनिरीक्षिते गुप्त्यां बन्धनागारे प्रसूयत

इति वक्तव्यम्। सौरे शनैश्चरे अलिकर्कियुते वृश्चिककुलीरयोरन्यतमस्थे विलग्नगे तस्मिंश्च शीतकरेक्षिते चन्द्रदृष्टेऽवटे श्वभ्रे प्रसूतिर्वक्तव्या ॥ १० ॥

अथ क्रीडागृहदेवालयसोखरभूमिप्रदेशेषु प्रसवज्ञानं वैतालीयेनाह—

मन्देऽब्जगते विलग्नगे बुधसूर्येन्दुनिरीक्षिते क्रमात्।
क्रीडाभवने सुरालये सोखरभूमिषु च प्रसूयते ॥ ११ ॥

मन्द इति ॥ मन्दे शनैश्चरेऽब्जगते जलराशिस्थे तथाभूते विलग्नगे प्राग्लग्नस्थे क्रमात्परिपाट्या बुधसूर्येन्दुभिरीक्षिते क्रीडाभवने सुरालये सोखरभूमिषु च प्रसूयत इति वदेत्। एतदुक्तं भवति शनैश्चरे जलराशिस्थे लग्नगते बुधनिरीक्षिते बुधदृष्टे क्रीडाभवने रतिगृहे प्रसूयते। एवं सूर्येणावलोकिते निरीक्षिते सुरालये देवगृहे, इन्दुना चन्द्रेण निरीक्षिते सोखरभूमिषु सशालूकास्वबनिषु प्रसूयत इति ॥ ११ ॥

अथ श्मशानरम्यप्रदेशाग्निशालानृपगेहमखगोकुलशिल्पालयप्रसवज्ञानमुपजात्याह—

नृलग्नगं प्रेक्ष्य कुजः श्मशाने रम्ये सितेन्दू गुरुरग्निहोत्रे।
रविर्नरेन्द्रामरगोकुलेषु शिल्पालये ज्ञः प्रसवं करोति ॥ १२ ॥

नृलग्नगमिति ॥ पूर्वश्लोकात्मन्द इत्यनुवर्तते प्रत्यासन्नत्वात्। नृलग्नगं नरराशिलग्नस्थितं नरराशयो मिथुनकन्यातुलाधन्विपूर्वार्धकुम्भाः तत्र गतं शनैश्चरं कुजोऽङ्गारकः प्रेक्ष्य दृष्ट्वा भौमो यदि पश्यति तदा श्मशाने प्रसवं जन्म करोति। केचिन्नृलग्नदर्शी क्षितिज इति पठन्ति। नृलग्नगं पश्यति तच्छीलो नृलग्नदर्शी क्षितिजः। रम्ये सितेन्दू इति। नरराशिलग्नगं शनैश्चरं शुक्रं सितः शुक्रः इन्दुश्चन्द्रो वा पश्यति तथा रम्ये रमणीये प्रदेशे जन्म। एवंविधं सौरं गुरुर्जीवः पश्यति तदा अग्निहोत्रेऽग्निशालायाम्। एवंविधं सौरिं रविः पश्यति तदा नरेन्द्रामरगोकुलेषु नरेन्द्रगृहे राजवेश्मनि, अमरगृहे वा गोकुले गोस्थाने वा प्रसूतिः। एवमेव बुधेन दृष्टे सौरे शिल्पालये शिल्पिगृहे चित्रपुस्तकारवर्धकिप्रभृतीनां शिल्पिनामालये गृहे प्रसूयते। तथा च सारावल्याम्। "रविजे जलजविलग्ने क्रीडोद्याने बुधेक्षिते प्रसवः। रविणा देवागारे सशोखरे चैव चान्द्रेण ॥ आग्नेयभवनलग्ने गिरिवनदुर्गे तथा नरविलग्ने। रुधिरेक्षिते श्मशाने शिल्पिकानिलये च सौम्येन" तथा च बादरायणः।

"सूर्येक्षिते गोनृपदेववासे शुक्रेन्दुजाभ्यां रमणीयदेशे।
सुरेज्यदृष्टे द्विजवह्निहोत्रे नरोदये सम्प्रवदन्ति सूतिम्" ॥ १२ ॥

अथ प्रसवदेशज्ञानं वैतालीयेनाह—

राश्यंशसमानगोचरे मार्गे जन्म चरे स्थिरे गृहे।
स्वर्क्षांशगते स्वमन्दिरे बलयोगात्फलमंशकर्क्षयोः ॥ १३ ॥

राश्यंशेति ॥ राशिश्च अंशश्च तद्राश्यंशं राशिर्लग्नराशिरंशो नवांशकः लग्नराशेस्तन्नवांशकस्य वा यः समानः सदृशः स्वात्मीयगोचरो विषयः स्वचराश्चरसवं इत्यनेन प्रदर्शितः तत्र यस्मिन्प्रदेशे यो यो राशिरूपः प्राणी संचरति तत्र यो मार्गः पन्थास्तस्मिञ्जन्म । यदि चरे लग्नराशिस्तन्नवांशको वा चरे भवति, अथ लग्नराशिस्तन्नवांशको वा स्थिरस्तदा राशिस्वरूपतुल्यस्य प्राणिनः यस्मिन्गृहे यत्र प्रसवे सति तत्स्थाने राशिस्वरूपतुल्यस्य प्राणिनो यद्गृहं समीपस्तत्र प्रसव इत्यर्थः । स्वर्क्षांशगत इति । चरस्य स्थिरस्य द्विस्वभावस्य वा राशेर्लग्नगतस्य स्वर्क्षांश आत्मीयनवांशकोदयो यदा भवति तदा स्वमन्दिरे आत्मीयगृहे एव जन्म वक्तव्यम् । तत्र राश्यंशसमानगोचरे मार्गे जन्म इत्यादि सामान्येनोक्तं तत्र ज्ञायते किं लग्नराशिसमानगोचरे किमंशसमानगोचरे प्रसवादेशः । क्रियतां तदर्थमयं निश्चयः । बलयोगादिति । अंशको नवांशकः ऋक्षं राशिः अनयोर्बलयोगात्फलं प्रसवस्थानज्ञानम् । एतदुक्तं भवति । लग्नराशेर्नवांशकराशेश्च यो बलवांस्तत्समानगोचरेषु मार्गगृहसमीपेषु प्रसवो वक्तव्यः । अत्र पूर्वोक्तयोगाभावे राश्यंशसमानगोचरमार्गादिषु प्रसवो वक्तव्यः । तेषां सम्भवे योगोक्तप्रदेशेष्व प्रसवो वक्तव्यः ॥ १३ ॥

अथ यस्मिन्योगे जातो मात्रा त्यज्यते यस्मिंश्च योगे जातस्त्यक्तोऽपि मात्रा दीर्घायुः सुखी च भवति तद्योगद्वयं वैतालीयेनाह—

आरार्कजयोस्त्रिकोणगे चन्द्रेऽस्ते च विसृज्यतेऽम्बया ।
दृष्टेऽमरराजमन्त्रिणा दीर्घायुः सुखभाक्च स स्मृतः ॥ १४ ॥

आरार्केति ॥ चन्द्रे शशिन्यारार्कजयोर्भौमसौरयोरेकराशिगतयोस्त्रिकोणगे नवमस्थे पञ्चमस्थे वाऽस्ते च सप्तमे स्थाने स्थिते जातोऽम्बया मात्रा विसृज्यते त्यज्यते । एवं विधे योगे चन्द्रमसि अमरराजमन्त्रिणा गुरुणा दृष्टे मात्रा त्यक्तोऽपि परहस्तगतोऽपि दीर्घायुः चिरजीवी सुखभाक्च भवति ॥ १४ ॥

अथ यस्मिन्योगे जातो मात्रा त्यक्तो विनश्यति तद्वसन्ततिलकेनाह—

पापेक्षिते तुहिनगावुदये कुजेऽस्ते त्यक्तो विनश्यति कुजार्कजयोस्तथाये ।
सौम्येऽपि पश्यति तथाविधहस्तमेति सौम्येतरेषु परहस्तगतोऽप्यनायुः ॥ १५ ॥

पापेक्षित इति ॥ तुहिनगौ चन्द्रे पापेक्षिते पापग्रहदृष्टे सौरेणार्केण वेत्यर्थः । तथाभूते उदये लग्ने स्थिते कुजे भौमे चास्ते सप्तमस्थाने जातो मात्रा त्यक्तो विनश्यति म्रियत इत्यर्थः । कुजार्कजयोरिति । तथा तेनैव प्रकारेण लग्नगते चन्द्रमसि पापेक्षिते सूर्यदृष्टे कुजार्कजयोर्भौमशनैश्चरयोराये लग्नादेकादशे स्थितयोर्जातो मात्रा त्यक्तोऽपि विनश्यति म्रियत इत्यर्थः । सौम्ये-

ऽपि पश्यति । पूर्वोक्तयोगस्थे चन्द्रमसि पापदृष्टे सौम्ये शुभग्रहेऽपि पश्यति सति जातो मात्रा त्यज्यते त्यक्तोऽपि यादृग्वर्णप्रभुणा सौम्यग्रहेण चन्द्रमसः दृष्टस्तथाविधस्य हस्तमेति, तादृग्वर्णस्य ब्राह्मणादेर्हस्तं गच्छति तेन धार्यते जीवति च । अथास्मिन्नेव योगे स्थितश्चन्द्रमाः पापेन कुजेन सौरेण वा दृश्यतेऽन्येन सौम्यग्रहेण च दृश्यते तदा जातस्तयोर्दृष्टृग्रहयोर्यो बलवान्तादृग्वर्णस्य ब्राह्मणादेर्हस्तङ्गतोऽपि विनश्यति । यदुक्तम् । "सौम्येतरेषु परहस्तगतोऽप्यनायुः" इति । ननु यथा योगस्थे चन्द्रमसि सौम्यैः पापैश्च दृश्यमाने मात्रा त्यक्तो विनश्यतीत्यभिहितं तत्र क्षत्रियवैश्यशूद्रवर्णसंकरादिः हस्तगतः सर्व एव विनाशमाप्नोति । बहवश्च मात्रा त्यक्ताः क्षत्रियादिवर्णसङ्करगताश्च जीवमाना दृश्यन्ते तस्मात्पूर्वश्लोकात् "दृष्टेऽमरराजमन्त्रिणा दीर्घायुः सुखभाक्च स स्मृतः" इत्येतदिह शेषभूतमवगन्तव्यम् । तस्मात् बुधेन शुक्रेण वा यथाद्वर्शितयोगस्थश्चन्द्रमा दृश्यते जीवेन न दृश्यते तदा परहस्तगतोऽपि म्रियते । यदा पापेन सौम्येन वा दृश्यमानोऽपि जीवेन दृश्यते तदा द्रष्टृग्रहयोर्बलवशात्तद्वर्णस्य ब्राह्मणादेर्हस्तगो जीवति । तथा च सारावल्याम् ।

"म्रियते पापैर्दृष्टे शशिनि विलग्ने कुजेऽस्तगे त्यक्तः ।
लग्नाच्च लाभगतयोर्व सुभाकुतनन्दयोरेवम् ॥
पश्यति सौम्या बलवान्यादृग्गृह्णाति तादृशो जातम् ।
शुभपापग्रहदृष्टे परैर्गृहीतोऽप्यसौ म्रियते ॥
सर्वेष्वेतेषु यदा योगेषु शशिसुरेज्यसन्दृष्टः ।
भवति तदा दीर्घायुर्हस्तगतः सर्ववर्णेषु" ॥ ५ ॥

अधुना प्रसवगृहज्ञानं वैतालीयेनाह—

पितृमातृगृहेषु तद्बलात्तरुशालादिषु नीचगैः शुभैः ।
यदि नैकगतैस्तु वीक्षितौ लग्नेन्दू विजने प्रसूयते ॥ ६ ॥

पितृमातृगृहेष्विति॥ पितृमातृग्रहा दिवार्कशुक्रावित्यादीनोक्तास्तद्बलात्पितृमातृग्रहयोर्यात्पितृमातृगृहेषु प्रसूयत इति वदेत् । तत्रार्कशनैश्चरयोरन्यतमे बलवति पितृगृहे पितृष्वसृपितृव्यादिसम्बन्धिगृहे प्रसूतिः । तरुशालादिषु नीचगैः शुभैरिति । बहुवचनात्सर्व एव शुभग्रहाः यदा नीचस्था भवन्ति तदा तरुषु वृक्षेषु शालासु प्रसवो वाच्यः । आदिग्रहणान्नदीकूपारामपर्वतादिदेशेष्वनावृतेषु इति । यदि नैकगतैरिति । नीचगैः शुभैरित्यनुवर्तते । सर्वे शुभग्रहाः नीचगतास्तैर्लग्नेन्दू उदयचन्द्रावुभावप्येकराशिगतैर्ग्रहैर्बहुवचनात्त्रिप्रभृतिभिर्यदा न दृश्येते तदा विजने जनरहिते स्थानेऽरण्ये प्रसूतिरिति । यदा पुनरेकस्थैर्बहुभिर्ग्रहैर्लग्नेन्दू दृश्येते तदा जनाकीर्णे प्रसूतिरिति । तथा च सारावल्याम् ।

"पितृमातृग्रहवर्गे तत्स्वजनगृहेषु बलयोगात् ।
प्राकारतरुनदीषु च सुनिर्नीचाश्रितैः सौम्यैः ॥
नेक्षेते लग्नेन्दू यद्येकस्था ग्रहास्तदाटव्याम्" ॥ १६ ॥

अधुना दीपसम्भवासम्भवभूप्रदेशप्रसवज्ञानं गर्भमोक्षं मातुः सूतिकाले तन्निमित्तक्लेशज्ञानं च मन्दाक्रान्तयाह—

मन्दर्क्षांशे शशिनि हिबुके मन्ददृष्टेऽब्जगे वा ।
तद्युक्ते वा तमसि शयनं नीचसंस्थैश्च भूमौ ।
यद्वद्राशिर्व्रजति हरिजं गर्भमोक्षस्तु तद्वत्
पापैश्चन्द्रात्स्मरसुखगतैः क्लेशमाहुर्जनन्याः ॥ १७ ॥

मन्दर्क्षांश इति ॥ शशिनि चन्द्रे यत्र तत्र राशौ मन्दर्क्षांशे शनैश्चरस्य नवांशे मकरकुम्भयोरन्यतमांशस्थे तमस्यन्धकारे सूतिकाशयनं वक्तव्यम्। हिबुके लग्नाच्चतुर्थस्थे चन्द्रेऽन्धकार एव शयनम्। यत्र तत्रावस्थिते चन्द्रे मन्देन दृष्टेऽन्धकार एव। अब्जगे वेति अब्जराशौ अत्र कर्कमीनौ द्वौ विज्ञेयौ मकरकुम्भयोरुक्तत्वात्। मन्दर्क्षांश इत्यादिनेति। तेन यत्र तत्र राशौ कर्कनवांशकस्थे चन्द्रे तमस्यन्धकार एव मीननवांशकस्थे वा तमस्यन्धकार एव। तद्युक्ते वेति। तदिति सौरः परामृश्यते। येन तत्रावस्थिते चन्द्रे सौरयुक्तेऽन्धकार एव निषेककाले नारीशयनमपि। सर्वेष्वेतेषु योगेषु यद्यर्कदृष्टश्चन्द्रमा भवति तदान्धकाराभावः। यस्मादाह यवनेश्वरः। "सौरांशकस्थे शशिनि प्रलग्ने जले जलाख्यांशकमाश्रिते वा। स्वांशस्थिते केन्द्रगतेऽब्जके वा जातस्तमिस्रे यदि नार्कदृष्टः"। अन्येषां सूर्ये बलवति सौरेण दृष्टे सत्यपि योगेऽन्धकाराभावः। तथा च सारावल्याम्। "बलवति सूर्ये दृष्टे तनुप्रदीपा भवेत् कुपुत्रेण। अन्यैर्व्यपगतवीर्यैः सूतौ ज्योतिस्तृणैर्भवति॥ सौरांशे जलजांशे चन्द्रेऽर्कयुतेऽथवा हिबुके। तद्दृष्टे वा कुर्यात्तमसि प्रसवं न सन्देहः"। नीचसंस्थैश्च भूमाविति। शयनमित्यनुवर्तते। बहुवचनाद्यथासम्भवं त्रिप्रभृतिभिर्ग्रहैर्नीचस्थैर्भूमौ शयनं वाच्यम्। भूशब्देनात्र तृणास्तृता भूर्ज्ञेया। केचिल्लग्नस्थे चतुर्थस्थे वा नीचगते चन्द्रे भूशयनमिच्छन्ति। तथा च सारावल्याम्। "नीचस्थे भूशयनं चन्द्रेऽथवा सुखे विजने वा"। यद्वदिति। प्रसवलग्नराशिर्यद्वद्येन प्रकारेण हरिजं व्रजत्युदयलग्नं परित्यजति तद्वत्तेनैव प्रकारेण नार्या गर्भमोक्षो वाच्यः। यत्राकाशं भूम्या सह संसक्तं समन्ताद् दृश्यते तद्धरिजम्। उक्तं च। "हरिजमिति गगनमवनौ सम्पृक्तमिव लक्ष्यते यथोक्तेषु" तद्यथा। शीर्षोदयेषु लग्नेषूत्तानस्योदरं दर्शयतो गर्भस्य मोक्षो वाच्यः। पृष्ठोदयेष्वधोमुखस्य पृष्ठं दर्शयतः। मीनोदये पार्श्वं दर्शयतः। तथा च सारावल्याम्। "शीर्षोदये विलग्ने मूर्ध्ना प्रसवोऽन्यथोदये चरणैः। उभयोदये च हस्तैः शुभदृष्टे शो-

भनोऽन्यथा कष्टः" केचिदेवं व्याचक्षते । यथा लग्नाधिपो नवांशकाधिपो वा ग्रहो वक्री भवति तदा वैपरीत्येन गर्भमोक्षो भवति । तथा च मणित्थः । "लग्नाधिपेंऽशकपतौ लग्नस्थे वक्रिते ग्रहेऽप्यथवा । विपरीतगतं मोक्षो वाच्यो गर्भस्य संक्लेशः" । पापैरिति । पापग्रहैश्चन्द्रगतैः शशिना सह व्यवस्थितैः स्मरगतैर्लग्नात्सप्तमस्थैर्वा सुखगतैर्लग्नाच्चतुर्थस्थैर्वा प्रसवकाले जनन्या मातुः क्लेशमाहुः कष्टं कथयन्ति सूरयः । तथा च सारावल्याम्–

"क्लेशो मातुः क्रूरैर्बन्धवस्तगतैः शशाङ्कयुक्तैर्वा" ॥ १७ ॥

अथ दीपगृहद्वारज्ञानमिन्द्रवज्रयाह–

स्नेहः शशाङ्कादुदयाच्च वर्तिर्दीपोऽर्कयुक्तर्क्षवशाच्चराद्यः ।
द्वारं च तद्वास्तुनि केन्द्रसंस्थैर्ज्ञेयं ग्रहैर्वीर्यसमन्वितैर्वा ॥ १८ ॥

स्नेहः शशाङ्कादिति ॥ शशाङ्काच्चन्द्रात्स्नेहो वाच्यः । जन्मकाले पूर्णे चन्द्रे स्नेहेन पूर्णं दीपभाजनं वक्तव्यम् । क्षीणे क्षीणस्नेहात्कमिति । तथा यद्येवं तदामावास्यायां सर्वेषामन्धकारे प्रसवो भवति । तस्मादयुक्तमेतत् । तेन यत्र राशौ चन्द्रमा व्यवस्थितस्तत्र यदि राशिप्रारम्भे स्थितो भवति तदा दीपभाजनं स्नेहेन पूर्णं वक्तव्यम् । यत्र राश्यवसाने स्थितस्तत्र स्नेहाल्पकम् । मध्यप्रान्तेऽर्धम् । अन्यत्रानुपातादिति । उदयाच्च वर्त्तिः उदयालग्नाद्वर्तिरादेश्या । लग्नारम्भे तत्क्षणदत्ता वर्त्तिरादेश्या । मध्ये अर्द्धदग्धा वर्त्तिः । लग्नावसाने वर्त्तिदाहो वाच्यः । अन्तरेऽनुपातः । तथा च सारावल्याम् । "यावल्लग्नादुदितं वर्तिर्दग्धा तु तावती भवति ।" दीपोऽर्कयुक्तर्क्षवशादिति । अर्को रविस्तद्युक्तराशिवशाच्चराद्यो दीपो वाच्यः । तत्र चरराशिव्यवस्थितेऽर्के सञ्चार्यमाणो दीप आदेश्यः । स्थिरराशिस्थेऽर्के एकदेशस्थः । द्विस्वभावस्थेऽर्के चलितप्रतिष्ठित इति । केचिद्वदंति । यथा यस्मिन्राशावर्कः स्थितःस राशिर्यस्यां दिशि स्थितः प्रागादीशाः क्रियवृषनृयुक्कर्कटेत्यादिना प्रदर्शितस्तस्यां दिशि दीप आदेश्यः । अन्ये एवं वदंति । यथा यस्यां दिशि अर्को भ्रमवशेनाष्टप्रहरकल्पनयाष्टासु दिक्षु परिभ्रमति तेनैव क्रमेण यस्यां दिशि व्यवस्थितस्तस्यां दिशि गृहस्य दीपस्थानमिति । तथा च सारावल्याम् । "द्वादशभागविभक्ते वासगृहेऽवस्थिते सहस्रांशौ । दीपश्चरस्थिरादिषु तथैव वाच्यः प्रसवकाले" अत्र प्राच्यादिक्रमेण गृहं द्वादशधा विभज्य मेषादिगणनयार्कराशिर्यत्र भवति तत्र दीपस्थानमिति । केचिल्लग्नस्य यादृशो वर्णस्तादृग्वर्णा दीपवर्तिमिच्छन्ति । तथा च मणित्थः । "लग्नस्य योऽत्र वर्णो निर्दिष्टस्तेन वर्तिरादेश्या"। द्वारं च तद्वास्तुनीति । सूतिकागृहे लग्नात्केंद्रस्थैर्ग्रहैर्द्वारादेशः कार्यः । यस्य ग्रहस्य या दिक्प्राच्याद्या रविशुक्रलोहिततम इत्यादिनोक्ताः तद्दिगभिमुखं सूतिकागृहं

वक्तव्यं बहुषु केंद्रेषु बलवद्ग्रहवशात् । शून्येषु केन्द्रेषु तल्लग्नराशिवशात् लग्नस्य या दिक्तदभिमुखम् । यस्मादनेनैव स्वल्पजातके उक्तम् । द्वारं वास्तुनि केंद्रोपगताद्ग्रहादसति वा विलग्नर्क्षात्" अन्ये वदन्ति । यथा । "लग्नद्वादशभागराशिदिगभिमुखं सूतिकागृहद्वारम्" तथा च मणित्थः । "लग्ने यो द्विरसांशस्तदभिमुखं सूतिकागृहे द्वारम्" एतच्च संवादेनापि दृष्टमिति। वीर्यसमन्वितादग्रहादगृहद्वारं वदेत् । तथा च सारावल्याम् । "वासगृहोद्यानगतं द्वारं दिक्पालकाद्बलोपेतात्" इति ॥ १८ ॥

अधुना सूतिकागृहस्वरूपज्ञानं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

जीर्णं संस्कृतमर्कजे क्षितिसुते दग्धं नवं शीतगौ
काष्ठाढ्यं न दृढं रवौ शशिसुते तन्नैकशिल्प्युद्भवम् ।
रम्यं चित्रयुतं नवं च भृगुजे जीवे दृढं मन्दिरं
चक्रस्थैश्च यथोपदेशरचनां सामन्तपूर्वां वदेत् ॥ १९ ॥

जीर्णं संस्कृतमिति । वीर्यसमन्वितादित्यनुवर्तते । सर्वग्रहेभ्योऽर्कजे सौरे वीर्यवति सबले जीर्णमिति चिरन्तनं भूयः संस्कृतं सूतिकागृहं वक्तव्यम् । क्षितिसुते भौमे बलवत्यग्निना दग्धं शीतगौ चन्द्रे नवं शुक्लपक्षे उपलिप्तं वदेत् । यस्माद्यवनेश्वरः । "संवर्धना चंद्रमसोपलिप्तम्" इति । काष्ठाढ्यं न दृढं रवाविति । रवावादित्ये काष्ठाढ्यं दारुबहुलं न दृढमसारं शशिसुते बुधे तद्गृहमनेकशिल्प्युद्भवं बहुविधशिल्पिरचितम् । रम्यं चित्रयुतमिति । भृगुजे शुक्रे रमणीयं मनोरमं च परं नवं नूतनं चित्रयुतं चित्रकर्मयुक्तम् । जीवे गुरौ दृढं चिरकालस्थायि । चक्रस्थैर्भचक्राधिरूढैर्गृहदातृग्रह समीपस्थैरन्यैर्ग्रहैः सामंतपूर्वा समंतात्सर्वदिक्षु यथोपदिष्टां वदेद्ब्रूयात् । सामंतपूर्वां प्रतिवेश्मिकवेश्मनां समंतात्क्रमेणेत्यर्थः । यथा गृहदातृग्रहस्य पुरतः पश्चाद्वा पार्श्वयोर्वाऽन्ये ग्रहा व्यवस्थितास्तेनैव क्रमेण सूतिकागृहस्यान्यानि प्रतिवेश्मगृहाणि वाच्यानि । अन्ये सामन्तपूर्वामिति पठंति । समंताद्गृहपर्यंतपूर्विकां रचनामिति । तथा च सारावल्याम् । "भवनग्रहसंयोगैः प्रतिवेश्माश्चिन्तनीयाश्च । देवालयांबुपावककोशविहाराद्यवस्करस्थानम् । निद्रागृहं च भास्करशशिकुजगुरुभार्गवार्किबुधयोगात्" । अत्राचार्येण भूमिकाप्रमाणं नोक्तं त्रिशालद्विशालज्ञानं च तदुच्यते । बृहस्पतौ कर्कटस्थे परमोच्चाद् भ्रष्टे लग्नाद्दशमगे द्विभूमिकमुच्चभागेष्वर्वाक्स्थिते त्रिभूमिकम् । उच्चभागस्थे चतुर्भूमिकं धनुषि सबले दशमस्थानस्थे गुरौ त्रिशालं तद्गृहम् । मिथुनकन्यामीनस्थे द्विशालम् । उक्तं च स्वल्पजातके—

"गुरुरुच्चे दशमस्थे द्वित्रिचतुर्भूमिकं करोति गृहम् ।
धनुषि सबले त्रिशालं द्विशालमन्येषु यमलेषु ॥" १९ ॥

अथ समस्तवास्तुनि क सूतिकागृहमिति तद्विज्ञानं दोधकेनाह—

मेषकुलीरतुलालिघटैः प्रागुत्तरतो गुरुसौम्यगृहेषु।
पश्चिमतश्च वृषेण निवासो दक्षिणभागकरौ मृगसिंहौ ॥२०॥

मेषेति ॥ मेषः प्रसिद्धः कुलीरः कर्कटः तुला तुल एव अलिर्वृश्चिकः घटः कुम्भः एषामन्यतमे लग्ने वास्तुनि प्राग्भागे निवासः सूतिकास्थानं वक्तव्यम्। अंशे वा। उत्तरतो गुरुसौम्यगृहेषु गुरुगृहे धन्विमीनौ सौम्यगृहे मिथुनकन्ये एतेषु लग्नेषु तदंशकेषु चोत्तरतो वास्तुनि सूतिकागृहं वाच्यम्। वृषेण तदंशकेन च गृहपश्चिमभागे सूतिकागृहम्। मृगसिंहौ मकरकेसरिणौ दक्षिणभागकराविति। दक्षिणभागे सूतिकागृहं कुरुतः ॥ २० ॥

अथ सूतिकागृहे क शयनमिति तज्ज्ञानं वैतालीयेनाह—

प्राच्यादिगृहे क्रियादयो द्वौ द्वौ कोणगता द्विमूर्तयः।
शय्यास्वपि वास्तुवद्वदेत्पादैः षट्त्रिनवान्त्यसंस्थितैः ॥ २१ ॥

प्राच्यादिगृह इति ॥ गृहे सूतिकावेश्मनि प्राच्यादि पूर्वाद्याः क्रियादयो मेषाद्या राशयः द्वौ द्वौ चतसृषु दिक्षु, कोणगता विदिक्स्था द्विमूर्त्तयो द्विस्वभावाः। तद्यथा। मेषवृषयोर्लग्नयोर्गृहस्य प्राग्विभागे सूतिकाशयनं मिथुने आग्नेय्यां कर्कसिंहयोर्दक्षिणे कन्यायां नैर्ऋत्ये तुलावृश्चिकयोः पश्चिमे धनुषि वायव्ये मकरकुंभयोः उत्तरे मीने ऐशाने इति। एष एव विधिः शय्यास्वपि वक्तव्यः। अत उक्तं शय्यास्वपि वास्तुवद्वदेदिति। किं त्वयं विशेषः। पादैः षट्त्रिनवांत्यसंस्थितैरिति। इह खट्वापादाः षट्त्रिनवांत्यराशयः लग्नात्षष्ठतृतीयनवमद्वादशराशयः पादाः परिकल्प्याः। तत्रैतज्जातं येन लग्नेन प्रसवस्तदुक्तदिशि शय्यायाः शिरस्तस्मादेव षट्त्रिनवांत्याः पादाः। तत्र द्वादशतृतीयौ पूर्वपादौ। तत्रापि तृतीयो दक्षिणः पादो द्वादशो वामः। षष्ठनवमौ पश्चिमपादौ। तत्रापि षष्ठो दक्षिणो नवमो वामः। द्वितीयलग्नौ शीर्षभागः, चतुर्थपंचमौ दक्षिणमङ्गम्, सप्तमाष्टमौ पादांतभागः। दशमैकादशौ वामांगम्।" प्रयोजनम्-विनतत्वं यमलक्षैःक्रूरैस्तत्तुल्य उपघातः" इति। यत्र द्विस्वभावराशयः स्थितास्तत्र विनतास्तत्र विनतत्वं यत्र पापास्तत्र तादृशो वोपघातः। एवं सदैवानुपपन्नखट्वांगप्रसंगः। यस्मादवश्यं कचिदपि यमलक्षेण पापग्रहैर्भवितव्यं तस्माद्यत्र यमलक्षं सौम्यग्रहस्वामियुतदृष्टं तत्र विनतत्वम्। पापग्रहोऽपि स्वोच्चराशित्रिकोणमित्रक्षेत्रस्थः शुभफलकरो न भवतीति ॥ २१ ॥

अधुनोपसूतिकासंख्यामनुष्टुभाह—

चन्द्रलग्नान्तरगतैर्ग्रहैः स्युरुपसूतिकाः।
बहिरन्तश्च चक्रार्धे दृश्यादृश्येऽन्यथापरे ॥ २२ ॥

चंद्रलग्नेति॥ लग्नादारभ्य यत्र राशौ चंद्रमा व्यवस्थितस्तदंतरे तयोर्मध्ये यावंतो ग्रहा व्यवस्थितास्ते चंद्रलग्नांतरगता ग्रहास्तैरुपसूतिकाः स्युः । तावत्संख्या उपसूतिकाः समीपवर्तिन्यः स्त्रियः स्युर्भवेयुः । ताश्च ग्रहजातिवयोवर्णरूपाः । तथा च सारावल्यम् । "शशिलग्नविवरयुक्ता ग्रहतुल्याः सूतिकाश्च विज्ञेयाः । अनुदितचक्रार्धयुतैरंतर्बहिरन्यथा वदंत्येके ॥ लक्षणरूपविभूषणयोगास्तासां शुभैर्योगात् । क्रूरैर्विरूपदेहा लक्षणहीनाश्च रौद्रमलिनाश्च ॥ मिश्रैर्मध्यमरूपा बलसहितैः सर्वमेतदवधार्यम्" । बहिरंतश्चेति । तत्र यावन्तो ग्रहा दृश्ये चक्रार्धे व्यवस्थितास्तावत्संख्या उपसूतिका गृहबाह्ये वक्तव्याः। यावन्तश्चादृश्ये चक्रार्धे व्यवस्थितास्तावत्संख्या अभ्यंतरे वक्तव्याः । तत्र लग्नस्य यावंत उदिता भागास्तथा द्वादशैकादशदशमनवमाष्टमराशयस्तथा सप्तमराशेर्लग्नोदितभागतुल्यांशा दृश्यमर्धं शेषमदृश्यमिति। अन्यथापरे । अपरे अन्ये आचार्या अन्यथाऽन्येन प्रकारेण दृश्यचक्रार्धं अभ्यंतरगता वर्णयंन्ति । अदृश्ये बाह्यस्था ज्ञेयाः । तथा च जीवशर्मा । "उदयशशिमध्यस्थैर्ग्रहैः स्युरुपसूतिकास्तत्र । उदगर्धस्थैर्बाह्ये दक्षिणगैरंतरे ज्ञेयाः" एतदाचार्यस्य नाभिमतम् । यतोऽननैव स्वल्पजातके उक्तम् । "शशिलग्नांतरसंस्था ग्रहतुल्याः सूतिकाश्च वक्तव्याः । उदगर्धेऽभ्यंतरगा बाह्याश्चकस्य दृश्येऽर्धे" अत्र चायुर्दायविधिना "स्वतुंगवक्रोपगतैस्त्रिसंगुणम्,,इत्यादिना द्वित्रिगुणत्वं कृत्वा गृहस्थानवशादुपसूकिकानिश्चयः कार्यः । यदि बहुजनप्रसूतियोगा न भवन्ति तथापि ग्रहसंख्याधिकसूतिकासंभवो यत्र भवति तत्र बहुजनप्रसूतियोगेन भवितव्यमिति ॥ २२ ॥

अथ जातस्य स्वरूपादिज्ञानं दोधकेनाह—

लग्ननवांशपतुल्यतनुः स्याद्वीर्ययुतग्रहतुल्यतनुर्वा ।
चन्द्रसमेतनवांशवर्णः कादिविलग्नविभक्तभगात्रः ॥२३॥

लग्नेति ॥ जन्मकाले लग्ने यो नवांशक उदितस्तस्य यः स्वामी स लग्ननवांशपः तत्तुल्यतनुस्तदाकारो जातो वक्तव्यः । यथा मधुपिङ्गलदृगित्यादि। अथवा जातकाले सर्वग्रहेभ्यो यो ग्रहो वीर्ययुतो बलवांस्तत्तुल्यतनुर्वा वक्तव्यः । यदि लग्ननवांशकस्थो रशिर्बलवान्भवति तदा तदीशतुल्यतनुर्भवति । अन्यथा सर्वग्रहेभ्यो यो वीर्यवान्ग्रहस्तत्तुल्यतनुरिति। चंद्रसमेत इति। यो नवांशः चंद्रेण शशिना समेतश्चंद्रो यस्मिन्नवांशके स्थित इत्यर्थः। तस्य नवांशराशेर्योऽधिपतिः स चन्द्रसमेतनवांशपतिस्तस्य यो वर्णस्तद्वर्णो जातो भवति । अत्र च वर्णो "रक्तः श्यामो भास्करो गौर" इति अन्ये चंद्राक्रान्तराशिवर्णमेवाहुः । यथा"रक्तः श्वेतः शुकतनुनिभः"इत्यादि । अत्र शुकवर्णस्यासंभवादयुक्तमेतत्। एतच्च वर्णादि जातिकुलदेशान्बुद्ध्वा वक्तव्यम्। उक्तं च । "बलिनः सदृशी मूर्तिर्बुद्ध्वा वा जातिकुलदेशान्" इति। कादिविल-

ग्रविभक्तभगात्र इति । आधानविधिना शीर्षादीनामवयवानां ह्रस्वदीर्घत्वं निरूपयति । कादिभिर्विलग्नभैर्लग्नराशिभिः विभक्तानि गात्राणि यस्य सः कादिविलग्नविभक्तभगात्रः । तत्र लग्नादयो राशयः कादिषु शिरःप्रभृतिगात्रेपु परिकल्प्याः । यथा कालाङ्गानि । तत्र लग्नं शिरो द्वितीयो राशिर्वक्त्रं तृतीय उरः चतुर्थो हृत्, पञ्चमः क्रोडः, षष्ठः कटिः, सप्तमो बस्तिः, अष्टमः शिश्नगुदे, नवमो वृषणौ, दशम ऊरू, एकादशो जानुनी, द्वादशो जंघापादौ । अत्र च राशीनां प्रमाणमुक्तं पूर्वार्द्धे विषयादय इति । तत्र यत्राङ्गस्थे दीर्घराशौ दीर्घराश्यधिपो ग्रहो व्यवस्थितो भवति तदङ्गं तस्य दीर्घं वक्तव्यम् । तथा च सत्यः ।

"दीर्घाधिपतिर्दीर्घे ग्रहः स्थितोऽवयवदीर्घकृद्भवति" । अर्थादेवाल्पप्रमाणराशावल्पराश्यधिपो ग्रहो व्यवस्थितस्तदङ्गाल्पकृद्भवति । 'दीर्घराश्यधिपोऽल्पराशिव्यवस्थितः स मध्यमकृत् अल्पराश्यधिपो दीर्घराशौ व्यवस्थितोऽङ्गमध्यमकृत् । यत्राङ्गराशौ बहवो व्यवस्थितास्तत्र बलवद्ग्रहवशाद्वाच्यम् । यत्र न कश्चिद्व्यवस्थितः तत्र राशिप्रमाणत एवाङ्गं वाच्यम् ॥ २३ ॥

अत्रैव सूतिकाध्याये जातस्य व्रणमशकादिनिरूपणार्थमङ्गप्रकरणमारभ्यते । तत्र लग्नप्रथमद्वितीयतृतीयद्रेष्काणवशेन प्रथमद्वितीयतृतीयशरीरभागपरिच्छेदः । तत्र शिरःप्रभृति यावद्वक्त्रं प्रथमोऽङ्गविभागः । शिरोऽधस्ताद्यावन्नाभिस्तावद्द्वितीयः । तदधस्तात्तृतीयः । तेषामङ्गविभागानां राशिविभागं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

कन्दृक्छ्रोत्रनसाकपोलहनवो वक्त्रं च होरादय—
स्ते कण्ठांसकबाहुपार्श्वहृदयक्रोडानि नाभिस्ततः ।
वस्तिः शिश्नगुदे ततश्च वृषणावूरू ततो जानुनी
जङ्घाङ्घ्रीत्युभयत्र वाममुदितैर्द्रेष्काणभागैस्त्रिधा ॥ २४ ॥

कंदृगिति ॥ त्रिभिः प्रकारैस्त्रिधा त्रिभिर्द्रेष्काणभागैस्त्रिधा शरीरप्रविभागः । तत्र लग्नस्य प्रथमद्रेष्काणे उदयति प्रथमो मूर्धाद्यङ्गविभागः । द्वितीयद्रेष्काणे उदयति कण्ठपूर्वको द्वितीयोऽङ्गविभागः । तृतीये द्रेष्काणे उदयति वस्तिपूर्वकस्तृतीयः । तत्राप्यङ्गविभागे वामदक्षिणवर्त्यवयवज्ञानं कथमित्याह । वाममुदितैरिति । राशिभिरुदितैः दृश्यभागावस्थितैर्वामोऽङ्गविभागः । लग्नस्योदितभागाः । तथा द्वादशैकादशदशमनवमाष्टमाः । तथा सप्तमस्य राशेर्लग्नस्योदिततुल्यभागाः । एष भाग उदितः शेषोऽनुदितः अर्थादनुदितैरदृश्यैर्दक्षिण इति । तत्र लग्नानुदितभागास्तथा द्वितीयतृतीयचतुर्थपंचमषष्ठाः । सप्तमराशेर्लग्नोदिततुल्यभागः । एवं स्थिते लग्नप्रथम द्रेष्काणोदयो लग्नराशिः कं शिरः कल्पनीयम् । लग्नाद्द्वितीयद्वादशौ दृक्चक्षुषी । तत्र द्वितीयो दक्षिणमक्षि, द्वादशो वामम् । तृतीयैकादशौ

श्रोत्रे। तत्र तृतीयो दक्षिणं, एकादशो वामम्। चतुर्थदशमौ नासापुटे। चतुर्थो दक्षिणं, दशमो वामम्। पञ्चमनवमौ कपोलौ। पञ्चमो दक्षिणः, नवमो वामः। षष्ठाष्टमौ हनू षष्ठो दक्षिणं, अष्टमो वामम्। सप्तमो वक्त्रं मुखम्। एवं राश्याद्युपलक्षितः प्रथमोऽङ्गविभागः। ते कण्ठांशक इति। अथ द्वितीयद्रेष्काणोदयः कण्ठाद्ये द्वितयेऽङ्गविभागे परिकल्प्यः। तद्यथा। लग्नं कंठो गलकः। द्वितीयद्वादशौ स्कन्धौ। तत्र द्वितीयो दक्षिणस्कन्धः द्वादशो वामः। तृतीयैकादशौ बाहू। तत्र तृतीयो दक्षिणः एकादशो वामः। चतुर्थदशमौ पार्श्वे। तत्र चतुर्थो दक्षिणं, दशमो वामम्। पञ्चमनवमौ हृद्भागौ। तत्र पंचमो दक्षिणः, नवमो वामः। षष्ठाष्टमौ क्रोड उदरभागौ। षष्ठो दक्षिणः, अष्टमो वामः। सप्तमो नाभिरिति। नाभिग्रहणमुदरोपलक्षणार्थम्। एवं द्वितीयांऽगविभागः। वस्तिः शिश्नगुदे इति। लग्नद्रेष्काणे तृतीये उदयति त एव होरादयस्तृतीयेऽङ्गविभागे परिकल्प्याः। तद्यथा। लग्नं वस्तिः नाभिलिङ्गयोर्मध्यभागः। द्वितीयो दक्षिणभागः, द्वादशो वामः। ततोऽनन्तरं तृतीयैकादशो वृषणौ। तृतीयो दक्षिणः, एकादशो वामः। चतुर्थदशमौ ऊरू। चतुर्थो दक्षिणः, दशमो वामः। पंचमनवमौ जानुनी। पञ्चमो दक्षिणं, नवमो वामम्। षष्ठाष्टमौ जङ्घे। षष्ठो दक्षिणजंघा, अष्टमो वामजंघा। सप्तमः पादद्वयमिति ॥ २४ ॥

अथाङ्गज्ञानप्रयोजनं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

तस्मिन्पापयुते व्रणं शुभयुते दृष्टे च लक्ष्मादिशेत्
स्वर्क्षांशे स्थिरसंयुतेषु सहजः स्यादन्यथागन्तुकः।
मन्देऽश्मानिलजोऽग्निशस्त्रविषजो भौमे बुधे भूभवः
सूर्ये काष्ठचतुष्पदेन हिमगौ शृङ्ग्यब्जजोऽन्यैः शुभम् ॥ २५ ॥

तस्मिन्पापयुत इति ॥ तत्र प्रथमद्रेष्काणे जातस्य शिरोंऽगविभागो द्वितीयद्रेष्काणे जातस्य कण्ठाद्यङ्गविभागः। तृतीयद्रेष्काणे जातस्य वस्त्याद्यङ्गविभागः। यत्र पापग्रहो व्यवस्थितस्तस्मिन्पापयुते व्रणो वाच्यः। तस्मिन्नेव पापयुतेंऽगराशौ शुभयुते दृष्टे सौम्यग्रहसंयुक्तेऽवलोकिते वा तद्राश्युपलक्षितेऽङ्गे लक्ष्मादिशेत् मशकादि चिह्नं वाच्यम्। स्वर्क्षांश इति। स एव ग्रहो व्रणमशकादिकर्ता स्वर्क्षे स्वराशौ स्वनवांशके वा स्थितो भवति, स्थिरराशौ स्थिरांशके वा स्थितस्तदा व्रणमशकादि सहजोत्पन्नं तस्य जन्तोर्भवति। अन्यथोक्तविपर्ययस्थे आगन्तुको जातस्योत्तरकाले केनचिन्निमित्तेन वक्ष्यमाणेन स्वदशाकाले एव वक्तव्यः। आगन्तुकस्य व्रणादेर्ग्रहवशेन निमित्तमाह। मन्देऽश्मानिलज इति। मन्दे शनैश्चरे व्रणकर्तृत्वं प्राप्ते स व्रणादिरश्मजः पाषाणहेतुकोऽनिलजो वातव्याधिहेतुको वा वक्तव्यः। भौमे व्रणकर्तृत्वे प्राप्तेऽग्निहेतुकः शस्त्रहेतुको विषहेतुको वा वक्तव्यः। बुधे भूभवः

भूस्थितपातादुच्छ्रितपाताद्भूम्यधिपातहेतुको लोष्टप्रहारहेतुको वा । सूर्ये रवौ काष्ठप्रहारहेतुकश्चतुष्पदप्राणिहेतुको वा वक्तव्यः । हिमगौ चन्द्रे शृंग्यब्जजः सृङ्गयभिघातहेतुकः शृङ्गे विद्येते यस्य प्राणिनः स शृङ्गी, तज्जातोऽब्जजो वा जलप्राणिहेतुको वा वक्तव्यः । अन्यैः शुभम् । अन्ये ग्रहा यत्राङ्गदेशस्था भवन्ति तत्र शुभव्रणादिकरा भवन्ति । तत्रावशेषौ गुरुसितौ तत्किं बहुवचनम् । उच्यते । बुधः पापयुक्तो व्रणकरः क्षीणश्चन्द्रमा नान्यथा। ततोऽन्यैः शुभ मित्युक्तम् ॥ २५ ॥

अथ व्रणज्ञानं हरिण्याह—

समनुपतिता यस्मिन्भागे त्रयः सबुधा ग्रहा
भवति नियमात्तस्यावाप्तिः शुभेष्वशुभेषु वा ।
व्रणकृदशुभः षष्ठे देहे तनोर्भसमाश्रिते ।
तिलकमशकृद्दृष्टः सौम्यैर्युतश्च स लक्ष्मवान् ॥ २६ ॥

इति श्रीवराहमिहिराचार्यप्रणीते बृहज्जातके
जन्मविधिर्नामाध्यायः पञ्चमः ॥ ५ ॥

समनुपतिता इति । यस्मिन्भागे वामे दक्षिणे वा त्रयः सबुधा ग्रहाः त्रयोऽन्ये ग्रहाश्चतुर्थेन बुधेन सहिताः समनुपतिताः समाश्रितास्तत्रांगे पूर्वप्रक्रान्तस्य व्रणादेर्नियमान्निश्चयादवश्यं प्राप्तिर्भवति । शुभेष्वशुभेषु वा । ते ग्रहाः सबुधाः शुभाः सौम्याः अशुभा पापा वा भवंति । तथापि तत्रांगे तस्य व्रणावाप्तिर्वक्तव्या । तेषां मध्ये यो बली स स्वदशायां करोति । व्रणकृदिति । लग्नात्षष्ठे स्थाने अशुभः पापा ग्रहो व्यवस्थितो देहे शरीरे व्रणकृद्भवति । कस्मिन्स्थाने । तनोर्भसमाश्रिते–तनोर्लग्नात्स षष्ठस्थो राशिः कालांगानीत्यनेन दर्शितांगविभागे यस्मिन्भवति तस्मिन्भसमाश्रिते राशियुक्ते देहे शरीरे भवति'। अत्रापि 'स्वर्क्षांशे स्थिरयंयुतेषु सहजः स्यादन्यथागन्तुकः' इत्यनुवर्तनीयम् । स एव षष्ठस्थानस्थः पापः सौम्येन शुभग्रहेण यदा दृष्टो भवति तदा तत्रांगे तिलकमशकृद्भवति । तिलकःकृष्णो बिदुः, मशकोऽर्बुदः । अथ शुभग्रहेण स एव पापो युतस्तदा स लक्ष्मवान्भवति राश्युपलक्षितमंगं सचिहं भवति । अत्र स्थाने घनो लोमनिचयो लक्ष्मेति ॥ २६ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां बृहज्जातकविवृतौ जन्मविधिर्नामाऽध्यायः पञ्चमः ॥ ५ ॥

अथारिष्टाध्यायः ६ ।

अथारिष्टाध्यायो व्याख्यायते । तत्र तावज्जातस्यारिष्टसम्भवे सत्यायुर्दायाष्टकवर्गादेशः कर्तव्यः तस्मात्प्रथममरिष्टाध्यायं वक्ष्यति । तत्रारिष्टद्वयं विद्युन्मालया(१)ह—

सन्ध्यायां हिमदीधितिहोरा पापैर्भान्तगतैर्निधनाय ।
प्रत्येकं शशिपापसमेतैः केन्द्रैर्वा स विनाशमुपैति ॥ १ ॥

संध्यायामिति ॥ संध्यालक्षणं संहितायामुक्तम् । "अर्धास्तसमयात्सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत् । तेजः परिहानिमुखाद्भानोरर्धोदयो यावत्" अस्मिन्सन्ध्याकाल इति । तत्र जन्मनि यस्य सन्ध्याकालो भवति तत्काललग्नगता हिमदीधितेश्चंद्रस्य होरा भवति यथासम्भवं पापैर्भान्तगतैः यत्र तत्र राशिस्थांत्यनवांशगताः पापा भवन्ति तदैष योगो जातस्य निधनाय भवति । प्रत्येकमिति । एकमेकमिति प्रत्येकं, शशी चन्द्रः पापास्त्रयश्चतुर्षु केंद्रेषु व्यवस्थिता भवन्ति । एतदुक्तं भवति । आदित्यचन्द्रांगारकशनैश्चरैर्यथासम्भवं चत्वार्यपि केंद्राण्याक्रांतानि भवन्ति तथापि यस्य जन्म भवति स विनाशमुपैति म्रियत इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथान्यानरिष्टयोगानिंद्रवज्रयाह—

चक्रस्य पूर्वापरभागगेषु क्रूरे सौम्येषु च कीटलग्ने ।
क्षिप्रं विनाशं समुपैति जातः पापैर्विलग्नास्तमयाभितश्च ॥ २ ॥

चक्रस्येति ॥ यावन्तो भागा लग्नस्योदितास्तावन्त एव भागा लग्नचतुर्थराशेः परित्यज्य शेषभागमारभ्य पञ्चमषष्ठसप्ताष्टमनवमराशयो दशमराशिलग्नोदितभागतुल्यांशाश्चक्रपरार्द्धम् । शेषं पूर्वार्द्धम् । तत्र चक्रस्य पूर्वभागे क्राराः पापाः, इतरभागे पश्चिमे सौम्याः शुभग्रहाः। कीटलग्ने वृश्चिकराशावुदये कर्कटे चोदयस्थिते जातः शिशुः क्षिप्रमश्वेव विनाशमुपैति मरणं प्राप्नोतीत्यर्थः । नन्वत्र पूर्वं वृश्चिकः कीटसंज्ञ उक्तः पुनरपि 'द्विपदादयोऽह्नि निशि च प्राप्ते च संध्याद्वये' इत्यत्र कर्कटवृश्चिकमकरमीनानां कीटत्वमभ्युपगतम् । तदत्र वृश्चिककर्कटावेव कथं व्याख्यातावित्यत्रोच्यते ।

---

(१) नेदं वृत्तं विद्युन्मालाख्यम् । यतस्तल्लक्षणं कविकुलतिलकेन श्रीमत्कालिदासेन श्रुतबोध–नाम्नि ग्रन्थे सुरक्षितम्—

"सर्वे वर्णा दीर्घा यस्यां विश्रामः स्याद् वेदैर्वेदैः ।
विद्वद्वृन्दैर्वीणावाणि ! याख्याता सा विद्युन्माला"

एतेन महाद्वैषम्यम् । मन्मतेन तु 'उपचित्रा' भवतीति छन्दोविद्भिरनुसन्धेयम् । तदुदाहरणमपि पिङ्गलच्छन्दःसूत्रे—

"चक्षितं गुहसकमुदारं विताम्य।समहाव्यसनञ्च ।
पृथ्वी तस्य गुणैरुपचित्रा चन्द्रमरीचिनिभैर्भवतीयम्" इति ।

मकरमीनयोर्जलत्वादपि सपक्षत्वात्कीटसंज्ञा नाभ्युपगम्यते । यस्माद्बादरायणः—"पूर्वापरभागगतैः शुभाशुभैरलिनि कर्कटे लग्ने। जातस्य शिशोर्मरणं सद्यः कथयन्ति यवनेन्द्राः" पापैर्विलग्नास्यमयाभितश्चेति । पापैः क्रूरग्रहैः विलग्नाभितः अस्तमयाभितश्च स्थितश्च सद्यो जातः क्षिप्रं शीघ्रमेव विनाशं समुपैति । अत्र केचिदेवं योगद्वयं व्याचक्षते । अभित उभतः लग्नात्पापैरुभयत इत्येको योगः । अस्तमयाच्चाभित इति द्वितीयः । तत्र लग्न द्वादशद्वितीयस्थयोः पापयोर्जातो म्रियते । तथा लग्नषष्ठाष्टमयोश्च पापयोर्जातो म्रियते । तथा लग्नसप्तमाद्य ये द्वादशद्वितीये तत्स्थयोश्च पापयोर्जातो म्रियते । अन्ये पुनरभिशब्द आभिमुख्ये वर्तत इत्यनुवर्णयन्ति । तत्र लग्नाद्यो द्वितीयराशौ ग्रहः स्थितः स उदयमभिलषति लग्नस्याभिमुखो भवति । यश्च लग्नादष्टमराशौ भवति सोऽस्तमयमभिलषतीत्यः सप्तमराशेरभिमुखो भवति । तेनैतज्ज्ञातम् । लग्नद्वितीयाष्टमगतैः सर्वैः पापैर्जातो म्रियते । वयं पुनरभिशब्द आभिमुख्यव्यावृति ब्रूमः । "पापेषु लग्नाभिमुखेषु सर्वेष्वेवासवीर्येषु शुभर्क्षगेपि" किन्तु यो लग्नाद्द्वादशस्थाने स्थितः स उदयमभिलषति लग्नाभिमुखो भवति । यश्च षष्ठे स्थितः सोऽस्ताभिमुखो भवति, यस्माद्ग्रहणां प्राङ्मुखी गतिः । उक्तं च । "प्राग्गतयस्तुल्यजवा ग्रह ाश्चसर्वे स्वमण्डलगाः" इति । तत्र पूर्वाभिमुखं व्रजतो गच्छतो लग्नाद्द्वितीयस्थस्य न तदाभिमुख्यम्। तेनैतज्ज्ञातं लग्नाद्द्वादशषष्ठाश्रितैः पापैर्यस्य जन्म स म्रियत इति । भगवता गार्ग्येण सर्वाण्येव व्याख्यातान्याभिमुख्यानीति । तथा च तद्वाक्यम्–"रिपुव्ययगतैः पापैर्यदि वा धनमृत्युगैः । लग्ने वा पापमध्यस्थे द्यूने वा मृत्युमाप्नुयात्" इति ॥ २ ॥

अथ योगान्तरमनुष्टुभाह—

पापावुदयास्तगतौ क्रूरेण युतश्च शशी ।
दृष्टश्च शुभैर्न यदा मृत्युश्च भवेदचिरात् ॥ ३ ॥

पापाविति । एकः पाप उदये लग्ने स्थितोऽन्योऽस्ते सप्तमे गतः, शशी चन्द्रमाः यत्रतत्रस्थः क्रूरेण पापेन युतो भवति स च सौम्यैः शुभग्रहैर्यदि न दृष्टस्तदा जातस्य मृत्युरचिराच्छीघ्रमेव भवेत् ॥ ३ ॥

अथ योगांतरतनुष्टुभाह—

क्षीणे हिमगौ व्ययगे पापैरुदयाष्टमगैः ।
केन्द्रेषु शुभाश्च न चेत्क्षिप्रं निधनं प्रवदेत् ॥ ४ ॥

क्षीणे हिमगाविति । हिमगौ चन्द्रे लग्नाद्व्ययगे द्वादशस्थे तथा पापैः क्रूरग्रहैरुदयाष्टमगैः लग्नस्थैरष्टमगतैश्च केन्द्रेषु कण्टकेषु चेद्यदि शुभा न भवन्ति तदा जातस्य क्षिप्रमाश्वेव निधनं मरणं प्रवदेद्ब्रूयात् । अत्र केचित्पापैरुदयाष्टमगैरिति नेच्छन्ति । तदयुक्तम् । यस्माद्भगवान्गार्गिः । "क्षीणे

चन्द्रे व्ययगते पापैरष्टमलग्नगैः । केन्द्रबाह्यगतैः सौम्यैर्जातस्य निधनं वदेत्" ॥ ४ ॥

अथारिष्टान्तरमनुष्टुभाह—

क्रूरेण(१) सय्युँतः शशी स्मरान्त्यमृत्युलग्नगः ।
कण्टकाद्बहिः शुभैरवीक्षितश्च मृत्युदः ॥ ५ ॥

क्रूरेणेति। शशी चन्द्रः क्रूरेण पापग्रहेण संयुतस्तथाभूतः स्मरांत्यमृत्युलग्नगः सप्तमद्वादशाष्टमलग्नानामन्यतमस्थस्तथा शुभैः शुभग्रहैः कंटकबाह्यस्थैः केन्द्रवर्जमन्यस्थानस्थैः अवीक्षितः न दृष्टो यदि भवति तदा जातस्य मृत्युदो मरणदो भवति । अर्थादेव सौम्यैः केन्द्रस्थैस्तदारिष्टाभावः । तथा च सारावल्याम्—"व्ययाष्टसप्तोदयगे शशांके पापैः समेते शुभदृष्टिहीने । केन्द्रेषु सौम्यग्रहवर्जितेषु जातस्यः सद्यः कुरुते प्रणाशम्" ॥ ५ ॥

अथारिष्टांतराणि पृथ्व्याह—

शशिन्यरिविनाशगे निधनमाशु पापेक्षिते ।
शुभैरथ समाष्टकं दलमतश्च मिश्रैः स्थितिः ।
असद्भिरवलोकिते बलिभिरत्र मासं शुभे
कलत्रसहिते च पापविजिते विलग्नाधिपे ॥ ६ ॥

शशिनीति ॥ शशिनि चन्द्रे अरिविनाशगे लग्नात्षष्ठस्थानस्थेऽष्टमस्थे तत्र च पापानां क्रूराणामन्यतमनेक्षिते दृष्टे सौम्यग्रहेणादृष्टे जातस्य निधनं मरणमाशु क्षिप्रमेव भवति । शुभैरिति । अत्र लग्नात्षष्ठाष्टमगे चन्द्रे सौम्यैर्ग्रहैर्दृष्टे पापेनादृश्यमाने जातस्य समाष्टकं वर्षाष्टकं स्थितिः, जीवितं वक्तव्यम् । ततोऽनन्तरं मरणमेति । समाशब्दो वर्षपर्यायः । दलमत इति । लग्नात्षष्ठाष्टमगे चन्द्रे मिश्रैः पापैः सौम्यश्च दृष्टे अतोऽस्मात्समाष्टकाद्वर्षाष्टकाद्दलमर्द्धं वर्षचतुष्टयं स्थितिर्भवेत्ततो मरणमिति । अर्थादेव षष्ठाष्टमस्थे चन्द्रमसि न केनचिद्दृश्यमानेऽरिष्टयोगाभावः । चन्द्रमा यदि षष्ठाष्टमस्थः सौम्यक्षेत्रगतः सौम्ययुक्तो भवति तदा न मरणप्रदः । यस्माद्यवनेश्वरः—"लग्नाच्छशी नैधनक्षेऽशुभर्क्षे षष्ठोऽथवा पापनिरीक्षितश्च । सर्वायुराहन्ति शुभैर्विमिश्रैस्तदोक्षितेऽब्दाष्टकमर्धकं वा" तथा यस्य कृष्णपक्षे दिवा जन्म शुक्लपक्षे रात्रौ जन्म-लग्नात्षष्ठाष्टमगः शशी शुभा-

(१) बहुषु पुस्तकेष्वेवमेव पाठो दृश्यते किन्तु वृत्तेऽस्मिन्ननुष्टुब्लक्षणं नास्ति, उत्तरार्धे पञ्चदशवर्णत्वात् । तथा द्वितीयचतुर्थचरणावनुष्टुब्भेद-नगस्वरूपिणीवृत्तलक्षणोपेतौ प्रथमतृतीयचरणौ च तद्भिन्नलक्षणकावतोऽत्र—

"खलेन सय्युँतः शशी स्मरान्त्यमृत्युलग्नगः ।
चतुष्टयाद्बहिः शुभैरवीक्षितश्च मृत्युदः" इति पाठः समुचितः ।

शुभदृष्टोऽपि भवति तस्य न मरणप्रदः । यस्मान्मांडव्यः–"पक्षे सिते भवति ज-न्म यदि क्षपायां कृष्णेऽथवाहनि शुभाशुभदृश्यमानः । तच्चन्द्रमा रिपुविना-शगतोऽपि यत्नादापत्सु रक्षति पितेव शिशुं न हन्ति" असद्भिरिति । अत्रा-स्मिन्नेव षष्ठेऽष्टमे वा स्थाने शुभे सौम्यग्रहे बुधगुरुसितानामन्यतमे स्थिते तस्मिँश्चासद्भिः पापैः बलिभिर्वीर्ययुक्तैरवलोकिते दृष्टे जातस्य मासं स्थि-तिः जीवितं वक्तव्यम् । ततो मरणम् । अत्र निर्दिष्टयोगस्थे शुभग्रहे शुभदृष्टे-ऽरिष्टयोगाभावः । यस्मादनेनैव स्वल्पजातके उक्तम् "शशिवत्सौम्याः पाप-र्वक्रिभिरवलोकिता न शुभदृष्टाः । मासेन मरणदाः स्युः पापयुतो लग्नप-श्चास्ते"। कलत्रसहित इति । विलग्नाधिपे जन्मलग्नपतौ कलत्रसहिते सप्त-मस्थानस्थे वा पापविजिते क्रूरग्रहेण युद्धे संग्रामे विजिते । विजितलक्ष-णम् । "दक्षिणदिक्स्थः परुषो वेपथुरप्राप्य सन्निवृत्तोऽणुः । अधिरूढो वि-कृतो निष्प्रभो विवर्णश्च यः स जितः" ॥ भौमादीनामाकाशे युद्धं भवति ॥ यः दक्षिणाशास्थः स ग्रहः जितः । कुसुतादीनां युद्धमित्युक्त्वाचन्द्रदीपि-कायाम् । परुषो रूक्षः वेपथुः कम्पमानः अन्यगृहमप्राप्य सन्निवृत्तः विपरी-तगतिमापन्नः अणुः सूक्ष्मः अधिरूढः अन्येनाक्रान्तः विकृतः विकारसहितः निष्प्रभो दीप्तिरहितः विवर्णः वर्णरहितः स जित इति । चशब्दान्मासं स्थि-तिस्ततो मरणमिति ॥ ६ ॥

अथारिष्टान्तराणि मन्दाक्रान्तयाह—

लग्ने क्षीणे शशिनि निधनं रन्ध्रकेन्द्रेषु पापैः
पापान्तःस्थे निधनहिबुकद्यूनयुक्ते च चन्द्रे ।
एवं लग्ने भवति मदनच्छिद्रसंस्थैश्च पापै-
र्मात्रा सार्धं यदि च न शुभैर्वीक्षितः शक्तिभृद्भिः ॥ ७ ॥

लग्ने क्षीण इति ॥ क्षीणे शशिनि चन्द्रे लग्ने जन्मलग्नस्थिते तथा रन्ध्र-केन्द्रेषु पापैः क्रूरैः स्थितैर्यथासम्भवमेवं विधे योगे जातस्य निधनं मरणं वक्तव्यम् । तथा चन्द्रे शशिनि पापान्तःस्थे पापमध्यगते निधनहिबुकद्यूनयु-क्तेऽष्टमचतुर्थसप्तमस्थानानामन्यतमस्थे जातस्य मरणं वक्तव्यम् । एवमिति । एवमनेनैव प्रकारेण लग्नगे पापान्तःस्थे शशिनि तथा मदनच्छिद्रसंस्थे स-प्तमाष्टमस्थानयोरन्यतमस्थे पापे क्रूरे यदि शुभैः सौम्यग्रहैः शक्तिभृद्भिः सबलैः चन्द्रमा न वीक्षितो न दृष्टो भवति तदा जातस्य मात्रा सार्द्धं जनन्या सह मरणं वदेत् । अथ निर्दिष्टयोगस्थश्चेच्चन्द्रमाः शुभैर्दृश्यते बलिभिस्तदा जातस्यैव मरणं न तन्मातुरिति ॥ ७ ॥

अथारिष्टान्तराणीन्द्रवज्रयाह—

राश्यन्तगे सद्भिरवीक्ष्यमाणे चन्द्रे त्रिकोणोपगतैश्च पापैः ।

प्राणैः प्रयात्याशु शिशुर्वियोगमस्ते च पापैस्तुहिनांशुलग्ने ॥ ८ ॥

राश्यंतग इति ॥ चन्द्रे शशिनि राश्यन्तगे यत्र तत्र राशौ नवमनवांशगे तथाभूते सद्भिः शुभग्रहैरवीक्ष्यमाणे न संदृष्टे पापैः क्रूरैस्त्रिकोणोपगतैः नवमपञ्चमस्थानस्थैः जातः शिशुर्बालकः आशु क्षिप्रमेव प्राणैरसुभिर्वियोगं प्रयाति गच्छति । म्रियत इत्यर्थः । अस्ते च पापैरिति । तुहिनांशौ चन्द्रे लग्नगे अस्ते सप्तमे सप्तमस्थानस्थितैः पापैश्चशब्दाच्छिशुराश्वेव प्राणैर्वियोगं प्रयाति । अत्र तुहिनांशुलग्न इति कर्कटलग्ने कैश्चिद्व्याख्यातम् । तदयुक्तम् । यस्मादनेनैव स्वल्पजातके उक्तम् । "उदयगतो वा चन्द्रः सप्तमराशिस्थितः पापैः" । इति ॥ ८ ॥

अथारिष्टान्तराणि हरिण्याह—

अशुभसहिते ग्रस्ते चन्द्रे कुजे निधनाश्रिते
जननिसुतयोर्मृत्युर्लग्ने रवौ तु सशस्त्रजः ।
उदयति रवौ शीतांशौ वा त्रिकोणविनाशगै-
र्निधनमशुभैर्वीर्योपेतैः शुभैर्न युतेक्षिते ॥ ९ ॥

अशुभसहित इति ॥ चन्द्रे शशिन्यशुभसहिते यद्यपि सामान्येनोक्तं तथाप्यशुभेन पापेन शनैश्चरेणैव युक्ते तथाभूते लग्नगते न केवलं यावत् लग्नगते ग्रस्ते सराहौ राशिगते लग्नाच्च कुजेऽङ्गारके निधनाश्रितेऽष्टमस्थाने जननिसुतयोः मातृपुत्रयोः मृत्युर्भवति । रवौ तु सशस्त्रज इति । एवं विधे योगे रवावादित्ये स्थिते जननिसुतयोर्मृत्युः शस्त्रजः शस्त्रेणायुधेन जातो भवति । एतेनैतदुक्तं भवति । शनैश्चरेण बुधेन वा युक्तेऽर्के ग्रस्ते लग्नगते कुजे चाष्टमगे जातस्य मात्रा सह शस्त्रहेतुकं मरणं वाच्यम् । नन्वशुभ इति सामान्येनोक्तम् । तत्केवलेन शनैश्चरेण युक्ते चन्द्रे शशिनि इति किं व्याख्यातम् । शनैश्चरेण बुधेन वा युक्तेऽर्के इति नोक्तम् । अत्रोच्यते । असम्भवादेव पौर्णमास्यां चन्द्रग्रहणं भवति तत्र तावदर्कसहितेन चन्द्रमसा न भवितव्यम् । बुधेन चार्कसमीपवर्तिना सदैव भवितव्यम् । अष्टमस्थानत्वाद्भौमेनापि चन्द्रसहितेन न भवितव्यम् । शनैश्चरं विना व्यवस्थितेन बुधेन सौम्येनैव भवितव्यम् । तस्माच्चन्द्रग्रहणे इति व्याख्यातम् । अर्कग्रहणे पुनः बुधेन यदि युक्तोऽर्को भवति तदार्कसहितत्वात्तस्य पापता भवतीत्यतोऽर्कस्य बुधसहितत्वमिति व्याख्यातम् । क्षीणेंदुयोगादर्कस्य पापयोग एवायं गण्यते यस्मादवश्यममावास्यांतेऽर्कग्रहणेन भवितव्यम् । तत्र चावश्यमर्केण क्षीणचन्द्रसहितेन भवितव्यम् । तदार्कः क्षीणेन्दुना युक्त इति आचार्यस्याभिप्रेतं स्यात्तदा ग्रस्तेऽर्के निधनाश्रिते कुज इति केवलमकरिष्यत् । उदयति रवावादित्ये उदयति लग्नगते शीतांशौ चन्द्रे वा लग्नगते तथा अशुभैः पापै-

त्रिकोणविनाशगैः नवपञ्चमाष्टमस्थैः सर्वैरेव यथासम्भवमेवंविधयोगस्थे रवौ चन्द्रे वा शुभैः सौम्यग्रहैः वीर्योपेतैः बलवद्भिः न युक्तेक्षिते न संयुक्ते नापि दृष्टे जातस्य निधनं मरणं वदेत् । अर्थादेवोक्तयोगस्थे रवौ चन्द्रे वा बलिभिः शुभैर्युते दृष्टे चारिष्टयोगाभावः ॥ ९ ॥

अथारिष्टान्तरमपरवक्त्रेणाह—

असितरविशशाङ्कभूमिजैर्व्ययनवमोदयनैधनाश्रितैः ।
भवति मरणमाशु देहिनां यदि बलिना गुरुणा न वीक्षिताः॥१०॥

असितेति ॥ असितः सौरः रविरादित्यः शशांकश्चन्द्रः भूमिजोऽङ्गारकः एतैर्यथाक्रमं व्ययनवमोदयनैधनाश्रितैः द्वादशनवमलग्नाष्टमस्थानस्थैः तत्रैतज्ज्ञातं शनैश्चरे द्वादशे अर्के नवमे चन्द्रे लग्नगे भौमेऽष्टमस्थे एते सर्वे एव योगकर्तारो ग्रहा यदि बलिना वीर्यवता गुरुणा जीवेन न वीक्षिताः न दृष्टास्तदा जातस्य जन्तोराश्वेव मरणं भवति वदेत् । अत्र यदा योगकर्तॄन्ग्रहान्बलवान्गुरुः कांश्चित्पश्यति कांश्चिन्न पश्यति अथवा बलहीनः सर्वानेव पश्यति तदा जातस्य मरणाय प्रवदेत् किन्तु आशु शीघ्रं न वदेत् । अर्थादेव सर्वानेव गुरुः पञ्चमगः पश्यति तदारिष्टयोगाभावः ॥ १० ॥

अथारिष्टान्तरं पुष्पिताग्रयाह—

सुतमदननवान्त्यलग्नरन्ध्रेष्वशुभयुतो मरणाय शीतरश्मिः ।
भृगुसुतशशिपुत्रदेवपूज्यैर्यदि बलिभिर्न युतोऽवलोकितो वा॥ ११ ॥

सुतेति ॥ शीतरश्मिश्चंद्रः स च क्षीणः अशुभयुतः पापग्रहेण संयुक्तः सुतमदननवान्त्यलग्नरन्ध्रेषु स्थितः पंचमसप्तमनवमद्वाशोदयाष्टमगतः। अथवा सुतमदननवांत्यरन्ध्रे स्थित इति पाठः । एतेषामन्यतमस्थानस्थः भृगुसुतेन शुक्रेण शशिपुत्रेण बुधेन देवपूज्येन बृहस्पतिना बलिभिर्वीर्यसंयुक्तैर्न युतो नाप्यवलोकितः एषां त्रयाणां मध्यादेकतमेनापि संयुतो न च दृष्टस्तदा जातस्य मरणाय भवति अर्थादेव भृगुसुतशशिपुत्रदेवपूज्यानामन्यतमेन बलवता दृष्टो युक्तो वा भवति तदारिष्ट-योगाभावः। अत्र क्षीणचन्द्रग्रहणं नास्ति तत्कस्माद्व्याख्यातमित्यत्रोच्यते । आगमांतरदृष्टत्वात् । तथा च सारावल्याम् । "निधनास्तव्ययलग्नत्रिकोणगाः क्षीणचन्द्रसंयुक्ताः । पापा बलिनः शुभैरदृश्यमाना गतायुषां प्रायः ॥" ॥ ११ ॥

अथानुक्तमरणकालानामरिष्टयोगानां कालपरिज्ञानं भ्रमरविलसितेनाह—

योगे स्थानं गतवति बलिनश्चन्द्रे स्वं वा तनुगृहमथ वा ।
पापैर्दृष्टे बलवति मरणं वर्षस्यान्तः किल मुनिगदितम् ॥ १२ ॥

इति श्रीवराहमिहिराचार्यप्रणीते बृहज्जातकेऽरिष्टाध्यायः ॥ ६ ॥

योगे स्थानमिति ॥ यस्मिन्नरिष्टयोगे जातस्य मरणकालावधिर्नोक्तस्त-स्मिन्नरिष्टयोगे योगकर्तारो ये ये ग्रहास्तेषां मध्याद्यो बलवान्स यस्मिन्राशौ जन्मकाले व्यवस्थितः स राशिर्बलिनः स्थानम् । तत्र चारक्रमाच्चंद्रमसि प्राप्ते जातस्य मरणं वक्तव्यम् । अथवा चन्द्रे स्वमात्मीयस्थानं गते जन्म-काले यत्र राशौ चन्द्रमा व्यवस्थितस्तमेव राशि पुनरपि चन्द्रे गते तत्र त-स्य मरणं वक्तव्यम् तनुगृहमथवा तनुगृहं लग्नं वा चारक्रमाद्गते चन्द्रमसि जातस्य मरणं वक्तव्यम् । कदेत्युच्यते । वर्षस्यान्तः सव्वँत्सराभ्यन्तरे । ए-तदुक्तं भवति । "अनुक्तकालरिष्टजातो वर्षं नातिक्रामति" इति । नन्वत्र प्र-तिमासं चन्द्रमसा सर्वाण्येव स्थानानि गन्तव्यानि तत्किमित्युक्तं वर्षस्यान्तः । उच्यते । पापैर्दृष्टे बलवति । एषु निर्दिष्टस्थानेषु मध्याद्यत्र गतश्चन्द्रमा बल-वान्भवति पापैश्च दृश्यते तदा जातस्य मरणं वक्तव्यम् । न केवलं गतमात्र एव चन्द्रे । किल मुनिगदितं किलेत्यागमसूचने, मुनिगदितमिदमरिष्टलक्षण-मित्यागमपारंपर्येण श्रूयते इति । अत्रान्यैराचार्यैररिष्टभङ्गा उक्तास्ते च सत्य-रूपाः यतो बहवो जाता अपि सत्स्वपि योगेषु जीवन्तो दृश्यन्तेऽतोऽस्मा-भिः किञ्चिल्लिख्यते ।

"सर्वानिमानतिबलः स्फुरदंशुजालो
लग्नस्थितः प्रशमयेत्सुरराजमन्त्री ।
एको बहूनि दुरितानि सुदुस्तराणि
भक्त्या प्रयुक्त इव शूलधरप्रणामः ॥ १ ॥
लग्नाधिपोऽतिबलवानशुभैरदृष्टः
केन्द्रस्थितैः शुभखगैरवलोक्यमानः ।
मृत्युं विधूय विदधाति सुदीर्घमायुः
सार्धं गुणैर्बहुभिरूर्जितया च लक्ष्म्या ॥ २ ॥
लग्नादष्टमवर्त्यपि गुरुबुधशुक्रदृकाणगश्चन्द्रः ।
मृत्यं प्राप्तमपि नरं परिरक्षत्येव निर्व्याजम् ॥ ३ ॥
चन्द्रः संपूर्णतनुः सौम्यर्क्षगतः शुभेक्षितश्चापि ।
प्रकरोति रिष्टभंगं विशेषतः शुक्रसंदृष्टः ॥ ४ ॥
बुधभार्गवजीवानामेकतमः केन्द्रमागतो बलवान् ।
यद्यक्रूरसहायः (१)सद्योऽरिष्टस्य भङ्गाय ॥ ५ ॥
रिपुभवनगतोऽपि शशी गुरुसितचन्द्रात्मजदृकाणस्थः ।
अगद इव भोगिदष्टं परिरक्षत्येव निर्व्याजम् ॥ ६ ॥
सौम्यद्वयांतरगतः संपूर्णः स्निग्धमण्डलः शशभृत् ।
निःशेषरिष्टहंता भुजंगलोकस्य गरुड इव ॥ ७ ॥

(१) अत्र "क्रूरसहायो यद्यपि" इति पाठः साधुः ।

शशभृति पूर्णशरीरे शुक्ले पक्षे निशाभवे काले ।
रिपुनिधनस्थेऽरिष्टं प्रभवति नैवात्र जातस्य ॥ ८ ॥
प्रस्फुरितकिरणजाले स्निग्धामलमण्डले बलोपेते ।
सुरमन्त्रिणि केन्द्रगते सर्वारिष्टं शमं याति ॥ ९ ॥
सौम्यभवनोपयाताः सौम्यांशकसौम्यद्रुकाणस्थाः ।
गुरुचन्द्रकाव्यशशिजाः सर्वेऽरिष्टस्य हंतारः ॥ १० ॥
चन्द्राध्यासितराशेरधिपः केन्द्रे शुभग्रहो वापि ।
प्रशमयति रिष्टयोगं पापानि यथा हरिस्मरणम् ॥ ११ ॥
पापा यदि शुभ वर्गे सौम्यैर्दृष्टाः शुभांशवर्गस्थैः ।
निघ्नन्ति तदारिष्टं पतिं विरक्ता यथा युवतिः ॥ १२ ॥
राहुस्त्रिषष्ठलाभे लग्नात्सौम्यैर्निरीक्षतः सम्यक् ।
नाशयति सर्वदुरितं मारुत इव तूलसंघातम् ॥ १३ ॥
शीर्षोदयेषु राशिषु सर्वे गगनाधिवासिनः सूतौ ।
प्रकृतिस्थैश्चारिष्टं विलीयते घृतमिवाग्निस्थम् ॥ १४ ॥
तत्काले यदि विजयी शुभग्रहः शुभनिररीक्षितोऽवश्यम् ।
नाशयति सर्वरिष्टं मारुत उव पादपान्प्रबलः ॥ १५ ॥
सर्वैर्गगनभ्रमणैर्दृष्टश्चन्द्रो विनाशयति रिष्टम् ।
आपूर्यमाणमूर्तिर्यथा नृपः स्वं नयेद्द्वेषी ॥ १६ "इति ॥ १२ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां बृहज्जातकविवृत्तौ षष्ठोऽरिष्टाध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

अथायुर्दायाध्यायः ॥ ७ ॥

अथायुर्दायाध्यायो व्याख्यायते । तत्र पूर्वोक्तरिष्टाध्यायेऽरिष्टवर्जितस्यायुर्दायः कर्तव्यः । तत्रादावेव मययवनमणित्थपराशरमतेन प्रत्येकस्य ग्रहस्य परमायुःप्रमाणं पुष्पिताग्रयाह—

मययवनमणित्थशक्तिपूर्वैर्दिवसकरादिषु वत्सराः प्रदिष्टाः ।
नवतिथिविषयाश्विभूतरुद्रैर्दश सहिता दशभिः स्वतुङ्गभेषु ॥ १ ॥

मययवनेति ॥ मयो मयनामा दानवः सूर्यलब्धवरप्रसादः । यवना म्लेच्छजातीया होराविदः । मणित्थ आचार्यः । पराशरः शक्तिः पूर्वा यस्य स शक्तिपूर्वः पूर्वशब्देन पिता उच्यते । तैः मययवनमणित्थशक्तिपूर्वैः दिवसकरादिष्वादित्यादिषु ग्रहेषु वत्सराः संवत्सरा परमायुःप्रमाणाब्दाः प्रदिष्टाः उक्ताः । नवतिथिविषयाश्वीत्यादि । अत्र नवभिर्दशसहिता इति सर्वत्रैव शेषभूतं तेन नवभिः सहिता दश एकोनविंशतिः परमायुः प्रमाणव-

-त्सरो दिवसकरस्यादित्यस्य । तिथिभिः पञ्चदशभिः सहिता दश पञ्चविंशतिश्चन्द्रस्य । विषयैः पञ्चभिः सहिता दश पञ्चदश भौमस्य । अश्विभ्यां द्वाभ्यां सहिता दश द्वादश बुधस्य । भूतैः पञ्चभिः सहिता दश पञ्चदश गुरोः । रुद्रैरेकादशभिः सहिता दश एकविंशतिः शुक्रस्य । दशभिः सहिता दश विंशतिः सौरस्य । एतानि ग्रहाणां परमायुः प्रमाणवर्षाणि स्वपरमोच्चांशस्थितेषु भवंति । तत्रेदृशाः परमोच्चस्थिता ग्रहा आदित्यादयो भवन्ति । तद्यथा । एवं विधा ह्येते यथानिर्दिष्टवर्षाणि प्रयच्छंति । १९ । २५ । १५ । १२ । १५ । २१ । २० । अंकेनापि एतान्यर्कादीनां परमायुः प्रमाणवर्षाणि ॥ १ ॥

अथ परमनीचावस्थितानामायुर्दायज्ञनं मन्दाक्रान्तयायाह—

नीचेऽतोऽर्द्धं ह्रसति (१) हि ततश्चान्तरस्थेऽनुपातो
होरा त्वंशप्रतिममपरे राशितुल्यं वदन्ति ।
हित्वा वक्रं रिपुगृहगतैर्हीयते स्वत्रिभागः
सूर्योच्छिन्नद्युतिषु (२) च दलं प्रोज्झ्य शुक्रार्कपुत्रौ ॥ २ ॥

निच इति । एत एव दिवसकरादयो नीचे परमनीचे अर्धं परमायुः प्रमाणवर्षेभ्योऽपहरंति । अत एवोक्तम् । नीचेऽतोऽस्मात्पूर्वोक्तात्परमायुषोऽर्धं दलं ह्रसति क्षीयते अथेदृशा रव्यादयः परमनीचस्था भवंति । परमनीचस्थास्त एव पूर्वोक्तायुषोऽर्धं दलं प्रयच्छंति । तद्यथा । रविः सार्धानि नव वर्षाणि प्रयच्छति । चंद्रः सार्धनि द्वादश वर्षाणि प्रयच्छति । एवं भौमः सप्त सार्धानि । एवं बुधः षट् । एवं बृहस्पतिः सप्त सार्धानि । एवं शुक्रो दश सार्धानि । एवं शनैश्चरो दश । अंकेनापि रवेर्वर्षाणि ९ मासाः ६ चंद्रस्य वर्षाणि १२ मासाः ६ । भौमस्य वर्षाणि ७ मासाः ६ । बुधस्य वर्षाणि ६ । गुरोः वर्षाणि ७ मासाः ६ । शुक्रस्य वर्षाणि १० मासाः ६ । शनेः वर्षाणि १० । ततश्चांतरस्थेऽनुपात इति । ततः तस्मादुच्चान्नीचाच्चांतरस्थे मध्यवर्तिनि ग्रहेऽनुपातः त्रैराशिकः कर्तव्यः । सर्वेषां नीचानि अंकतयैव लिख्यंते । तत्र तावत्सर्वस्यैव ग्रहस्य परमोच्चपरमनीचांतरालं राशिषट्कं भवति । तावदेव लिप्ता पिण्डीकृत्य दश शहस्राण्यष्टौ च शतानि भवन्ति(१०८००)

(१) "नवतिथिविषयाश्विभूतेत्यादि" ग्रहाणां परमायुःप्रमाणं यदुक्तं तत्स्वोच्चराशौ । ततः क्रमापचयान्नीचे तदर्धमायुःप्रमाणमवशिष्यते । अतो मध्येऽनुपाते नैवायुःप्रमाणं साध्यमिति सयुक्तिकम् । तद्यथा यदि भगणार्धकलातुल्येनोच्चग्रहान्तरेण पठितोच्चायुर्वर्षार्धं विनश्यति तदेष्टोच्चग्रहान्तरेण किमिति फलं पठितोच्चायुःप्रमाणाद्विशोध्यमवशिष्टमिष्टग्रहस्य स्पष्टायुर्भवतीति ।

(२) "सूर्योच्छन्नद्युतिषु" इत्यपि पाठस्तत्र सूर्येणाच्छन्ना द्युतिर्येषान्ते सूर्यच्छन्नद्युतयस्तेषु तथोक्तेष्विति विग्रहः ।

तत्र स्वोच्चादधिकं ग्रहेण यदा भुक्तं भवति तदा तत्र स्वोच्चं विशोध्य शेषस्य लिप्तापिंडीकार्यम्। अथ स्वनीचादधिकं ग्रहेण भुक्तं भवति तदा तत्र स्वनीचमपास्यावशेषं लिप्तापिंडीकार्यम्। तासां ग्रहभुक्तलिप्तागण इत्याख्या। तस्यैव ग्रहस्य परमनीचोक्तानि वर्षाणि मासयुतानि कार्याणि। कथमुच्यते। वर्षाणि द्वादशभिः संगुण्य तत्र मासान्योजयेत्तानि च मासीकृतान्यादित्यादीनां लिख्यन्ते। तद्यथा। चतुर्दशाधिकं शतं रवेः। प्राग्वद्विभज्य सार्धं शतं चन्द्रस्य। नवतिर्भौमस्य। द्विसप्ततिर्बुधस्य। नवतिर्जीवस्य। षड्विंशत्यधिकं शतं शुक्रस्य। विंशत्यधिकं शतं सौरस्य। अंकेनापि ११४ सूर्यस्य। १५० चन्द्रस्य। ९० भौमस्य। ७२ बुधस्य। ९० जीवस्य। १२६ शुक्रस्य। १२० शनेः। तत्र त्रैराशिकं यदि भगणार्धलिप्ताभिः खखाष्टदिक्संख्याभिरेताः (१०८००) इष्टग्रहपरमनीचमासा लभ्यन्ते तदा तद्ग्रहभुक्तलिप्ताभिः कियन्त इति अत्रेदं सूत्रम्। "त्रैराशिके प्रमाणं फलमिच्छाद्यन्तयोः सदृशराशी। इच्छा फलेन गुणिता प्रमाणभक्ता फलं भवति।" तदर्थं ग्रहपरमनीचमासैः सङ्गुण्य भगणार्धलिप्तभिर्विभज्यावाप्तं मासाः। मासशेषं त्रिंशद्गुणितं (३०) प्राग्वद्विभज्यावाप्तं दिवसाः। दिनशेषं षष्ट्या सङ्गुण्य प्राग्वद्विभज्यावाप्तं घटिकाः। घटिकाशेषं षष्ट्या सङ्गुण्य प्राग्वद्विभज्यावाप्तं विकलाः पलानि। एवं मासादिश्चषकान्तः काल आगतः। मासानां द्वादशभिर्भागमपहृत्य चावाप्तं वर्षाणि लभ्यन्ते। तदेव शेषं मासाः। एवमागतं वर्षादिपरमोच्चायुर्दर्शितवर्षेभ्यः संशोध्यावशेषं ग्रहेण वर्षादिरायुषः कालो दत्तो भवति। एवमुच्चाद्विच्युतस्य नीचमप्राप्तस्य कर्त्तव्यं नीचाद्विच्युतस्योच्चमप्राप्तस्य प्राग्वत्कालमानीय तस्यैव ग्रहस्य परनीचायुषि संयोज्य ग्रहस्यायुषः कालो वर्षादिर्भवति। अथवा यदि राशिषट्कलिप्ताभिरर्धायुर्वर्षाण्यपचीयन्ते तदैताभिर्ग्रहभुक्तलिप्ताभिः किमित्यत्र मध्यमराशिसवर्णीकृत्य तेनांकेन ग्रहभुक्तलिप्ता गुणयेत्। ततः परिवर्त्य भागहारच्छेदांशैराछेदसङ्गुणश्छेदांशांशगुणो भाज्यस्य भागहारः सवर्णितयोरित्यत्र वर्षाणामेवम् स्वच्छेदादिकेन भगणार्धलिप्ताः सङ्गुण्य खखषट्चन्द्रनयनलिप्ता भवन्ति (२१६००) एताभिर्भागमपहृत्य वर्षाणि लभ्यन्ते। शेषं द्वादशभिः सविकलं सङ्गुण्याधःस्थस्य सविकलस्य षष्ट्या भागमपहृत्योपरितनराशौ संयोज्य प्राग्वद्विभज्य मासा लभ्यन्ते। एवं शेषं सविकलं त्रिंशता षष्ट्या सङ्गुण्य दिनघटिका विघटिकाश्चानयितव्याः। शेषं प्राग्वत्कर्म। अथ लघुनापायेन पिण्डायुष आनयनं प्रदर्श्यते। तद्यथा। इष्टग्रहात् प्रागुक्तमुच्चध्रुवकं विशोध्यावशेषं कर्म भूमौ स्थापयेत्। अथोच्चध्रुवकं न शुध्यति तदा ग्रहे राशिद्वादशकं दत्त्वा तस्मादुच्चमपास्यावशेषं स्थापयेत्। ततस्तदवशेषं राशिषट्कादूनं भवति तदा राशिद्वादशकादपास्य शेषं स्थाप्यम्। राशिषट्काधिकं भवति तदा तदेव ग्राह्यम्। तत्कर्म भूमौ राश्यादिकं

विलिप्तान्तं स्वपरमायुर्वर्षैः सङ्गण्य स्वच्छेदैर्विभज्य लब्धमुपर्युपरि योजयेत्। अवशेषं स्थापयेत्। विलिप्तानां च षष्ट्या भागानां त्रिंशता राशीनां द्वादशभी राशिभ्यो लब्धं वर्षाणि। तदवशेषं मासाः। भागशेषं दिवसाः लिप्ताशेषं घटिकाः। विलिप्ताशेषं चषका इति। एतावतैव कर्मणा स्फुटं भवति। तथा च सारावल्याम्। "स्वोच्चशुद्धो ग्रहः शोध्यः षड्भादूनी भमण्डलात्। स्वपिण्डगुणितो भक्तो भादिमानेन वत्सराः॥ (१।१२।३०।६०।६०।)" इति। होरा त्वंशप्रतिममिति। होरा लग्नम्। सा चांशप्रमाणानि वर्षाणि ददाति यावन्तो नवांशका लग्नेन भुक्तास्तावन्त्येव वर्षाणि ददाति। तत्करणं यथा। तात्कालिकस्य लग्नस्य राशीनपास्य शेषं लिप्तापिण्डीकार्यम्। तत्र शतद्वयेन भागमपहृत्यावप्ता भुक्तनवांशकास्तावन्त्येव वर्षाणि लग्नमायुर्दायं प्रयच्छति अवशेषेण सह त्रैराशिकं कृत्वा वर्षाणामधस्तान्मासाद्यं स्थापयितव्यम्। तद्यथा। यदि लिप्ताशतद्वयेन द्वादश मासा लभ्यन्ते तदावशेषलिप्ताभिः कियन्त इति। तेनावशेषलिप्ता द्वादशभिः सङ्गुण्य शतद्वयेन विभज्यावाप्तं मासास्ते च वर्षाणामधः स्थाप्याः मासशेषं त्रिंशता सङ्गुण्य शतद्वयेन प्राग्वद्विभज्यावाप्तं च दिवसाः ते मासानामधः स्थाप्याः। एवं लग्नायुर्दायः। अपरे राशितुल्यं वदन्ति। अपरेऽन्ये मणित्थाद्य आचार्या लग्नस्य राशितुल्यमायुर्दायमिच्छन्ति। लग्नेन यावन्तो राशयो भुक्तास्तावन्त्येव वर्षाणि लग्नायुः। लग्नस्य भुक्तभागादिकं लिप्तापिण्डीकृत्य मासाद्यानयने त्रैराशिकं कर्तव्यम्। यद्यष्टादशभिर्लिप्ताशतैर्द्वादश मासा लभ्यन्ते तदैताभिर्लग्नभुक्तलिप्ताभिः कियन्त इति। प्राग्वद्वर्षाणामधस्तान्मासाद्यं निहितव्यम्। एवं केचिल्लग्नायुर्दायमिच्छन्ति। तथा च मणित्थः। "लग्नराशिसमाश्चाब्दा मासाद्यमनुपाततः। लग्नायुर्दायमिच्छन्ति होराशास्त्रविशारदः॥" इति। तदेव मतं शोभनमित्यस्माकमभिप्रेतम्। अन्ये त्वेवमिच्छन्ति। यथा लग्नांशपतौ बलवति अंशतुल्यं राश्यधिपे बलवति च राशितुल्यमिति। तथा च सारावल्याम् "लग्नाद्दत्तोंऽशतुल्यः स्यादन्तरे चानुपाततः। तत्पतौ बलसंयुक्ते राशितुल्यं च भाधिपे॥" हित्वा वक्रमिति। येन ग्रहेण यावत्संख्यं आयुर्दायो दत्तस्तस्य स्वं भवति तस्मात्स्वादायुषो भौमादिकस्य ग्रहस्य वक्रं विपरीतगतं हित्वा वर्जयित्वा यो ग्रहो रिपुगृहगतः शत्रुक्षेत्रावस्थितो भवति तेन स्वादायुषस्त्रिभागो हीयते स ग्रहस्त्रिभागमपहरतीत्यर्थः। वक्रितः पुनः शत्रुक्षेत्रगतोऽपि नापहरति। तथा च "वक्रचारं विना त्र्यंशं शत्रुराशौ हरेद्ग्रहः।" एतद्बहूनां मतम्। आचार्यस्य पुनरेष एव पक्षोऽभिप्रेतः। अन्यथा हित्वा भौमं रिपुगृहगतैर्हीयते स्वत्रिभागम्" इत्येवावक्ष्यत्। वक्रं हित्वा यो ग्रहो रिपुराशिगत एव ज्ञायते यथा वक्रगो ग्रह आयुर्दायं सबलत्वात्त्रिगुणं ददाति तथाऽत्रापि नापहरतीति निश्चयः। अन्ये पुनरेवं व्याचक्षते। यथा वक्रमङ्गारकं हित्वा यो ग्रहो रि-

पुराशिंगस्तेन स्वाद्ायुषस्त्रिभागा हीयते भौमः शत्रुक्षेत्रगतोऽपि नापहरति। अत्र च बादरायणः। "भूम्याः सुतं वर्जयित्वाऽरिभस्था हन्युः स्वात्स्वादायुषस्ते त्रिभागम्।" इति। सूर्योच्छिन्नद्युतिषु सूर्येण रविणा उच्छिन्ना कर्तिता द्युतिर्येषां ते सूर्योच्छिन्नद्युतयः आदित्यमण्डले अस्तमितेषु ग्रहेषु दलमर्धं हीयते। किन्तु शुक्रार्कपुत्रौ सितशनैश्चरौ प्रोज्झ्य वर्जयित्वा। तावस्तङ्गतावपि नापहरतः तथा च बादरायणः। "अस्तं याताः सर्व एवार्धहानिं कुर्युर्हित्वा दैत्यपूज्यार्कपुत्रौ" ॥ २ ॥

अथ ग्रहाणां स्वाद्ायुषश्चक्रपातेनापहानिं प्रहर्षिण्याऽऽह—

सर्वार्द्धत्रिचरणपञ्चषष्ठभागाः क्षीयन्ते व्ययभवनादसत्सु वामम्।
सत्स्वर्द्धं ह्रसति तथैकराशिगानामेकोंऽशं हरति बली तथाह सत्यः ॥३॥

सर्वार्द्धेति ॥ असत्सु पापग्रहेषु व्ययभवनादारभ्य द्वादशस्थानात्प्रभृति सप्तमान्तं यावद्व्यवस्थितेषु वा व्युत्क्रमेण यथाक्रमं सर्वार्द्धादयो भागाः क्षीयन्ते। तत्र लग्नात् द्वादस्थः पापग्रहः सर्वमायुरात्मीयमेवापहरति एकादशस्थोऽर्द्धं दशमस्थस्त्रिभागं नवमस्थश्चतुर्भागम् अष्टमस्थः पञ्चमभागं सप्तमस्थः षड्भागमिति। सत्स्वर्द्धमिति। एतेष्वेव व्ययादिषु स्थानेषु सत्सु शुभग्रहेषु व्यवस्थितेष्वशुभग्रहोक्तस्यार्द्धं क्षीयते। तत्र लग्नात् द्वादस्थः शुभग्रहः स्वायुषोर्द्धमपहरति। एकादशस्थश्चतुर्भागं दशमस्थः षड्भागं नवमस्थोऽष्टमभागम् अष्टमस्थो दशमभागं सप्तमस्थो द्वादशभागमिति। तथैकराशिगानामिति। उक्तस्थानेषु यदा ग्रहद्वयं भवति बहवो वा स्युस्तदा तेषामेकसंस्थितानां मध्यादेक एव यो बली वीर्यवान्स एवैकोंऽशं भागं यथापठितमपहरति नान्ये तत्रस्था अपहरन्ति। एतत्सत्य आह सत्याचार्यः कथयति। अंशग्रहणं यथासम्भवं भागप्रदर्शनार्थम्। तथा च सत्यः। "एकादशोत्क्रमात्सप्तमादिति प्राह हरणकर्माणि। एकर्क्षगेषु वीर्याधिकः स्वभागं हरेदेकः ॥ अर्धं तृतीयभागं चतुर्थकं पञ्चमं च षष्ठं च। आयुःपिण्डात्पापा हरन्ति सौम्यास्तथार्धानि ॥ द्वादशसंस्थः पापः स्वन्दार्थं शोभनस्ततोऽर्द्धं तु। अपहरति सर्वमायुर्यथा च योगस्तमपि वक्ष्य इति ॥ एकर्क्षोपगतानां यो भवति बलाधिको विशेषेण। क्षपयति यथोक्तमंशं स एव नान्योऽपि तत्रस्थः ॥" इति। वराहमिहिरस्याप्येवं मतम्। इह सत्यमतोपन्यास आगमानुश्रुतिप्रदर्शनार्थः ॥ ३ ॥

अथ लग्नस्थः पापश्चक्रपातवदायुषोंऽशमपहरति तस्यांशप्रमाणज्ञानं वसन्ततिलकेनाह—

सार्द्धोदितोदितनवांशहतात्समस्ताद्भागोऽष्टयुक्तशतसंख्यमुपैति(१)नाशम्।

---

(१) "शतसङ्ख्य उपैतिनाशम्" इति पाठान्तरम्।

क्रूरे विलग्नसहिते विधिना त्वनेन सौम्येक्षिते दलमतः प्रलयं प्रयाति ४

साद्धोंदितेति ॥ उदिता ये नवांशास्ते उदितनवांशाः सहार्द्धोदितेन नवांशेन वर्तन्त इति सार्द्धोदितोदितनवांशाः । एतदुक्तं भवति । तात्कालिकस्य स्फुटलग्नस्य ये भुक्ता भागाः तेषां लिप्ताः पिण्डीकृत्य शतद्वयेन भागमपहृत्यावाप्तं तस्मिन्काले भचक्रस्य च यावन्तो नवांशका उदिताः पश्चादर्द्धोदितो नवांशकः स तत्र उदितनवांशसमूहे योज्यः । एवं कृते सार्द्धोदितोदितनवांशसमूहो भवति । तेन गणितागतं समस्तमेवायुःपिण्डं गुणयेत् । एवं कृते सार्द्धोदितोदितनवांशहतः समस्तआयुःपिण्डो भवति । तस्मादष्टाधिकशतेन भागे हृते यदवाप्यते वर्षादि तन्नाशमुपैति क्षयं गच्छति । किं सर्वेषां नेत्याह। क्रूरे विलग्नसहित इति। यदा विलग्नस्थः क्रूरः आदित्याङ्गारशनैश्चराणामन्यतमो भवति तदेव आगतं वर्षादि समस्तायुःपिण्डात्संशोध्यम् । एवं कृते तत्कालजातस्य जंतोरायुर्वर्षादि स्फुटं भवति किंतु प्रत्येकस्य ग्रहस्य तत्कर्म कर्तव्यं येनायुःसंशुद्धानि दशावर्षाणि सर्वेषां भवन्ति । विधिना त्वनेन सौम्येक्षित इति अनेन विधिना स एव लग्नस्थः क्रूरग्रहो यदा सौम्येक्षितः शुभग्रहेण दृश्यते तदा विधिना त्वनेन यत्फलमायुः पिंडात्सार्द्धोदितोदितनवांशहतात्समस्तायुःपिंडादष्टोत्तरशतेन भागे हृते यत्फलं लब्धम् अतो दलमर्धं प्रलयं प्रयाति तदर्धीकृत्यायुःपिंडात्पातयेदेवं कृते आयुःप्रमाणं स्फुटं भवति । अन्ये एवं व्याचक्षते । तात्कालिकेन लग्नेन भुक्ता ये नवांशकास्ते सार्द्धोदितनवांशेन सह ग्राह्याः । अयमर्थः । तात्कालिकस्य लग्नस्य राशीनपास्य भागान् लिप्तापिंडीकृत्य शतद्वयेन भागपमहृत्यावाप्तमुदितांशकास्तैः प्राग्वत्कार्यम् । एतदपि स्थूलम् । तेन लग्नभागांल्लिप्तीकृत्य ताभिः प्रत्येकग्रहदत्तवर्षादिकायुर्दायं संगुण्य स्वच्छेदैर्भागमपहृत्योपर्युपरि योजयेत् । वर्षभगणकलाभिर्भागमपहरेल्लब्धं वर्षादि तस्य प्राग्वत्पातनं कार्यम् । तथा च सारावल्याम् । "लग्नांशलिप्तिका हत्वा प्रत्येकं विहगायुषा । भाज्या मंडललिप्ताभिर२१६००र्लब्धं वर्षादि शोधयेत् ॥ स्वायुषो लग्नगे क्रूरे सौम्यदृष्टे च तद्दलम् ।" (१) इति । एतदेव

(१) एतेन सारावलीवचनेन क्रूरे विलग्नगते सति $\frac{\text{लग्ननवांशकला} \times \text{ग्रहायुः}}{२१६००}$ एतन्मितं ग्राहायुःप्रमाणेभ्यः शोध्यं भवितुमर्हति । अथात्र लग्ननवांशकलाज्ञानार्थमनुपातो--यद्येकस्मिन्नवांशके कलाशतद्वयं भवति तदा लग्नभुक्तनवांशेषु कियत्य इति लब्धा लग्ननवांशकलाः = $\frac{२०० \times \text{लग्नवांशसं}}{१}$ अनेनेदं (१)समुत्थाप्य जातं शोध्यमायुः $\frac{२०० \times \text{लग्ननवांशसं} \times \text{ग्राहायुः}}{२१६००} = \frac{\text{लग्ननवांशसं} \times \text{ग्राहायुः}}{१०८}$ एतेन सार्द्धोदितोदितनवांशहतादित्यादि सर्वमुपपन्नम् ।

शोभनमस्माकं प्रतिभाति। न केवलमत्र यावच्चक्रपातेऽप्येवं विधिः लग्नादिष्टग्रहं विशोध्यावशेषं यदि षड्भादूनं तदा तस्य ग्रहस्य चक्रपातोऽस्ति नान्यथेति तेनावशेषेणायुःपिंडस्य भागमपहृत्य लब्धं प्राग्वदायुःपिंडं पातयेत् तेनायुश्चक्रेण शुद्धं भवति। अथ रूपादूनो भागहारो भवति तदा रूपाद्भागहारं संशोध्य शेषेणायुर्दायं संगुण्य रूपेण भागमपहृत्य लब्धमेवायुश्चक्रपातशुद्धं भवति। उक्तं च। "लग्नं ग्रहोनकं षड्भादूनकं यद्यसौ हरः। आयुः पिंडं भजेत्तेन लब्धं वर्षादि शोधयेत्। रूपाद्यदोनो हारः स्याद्रूपाच्छुद्धेन ताडयेत्। रूपेण विभजेल्लब्धं तदेवायुः स्फुटं भवेत्॥" अस्मिन्साद्धोंदिते कर्मणि लग्ने यदा पापसौम्यौ भवतस्तदा यो लग्नोदितांशकसमीपवर्ती स एव ग्राह्यो नेतर इति। अत्र क्रूरशब्देन क्षीणश्चंद्रमा न ग्राह्यः। तथा च बादरायणः। "सूर्यांगरशनीनामेकस्मिंल्लँग्नगे भवति हानिः। विधिना त्वनेन सौम्येक्षिते दलं पातयेल्लब्धम्"॥ ४॥

अथ पुरुषादीनां परमायुःप्रमाणज्ञानं शिखरिण्याऽऽह—

समाषष्टिर्द्विघ्नी मनुजकरिणां पञ्च च निशा
हयानां द्वात्रिंशत्खरकरभयोः पञ्चककृतिः।
विरूपा साऽप्यायुर्वृषमहिषयोर्द्वादश शुनां
स्मृतं छागादीनां दशकसहिताः षट् च परमम्॥ ५॥

समाषष्टिर्द्विघ्नी इति॥ समाशब्देन वर्षमुच्यते समानां वर्षाणां षष्टिर्द्विघ्नी द्विगुणीकृता विंशत्यधिकं वर्षशतं भवति। एवं विंशत्यधिकं वर्षशतं पञ्च निशा पञ्च रात्रयोऽहोरात्राणीत्यर्थः। मनुजकरिणां मनुजानां मनुष्याणां करिणां हस्तिनां च परमायुः। हयानामश्वानां द्वात्रिंशद्वर्षाणि परमायुः। खरो गर्दभः करभ उष्ट्रः अनयोः पञ्चककृतिः पञ्चकस्य कृतिः पञ्चानां वर्गः पञ्चविंशतिः परमायुः। विरूपा साऽप्यायुरिति। सा पञ्चककृतिः विरूपा एकोना चतुर्विंशतिर्वर्षाणि वृषमहिषयोः वृषाणां महिषाणां च परमायुः। गोमहिष्योरित्यर्थः। शुनां सारमेयानां द्वादश वर्षाणि परमायुः। श्वग्रहणं सर्वेषां नखिनामुपलक्षणार्थं तेन सिंहमार्जारादीनामप्येतदेव स्मृतम्। छागादीनामिति दशकसहिताः षट् षोडश वर्षाणि परमायुः छागादीनाम् आदिग्रहणान्मृगादीनामपि। परममिति सर्वेषां शेषभूतम्। किं परमायुर्दायप्रयोजनम्। अश्वादीनां जातानामायुः प्रमाणज्ञानार्थमिति। तद्यथा। अश्वादेर्जातस्य पुरुषवदायुः प्रमाणमानीय ततस्त्रैराशिकं कर्तव्यं यदि विंशत्यधिकवर्षशतं पञ्चदिनाधिकं पुरुषस्यायुः प्रमाणं तदा द्वात्रिंशद्वर्षायुःप्रमाणस्याश्वस्य किं स्यादिति। एवमागतमायुःप्रमाणमश्वस्यतत्कालजातस्य वाच्यम्। एवं सर्वेषामभिहितप्राणिनां स्वायुषा परमेण त्रैराशिकं कृत्वा तत्कालजातस्यायुः प्रमाणनिर्देशः कार्यः।

अन्ये एवं वदन्ति । यथापठितात्परमायुषः प्रमाणादधिकं न कश्चिज्जीवति । तदयुक्तम् । यस्माद्विंशत्यधिकाद्वर्षशतादधिकमप्यायुर्गणितकर्मणा भवति तस्मात्परमायुःप्रमाणपठने त्रैराशिकमेव ज्ञातव्यमिति ॥ ५ ॥

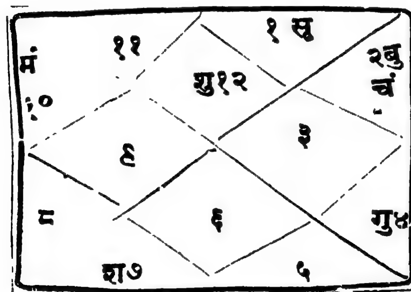
अथ यस्मिन्योगे जातस्य परमायुर्भवति तद्योगज्ञानं पुष्पिताग्रयाऽह—

अनिमिषपरमांशके विलग्ने शशितनये गवि पञ्चवर्गलिप्ते ।
भवति हि परमायुषः प्रमाणं यदि सकलाः सहिताः स्वतुङ्गभेषु ॥ ६ ॥

अनिमिषपरमांशक इति ॥ अनिमिषो मीनः तस्य परमांशको नवमनवांशकः तस्मिन्ननिमिषपरमांशके विलग्ने, शशितनये बुधे गवि वृषे च पञ्चवर्गलिप्ते स्थिते लिप्ताः पञ्चविंशतिं भुक्त्वा बुधो वृषेस्थितः सकलाः समस्ता अन्ये ग्रहाः सर्व एव यदि स्वतुंगभेषु स्थिताः परमोच्चगता भवंति तदा जातस्य परमायुः प्रमाणं विंशत्याधिकं वर्षशतं पञ्चदिनाधिकमायुर्भवति । तत्र च कर्म तद्यथा आदित्यादयो ग्रहाः सलग्ना ईदृशाः अत्रादित्यादीनां बुधवर्जितानां यथापठितानि परमायुः प्रमाणवर्षाणि भवन्ति । बुधस्य पुनः क्रियते । तत्र तावद्बुधो नीचान्मीनाद्विच्युतः तस्मात्तात्कालिकादस्माद्बुधात् १।०।२५।१ बुधपरमनीचध्रुवकमिदं ११।१५।० संशोध्य जातम् १।१५।२५।० एतल्लिप्तापिण्डीकृतं २७२५ एताभिस्त्रैराशिकं यदि भगणार्धलिप्तानामेतासां १०८०० बुधपरमनीचवर्षाणि षट् भवन्ति तदाऽऽसां

र.	च.	म.	बु.	गु.	शु.	श.	ल
०	१	९	१	३	११	६	११
९	२	२७	०	४	१६	१९	२९
०	०	०	२५	०	०	०	५९
०	०	०	०	०	०	०	०

लग्नम् ११।२९°

नीचाक्रान्तलिप्तानां २७२५ किं स्यादिति । अत्र प्राग्वत्फलं वर्षादि १।६।५।० एतद्बुधपरमनीचवर्षेष्वेतेषु ६ दत्त्वा जातं ७।६।५ एतद्बुधस्य परमायुः । तत्र लग्नादेकादशस्थानस्थत्वाद्भौमस्य चक्रपातात्परमायुःप्रमाणवर्षपंचदशकादर्धं पातयित्वा सार्धानि सप्त (७।६) वर्षाणि । सौरस्याष्टमस्थानस्थत्वात्परमायुःप्रमाणाद्वर्षविंशतेः (१)पंचमभागं चत्वारि व-

---

(१) अत्र जातकक्रोडकृता "सौरस्याष्टमस्थानगतत्वात्परमायुष्प्रमाणादेकविंशतिमि-

र्षाणि पातयित्वा जातानि षोडश वर्षाणि (१६) आदित्यचन्द्रबृहस्पतिशुक्राणां परमायुः। लग्नस्य नवमनवांशकस्थत्वान्नव वर्षाणि भवन्ति। सर्वेषां स्थापनम्। सूर्यवर्षाणि १९। चन्द्रवर्षाणि २५। भौमवर्षाणि ७ मासाः ६। बुधवर्षाणि ७ मासाः ६ दिनानि ५। जीववर्षाणि १५। शुक्रवर्षाणि २१। शनिवर्षाणि १६। लग्नवर्षाणि ९। सर्वेषां योगः वर्षाणि १२० दिनानि ५। अत्र चादित्ये मेषस्थे कन्यास्थत्वं बुधस्य न सम्भवति तेन षडभिर्ग्रहैरुच्चस्थैर्बुधे च वृषस्थे योगोऽयं प्रदर्शितः। अत्र च परमोच्चगते सूर्ये बुधस्य वृषस्थभागचतुष्टयं भुक्त्वा स्थितिर्भवति नास्माद्धिकं यतो मध्यमार्कोदयराशिस्थाने शून्यं भागाः षट् पंचाशल्लिप्ता ६।५० भवति तदा तस्य स्फुटस्य परमोच्चता भवति। एष एव सूर्यो मध्यमबुधः। अत्र च यदा परमार्कफलं परमं च शीघ्रफलं धनगतं भवति तदा बुधो वृषे भागचतुष्के स्फुटो भवति तत्र यथादर्शितलग्ने यथावस्थितग्रहसंस्थायां वृषे चतुर्थभागे ईदृशो बुधो भवति १।४। अस्मान्नीचध्रुवकमिदं ११।१५ संशोध्य जातम् १।१९ एतल्लिप्तापिण्डीकृतम् २९४० एताभिस्त्रैराशिकं यदि भगणार्धलिप्तानामेतासां १०८०० षड् वर्षाणि तदेताभिः २९४० कानीति लब्धं वर्षं १ मासाः ७ दिनानि १८ एतद्बुधपरमनीचवर्षेषु दत्त्वा जातानि वर्षाणि ७ मासाः ७ दिनानि १८ एतदाद्येषु यथादर्शितवर्षेषु संयोज्य जातं वर्षाणां विंशत्यधिकं शतं (१२०) मासः १ दिनानि १७ एतद्दर्शितपरमायुः प्रमाणादधिकमप्यायुः संभवति इति। तस्मात्परमायुः प्रमाणपठनं त्रैराशिकार्थमेव व्याख्यातम्। अन्ये पुनः। अनिमिषपरमांशके विलग्ने योगमेवामुं व्याचक्षते। यथा मीने वर्गोत्तमगते लग्ने वृषभस्थेन बुधेन पंचविंशतिलिप्ता भुक्ता भवन्त्यन्ये च ग्रहाः स्वोच्चराशिषु परमोच्चभागव्यतिरेकेणापि यदि स्थितास्तदा योगशक्त्यैव परमायुः प्रमाणं जातो जीवति। अथ बुधस्य परमनीचध्रुवकमिदं ११। १४ पूर्वं दर्शितं सांप्रतं कर्मकाले कथमिदं प्रदर्शितमित्यत्रोच्यते। चतुर्दश भागान्भुक्त्वा पंचदशे पठिते परमनीचभागे व्यवस्थितो भवति अतश्चतुर्दश भागाः परमनीचस्थस्य प्रदर्शिताः। तत्रस्थस्य परमनीचप्रदर्शितमायुर्भवति तस्माद्यावत्पंचदशो भागो न भुक्तो बुधेन तावत्त्रैराशिकोत्पत्तिर्न कर्तव्येत्यतःकर्मकाले पंचदश भागाः प्रदर्शिताः। इत्येतत्सर्वेषामेव ग्रहाणां त्रैराशिककाले पठितैर्भागैर्भुक्तैः प्रदर्शयितव्यानि तत्र त्रैराशिका-

			बु.	वृ.	शु	श.	ल.
				३	११	६	११
६	२	२७	१४	४	२६	१६	२९ ५६

तादित्यादि"...... " यदुक्तं तदयुक्तम्। यतो नवतिथिविषयाश्विभूतरुद्रैर्दश सहिता दस्रैः स्वतुङ्गभेषु" इति वचनेन सौरस्य परमायुष्प्रमाणं विंशतिरेवातो भट्टोत्पलोक्तमेव तथ्यमिति विचिन्तनीयं विपश्चितेति।

र्थमुच्चध्रुवकाः, तथा त्रैराशिकार्थं परमनीचध्रुवकाः एतैः कर्म कर्तव्यमिति ॥ ६ ॥

अथास्यापरमतायुर्दायस्य दूषणार्थं शालिन्याऽऽह—

आयुर्दायं विष्णुगुप्तोऽपि चैवं देवस्वामी सिद्धसेनश्च चक्रे ।
दोषश्चैषां जायतेऽष्टावरिष्टं हित्वा नायुर्विंशतेः स्यादधस्तात् ॥ ७ ॥

आयुर्दायमिति ॥ एतदायुर्दायं न केवलं मयवयनमणित्थशक्तिपूर्वैरुक्तं यावद्विष्णुगुप्तेनापि चाणक्यापरनाम्नैवमुक्तम् । आचार्यदेवस्वामी तथा सिद्धसेनश्चैवं चक्रे कृतवानित्यर्थः । तथा च विष्णुगुप्तः । "परमोच्चगतैः सर्वैर्मीने मीनांशसंस्थिते । सौम्ये च वृषगे जातः परमायुः स जीवति ॥" तथा च देवस्वामी । "सूर्याद्यैरुच्चगतैर्मीने मीनांशसंस्थिते लग्ने । सौम्ये वृषगे याते जातः परमायुराप्नोति ॥" तथा च सिद्धसेनः । "मीने परमांशगते सौम्ये गवि पंचवर्गलिप्तास्थे । । सर्वैः परमोच्चगतैर्जातः परमायुराप्नोति ॥" यद्येवं बहुभिराचार्यैरुक्तं तत्कोऽस्य दोषः । वक्ष्यमाणं सत्याचार्यमते प्रदर्शितमायुर्दायं बहुतराणामाचार्याणां मतमिति । यस्मादाचार्यवराहमिहिरस्य प्रतिज्ञेयम् ! "ज्यौतिषमागमशास्त्रं विप्रतिपत्तौ न योग्यमस्माकम् । स्वयमेव विकल्पयितुं किंतु बहूना मतं वक्ष्ये ॥" अस्य परमतस्य बहुतरविरुद्धत्वं तावदास्ताम् । विवादसंभवो दोषोऽप्यस्ति दोषश्चैषामित्यादि । एषामाचार्याणां मते दोषो जायते । कीदृश इत्याह । अष्टावरिष्टमित्यादि । वर्षाष्टकं यावज्जातानामरिष्टमुक्तं वर्षाष्टकं हित्वा त्यक्त्वा वर्षविंशतेरधस्ताद्दर्शितप्रकारेणायुर्न स्यान्नागच्छति । एवं वर्षाष्टकादूर्ध्वमरिष्टं नास्ति तस्माद्वर्षाष्टकादूर्ध्वं वर्षविंशतेरधस्तान्न कस्यचिन्मरणमापद्यते । यावच्च म्रियंतो दृश्यन्ते अयं तेषां प्रत्यक्षो दोषः ॥ ७ ॥

अधुना तेषामेवाचार्याणां मते आयुर्दायदूषणांतरं शालिन्याऽऽह—

यस्मिन्योगे पूर्णमायुः प्रदिष्टं तस्मिन्प्रोक्तं चक्रवर्तित्वमन्यैः ।
प्रत्यक्षोऽयं तेषु दोषः परोऽपि जीवन्त्यायुः पूर्णमर्थैर्विनापि ॥ ८ ॥

यस्मिन्योग इति ॥ अनिमिषपरमांशके विलग्ने इत्यस्मिन्योगे विंशत्यधिकं वर्षशतं सपंचदिनं परमायुः पूर्णं प्रदिष्टं तस्मिन्योगे षड् ग्रहाः परमोच्चगता भवंति । षड्भिश्च परमोच्चगतैश्चक्रवर्तित्वं भवतीति प्रोक्तमभिहितमन्यैराचार्यैः । तथा च बादरायणः । "षड्भिः स्याचक्रवर्ती त्रिभुवनमखिलं शास्ति सर्वैर्ग्रहेन्द्रैः ।" इति । यवनेश्वरश्च । "षड्राजराजर्द्धिबलोपकर्षप्रद्.नमानेष्वभिजातशक्तिः । " तत्र परमोच्चगता यावंतः षड् ग्रहा न भवंति तावत्परमोच्चायुर्न प्राप्नोति । यदा परमोच्चगता भवंति तदा जातेन चक्रवर्तिना भवितव्यम् । एवं पूर्णमायुः । विंशत्यधिकं वर्षशतमर्थै-

र्धनैर्विना वर्जयित्वा बहवः पुरुषा जीवन्ति तस्माद्यमपि तेष्वपरो दोषः । एतच्च परमतायुर्दायदूषणं शालिनीद्वयमसंबद्धत्वाद्वराहमिहिरकृतमेव न भवतीति प्रतिभाति । तत्र तावद्यदत्र प्रथमशालिन्या दूषणमुक्तं तस्य दूषणस्यासंबद्धत्वमुच्यते । "सार्द्धोदितोदितनवांशहतात्समस्तात्" इति न्यायेन यत्क्रूरे विलग्नगत आयुषः पातनं क्रियते तस्य प्रतिलग्नं प्रत्यंशकत्वशादियत्ता न संभवतीति तच्च पातयित्वा यदायुः शिष्यते तस्यापीयत्ता नास्तीति । तस्माद्यदुक्तं नायुर्विंशतेः स्यादधस्तात्तदयुक्तम् ।

अत्रोदाहरणम् । यथा कुम्भलग्नस्याद्यंशकोदये आदित्यचंद्रशुक्राः परमोच्चे बुधजीवशनैश्चराः परमनीचे। भौमश्च कुंभस्याप्यष्टाविंशतितमं भागं भुक्त्वा स्थितस्तदा तात्कालिका ग्रहाः सलग्नाः(१) अत्र लग्नं न किंचिद्भुक्तमिति लग्नायुर्दायो नास्ति । परमोच्चगतानां च ज्ञात एव । भौमस्य क्रियते तात्कालिकाद्भौमादस्मात् १० । २८ भौमस्य परमोच्चध्रुवकमिदं ९ । २८ संशोध्य जातम् १ । ० एतल्लिप्तापिंडीकृतम् १८०० । अथ त्रैराशिकं यदि भगणार्द्धलिप्तानामेतासां १०८०० भौमनीचमासाः नवति (९०) भवन्ति तदैतासां कियन्त इति लब्धा मासाः १५ एतैर्वर्षं सत्रिमासं जातं वर्षं १ मासाः ३ एतद्भौमपरमोच्चवर्षेष्वेतेषु १५ संशोध्य जातं वर्षाणि १३ मासाः ९ एष भौमायर्दायः । लग्नाद्द्वादशस्थत्वाच्चक्रपातेनार्द्धं पातयित्वा जातो जीवायुर्दायः वर्षाणि ३ मासाः ९ परमोच्चगतानां परमनीचगतानां च शत्रुक्षेत्रस्थत्वात् त्र्यंशमस्तं गतानामर्द्धं च न पात्यते यस्मादनिमिषपरमांशके विलग्ने इत्यत्र योगे चंद्रमसो वृषस्थत्वाद्यद्यायुषः त्रिभागः पात्यते तदा पूर्णमायुर्न भवतीति यस्मादन्याचार्यमतमिति तात्कालिकमित्रामित्रविधावुक्तम् । "मूलत्रिकोणाद्धनधर्मबंधुपुत्रव्ययस्थानगता ग्रहेंद्राः। तात्कालिकाः स्युः सुहृदो ग्रहस्य स्वोच्चे च यो यस्य विकृष्टवीर्यः । जामित्रषष्ठाष्टमशत्रुमूर्तिद्युनत्रिकोणैकगृहे निविष्टाः । तत्कालमेते रिपवो भवंति ह्येतानि मित्राणि रिपूंश्च वदये ॥" अनेनापि शुक्रश्चंद्रमसः तात्कालिकं मित्रं न भवति। तस्मान्मीनस्थे शुक्रे वृषस्थश्चंद्रमाः शत्रुगृहगो भवति । तस्य च शत्रुक्षेत्रस्थत्वाद्यद्यायुषस्त्रिभागः पात्यते तदा अनिमिषपरमांशक इत्यत्र योगे पूर्णमायुर्न प्राप्नोतीति । तच्चाचार्येण शृंगग्राहिकयैव प्रदर्शितम् । तेनैतज्ज्ञापयति । परमोच्चगतानां परमनीचगतानां च शत्रुक्षेत्रे त्र्यंशमस्तं गतानां चार्द्धं न पात्यते तेन त यथादर्शितयोगं पृथक्पृथग्ग्रहायुर्दायवर्षाणि लिख्यंते । सूर्यस्य वर्षाणि १९ । चंद्रस्य वर्षाणि २५ । भौमस्य वर्षाणि १३ मासाः ९ । बुधस्य वर्षाणि ६ । जीवस्य वर्षाणि ३

सू.	चं.	मं.	बु.	बृ.	शु.	श.	ल.
०	१	१०	११	१०	११	०	१०
९	२	२८	१४	४	१४	१९	०
०	०	०	०	०	०	७	१

(१) चक्रे द्रष्टव्याः ।

मासाः ९। शुक्रस्य वर्षाणि २१। शनेः वर्षाणि १०। लग्नेन न किंचिद्भुक्तमिति लग्नायुर्दायो नास्ति। अथैतेषां योगः वर्षाणि ६८ मासाः ६। अथाङ्गारकस्य लग्नगतत्वात्सार्द्धोदितेति कर्म क्रियते। तत्र च लग्ने कुम्भारम्भत्वान्नवति (९०) नवांशाका भुक्ता भवन्ति। ते च नवांशकाश्चक्रस्योदिता उदयगत एकनवतिसमाः (९१) तेनैकनवत्या सर्वायुःपिण्डमिदं वर्षाणि ६८ मासाः ६ संगुण्य जातं ८९६३। ६। अस्याष्टाधिकशतेन भागमपहृत्यावाप्तवर्षाणि ८२ मासाः ११ दिनानि २८ घटिकाः २० एतानि वर्षाणि अस्मात् ६८। ६ संशोध्य जातं वर्षाणि १५ मासाः ६ दिनं १ कलाः ४० एवमष्टभ्य ऊर्ध्वं विंशतेरधस्तादायुरुत्पन्नमिति। तस्मादयुक्तमुक्तम्। नायुर्विंशतेः स्यादधस्तादिति। अत्रान्ये वदन्ति। यथा क्रूरहीनं मीनलग्नं हृदि कृत्वैतद्वराहमिहिरेणोक्तम्। अनिमिषपरमांशके विलग्ने इति अनेनापि प्रकारेण न वक्तव्यम्। यथा नायुर्विंशतेः स्यादधस्तादित्यत्र धन्विलग्ने क्षीणे चन्द्रे विंशतितमे भागे बुधस्तत्रास्तमितः सर्वेष्वन्येषु यस्य जन्म भवति तस्य चक्रपातेनैवायुर्दायो बहुः पततीति। तस्यैव तावत्प्रदर्श्यते। तत्र तात्कालिका ग्रहाः सलग्नाः। रविः ६।६ चन्द्रः ७।२ भौमः ३।२७ बुधः ५।२० गुरुः ६।४ शुक्रः ५।२६ शनिः ०।१६ लग्नं ८।० तत्र बुधस्योच्चध्रुवकं ५।१५ बुधः ५।२० अस्मात्पातयित्वा शेषं ०।५ लिप्तापिण्डीकृतं ३०० ततस्त्रैराशिकेन तदन्तरं परमनीचमासैः ७२ गुणितं भगणार्धलिप्ताभिः १०८०० भक्तं लब्धं वर्षं ० मासौ २ एतत्परमायुषः निपात्य जातं वर्षाणि ११ मासाः १० अन्येषां परमनीचस्थत्वाज्ज्ञायते। लग्ने न किंचिद्भुक्तमिति तस्यायुर्दायो नास्ति। चन्द्रस्य क्षीणस्य पापत्वाल्लग्नाद्द्वादशस्थत्वाच्च चक्रपातेन सर्वं पतति तदायुर्दायो नास्ति। आदित्यस्य लग्नैकादशस्थत्वाच्चक्रपातेनार्द्धं पातयित्वा जातं वर्षाणि ४ मासाः ६। बुधस्यास्तमितत्वादर्धं पातयित्वा जातानि वर्षाणि ५ मासाः ११। दशमस्थत्वाच्छुक्रः स्वादायुषस्तृतीयमंशमपहरति इति सौम्यत्वात्तदधर्मस्मात्षड्भागाद्वर्षमेकं नव मासान्पातयित्वा जातान्यष्टौ वर्षाणि नव मासाश्च शुक्रस्य। भौमस्य लग्नाष्टमस्थत्वात्पञ्चमभागं सार्द्धं वर्षं पातयित्वा जातानि वर्षाणि षट् इति। एवं सर्वेषां वर्षाणि। वर्षाणि ४ मासाः ६ सूर्यस्य। वर्षाणि० मासाः० चन्द्रस्य। वर्षाणि ६ मासाः० भौमस्य। वर्षाणि ५ मासाः ११ बुधस्य। वर्षाणि ७ मासाः ६ जीवस्य। वर्षाणि ८ मासाः ६ शुक्रस्य। वर्षाणि १० मासाः० शनैश्चरस्य। वर्षाणि० मासाः० लग्नस्य। सर्वेषां योगः वर्षाणि ४२ मासाः ११। अत्रासम्भवेऽप्यभिगम्यापि ब्रूमः। एवंविध आयुर्दायः सर्वेऽप्यस्तङ्गता यदि भवन्ति तथापि सूर्योच्छिन्नद्युतिषु च दलं प्रोज्झ्य शुक्रार्कपुत्राविति कृत्वा तथापि पञ्चत्रिंशद्वर्षाणि मासोनानि यतो बुधस्य पूर्वमेवार्द्धं पातितम्। एवं च द्विचत्वारिंशतोऽधस्तादायुर्नागच्छतीति तथापि विंशतेरधस्तादित्यस-

म्बद्धम् । अत्राप्यन्ये एवं वदन्ति । क्रूरहीने विलग्ने जाता अष्टाभ्य ऊर्ध्वं विंशतेः अधस्तान्म्रियमाणा दृश्यन्ते तेनान्याचार्यमतमसम्बद्धम् । अत्रोच्यते । अन्याचार्यमतं पूर्वापर्येण विचार्यैतद्वदन्ति यैरेवाचार्यैरनेन मार्गेणायुर्दायः प्रदर्शितः तैरेवायं मृत्युयोगोऽभिहितः । स चेह लिख्यते । तथा च बादरायणः । "षष्ठाष्टमस्थो रिपुदृष्टमूर्तिः पापग्रहः पापगृहे यदि स्यात् । स्वांतर्दशायां मरणाय जन्तोर्ज्ञेयः स युद्धे विजितो यदान्यैः ॥" तथा च यवनेश्वरः । "षष्ठाष्टमस्थाऽशुभदस्त्वरौद्रः पापैः सुहृत्स्थानगतश्च दृष्टः । स्वान्तर्दशायां प्रकरोति मृत्युं पाशाध्वबन्धादिपरिक्षयाद्वा ॥" तथा च सारावल्याम् । "क्रूरदशायां क्रूरः प्रविश्य चान्तर्दशां यदा कुरुते । पुंसां स्यात्सन्देहस्तदारियोगा हि सदैव महान् ॥ रवितनयस्य दशायां क्षितिजस्यांतर्दशा यदा भवति । बहुकालजीविनामपि मरणं निःसंशयं पुंसाम् ॥ क्रूरराशौ स्थितः पापः षष्ठे वा निधनेऽपि वा । तत्स्थेन वारिणा दृष्टः स्वपाके मृत्युदो ग्रहः ॥ यो लग्नाधिपतेः शत्रुर्लग्नस्यांन्तर्दशां गतः । करोत्यकस्मान्मरणं सत्याचार्यः प्रभाषते ॥" एवं क्रूरहीने लग्ने ये जातास्तेषां वर्षाष्टकादूर्ध्वं दर्शितकालादधस्तान्मरणं सम्भवत्येव । ते चापि मृत्युयोगेनानेन मृता इति ज्ञेयाः । यस्मात्तस्यांतर्दशा दर्शितग्रहसम्बन्धिनो कदा भवतीत्यत्रायं नियमः । तस्मादन्याचार्यमतेनैवाष्टाभ्य ऊर्ध्वं दर्शितकालादधस्तान्मरणं सम्भवत्येव तस्मादेतद्दूषणमसम्बद्धं प्रथमम् । अथ द्वितीयस्य दूषणस्यासम्बद्धत्वमुच्यते । अत्र चक्रवर्तित्वयोगं विनापि दीर्घमायुः सम्भवति । अत्रोदाहरणम् । यत्र तात्कालिका ग्रहाः सलग्नाः वृषेऽर्को दश भागान्भुक्त्वा स्थितः एवं मिथुने चंद्रमास्त्रीन्भागान् कुंभे भौमोऽष्टाविंशतिभागान् मेषे बुधः पञ्चदश भागान् सिंहे जीवः पञ्च भागान् मेषे सप्तविंशतिं सत्रिभागाञ्छुक्रः कुम्भे विंशतिभागान्सौरिः धन्विलग्नमन्त्येंऽशे । तद्यथा ।

र.	चं.	मं.	बु.	गु.	शु.	श	ल.
१	२	१०	०			१०	८
१०	३	२८	१५		२७ २०	२०	२९ ५९

ईदृशा ग्रहा अत्र पूर्वप्रदर्शितकर्मणागतानि ग्रहायुर्दायवर्षाणि लिख्यन्ते । वर्षाणि १७ मासाः ५ सूर्यस्य । वर्षाणि २२ मासाः ११ चन्द्रस्य । वर्षाणि १३ मासाः ६ भौमस्य । वर्षाणि ७ मासाः० बुधस्य । वर्षाणि १३ मासाः ६ जीवस्य । वर्षाणि १६ मासाः २ दिनानि २६ घट्यः ३० शुक्रस्य । वर्षाणि १३ मासाः ४ शनेः । वर्षाणि ९ मासाः० लग्नस्य । अथ बृहस्पतेर्वर्षाणां चक्रपातादष्टमभागमपास्य जातानि वर्षाणि १३ मासाः० दिनानि ११ घट्यः १५ । चन्द्रस्य षड्भागमपास्य जातानि वर्षाणि १८ मासाः १ दिनानि ५ । रवेः गुरुर्मित्रमतोऽन्यथान्य इति शुक्रः शत्रुः स चार्कमूलत्रिकोणात्सिंहान्नवमे स्थाने स्थितः तस्मात्तात्कालिकं मित्रीभूतः तेन वृषस्थः समक्षेत्रस्थितस्तेन तस्यायुर्दायः न किंचित्पतति चन्द्रश्च मिथुने मित्रक्षेत्रे स्थितः । तस्यापि यथादर्शितान्येवायुर्दायवर्षाणि । यस्मादुक्तम् । "इन्दोर्बु-

धं देवगुरुं च विद्यात्" अङ्गारकः कुम्भे शत्रुक्षेत्रे स्थितः। यस्मादुक्तम्। "भौमस्य शुक्रः शशिजश्च मित्रम्" इति। शेषान् रिपून् शेषत्वाच्छनैश्चरस्तस्य शत्रुस्तात्कालिकश्चैकगृहे निविष्टत्वाच्छनैश्चरोऽधिशत्रुः किं त्वङ्गारकस्य शत्रुक्षेत्रस्थस्यापि न पतति। यस्मादुक्तम्। "हित्वा वक्रं रिपुगृहगतैर्हीयते स्वत्रिभाग" इति। तस्मादङ्गारकस्य यथागतमेवायुः। "चान्द्रेरनर्का" इति वचनाद्भौमो बुधस्य मित्रम्। तेन तस्य मेषस्थत्वाद्यथागतमेवायुर्बुधस्य। बृहस्पतेरप्यादित्यो मित्रम्। "यस्मादुक्तम्। "गुरोश्च भौमं परिहृत्य सर्वे" इति तस्मात्सिंहस्थस्य बृहस्पतेः यथागतमेवायुः। शुक्रस्य मेषे स च मित्रक्षेत्रे। यस्मादुक्तम्। "भृगुनन्दनस्य त्वर्केन्दुवर्ज्याः सुहृदः प्रदिष्टाः।" तस्मात्तस्यापि यथागतमेवायुः। शनैश्चरस्यापि कुम्भे स्वक्षेत्रे स्थितत्वाद्यथागतमेवायुः। लग्नस्य पातचारहीनत्वात् यथागतमेवायुः। एवमायुर्दायवर्षाणि पृथक्पृथग्लिख्यन्ते। वर्षाणि १७ मासाः ५ सूर्यस्य। वर्षाणि १६ मासः १ दिनानि ५ चन्द्रस्य। वर्षाणि १३ मासाः ६ भौमस्य। वर्षाणि ७ मासाः० बुधस्य। वर्षाणि १२ मासाः ० दिनानि ११ घट्यः १५ गुरोः। वर्षाणि १६ मासौ २ दिनानि २६ घट्यः ३० शुक्रस्य। वर्षाणि १३ मासाः ४ शनेः। वर्षाणि ६ मासाः० लग्नस्य। एवंविधे योगे दशाधिकं वर्षशतमप्यायुः। वर्षादि ११० । १० । १२ । ४५ सम्भवति ११३ मासाः ११। यदा चन्द्रवर्षाणि २२ मासाः ६ तदा सर्वेषां योगः वर्षादिः ११४ । ८ । ७ । ४५। एवंविधे यागे चतुर्दशाधिकं वर्षशतमप्यायुः सम्भवति। केमद्रुमाख्यश्चायं योगः। यस्माद्वक्ष्यति। "हित्वाऽर्कं सुनफानफादुरुधरा स्वांत्योभयस्थैर्ग्रहैः शीतांशोः कथितोऽन्यथात्र बहुभिः केमद्रुमोऽन्यैस्त्वसौ।" तस्मादेवंविधे योगे जातो दीर्घमायुः प्राप्नोति। केमद्रुमत्वाच्च दरिद्रो भवति। वक्ष्यति च "केमद्रुमे मलिनदुःखितनीचनिःस्वाः प्रेष्याः खलाश्च नृपतेरपि वंशजाताः। केवलं दरिद्रा दीर्घायुषो दृश्यन्ते। न केनचित्कस्यचिद्दरिद्रस्यायुःप्रमाणं ज्ञातम्। यथायं दरिद्रो विंशत्यधिकेन वर्षशतेन सपञ्चदिनेन मृतः तस्मात्क्षौद्रमेव दूषणं ज्ञातव्यम्। एवमस्य दूषणस्यासम्बद्धत्वं प्रदर्शितमिति। असम्भाव्यत्वाद्वराहमिहिरकृतमेतच्छालिनीद्वयं न सम्भाव्यते। यच्च दर्शिताचार्यमतेनायुर्दायं त्यक्त्वा सत्यमतायुर्दायमङ्गीकरिष्यत्याचार्यस्तत्र च सत्यमतस्य बहुतराणामाचार्याणां मताङ्गीकरणमेव प्रयोजनम्। यस्मात्पूर्वमेवाचार्यमतेनायुःप्रतिज्ञा व्याख्याता। "जौतिषमागमशास्त्रं विप्रतिपत्तौ नयोग्यमस्माकम्। स्वयमेव विकल्पयितुं किन्तु बहूनां मतं वक्ष्ये॥" अथ कश्चिदाह। ननु योऽयं योगस्त्वया प्रदर्शितः स केमद्रुम एव न भवति। यदाचार्य एव वक्ष्यति। "केन्द्रे शीतकरेऽथवा ग्रहयुते केमद्रुमो नेष्यते' इति। लग्नात्सप्तमस्थः केन्द्रस्थश्चन्द्रमास्तस्मादयं केमद्रुमो न भवति। अत्र च ब्रूमः। अत्र चन्द्रमा न गण्यते यस्माच्चन्द्रमसः सकाशाद्ग्रहेणान्येन योगः

कर्त्तव्य इति । यद्येवं तल्लग्नात्केन्द्रस्थः कथं करोतीत्यत्रोच्यते । चन्द्रलग्नयोस्तुल्यत्वात् । तथा च यवनेश्वरः ।" मूर्तिश्च होरां शशिनं च विद्यात् । "अत्र च गार्गिः । "व्ययार्थकेन्द्रगश्चन्द्राद्विना भानुं न चेद्ग्रहः । कश्चित्स्याद्वा विना चन्द्रं लग्नात्केन्द्रगतोऽथवा योगः केमद्रुमो नाम तदा स्यात्तत्र गर्हितः । भवन्ति निन्दिताचारा दारिद्र्यामयसंयुताः ॥ "इति । तस्माल्लग्नात्सप्तमस्थे चन्द्रमस्यस्य योगस्य केमद्रुमता सिद्धैवेति ॥ ८ ॥

अथ जीवशर्ममतेन सत्याचार्यमतेन चायुर्दायमौपच्छंदसिकेनाह—

स्वमतेन किलाह जीवशर्मा ग्रहदायं परमायुषः स्वरांशम् ।

ग्रहभुक्तनवांशराशितुल्यं बहुसाम्यं समुपैति सत्यवाक्यम् ॥ ९ ॥

स्वमतेनेति ॥ जीवशर्मा नामाचार्यः स्वमतेनात्मीयमतेन परमायुषो विंशत्यधिकस्य वर्षशतस्य सपंचदिनस्य स्वरांशं सप्तमभागं प्रत्येकस्य ग्रहस्यायुर्दायमाह कथयति । किलशब्दस्तथा नामप्रदर्शनार्थः । तद्यथा । परमायुः १२०।०।५ अस्य सप्तभिर्भागमपहृत्यावाप्तं वर्षादि १७ । १ । २२ । ८ । ३४ । यथान्याचार्यैर्नवतिथिविषयेत्येवमादीनि परमोच्चगतानामादित्यादीनां वर्षाणि पठितानि तथैतानि परमायुःस्वरांशवर्षाण्येकैकस्य जीवशर्मपठितानि । "नीचेतोऽर्द्धं ह्रसति" इत्यत्रापि स्थितमेव तत्रार्द्धमेतत् ८ । ६ । २६ । ४ । १७ । एतानि परमनीचस्थस्यैकैकस्य ग्रहस्य एतैः प्राग्वदेव त्रैराशिकं कृत्वैकैकस्य ग्रहस्यायुर्दायः कर्तव्यः । अत्रापि वक्रं विना शत्रुक्षेत्रस्थस्य ग्रहस्य त्र्यंशापहानिः । शुक्रशनैश्चरौ विना भौमं विनास्तंगतस्यार्द्धोपहानिः । सत्रार्द्धत्रिचरणेत्यादिका चक्रपातापहानिः । क्रूरे विलग्ने सार्द्धोदितोदितेति हानिः । एतत्सर्वं जीवशर्मणोऽप्यन्याचार्यैः समानम् । तथा च जीवशर्मा । "सप्तदशै (१७) को (१) द्वियमौ (२२) वसवो (८) वेदाग्नयो (३४) ग्रहेंद्राणाम् । वर्षाण्युच्चस्थानां नीचस्थानामतोऽर्द्धं स्यात् । मध्येऽनुपाततः स्यादानयनं शेषमत्र यत्किंचित् । पिंडायुष इव कार्यं तत्सर्वं गणिततत्त्वज्ञैः ॥" इति अत्रानयनं सुखोपायेन प्रदर्श्यते । "स्वोच्चशुद्धो ग्रहः शोध्यः षड्भादूनो भमंडलात् । तद्भागाः कृध्रिषड्भोगि (८६४१) हता वेदाभ्रसायकैः (५०४) ॥ भक्ता दिनानि यल्लब्धं तदायुर्जीवशर्मजम् । दिनैस्तु त्रिंशता मासा मासेभ्यो रविभिः समाः ॥" न केवलं ग्रहदायं परमायुषः स्वरांशमेतत् तेनोक्तम् । यावत्स्वमतेनेति । अनेनैवं प्रतिपादयति । यथैतन्मया ऋषिकृतेष्वाचार्यकृतेषु वा न केषुचिच्छास्त्रेषु दृष्टमिति । तस्मादस्यायुर्दायस्य जीवशर्मणः स्वमतकरणमेष दोषः । एवं सर्वाचार्यमतेनायुर्दायो व्याख्यातः । अत्राचार्येण परमतमेवोपन्यस्तम् । मयवनमणित्थशक्तिपूर्वैरिति । न च यवनेश्वरकृते शास्त्रे तथाविध आयुर्दायो दृष्टः । यस्माद्यवनेश्वरेणोक्तम् । "आयूंषि राश्यंशकराशियोगात्" इति ।

अत्रोच्यते । यवनेश्वरेण स्फुजिध्वजेनान्यच्छास्त्रं कृतम् । तथा च स्फुजिध्वजः । „गतेन साभ्यर्धशतेन युक्ताऽन्यंकेन केषां न गताब्दसंख्या । कालः शका १०४४ नां स विशोध्यतस्मादतीतवर्षाद्युगवर्षजातम् ॥” एवं स्फुजिध्वजकृतं शककालस्यार्वाग्ज्ञायते । अन्यच्च यवनाचार्यैः पूर्वैः कृतमिति तदर्थं स्फुजिध्वजोऽप्याह । “यवना ऊचुः । ये संग्रहे दिग्जनजातिभेदाः प्रोक्ताः पुराणैः क्रमशो ग्रहस्य । ” तदेतज्ज्ञायते यथा वराहमिहिरेण पूर्वयवनाचार्यमतमेवोपन्यस्तम् अस्माभिस्तन्न दृष्टम् । स्फुजिध्वजकृतमेव दृष्ट्वा पराशरस्यापीयमेव वार्ता । पाराशरीया संहिता केवलमस्माभिर्दृष्टा न जातकम् । श्रूयते स्कंधत्रयमिति पाराशरस्येति तदर्थं वराहमिहिरः शक्तिपूर्वैरित्याह । „चित्रं प्रोज्झ्य पराशरः कथयते दौर्भाग्यदं योषिताम्” इत्येवमादि मयमणित्थयोर्होराशास्त्रे विद्येते । तथा च मयः । “एकोनविंशतिः सूर्यश्चंद्रमाः पंचविंशतिः । तिथिसंख्यः कुजः सौम्यो द्वादशोच्चगतो गुरुः ॥ कुजवद्दैत्यपूज्यस्य वर्षाणामेकविंशतिः । एकोना सूर्यपुत्रस्य परमोच्चगतस्य च ॥ आयुर्दायमिदं प्रोक्तमर्धं नीचगतस्य तु । अंतरे त्वनुपाताच्च कारयेदायसंग्रहम् ॥” तथा च मणित्थः । “नवरूपाः शरयमलास्तिथयोऽर्काः पंचरूपकाः क्रमशः । रूपयमाकृतिसंख्याः सूर्यादीनां स्वतुंगभेष्वब्दाः ॥ नीचेष्वस्माद्दलमन्यत्रानुपाततः कार्यम् । आयुर्दायविधानं होराभुक्तांशराशितुल्यमपि ॥ ”

अथ वराहमिहिरस्य स्वमतायुर्दायो यवनेश्वरसत्यमतानुसारी व्याख्यायते । ग्रहभुक्तनवांशराशितुल्यमिति । यत्र तत्र राशौ यस्मिन्नवांशके ग्रहो व्यवस्थितः स च नवांशको मेषादेरारभ्य यावत्संख्यस्य राशेः संबंधी भवति तावंति वर्षाणि ग्रहः स्वायुर्दायं प्रयच्छति । एतदुक्तं भवति । मेषादेरारभ्य यावतां राशीनां संबंधिनो नवांशका ग्रहेण भुक्ता भवंति तावंति वर्षाणि ग्रहः प्रयच्छतीति । एवं ग्रहभुक्तनवांशराशितुल्यं भवति । यस्मिन्नवांशके वर्तते तस्माद्यद्भुक्तं ग्रहेण तेन सह त्रैराशिकं कृत्वा मासाद्यानयितव्यम् । त्रैराशिककरणं च वक्ष्यति । एवमायुर्दायानयनं च सत्याचार्येणोक्तम् । तथा च तद्वाक्यम् । “राश्यंशकसंयोगादायुरिह समासतो ग्रहा दद्युः । ” एतच्च सत्यवाक्यं बहुसाम्यं समुपैति बहूनामाचार्याणां संमतम् । यथा च यवनेश्वरः । “आयूंषि राश्यंशकचारयोगात् ” इति । अत्र तावत्सत्ययवनेश्वरवाक्यव्याख्याने किंचिद्विप्रतिपन्नं राशेरंशकचारयोगादिति व्याचक्षते । यथा यस्मिन्राशौ ग्रहो वर्तते तत्र तेन यावंतो नवांशका भुक्तास्तावंत्येव वर्षाण्यायुः स ग्रहो ददाति । अत्र च व्याख्याने परमग्रहदायसाध्यमानेन वर्षाणि भवंति । एतच्च व्याख्यानं बादरायणादिभिरंगीकृतम् । तथा च बादरायणः । “ राश्यंशकलागुणिता द्वादशनवभिर्ग्रहस्य भगणेभ्यः द्वादशहृतावशेषेऽब्दमासदिननाडिकाः क्रमशः ॥” इदमाचार्यवराहमिहिरेणा-

विनष्ट एव स्वल्पजातकेऽभिहितमेतदनुसारेण सत्ययवनेश्वरयोर्व्याख्यानं क्रियते। आयूंषि राश्यंशकरचारयोगादिति राशीनामंशका राश्यंशकाः। तेषु चारयोगादिति। यत्र तत्र राशौ मेषांशकस्थो ग्रहो वर्षमेकं प्रयच्छति वृषनवांशकस्थो ग्रहो वर्षद्वयं प्रयच्छति। एवमुक्तरांशकवृद्ध्या वर्षवृद्धिर्यावन्मीनांते द्वादश इति। पूर्वव्याख्यानेन यवनेश्वरसत्यवाक्ययो राशिग्रहणमनर्थकं भवति। अवश्यमेव राश्यंशकैर्भवितव्यमिति ॥ ९ ॥

अथानेनैव व्याख्यानानुसारेणाचार्यः स एवायुर्दायानयनमार्ययाऽऽह—

सत्योक्ते ग्रहमिष्टं लिप्तीकृत्वा शतद्वयेनाप्तम् ।
मण्डलभागविशुद्धेऽब्दाः स्युः शेषात्तु मासाद्याः (१) ॥१०॥

सत्योक्ते इति ॥ सत्योक्ते सत्यमतायुर्दायकरणे तात्कालिकमिष्टमभिप्रेतं ग्रहं लिप्तीकृत्य लिप्तापिंडं कृत्वा तस्य शतद्वयेन भागमपहृत्य यदवाप्तं तदवाप्ताख्यं स्थाप्यम्। अवशेषमधः स्थाप्यम्। अवाप्ते मण्डलभागविशुद्धेऽब्दाः स्युः। मण्डलभागशब्देन द्वादशभाग उच्यन्ते तेनावाप्तस्य द्वादशभिर्भागमपहृत्यावाप्तं त्याज्यम्। यदवशिष्यते तेऽब्दाः स्युस्तावंति वर्षाणि तेन ग्रहेणायुषो दत्तानि भवंति। शेषात्तु मासाद्याः यदवशेषं स्थापितं तस्माद्द्वादशगुणिताच्चैनैव च्छेदेन विभक्तान्मासा लभ्यंते। तच्छेषात्त्रिंशद्गुणिताद्दिनानि। तच्छेषात्षष्ट्या गुणिताद्घटिकाः। पुनरपि षष्टिघ्नात्प्राग्वत् भक्ताच्च विकला लभ्यंते इति। एवमागतं ग्रहस्यायुर्दायो भवति।

तत्रोदाहरणम्। तात्कालिको ग्रहः १। ८। ४५। ० लिप्तापिंडीकृतः २३२५ अस्य शतद्वयेन (२००) भागमपहृत्यावाप्तं ११ जातं अवशेषम् १२५। अवाप्तस्यास्य ११ द्वादशभिर्भागं न प्रयच्छति इति एतदेवावशेषं तस्माद्ग्रहेणैकादश वर्षाणि दत्तानि भवंति। अत्रशेषं १२५ द्वादशभिर्गुणितं जातम् १५०० अस्य शतद्वयेन भागमपहृत्यावाप्तं ७ जातमेवं सप्त मासाः। अथ मासशेषं १०० त्रिंशता (३०) गुणितं जातम् ३००० अस्य शतद्वयेन भागमपहृत्यावाप्तं १५ दिवसाः पंचदश इति। शेषस्याभावात् घटिकाभावः। ए-

---

(१) अत्र युक्तिः—„ग्रहभुक्तनवांशराशितुल्यं बहुसाम्यं समुपैति सत्यवाक्यम्" इति वचनेन यत्र कुत्रापि राशौ मेषनवांशकस्थस्य ग्रहस्यायुःप्रमाणं वर्षमेकम्। वृषनवांशकस्थस्य वर्षद्वयम्। मिथुननवांशस्थस्य वर्षत्रयं,………एवं मीननवांशस्थस्य द्वादशवर्षमितमायुर्भवति। अथ ग्रहनिष्ठनवांशज्ञानार्थमिष्टं ग्रहं लिप्तीकृत्वाऽनुपातो यदि कलाशतद्वयेनैको नवमांशो लभ्यते तदेष्टग्रहकलाभिः किमिति फलं ग्रहभुक्तनवमांशप्रमाणम् $= \frac{\text{ग्रक} \times १}{२००}$ अत्र लब्धौ द्वादशतोऽधिकस्य प्रयोजनाभावाद्द्वादशभिर्भागमपहृत्यावशेषं वर्षप्रमाणं स्यात्। तथा च शतद्वयोद्धृतावशेषान्मासाद्याः साध्या यथा वर्षावशेषं द्वादशभिः सङ्गुण्य स्वच्छेदेन विभज्य फलं मासाः। एवं मासावशेषं त्रिंशता सङ्गुण्य स्वच्छेदेनैव विभज्य फलं दिनानि। दिनावशेषं षष्ट्या सङ्गुण्य स्वच्छेदेन विभज्य फलं घटयः। एवं पलान्यपि साध्यानि। ∴ उपपन्नम्।

वमागतमेवंविधाद्ग्रहाद्वर्षादि । वर्षाणि ११ मासाः ७ दिनानि १५ घटिका० । अथ तदेव राश्यंशकलागुणितादितिन्यायेन प्रदर्श्यते । तद्यथा । राश्यादिग्रहः १ । ८ । ४५ अस्य राशिभागलिप्ताः पृथक्पृथग्द्वादशहताः १२ । ९६ । ५४० अथ भूयो नवाहताः १०८ । ८६४ । ४८६० अत्र लिप्तानामेतासां ४८६० षष्ट्या भागे हृते लब्धम् ८१ अवशेषं० लब्धमिदं घटिकाख्यं ८१ भागेषु ८६४ संयोज्य जातम् ९४५ अस्य त्रिंशता भागे हृते लब्धम् ३१ अवशेषम् १५ एते दिवसाः । अथ लब्धमिदं ३१ राशिष्वेतेषु १०८ संयोज्यं जातम् १३९ अस्य द्वादशभिर्भागे हृते लब्धं ११ शेषम् ७ एते मासाः । लब्धस्यास्य ११ द्वादशभिर्भागं न प्रयच्छतीत्यत एतदेवात्र शेषम् ११ एतानि ग्रहायुर्दायवर्षाणि ११ मासाः ७ दिनानि १५ घट्यः० । एतत्पूर्वकृतायुर्दाये संनिहितमिति । एवं यवनेश्वरसत्याचार्यबादरावणवराहमिहिरैरायुर्दायः प्रदर्शित इति ॥ १० ॥

एवमागतस्यायुर्दायस्य सत्याचार्यमतेनैव कर्मविशेषार्थं वंशस्थेनाह—

स्वतुङ्गवक्रोपगतैस्त्रिसङ्गुणं द्विरुत्तमस्वांशकभत्रिभागगैः ।
इयान्विशेषस्तु भदत्तभाषिते समानमन्यत्प्रथमेऽप्युदीरितम् ॥ ११ ॥

स्वतुंगवक्रेति ॥ स्वतुंगस्थैः स्वोच्चगतैर्ग्रहैः वक्रोपगतैः विपरीतगत्या स्थितश्च यत्स्वदत्तमायुस्तत्रिसंगुणं कार्यम् । द्विरुत्तमेति । उत्तमांशोपगतैः वर्गोत्तमांशस्थितैः स्वांशकस्थितैः स्वनवमभागगतैः स्वभस्थैः स्वराश्युपगतैः स्वत्रिभागगैः स्वद्रेष्काणस्थैः एतैः यद्दत्तमायुः तद्द्विसंगुणं कार्यम् । इयान्विशेष इति । भदत्तशब्देन सत्याचार्योऽभिधीयते यस्मात्तन्मतमिह प्रमाणीक्रियते । पूर्वोक्तविधिना मययवनमणित्थादिमतेनायुर्दायः कृतः । यस्माद्भदत्तभाषिते सत्याचार्यकृते इयानेतावान्विशेषः । यदेतत्स्वतुंगवक्रोपगतैस्त्रिसंगुणमिति तत्सत्योक्तमेव समानमन्यदिति । अन्यद्यच्छेषं तत्प्रथमेऽप्युदीरितम् । प्रथमे मययवनादिमते यदुदीरितमुक्तं तत्समानमत्रापि तत्तुल्यम् । एतदुक्तं भवति । सत्याचार्यमतेनायुर्दायं कृत्वा वक्रवर्ज्यं शत्रुक्षेत्रगतस्य त्र्यंशं पातनीयं शुक्रसौरिवर्ज्यम् अस्तगतस्यार्द्धं पातनीयं सर्वार्धत्रिचरणेत्यादिचक्रपातापहानिः कार्या ॥ ११ ॥

एवं सत्याचार्यमतेन ग्रहायुर्दायमुक्त्वाऽधुना लग्नायुर्दायकरणं क्रूरोदये पापहानिः प्राप्ता तदपवादार्थमिन्द्रवज्रयाऽऽह—

किन्त्वत्र भांशप्रतिमं ददाति वीर्यान्विता राशिसमं च होरा ।
क्रूरोदये योपचयः स नात्र कार्यं च नाब्दैः प्रथमोपदिष्टैः ॥ १२ ॥

किमिति ॥ अत्रास्मिन्सत्यमतायुर्दाये होरा लग्नं भांशप्रतिमं ददाति । एतदुक्तं भवति । मेषादेरारभ्य यावत्संख्योऽस्य राशेः सम्बन्धी नवांशको लग्नेन भुक्तस्तावंति संख्यानि वर्षाणि लग्नायुर्दायो भवति । शेषाद्भागादि-

कान्नवांशकान्त्रैराशिकेन मासाद्यानयितव्यम्। एतदुक्तं भवति। सत्योक्ते ग्रहमिष्टं लिप्तीकृत्वेत्येवं लग्नायुर्दायः कर्तव्यः। एवं कृत्वा यदि वीर्यान्विता होरा भवति। तदा राशिसमानानि राशितुल्यानि वर्षाणि प्रयच्छतीति। "होरास्वामिगुरुज्ञवीक्षितयुता नान्यैः" इति न्यायेन यदि वीर्यान्विता बलवती होरा लग्नं भवति तदा राशिसमं ददाति तत्तुल्यानि वर्षाणि प्रयच्छति। भागादिकान्त्रैराशिकेन मासाद्यानयितव्यं कथमुच्यते। भागाश्च लिप्तापिंडीकृत्य द्वादशभिः संगुण्याष्टादशभिः शतैः भागमपहृत्यावाप्तं मासाः। अवशेषं त्रिंशता संगुण्य तेनैवच्छेदेन भागमपहृत्यावाप्तं दिवसाः। तदेव शेषं षष्ट्या संगुण्य तथैव घटिकाः। पुनरपि शेषं षष्ट्या संगुण्य तथैव चषकाः। लब्धं मासादि तत्रैव योजयेदेवं लग्नायुर्दायो भवति। वीर्यान्वितस्य लग्नस्य यत्कर्म तद्वीर्यवर्जितस्य च न कर्तव्यम्। अत्र च बादरायणः। "होरादायोऽप्येवं बलयुक्तान्यानि राशितुल्यानि। वर्षाणि संप्रयच्छत्यनुपाताच्चांशकादिफलम्॥" एतच्चाचार्यवराहमिहिरेण स्वल्पजातकेऽविनष्टयैवाभिहितम्। क्रूरोदय इति। मययवनादिमतायुर्दाये क्रूरोदये क्रूरे लग्नगते "सार्द्धोदितोदितनवांशहतात्समस्तात्" इति न्यायेन यदायुषोपचयः क्रियते तदत्रास्मिन्सत्यमतायुर्दाये न कर्तव्यम् अन्यत्सर्वं कर्तव्यम्। कार्यं च नाब्दैरिति प्रथमोपदिष्टैः पूर्वकथितैरब्दैः नवतिथिविषयेति येऽब्दा यवनबादरायणाचार्यमन पठिता जीवशर्ममतेन च ग्रहदायं परमायुषः स्वरांशमिति तैरब्दैस्त्रैराशिकमुक्तं तदिह न सम्भवति। यथाऽऽदित्यस्य द्वादशकानामंशकानामेकोनविंशत्यब्दा भवन्ति तदैकस्मिन्नंशके किमिति सत्यायुर्दाये न कर्तव्यम् १२

अथ मयादिमतमुपन्यस्य जीवशर्ममतं चोपन्यस्य सत्यमतस्यैवाङ्गीकरणमिन्द्रवज्रयाऽऽह—

सत्योपदेशो वरमत्र किन्तु कुर्वन्त्ययोग्यं बहुवर्गणाभिः।
आचार्यकत्वं च बहुघ्नतायामेकं तु यद्भूरि तदेव कार्यम् ॥ १३ ॥

सत्योपदेश इति॥ अत्रास्मिन्मतत्रये सत्योपदेशो वरं श्रेष्ठ इत्यर्थः। किन्तु तदप्यन्ते बहुवर्गणाभिः बह्वीभिः गुणनाभिरयोग्यं कुर्वन्ति विनाशयन्ति। कास्ताः गुणनाः। स्वतुङ्गवक्रोपगतैस्त्रिसङ्गुणमित्यादिकाः। तत्र यदि स्वगृहे ग्रहो भवति तदा द्विगुणमायुः कुर्वन्ति। स एव स्वगृहांशके यदि भवति तदा भूयोऽपि द्विगुणं कुर्वन्ति। स एव स्वद्रेष्काणे यदा भवति तदा भूयोऽपि द्विगुणं वर्गोत्तमांशे स एव वक्री यदि भवति तदा भूयस्त्रिगुणं कुर्वन्ति। स एव स्वोच्चस्थो भवति तदा भूयोऽपि त्रिगुणं कुर्वन्ति। एवमनवस्था। अनेनानवस्थाप्रसङ्गेन सत्योक्तमप्यायुर्दायमयुक्तं बहुवर्गणाभिः कुर्वन्ति। तथा च मयः। "वर्गोत्तमे स्वराशौ द्रेष्काणे स्वे नवांशके द्विगुणम्। वक्रोच्चगते त्रिगुणं द्विगुणं कार्यं यथासंख्यम्॥" तथा

च सारावल्याम् ।" बहुताडनसम्प्राप्तौ यां करोत्येकवर्गणाम् । वराहमिहिराचार्यः सा न दृष्टा चिरन्तनैः" इति । एतदप्ययुक्तम् । तदाऽत्र किं कार्यमित्याह । "आचार्यकत्वं तु बहुघ्नतायाम्" इति । एतदाचार्यकत्वमत्रागमः । बहुघ्नतायां प्राप्तायामेकं तु यद्भूरि बहुतरं गुणनं तदेव कार्यमिति । बहुषु गुणनासु प्राप्तास्वेकैव क्रियते इति । बहुवारं यत्र द्विगुणं प्राप्तं तत्र सकृदेव द्विगुणमायुः कर्तव्यम् । यत्र द्विगुणत्वं त्रिगुणत्वं च प्राप्तं तत्र सकृदेव त्रिगुणं कर्तव्यम् । यत्र वारद्वयं त्रिगुणत्वं तत्र सकृदेव त्रिगुणं कर्तव्यम् । "एकं तु यद्भूरि तदेव कार्यम्" इति वचनात् । स्वल्पजातकेऽप्युक्तमाचार्येण । "वर्गोत्तमे स्वद्रेष्काणे स्वनवांशके सकृद्द्विगुणम् । वक्रोच्चयोस्त्रिगुणितं द्वित्रिगुणत्वे सकृत्त्रिगुणम् ॥" इति । चक्रपातं वर्जयित्वा बहुवर्गणान्यायेनैतदेव कर्म शत्रुक्षेत्रस्थो नीचस्थश्च यदा ग्रहो भवति अस्तं गतो वा तदा सकृदेवापहानिः कार्या । नीचेऽतोऽर्द्धं ह्रसतीत्यत्रापि अनुवर्तनीयम् । उक्तं च स्वल्पजातके । "शत्रुक्षेत्रे त्र्यंशं नीचेऽर्द्धं सूर्यलुप्तकिरणाश्च । क्षपयन्ति स्वाद्दायान्नास्तं यातौ रविजशुक्रौ ॥"इति । एवं कृतस्य सत्याचार्यमतस्य स्पष्टता भवतीत्याचार्यस्य मतम् । यत्रापहानिः प्राप्ता तत्र सकृदेवापहानिं कृत्वा सकृदपि गुणना कार्या । किं त्वपहानौ कर्तव्यायां चक्रपातापहानिं कृत्वा ततः शत्रुक्षेत्रस्थस्यापहानिः सकृदेव कर्तव्या ततः सकृदेव गुणना कार्या । अत्र च भगवान्गार्गिः । "राशितुल्यांशसंख्यानि ग्रहोऽब्दानि प्रयच्छति । लग्नश्च सबलोऽन्यानि भुक्तराशिसमानि तु ॥ मासाद्यानयनं कार्यमनुपातादतः परम् । सर्वार्द्धत्रिचतुर्थांशान्वामं पञ्च चतुः समित् ॥ हरन्ति पापाः स्वाद्दायात्तदर्धमितरे ग्रहाः । व्ययाच्चक्रापहानिस्तु कथितेयं तथा ध्रुवम् ॥ एकस्त्वेकर्क्षगेष्वेव करोति बलवान्ग्रहः । शत्रुक्षेत्रगतस्त्र्यंशं नीचेऽर्द्धं सूर्यगस्तथा ॥ हन्ति स्वाद्दायाद्रविगौ न सितादित्यनन्दनौ । न चावनिसुतश्चांशं शत्रुक्षेत्रगतस्तथा ॥ ध्रुवापहानिः कर्तव्या ततोऽन्यासु बहुष्वपि । प्राप्तास्वेकैव कर्तव्या या स्यात्तासु महत्तरा ॥ ततोऽपि गुणना कार्याऽप्येकैव महती सकृत् । द्वाभ्यां वर्गोत्तमे स्वांशे स्वद्रेष्काणे स्वके ग्रहे ॥ त्रिभिर्वक्रगतस्याथ स्वोच्चराशिगतस्य च । ग्रहदायो भवत्येवं शोध्यक्षेपकृतस्तु यः ॥" अत्र यद्यप्याचार्येणांशायुः प्रमाणीकृतं तथापि लग्नो यदि सम्यग्बली भवति तदांशायुः कर्तव्यम् । अथार्को बलवांस्तदा पिण्डायुः । तथा च मणित्थः । "विलग्नेऽतिबलोपेते शुभदृष्टेऽशसम्भवः । रवौ पिण्डोद्भवं कुर्यादिति ब्रूयुश्चिरन्तनाः ॥" तथा च सारावल्याम् । "अंशोद्भवं विलग्नात्पिण्डयं भानोर्निसर्गजं चन्द्रात्" इति । अन्येऽप्येवमाहुः । यथा अंशायुःपिण्डायुषी द्वे अपि कार्ये । द्वाभ्यामपि दशान्तर्दशाविभागपरिकल्पना कार्या । तत्र यदल्पं तस्यान्तिममन्तर्दशा सैव यद्यधिकस्य तत्कालं वर्तते तदाधिकमायुर्जीवति । शत्रुदशा चेत्तदा

तत्रैव मरणं मित्रदशाचेत्तदापि जीवति मध्यमदशा चेत्तदा पीडा भवति ततोऽपि जीवति । अस्माकं सत्याचार्यमतमभिमतमिति ॥ १३ ॥

अथ यस्मिन्योगे जातस्यायुःप्रमाणं न ज्ञायते तद्योगज्ञानं पुष्पिताग्रयाऽह—

गुरुशशिसहिते कुलीरलग्ने शशितनये भृगुजे च केन्द्रयाते ।
भवरिपुसहजोपगैश्च शेषैरमितमिहायुरनुक्रमाद्विना स्यात् ॥ १४ ॥

इति श्रीवराहमिहिराचार्यप्रणीते बृहज्जातके आ-
युर्दायाध्यायः सप्तमः(१) ॥ ७ ॥

(१) अत्र विशेषः—"नक्षत्रायुः कलौ युगे" इति प्राचीनवचनान्नक्षत्रायुषः प्राधान्यात्सुजनोपकारार्थं संक्षेपेण नक्षत्रायुरानयनं प्रदर्श्यते:—

नक्षत्रस्य प्रथमचरणादौ जातानां विंशत्यधिकशतं परमायुर्भवति। तथा द्वितीयचरणादौ समुत्पन्नानां वर्षशतमायुर्भवति । एवं तृतीयचरणादौ जन्मवतामशीतिवर्षमितमायुर्भवति । चतुर्थचरणादौ जतानाञ्च षष्टिवर्षमितमायुर्भवति । तथा च गौरीजातकोक्तं पद्यम्—

"प्रथमांशकजातनां परमायुः प्रकीर्तितम् ।
द्वितीयांशकजातानां शतञ्च परिकीर्तितम् ॥
समाशीतिस्तृतीयांशे वर्षषष्टिश्चतुर्थके ॥" इति॥

एवं प्रथमचरणादेर्द्वितीयचरणादौ परमायुःषडंशसमोऽपचयो दृश्यते । तावानेव द्वितीयचरणादेस्तृतीयचरणादौ । तथा तृतीयचरणादेश्चतुर्थचरणादावपि परमायुःषडंशतुल्य एवापचयः स्यादतो मध्ये भयातप्रमाणतोऽनुपातेनेष्टायुः साध्यम् । तत्र च भभोगमानं स्थूलं षष्टिमितं प्रकल्प्यानुपातो—यदि पञ्चदशघटीमितेन भयातप्रमाणेन परमायुःषडंशतुल्योपचयो भवति तदेष्टभयातघटीप्रमाणेन कियानिति $\frac{१२० \times भया}{६ \times १५} = \frac{१२० \times भया}{९०}$ लब्धमपचयमानम् । एतेन हीनं परमायुःप्रमाणमवशिष्टमिष्टस्पष्टमायुः स्यादतोऽत्र गौरीजातकोक्तपद्ये—

"परमायुः प्रमाणेन गुणयेद् गतनाडिकाः ।
नक्षत्रस्य हरेद्भागं नवत्यासं विशोधयेत् ॥
परमायुषि पुंसश्च शेषमायुः स्फुटं भवेत् ।
अतोऽनुपाततः कार्या ग्रहस्य च दशास्तथा ॥" इति ॥

अस्यार्थः—नक्षत्रस्य (जन्मनक्षत्रस्य) गतनाडिकाः (भयातघटिकाः) परमायुःप्रमाणेन (विंशत्यधिकतेन) गुणयेत् (गणक इति शेषः) नवत्या भागं हरेत्, आप्तं (लब्धं) परमायुषि विंशत्यधिकशतमिते) विशोधयेत्, शेषं पुंसः (पुरुषस्य) स्फुटमायुर्भवेत् । तथाऽस्मादनुपाततो ग्रहस्य दशाः कार्या (गणकेनेति शेषः)

अत्रोदाहरणम्—कस्यचिज्जन्मसमये भयातघटीप्रमाणम् = २० । १५ । तत उपरोक्तपद्यानुसारेण परमायुःप्रमाणम् = १२०, भयातघटीभिर्गुणितम् २४०० । १८०० । सवर्णिते जातम् = २४३० । ० नवत्या विभाजिते लब्धं वर्षप्रमाणम् २७ । ० इदं परमायुःप्रमाणाद्विशोध्य जातम् १२०-२७ = ९३ इष्टायुर्वर्षमानम् । इति ।

गुर्विति ॥ कुलीरलग्ने कर्कटोदये गुरुशशिसहिते जीवचंद्रयुक्ते तथा शशितनये बुधे भृगुजे च शुक्रे केंद्रयाते कंटकगते शेषैः परिशिष्टैः रविभौमसौरैः भवरिपुसहजोपगतैः भवस्थानमेकादशं रिपुस्थानं षष्ठं सहजस्थानं तृतीयमेतेषु भवरिपुसहजेषु उपगतैः स्थितैः इहास्मिन्योगे जातस्यानुक्रमाद्विना गणितकर्मांतरेणापि विनाऽमितमपरिमितायुः स्याद्भवेत् । एतदुक्तं भवति । यदा कर्कलग्नं भवति तत्रैव चंद्रजीवौ व्यवस्थितौ भवतः । बुधशुक्रौ सहितौ पृथक्स्थौ वा लग्नचतुर्थसप्तमदशमस्थानानामन्यतमे यथासंभवं भवतः । परिशेषाः आदित्यांगारकशनैश्चराः पृथक्सहिता वा यथासंभवमेकादशषष्ठतृतीयगाः भवंति तदा ईदृग्योगे यो जातः तस्यामितप्रमाणमायुर्भवति । अनुक्रमाद्गणितागतं विनैव अयमर्थः । एवंविधे योगे दृष्टे आयुर्दायगणना न कर्तव्या यस्मात्तस्यासंभव इति । अतोऽन्यथाजातस्य यथागतेनायुषाऽवश्यमेव भवितव्यम् । नायुःपिण्डस्यार्वाक्तस्य मृत्युर्भवति न चायुःपिण्डमतिक्रम्य तेन जीवितव्यमिति । यस्मिन्योगे जातस्यानाचारस्यैवायुषो ध्वंसो भवति इति । तथा च स्मृतिषूक्तम् । पारदारमनायुष्यमित्येवमादिकैर्दोषैर्न जीवति । एतद्योगे जातस्यायुर्वेदोक्तैर्विधिसेवितैरसायनैः प्रयोगैर्यथाभिहितैर्दीर्घायुरवाप्नोतीति ॥ १४ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां बृहज्जातकविवृतावायुर्दायाध्यायः सप्तमः ॥ ७॥

अथ दशान्तर्दशाध्यायः ८ ।

अथातो दशांतर्दशाध्यायो व्याख्यायते । परिज्ञातसमस्तायुषः पुरुषस्य जीविताभ्यन्तरे स्थितयोः सुखदुःखयोः परिच्छेदः क्रियते । तत्र च शोध्यक्षेपविशुद्धमायुर्यावत्प्रमाणं येन ग्रहेण दत्तं तावत्प्रमाणैव तस्य संबंधिनी दशा भवति । तत्र दशाक्रमो न ज्ञायते तज्ज्ञानं मालिन्याह—

उदयरविशशाङ्कप्राणिकेन्द्रादिसंस्थाः
प्रथमवयसि मध्येऽन्त्ये च दद्युः फलानि ।
न हि न फलविपाकः केन्द्रसंस्थाद्यभावे
भवति हि फलपक्तिःपूर्वपापोक्तिमेऽपि ॥ १ ॥

उदयेति ॥ उदयो लग्नं तनुः रविरादित्य आत्मा शशाङ्कश्चन्द्रो मनः एषामुदयरविशशाङ्कानां मध्याद्यः प्राणी बलवान्स्तद्बलवशात्तस्य सम्बन्धिनो प्रथमा दशा भवति प्राधान्याद्देहवताम् । तथा च यवनेश्वरः । "निशाकरादित्यविलग्नमध्ये तत्कालयोगादधिकं बलं यः । बिभर्ति तस्यादि-

दशेष्यते सा शेषास्ततः शेषबलक्रमेण ॥" इति। उदयश्च रविश्च शशांकश्चोदयरविशशांकाः उदयरविशशांकानां प्राणी उदयरविशशांकप्राणी उदयरविशशांकप्राणी च केन्द्रादिसंस्थाश्चोदयरविशशांकप्राणिकेन्द्रादिसंस्थाः एवमेषां मध्याद्येन प्रथमा दशा दत्ता तस्यैव केन्द्रादिसंस्थाः केन्द्रपणफरापोक्लिमेषु स्थिता ग्रहाः वीर्योपचयक्रमेण दशा दद्युः। एवं लग्नार्कशशांकानां मध्यादेकस्य बलवतो दशा आदौ परिकल्प्या। ततस्तस्य केन्द्रस्थास्तेषां दशाः परिकल्प्याः। तैः केन्द्रस्थैः प्रथमवयसि फलं दत्तं भवति। यदुक्तम्। "प्रथमवयसि मध्येऽन्त्ये च दद्युः फलानि" इति तथा च यवनेश्वरः। "पूर्वं तु केन्द्रोपगताः फलंति मध्ये वयः पाणफरं निविष्टाः। आपोक्लिमस्थाः फलदा वयोंऽत्ये यथाबलं स्वं समुपैति पूर्वम् ॥" अथ यदि केन्द्रस्था ग्रहा न भवंति तदा कः प्रथमे वयसि फलं प्रयच्छतीत्याह। न हि न फलविपाक इत्यादि। केन्द्रस्थाद्यभावे केन्द्रस्थानां ग्रहाणामभावे असंभवे सति प्रथमे वयसि यः फलविपाकः स न हि न। यतो द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः। पणफरस्थानामप्यभावे मध्ये वयसि फलविपाको न हि न। आपोक्लिमस्थानामभावेऽन्त्ये वयसि फलविपाको न हि न। एतदुक्तं भवति। यदा केन्द्रस्था ग्रहा न भवन्ति तदा पणफरस्थाः पूर्वं फलं प्रयच्छन्ति तत आपोक्लिमस्थाः। अथ केन्द्रस्थाः पणफरस्थाश्च न भवंति तदा सर्वस्मिन्नेव वयसि आपोक्लिमस्थाः फलं प्रयच्छंति। यत उक्तम्।" भवति हि फलपक्तिः पूर्वमापोक्लिमेऽपि" इति। एवमापोक्लिमस्थानामभावे प्रथमं केन्द्रस्थाः फलं प्रयच्छिंति ततः पणफरस्थाः। यदा आपोक्लिमस्था न भवंति न च वणफरस्थास्तदा सर्वस्मिन्नेव वयसि केन्द्रस्थाः फलं प्रयच्छंति। एतदुक्तं भवति। "लग्नार्कशशांकानां यो बलवांस्तद्दशा भवेत्प्रथमा" प्रथमां दशां कल्पयित्वा ततस्तत्केन्द्रगानां सर्वेषां कल्पनीयाः। तेषां परिकल्प्य पणफरस्थानां परिकल्पनीयास्ततःपरमापोक्लिमस्थानां केन्द्रस्थानामभावे प्रथमं दशापतेरनंतरं पणफरस्थानां कल्पनीयास्ततः आपोक्लिमस्थानां केन्द्रस्थानामभावे पणफरस्थानामभावे आपोक्लिमस्थानामेव कल्पनीयाः। अथ केन्द्रस्था भवंति पणफरस्था न भवंति आपोक्लिमस्था एव भवंति तदा केन्द्रस्थानां कल्पयित्वा आपोक्लिमस्थानामेव कल्पनीयाः। अथ केन्द्रस्था एव केवलं भवन्ति तदा तेषामेव कल्पनीयाः। अथ पणफरस्था एव भवंति तदा पणफरस्थानामेव कल्पनीयाः अथापोक्लिमस्था भवंति तदा तेषामेव कल्पनीयाः। तथा च स्वल्पजातके उक्तम्—

"लग्नार्कशशांकानां यो बलवांस्तद्दशा भवेत् प्रथमा।
तत्केन्द्र पणफरापोक्लिमोपगानां बलाच्छेषाः ॥"॥ १ ॥

अथ दशाकालप्रमाणं केन्द्रस्थानानामपि दशाक्रमज्ञानमिंद्रवज्रयाह—

आयुः कृतं येन हि यत्तदेव कल्प्या दशा सा प्रबलस्य पूर्वम्।

साम्ये बहूनां बहुवर्षदस्य तेषां च साम्ये प्रथमोदितस्य ॥ २ ॥

आयुः कृतमिति ॥ शोध्यक्षेपविशुद्धमायुर्यावद्वर्षप्रमाणं येन ग्रहेण दत्तं तदेव तस्य ग्रहस्य संबंधिनी दशा कल्प्या परिकल्पनीया। तत्र लग्नार्कशशांकानां यो बलवांस्तद्दशा भवेत्प्रथमेति न्यायेन तद्दशां प्रथमं कल्पयित्वा ततस्तत्केन्द्रगानां मध्यात्सैव दशा प्रबलस्यातिबलस्य पूर्वं प्रथमं कल्प्या। अनंतरं तस्मादूनबलस्य एवं क्रमेण यथा ऊनबला भवंति तथा पश्चात्तदीयदशाः कल्पनीयाः। एवं केन्द्रस्थानां दशाः परिकल्प्याः। पणफरस्थानाम्। पणफरस्थानाम् अनेनैव क्रमेण परिकल्प्याः। तत आपोक्लिमस्थानाम् अनेनैव क्रमेणेति। साम्ये बहूनामिमिति। केन्द्रस्थानां बहूनां ग्रहाणां बलसाम्ये सति बहुवर्षदस्य बहूनि वर्षाणि येन दत्तानि तस्य प्रथमं दशा परिकल्प्या। नन्वत्र कथं ग्रहाणां बलसाम्यं भवति। यदि द्वावपि सुहृत्त्रिकोणोच्चगतौ भवतस्तदा नैसर्गिकेण बलेन योऽधिकः स एव बली स्यात्। अस्त्वेतत्। किंतु स्थानदिक्चेष्टाकालबलग्रहदर्शनादिबलानि यावद्गणितविधिनैकीक्रियंते तावद्बलसाम्यं भवति। ग्रहाणां यथा सामान्येनोदाहरणम्। यदि शनैश्चरो बलत्रयेण संयुक्तो भवति भौमो बलद्वयेन तदा तत्र भौमस्य निसर्गबलत्वाद्बलसाम्यं भवति। एवं सर्वेषामपि ज्ञेयम्। तेषां च साम्ये प्रथमोदितस्येति। तेषां वर्षाणां साम्ये वर्षमानतुल्येऽपि प्रथमोदितस्य दशा परिकल्प्या। प्रथममादावर्कमंडलाद्य उदित उद्गतस्तस्य यदा बलसाम्यं भवति तदा बहुवर्षदेऽपि ग्रहे स्थिते बलाधिकस्यैव पूर्वं दशा परिकल्प्या। तेषां च बलसाम्ये प्रथमोदितस्येत्यत्र द्विविध उदयः। प्रत्यहं चक्रभ्रमवशादेकः आदित्यविप्रकर्षेणापरः। तत्रेहादित्यविप्रकर्षेण उदयो गणितस्कंधोक्तकालांशकवशाज्ज्ञेयः। अत्र च भगवान् गार्गिः।

"बली लग्नेंदुसूर्याणां दशामाद्यां प्रयच्छति।
तस्मात्ततः पयच्छंति केन्द्रादिस्थाः क्रमेण तु।
तत्रापि बलिनः पूर्वं तत्साम्ये बहुदायकः।
तत्साम्येऽपि प्रयच्छन्ति ये पूर्वं रविविच्युताः॥" ॥ २ ॥

एवं दशाव्यवस्थायां प्राप्तायामंतर्दशापाकग्रहज्ञानं वसंततिलकेनाह—

एकर्क्षगोऽर्द्धमपहृत्य ददाति तु स्वं त्र्यंशं त्रिकोणगृहगः स्मरगः स्वरांशम्।
पादं फलस्य चतुरस्रगतः सहोरास्त्वेवं परस्परगताः परिपाचयन्ति ॥ ३ ॥

एकर्क्षगोऽर्द्धमिति ॥ दशापतिना सहैकर्क्षगो ग्रहः एकस्मिन्राशौ व्यवस्थितः दशापतिदत्तान्तर्दशाकालस्य यदर्द्धं तदपहृत्य स्वैरात्मीयैर्दशागुणैः परिपाचयति। त्र्यंशमिति। त्र्यंशं त्रिकोणगृहगः दशापतेस्त्रिकोणगृहगो नवपंचमस्थानयोरन्यतमस्थितो दशापतिदत्तांतर्दशाकालात्त्र्यंशं तृतीयभागमपहृत्य स्वैरात्मीयैर्दशागुणैः परिपाचयति। स्मरगः स्वरांशमिति। द-

शापतेः स्मरगः सप्तमस्थानस्थः दशापतिदत्तांतर्दशाकालात्स्वरांशं सप्तमभागमपहृत्य स्वैर्दशागुणैः परिपाचयति। पादं फलस्येति। चतुरस्रगोऽष्टमचतुर्थस्थानस्थो दशापतिदत्तांतर्दशाकालात्पादं चतुर्थभागमपहृत्य स्वैर्दशागुणैः परिपाचयति। सहोरा, होरा लग्नं तथा सहिताः परस्परमन्योन्यमनेन प्रकारेण व्यवस्थिताः स्वैः स्वैर्दशागुणैः परिपाचयन्ति। एतदुक्तं भवति। यथा दशापतेः सकाशादेकर्क्षादिस्थो ग्रहो यथास्वं पठितमंशं परिपाचयति। तथा लग्नमपि पाचयति। अत्र दशापतेः प्रथममंशपरिकल्पनां कृत्वा पश्चादेकर्क्षादिस्थितानां कर्तव्याः। यस्माद्दशापतेर्यो भाग आगच्छति तदनुसारेणार्द्धादयो भागाः परिशेषाणां भवंति। अथैकस्मिँस्थाने यदा बहवो ग्रहा भवंति तदा तेषां मध्ये यो बलवान्स एवैकः परिपाचयति। नान्ये। कथमेतदवगम्यते। उच्यते। एकवचननिर्देशात् "एकर्क्षगोऽर्धमपहृत्य ददाति तु स्वम्" इत्याद्येकवचनात्। न केवलं मिहिराचार्येणैकवचननिर्देशः कृतो यावत्स्वल्पजातकेऽपि तथा चोक्तम् "एकर्क्षगोऽर्द्धं त्र्यंशं त्रिकोणयोः सप्तमे तु सप्तांशम्। चतुरस्रयोस्तु पादं पाचयति गतो ग्रहः स्वगुणैः" इति न केवलं यावद्गर्गादीनामप्येकवचननिर्देशोस्ति। तथा च भगवान्गार्गिः। "एकर्क्षे ऽवस्थितश्चार्द्धं त्रिभागं तु त्रिकोणगः। सप्तमस्थः स्वरांशं तु पादं तु चतुरस्रगः॥ लग्नेन सहिताः सर्वे ह्यन्योन्यफलदायकाः।" यवनेश्वरश्चाप्येवम्। "कालोऽर्धभागैकगृहाश्रितस्य तदर्धभागं लभते चतुर्थे। त्रिभागभागो च त्रिकोणसंस्थस्तदर्धभाक्स्याच्च पृथक् त्रिकोणे॥ स्यात्सप्तमे सप्तमभागभागी स्थितो ग्रहश्चारवशाद्ग्रहस्य।" एवं सर्वत्रैकवचननिर्देशः। तस्मादेवं ज्ञायते। यत एक एवांशहारो भवति न सर्वं इति। तथा च सत्यः। "अर्धं तृतीयमर्धात्तथार्द्धं स्वाच्च सप्तमं भागम्। एकर्क्षनवपंचमचतुर्थनिधनाद्यसप्तानाम्॥ दद्युर्ग्रहा ग्रहाणां स्वदशास्वंतर्दशाख्यानाम्। फलकालान्मिश्रविविधं क्रमेण भेद्याश्च तेऽप्येवम्॥ एकर्क्षगेषु बलवान्भागहरो मित्रतो रिपोर्वापि। मित्रे च पुष्टफलं तस्मिन्काले रिपुनैवम्॥" तथा च यमः। "एकर्क्षोपगतानां यो भवति बलाधिको विशेषेण। एकः स एव हर्ता नान्ये तत्र स्थिता विहगाः॥" इति। लग्नेऽपि यत्रांशापहारित्वं प्राप्तं तत्र च लग्ने यदा ग्रहः स्थितो भवति तदा लग्नग्रहयोर्यो बलवान्स एवैकः पठितमंशमपहरति नेतर इति अन्ये सर्वेषामेकादिराशिगानामंतर्दशाभागमिच्छंति। अन्ये पुनः एकमेव भागं गृहीत्वा तद्भागस्यैकर्क्षगानां भागीकृत्य तद्भागमिच्छंति॥ ३॥

अथ दशापरिकल्पनाज्ञानमिन्द्रवज्रयाह—

स्थानान्यथैतानि सवर्णयित्वा सर्वाण्यधश्छेदविवर्जितानि।

दशाब्दपिण्डे गुणका यथाशं छेदस्तदैक्येन दशाप्रभेदः(१) ॥४॥

स्थानानीति ॥ अर्द्धादिका भागाः स्थानशब्देनोच्यन्ते । तेषामर्द्धादिकानां भागानां सवर्णना कार्या । सदृशच्छेदेन सादृश्यमुत्पाद्य ततस्तानि सर्वाणि स्थानानि अधश्छेदैः विवर्जितानि कार्याणि । छेदानपास्य इत्यर्थः । उपरिस्थिता राशयो यथासंभवं प्रत्यंशं गुणकारा भवन्ति । छेदस्तदैक्येन तेषां राशीनामैक्येन संयोगेन छेदो भागहारो भवति । कस्मिन् गुणकारा भागहारा इत्याह । दशाब्दपिण्डे दशावर्षसमूहे । तेनैतदुक्तं भवति । दशाब्दान् पृथक्पृथग्गुणकारैः संगुण्य छेदेन विभज्यावाप्तं वर्षाद्यंतर्दशा भवति । तद्यथोदाहरणम् । दशापतिनैव केवलं कश्चिद्ग्रहः स्थितः अन्य-स्थानेषु न कश्चित् स्थितस्तदा स एवापहारी । तत्र दशापतेः रूपस्यैकस्यैवाधोरूपमेकं न्यसेत् । एवमर्द्धहारस्य रूपस्याधोरूपद्वयं न्यासः $\frac{1}{1}|\frac{1}{2}|$ परस्परच्छेदगुणावेतौ राशी कर्त्तव्यौ कृतौ $\frac{2}{2}|\frac{1}{2}$ एतौ समच्छेदीभूतौ छेदहीनौ २।१ एतौ गुणकारौ, अनयोर्योगः जातः ३ एष भागहारः । अत्र दशापतदित्तायुर्दायः ३।०।०।०। एतद्द्वाभ्यां संगुण्य त्रिभिर्विभज्यावाप्तं फलम् २ इयं मूलदशापतेरंतर्दशा । अथ पुनरेव, मूलदशापतिवर्षादि ३ वर्षाणि० मासाः,० दिनानि,० घट्यः एकेन संगुण्य त्रिभिर्विभज्यावाप्तं फलं वर्षादि १ वर्षाणि० मासाः दिनानि० घट्यः इयं दशापतिना सहैकरा-

---

(१) अत्रोपपत्तिः—"एकर्क्षगोर्द्धमपहृत्य ददाति तु स्वम्" इत्यादि पद्यानुसारेण दशापतिना सहकर्क्षगो ग्रहो दशापतिदत्तान्तर्दशाकालस्यार्द्धपाचको भवति । तथा दशापतेस्त्रिकोणगतो ग्रहस्तद्दत्तान्तर्दशाकालस्य तृतीयांशपाचको भवति । एवं चतुरस्रगतग्रहश्चतुर्थांशपाचको भवति । सप्तमस्थस्तु सप्तमांशपाचको भवति । तत्र प्रथमं दशापतेरंशपरिकल्पनां कृत्वाऽनन्तरमेकर्क्षादिस्थितानां ग्रहाणां कार्याः । यतो दशापतेर्यो भागः समागच्छति तदनुसारेणैवार्द्धादयो विभागा एकर्क्षगादीनां भवन्ति । अतः सर्वेषामंशानां योगं कृत्वाऽनुपातेन पृथक् पृथग् ग्रहाणामन्तर्दशामानानि साध्यानि तद्यथा—-यदि सर्वांशयोगेन मूलदशापतिवर्षप्रमाणं लभ्यते तदा पृथक् पृथगंशेन किमिति पृथक् २ ग्रहाणामन्तर्दशामानानि स्युः ।

अत्र "योगोऽन्तरं तुल्यहरांशकानाम्" इति पाटीगणितनियमात् सर्वेषां सच्छेदांशानां सवर्णनं कृत्वैव योगोऽन्तरं वा भवति । तत्र च कृते सवर्णने सर्वेषामंशानामधस्तुल्यो हरो जायते तथा तद्योगे कृतेऽपि सर्वांशयोगस्याधः स एव हरो भवति । यथा कृते समच्छेदे पृथक् २ सच्छेदांशाः $\frac{\text{अं}}{\text{ह}}\ \frac{\text{अं}^{1}}{\text{ह}}\ \frac{\text{अं}^{2}}{\text{ह}}$ .... एषां योगः $= \frac{\text{सर्वांशयो}}{\text{ह}}$ । एतेन योगेन यदि मूलदशामानं लभ्यते तदा $\frac{\text{अं}}{\text{ह}}$, अनेन किमिति लब्धं तत्सम्बन्धिदशामानस्वरूपं—

$$\frac{\text{मूदसा} \times \text{अं}}{\frac{\text{सर्वांशयो} \times \text{ह}}{\text{ह}}} = \frac{\text{मूदशा} \times \text{अं}}{\text{सर्वांशयो}}$$ गुणकभाजकाधःस्थतुल्यहरणयोर्नाशात् । एवमन्यांशपाचकसम्बन्ध्यपि दशामानं साध्यम् । यतोऽत्र त्रैराशिकविधिना दशामानसाधने गुणकभाजकाधःस्थच्छेदयोर्नाशो भवत्येवातः पूर्वमेव सवर्णनं कृत्वाऽधस्स्थाश्छेदास्त्यक्ता इति सर्वमुपपन्नम् ।

शिव्यवस्थितस्यांतर्दशा । एवं मूलदशापतिदत्तांतर्दशाकाल एकराशिगेन ग्रहेणार्द्धं पाचितो भवति । अस्यांतर्दशाकालद्वयस्य योगो वर्षादिः ३।०।०।० जाता सैव मूलदशेति । अथ दशापतेः नवपञ्चमस्थानयोरेकस्मिन्स्थाने कश्चिद्ग्रहः स्थितो भवति न द्वितीये न च दशापतिना सह न चतुरस्रयोः न च सप्तमे तदा न्यासः १/१।१/३ एतौ परस्परच्छेदहतौ ३/३।१/३ छेदेन हीनौ ३।१ एतौ गुणकारौ एकीकृतौ ४ एष भागहारः । मूलदशापतेरायुर्दायः ४।०।०।० अस्य त्रिगुणस्य चतुर्भिर्भागमपहृत्यावाप्तम् ३।०।०।० अयं मूलदशापतेरंतर्दशाकालः । अथ मूलदशापतिदायस्यास्य ४।०।०।० एकगुणस्य चतुर्भिर्भागमपहृत्यावाप्तम् १।०।०।० एषा त्रिकोणस्थस्यांतर्दशेति । एवं मूलदशापतिदत्तांतर्दशाकालं त्रिकोणस्थेन ग्रहेण त्रिभागमपहृत्य पाचितं भवति । अस्यांतर्दशाकालद्वयस्य योगः जातः ४।०।०।० सैव मूलदशेति । अथ दशापतेश्चतुर्थाष्ठमयोरेकस्मिन्स्थाने कश्चिद्ग्रहो भवति, न द्वितीये न च दशापतिना सह न त्रिकोणयोः न सप्तमे तदा न्यासः १/१।१/४ परस्परच्छेदहतौ ४/४।१/४ छेदहीनौ ४।१ एतौ गुणकारौ एकीकृतौ ५ एष भागहारः मूलदशापतेः दायः ५।०।०।० अस्य चतुर्गुणस्य २०।०।०।० पञ्चभिर्भागमपहृत्यावाप्तम् ४।०।०।० अयं मूलदशापतेरंतर्दशाकालः । अथ मूलदशापतिदायस्यास्य ५।०।०।० एकगुणस्य पञ्चभिर्भागमपहृत्यावाप्तम् १।०।०।०। एषा चतुरस्रस्थांतर्दशेति । एवं मूलदशापतिदत्तांतर्दशाकालाच्चतुरस्रस्थेन पादमपहृतं भवति । अस्यांतर्दशाकालद्वयस्य योगः ५।०।०।० जाता सैव मूलदशेति । अथ दशापतेः सप्तमे स्थाने कश्चिद्ग्रहो भवति न दशापतिना सह न त्रिकोणे न चतुरस्रयोस्तदा न्यासः १/१।१/७ परस्परच्छेदहतावेतौ ७/७।१/७ छेदहीनौ ७।१ एतौ गुणकारौ एकीकृतौ ८ एष भागहारः । दशापतेः दायः ८।०।०।० अस्य सप्तगुणस्या-(५६) ष्टभिः भागमपहृत्यावाप्तं वर्षादि ७।०।०।० इयं मूलदशापतेरंतर्दशा । पुनरपि मूलदशापतेः दायः ८।०।०।० अस्यैकगुणस्याष्टभिः भागमपहृत्यावाप्तम् १।०।०।० इयं मूलदशापतेः सप्तमस्थानस्थस्यांतर्दशा । एवं मूलदशापत्यंतर्दशाकालात्सप्तमो भागः सप्तमस्थेन ग्रहेण पाचितो भवति । अस्यांतर्दशाकालद्वयस्य योगः ८।०।०।० जाता सैव मूलदशेति । एवमेकस्मिन्दशाविकल्पाः । अत्रादौ मूलदशापतेरन्तर्दशा भवति तदनन्तरमंशहरस्य । अथ दशापतिना सहैकस्मिन्राशौ कश्चिद्ग्रहो भवत्यपरश्च नवमपञ्चमयोर्मध्यादेकस्मिन्भवति न द्वितीये, नान्येषु स्थानेषु, न चतुरस्रयोः, न सप्तमे तदा न्यासः १/१।१/२।१/३ एते राशयः परस्परच्छेदहता जाताः ६/६।३/६।२/६ छेदहीनाः ६।३।२ एते गुणकाराः एकीकृताः ११ एष भागहारः । अथ दशापतिदायः ११।०।०।० अस्य षड्गुणस्यैकादशभिः भागमपहृत्यावाप्तम् ६।०।०।० एवं मूलदशापतेरंतर्दशा । पुनरपि मूलदशापतिदायस्यास्य ११।०।०।० त्रिगुणस्यैकादशभिः भागमपहृत्यावाप्तम् ३।०।०।० इयमन-

र्द्धपाचकस्यांतर्दशा । पुनरपि मूलदशापतिदायस्यास्य ११।०।०। द्विगुणस्यै कादशभिः भागमपहृत्यावाप्तम् २।०।०। इयं त्रिकोणावस्थितस्यांतदशा । अत्र दशापतेः यदर्द्धं तदेकगृहावस्थितः पाचयति त्रिभागं च त्रिकोणगः। अन्तर्दशात्रयस्यास्य योगः ११।०।०।० जाता सैव मूलदशेति । अथ दशापतिना सहैकस्मिन्राशौ कश्चिद्भवत्यपरश्चतुरस्रयोः मध्यादेकस्मिन्न द्वितीये न चान्येषु स्थानेषु न त्रिकोणयोः न सप्तमे तदा न्यासः १/१।१/२।१/४ एते परस्परच्छेदहता जाताः ८/८।४/८।२/८ छेदहीनाः ८।४।२ एते गुणकाराः एकीकृताः १४ एष भागहारः । अथ दशापतिदायस्यास्य १४।०।०।० अष्टगुणस्य चतुर्दशभिः भागमपहृत्यावाप्तम् ८।०।०।० इयं मूलदशापतेरन्तर्दशा । पुनरपि मूलदशापतिदायस्यास्य १४।०।०।० चतुर्गुणस्य चतुर्दशभिः भागमपहृत्यावाप्तम् ४।०।०।० इयमर्द्धपाचकस्यांतर्दशा । पुनरपि मूलदशापतिदायस्यास्य १४।०।०।० द्विगुणस्य चतुर्दशभिः भागमपहृत्यावाप्तम् २।०।०।० इयं चतुर्थभागपाचकस्यांतर्दशा । अत्र दशापतेः यदर्द्धं तदेकगृहावस्थितः पाचयति । चतुर्भागं चतुरस्रगतः । अन्तर्दशात्रयस्यास्ययोगः १४।०।०।० जाता सैव मूलदशेदि । अथ यत्र दशापतिना सहैकस्मिन्राशौ कश्चिद्भवत्यपरश्च सप्तमे नान्येषु स्थानेषु तदा न्यासः १/१।१/२।१/७ एते परस्परच्छेदहता जाताः १४/१४।७/१४।२/१४ छेदहीनाः १४।७।२ एते गुणकाराः एकीकृताः २३ एष भागहारः । अथ दशापतिदायस्यास्य २३।०।०।० चतुर्दशगुणस्य त्रयोविंशत्या भागमपहृत्यावाप्तम् १४।०।०।० इयं मूलदशापतेरन्तर्दशा । पुनरपि मूलदशापतिदायस्यास्य २३।०।०।० सप्तगुणस्य त्रयोविंशत्या भागमपहृत्यावाप्तम् ७।०।०।० इयं पाचकस्थेन सहावस्थस्यांतर्दशा । पुतरपि मूलदशापतिदायस्यास्य २३।०।०।० द्विगुणस्य त्रयोविंशत्या भागमपहृत्यावाप्तम् २।० ०।० इयं सप्तमभागपाचकस्यांतर्दशा । अस्यांतर्दशात्रयस्य योगो जाता २३।०।०।० सैव मूलदशेति । अथ दशापतेस्त्रिकोणयोरपि ग्रहो व्यवस्थितः नान्येषु स्थानेषु तदा न्यासः १/१।१/३।१/३ एते राशयः परस्परच्छेदहता जाताः ९/९।३/९।३/९ छेदहीनाः ९।३।३ एते गुणकाराः एकीकृताः १५ एष भागहारः । दशापतिदायस्यास्य ५।०।०।० नवगुणस्य पञ्चदशभिः भागमपहृत्यावाप्तम् । ३।०।०।० इयं मूलदशापतेरंतर्दशा । पुनरपि मूलदशापतिदायस्यास्य ५।०।०।० त्रिगुणस्य १५।०।०।० पञ्चदशभिः भागमपहृत्यावाप्तम् १।०।०।० इयं त्रिकोणस्थस्यांतर्दशा । द्वितीयस्यैवैव । अस्यांतर्दशात्रयस्य योगः ५।०।०।० जाता सैव मूलदशेति । अथ दशापतेस्त्रिकोणयोः मध्यादेकस्मिन्कश्चिद्ग्रहो व्यवस्थितः चतुरस्रयोः मध्यादेकस्मिन्नपि नान्येषु स्थानेषु तदा न्यासः १/१।१/३।१/४ एते परस्परच्छेदहता जाताः १२/१२।४/१२।३/१२ छेदहीनाः १२।४।३। एते गुणकाराः एकीकृताः १९ एष भागहारः । अथ दशपतिदायस्यास्य १९।०।०।० द्वादशगुणस्यैकोनविंशत्या भागमपि

इत्यावाप्तम् १२।०।०।० इयं मूलदशापतेरन्तर्दशा। पुनरपि दशापतिदायस्यास्य १६।०।०।० चतुर्गुणस्यैकोनविंशत्या भागमपहृत्यावाप्तम् ४।०।०।० इयं त्रिकोणभागपाचकस्यान्तर्दशा। पुनरपि दशापतिदायस्यास्य १६।०।०।० त्रिगुणस्यैकोनविंशत्या भागमपहृत्यावाप्तम् ३।०।०।० इयं चतुर्भागपाचकस्यान्तर्दशा। अस्यान्तर्दशात्रयस्य योगः १६।०।०।० जाता सैव मूलदशेति। अथ यत्र दशापतेस्त्रिकोणयोर्मध्यादेकस्मिन्स्थाने कश्चिद्ग्रहोऽन्यः सप्तमे तदा न्यासः $\frac{१}{१}$|$\frac{१}{३}$|$\frac{३}{७}$ एते राशयः परस्परच्छेदहता जाताः $\frac{२१}{२१}$|$\frac{७}{२१}$|$\frac{३}{२१}$ छेदहीनाः २१।७।३ एते गुणकाराः एकीकृताः ३१ एष भागहारः। दशापतेदायस्यास्य ३१।०।० एकविंशत्या संगुणितस्यैकत्रिंशता भागमपहृत्यावाप्तम् २१।०।०।० इयं मूलदशापतेरन्तर्दशा। पुनरपि दशावर्षाणि ३१।०।०।० सप्तभिः सङ्गुण्यैकत्रिंशता भागमपहृत्यावाप्तम् ७।०।०।० इयं त्रिभागपाचकस्यान्तर्दशा। पुनरपि दशावर्षाणि ३१।०।०।० त्रिभिः सङ्गुण्यैकत्रिंशता भागमपहृत्यावाप्तम् ३।०।०।० इयं सप्तमभागपाचकस्यान्तर्दशा। अस्यान्तर्दशात्रयस्य योगः ३१।०।०।० जाता सैव मूलदशेति। यत्र दशापतेः चतुरस्रयोः द्वयोरेव ग्रहौ स्थितौ नान्यत्र तदा न्यासः $\frac{१}{१}$|$\frac{१}{४}$|$\frac{१}{४}$ एते राशयः परस्परच्छेदहता जाताः $\frac{१६}{१६}$|$\frac{४}{१६}$|$\frac{४}{१६}$ छेदहीनाः १६।४।४ एते गुणकारा एकीकृताः २४ एष भागहारः। मूलदशापतिवर्षाण्येतानि ६।०।०।० षोडशभिः सङ्गुण्य ९६।०।०।० चतुर्विंशत्या (२४) भागमपहृत्यावाप्तम ४।०।०।० इयं मूलदशापतेरन्तर्दशा। पुनरपि दशापतेः दायस्यास्य ६।०।०।० चतुर्गुणस्य चतुर्विंशत्या भागमपहृत्यावाप्तम् १।०।०।० इयं चतुर्थभागपाचकस्यान्तर्दशा। द्वितीयस्याप्येषैव। अस्यान्तर्दशात्रयस्य योगः ६।०।०।० सैव मूलदशेति। अथ यत्र दशापतेश्चतुरस्रयोः मध्यादेकस्मिन्कश्चिद्ग्रहो भवति सप्तमेऽन्यस्तदा न्यासः $\frac{१}{१}$|$\frac{१}{४}$|$\frac{१}{७}$ एते राशयः परस्परच्छेदहता जाताः $\frac{२८}{२८}$|$\frac{७}{२८}$|$\frac{४}{२८}$ छेदहीनाः २८।७।४ एते गुणकाराः एकीकृताः ३९ एष भागहारः। अथ मूलदशापतिवर्षाणि ३६।०।०।० एतान्यष्टाविंशत्या सङ्गुण्यैकोनचत्वारिंशता भागमपहृत्यावाप्तम्। २५।१०।४।३६ इयं मूलदशापतेरन्तर्दशा। पुनरपि दशावर्षाणि ३६ सप्तभिः सङ्गुण्यैकोनचत्वारिंशता भागमपहृत्यावाम् ६।५।१६।९ इयं चतुर्भागपाचकस्यान्तर्दशा। पुनरपि दशावर्षाणि ३६ चतुर्भिः सङ्गुण्यैकोनचत्वारिंशता भागमपहृत्यावाप्तम् ३।८।१५ इयं सप्तमभागपाचकस्यान्तर्दशा। अस्यान्तर्दशात्रयस्य योगः ३६।०।०।० जाता सैव मूलदशेति। एवं त्रिविकल्पाः। अथ यत्र दशापतिना सहैकराशौ कश्चिद्व्यवस्थितो द्वयोरपि त्रिकोणयोः तदा न्यासः $\frac{१}{१}$|$\frac{१}{२}$|$\frac{१}{३}$|$\frac{१}{३}$ एते राशयः परस्परच्छेदहता जाताः $\frac{१८}{१८}$|$\frac{९}{१८}$|$\frac{६}{१८}$|$\frac{६}{१८}$ छेदहीनाः १८।९।६।६ एते गुणकाराः एकीकृता ३९ एष भागहारः। अथ मूलदशापतिवर्षाणि १३।०।०।०

६	३	२	२
०	०	०	०
०	०	०	०
०	०	०	०

अतः प्राग्वदन्तर्दशान्यासः अस्यान्तर्दशाचतुष्टयस्य योगः १३।०।०।० जाता सैव मूलदशेति। अथ यत्र दशापतिना सहैकराशौ कश्चिद्व्यवस्थितः त्रिकोणयोर्मध्यादेकस्मिन्कश्चिद्व्यवस्थितश्चतुरस्रयोर्मध्यादेकस्मिन्नेव नान्यत्र तदा न्यासः १/१|१/२|१/३|१/४ एते शरायः परस्परच्छेदहता जाताः २४/२४|१२/२४|८/२४|६/२४ छेदहीनाः २४।१२।८।६ एते गुणकाराः एकीकृताः ५० एष भागहारः। मूलदशा ३६।०।०।० अतः प्राग्वच्चतस्रोऽन्तर्दशाः १७।३।१०।४८॥८।७।२०।२४॥५।९।३।३६॥४।३।२५।१२ अस्यान्तर्दशाचतुष्टस्य(१) योगः ३६।०।०।० जाता सैव मूलदशेति। अथ दशापतिना सहैकस्मिन्राशौ कश्चिद्व्यवस्थितस्त्रिकोणयोः मध्यादेकस्मिन्नन्यः सप्तमे व्यवस्थितो नान्यत्र तदा न्यासः १/१|१/२|१/३|१/७ एते राशयः परस्परच्छेदहता जाताः ४२/४२|२१/४२|१४/४२|६/४२ छेदहीनाः ४२।२१।१४।६ एते गुणकाराः एकीकृताः ८३ एष भागहारः। मूलदशावर्षाणि १६।०।०।० अतः प्राग्वच्चतस्रोऽन्तर्दशा आनीताः

८	४	२	१
१	०	८	३
४	१७	११	२३
४२	२१	३४	२६

अस्यान्तर्दशाचतुष्टयस्य योगः १६।०।०।० जाता सैव मूलदशेति। अथ दशापतिना सहैकस्मिन्राशौ कश्चिद्व्यवस्थितः अन्यौ द्वयोश्चतुरस्रयोस्तत्र न्यासः १/१ | १/२ | १/४ | १/४ | एते परस्परच्छेदहताः ३२/३२ | १६/३२ | ८/३२ | ८/३२ छेदहीनाः ३२ । १६ । ८ । ८ एते गुणकाराः एकीकृताः ६४ एष भावहारः। मूलदशा ३६ । ० । ० । ० अतः प्राग्वच्चतस्रोऽन्तर्दशाः

१८	९	४	४
०	०	०	०
०	०	६	६
०	०	०	०

अस्यान्तर्दशाचतुष्टयस्य योगः ३६ । ० । ० । ० जाता सैव मूलदशेति। अथ यत्र दशापतिना सहैकस्मिन्राशौ कश्चिद्व्यवस्थितोऽन्यश्चतुरस्रयोः मध्यादेकस्मिन्नन्यः सप्तमे तदा न्यासः १/१|१/२|१/४|१/७ एते परस्परच्छेदहता

(१) अत्र बालावबोधार्थं दशाचतुष्टयस्य योगज्ञापकचक्रम्—

दशानाम	वर्ष	मास	दिन	द०
प्र० दशामान	१७	३	१०	४८
द्वि० दशा०	८	७	२०	२४
तृ० दशा०	५	९	३	३६
च० दशा०	४	३	२५	१२
दशायोगवर्ष	३६	००	००	००

अत्रोपर्युपरिस्थितानामेककोष्ठगतानां (सजातीयानां) योगश्चेत्तन्मानादधिकस्तदा स योगस्तन्मानेन तष्टितो लब्धिश्च पूर्वकोष्ठगतयोगे क्षेप्या भवेत्। एवं सर्वत्र कोष्ठयोगे ज्ञेयम्। टीकाकारेण तु ग्रन्थगौरवभयात्तेषां चतुर्णां दशामानानां योग एव षट्त्रिंशत्परिमितः सुखार्थं रक्षित इति।

जाताः ५६/५६ | २८/५६ | १४/५६ | ८/५६ छेदहीनाः ५६।२८।१४।८ एते गुणकाराः एकीकृताः १०६ एष भागहारः । मूलदशा ३६।०।०। अतः प्राग्वच्चस्रोऽन्तर्दशाः १९।०। ६।४८॥९।६।३।२४॥४।९।१।४२॥२।८।१८।६ अस्यान्तर्दशाचतुष्टयस्य योगः जाता सैव मूलदशेति ३६।०।०।० अथ यत्र त्रिकोणयोः कश्चिद्ग्रहः स्थितः चतुरस्रयोः मध्यादेकस्मिँस्तदा न्यासः १/१ | १/३ | १/३ | १/४ एते परस्परच्छेदहता जाताः ३६/३६ | १२/३६ | १२/३६ | ९/३६ छेदहीनाः ३६।१२।१२।९ एते गुणकाराः एकीकृताः ६९ एष भागहारः । मूलदशा २३।०।०।० अतः प्राग्वच्चतस्रोऽन्तर्दशाः १२।० ०।०॥४।०।०।०॥४।०।०।०॥३।०।०।० अस्यान्तर्दशाचतुष्टयस्य योगो जाता २३।०।०।० सैव मूलदशेति । अथ यत्र दशापतेस्त्रिकोणयोर्मध्यादेकस्मिन्स्थितः कश्चिद्द्वयोश्चतुरस्रयोश्च तदा न्यासः १/१ | १/३ | १/४ | १/४ एते परस्परच्छेदहताः ४८/४८ | १६/४८ | १२/४८ | १२/४८ छेदहीनाः ४८।१६।१२।१२ एते गुणकाराः एकीकृताः ८८ एष भागहारः । मूलदशा २२।०।०।० अतः प्राग्वच्चतस्रोऽन्तर्दशाः १२।०।०।०॥४।०।०।०॥३।०।०।०॥३।०।०।० अस्यान्तर्दशाचतुष्टयस्य योगः जाता सैव २२।०।०।० मूलदशेति । अथ यत्र दशापतेस्त्रिकोणयोर्मध्यादेकस्मिन्कश्चित्स्थितः चतुरस्रयोरप्येकस्मिन्सप्तमे च कश्चित्स्थितस्तदा न्यासः १/१ | १/३ | १/४ | १/७ एते राशयः परस्परच्छेदहता जाताः ८४/८४ | २८/८४ | २१/८४ | १२/८४ छेदहीनाः ८४ । २८ । २१ । १२ एते गुणकाराः एकीकृताः १४५ एष भागहारः ।

मूलदशा ३६।०।०।० अतः प्राग्वच्चतस्रोऽन्तर्दशाः अस्यान्तर्दशाचतुष्टयस्य योगः ३६।०।०।० जाता सैव मूलदशेति । अथ यत्र दशापतेश्चतुरस्रयोः द्वयोरपि ग्रहः स्थितः सप्तमे च

२०	६	५	२
१०	११	२	११
	१२	१६	२२
३८		५८	३३

तदा न्यासः १/१ | १/४ | १/४ | १/७ एते परस्परच्छेदहता जाताः ११२/११२ | २८/११२ | २८/११२ | १६/११२ छेदहीनाः ११२।२८।२८।१६ एते गुणकाराः एकीकृताः १८४ एष भागहारः । मूलदशा ३६।०।०।० अतः प्राग्वच्चतस्रोऽन्तर्दशाः २१।१०।२८।४२॥५।५।२२ १०॥५।५।२२।१०॥३।१।१६।८ अस्यान्तर्दशाचतुष्टयस्य योगः ३६।०।०।० जाता सैव मूलदशेति । एवं चतुर्विकल्पाः । अथ पञ्चविकल्पेषु न्यासादेव ग्रहावस्थानं बोद्धव्यम् । न्यासः १/१ | १/२ | १/३ | १/३ | १/४ छेदेनानेन २४ हताः गुणकाराः २४।१२।८।८।६ भागहारः ५८ । न्यासः १/१ | १/२ | १/३ | १/३ | १/७ छेदेनानेन ४२ गुणकाराः ४२।२१।१४।१४।६ भागहारः ९७ । न्यासः १/१ | १/२ | १/३ | १/४ | १/४ छेदेनानेन २४ गुणकाराः २४ । १२ । ८६ । ६ भागहारः ५६ । न्यासः १/१ | १/२ | १/४ | १/७ नानेन ५६ गुणकाराः ५६ । २८ । १४ । १४ । ८ भागहारः १२० । न्यासः १/१ | १/२ | १/३ | १/४ | १/७ छेदेनानेन ८४ गुणकाराः ८४।४२।२८।२१।१२ गागहारः १८७। न्यासः १/१ | १/२ | १/३ | १/४ | १/७ छेदेनानेन ८४ गुणकाराः ८४।२८।२८।२१।१२ भागहारः १७३ । एवं पञ्चविकल्पाः । अथ षड्विकल्पाः । न्यासः १/१ | १/२ | १/३ | १/३ | १/४ | १/७ छेदेनानेन २५२ गुणकाराः २५२।१२६।८४।८४।६३।३६। भागहारः ६४५।

न्यासः १/१|१/२|१/३|१/४|१/४|१/७ छेदेनानेन १६८ गुणकाराः १६८।८४।५६।४२।४२।२४ भागहारः ४१६। न्यासः १/१|१/२|१/३|१/३|१/४|१/४ छेदेनानेन ९६ गुणकाराः ९६।४८। ३२।३२.२४।२४ भागहारः २५६। न्यासः १/१|१/२|१/३|१/३|१/४|१/४ छेदेनानेन ९६ गुणकाराः ९६।४८।३२।३२।२४।२४ भागहारः २५६। न्यासः १/१|१/३|१/३|१/४| १/४|१/७ छेदेनानेन ८४ गुणकाराः ८४।२८।२८।२१।२१।१२ भागहारः १९४। इति जाताः षड्विकल्पाश्चत्वारः अथ सप्त विकल्पाः। न्यासः १/१|१/२|१/३|१/३|१/४| १/४|१/७ छेदेनानेन १६८ गुणकाराः १६८।८४।५६।५६।४२।४२।२४ भागहारः ४७०। एवं यावंतो दायहारा भवन्ति तावदेव तत्कर्म उपपद्यते। यावन्तो न भवन्ति तावत्कर्म नोपपद्यत इति। एकविकल्पो नास्ति। द्विविकल्पाश्चत्वारः ४। त्रिविकल्पाः सप्त ७। चतुर्विकल्पा नव ९। पञ्चविकल्पाः सप्त ७। षड्विकल्पाश्चत्वारः ५। सप्तविकल्प एकः। एवं द्वात्रिंशद्विकल्पाः ३२। यत्र बहवः पाचका भवन्ति तत्र प्रथमं मूलदशापतिरेवान्तर्दशापाचको भवति। ततःपरं य एव दशाविभागक्रमः स एवान्तर्दशाविभागक्रमः, यस्यादौ दशापाचकत्वं तस्यैवान्तर्दशापाचकत्वम्। यस्य पश्चात्तस्य पश्चादिति। दशाक्रमपाचने यस्यान्तर्दशापाचकत्वं न प्राप्तं तस्य न वक्तव्यम्। तदनन्तरं यस्य प्राप्तं तस्यैव वक्तव्यम्। अत्रान्ये मूलदशापतेरन्तर्दशां दत्त्वा ततः परमेकर्क्षगस्य ददाति। ततस्त्रिकोणगतस्य ततः सप्तमस्य। त्रिकोणचतुरस्रयोर्यदा ग्रहौ तदा द्वौ तयोर्बलाधिको यस्तस्यादौ, तच्चायुक्तम्। यस्माद्भगवान्गार्गिः। "आदावन्तर्दशापाको भवत्येव दशापतेः। ततः परं तु वक्तव्यं दशापाकक्रमेण तु॥" ॥ ४॥

एवं दशान्तर्दशाविभागे ज्ञाते कस्य सम्बन्धिनी दशान्तर्दशा वा शुभफला भवति कस्याशुभफलेत्येतन्न ज्ञायते। तदर्थं दशादेः स्वफलानुरूपाः संज्ञा वैतालीयेनाह—

सम्यग्बलिनः स्वतुङ्गभागे सम्पूर्णा बलवर्जितस्य रिक्ता।
नीचांशगतस्य शत्रुभागे ज्ञेयानिष्टफला दशा प्रसूतौ ॥ ५ ॥

सम्यग्बलिन इति ॥ प्रसूतौ पुरुषस्य जन्मकाले यो ग्रहः सम्यग्बलवान्भवति पूर्वोक्तैर्बलैः सर्वैर्युक्तो भवति तत्सम्बन्धिनी सम्पूर्णा नाम्नी दशा भवति। न केवलं यावत्स्वतुङ्गभागेऽत्रस्थितस्य परमोच्चभागगतस्यैव सम्पूर्णा नाम्नी दशा भवति। सम्यग्बलिन इत्युक्त्वा पुनः स्वतुंगभागे इत्यनेनैतज्ज्ञापयति। तथा परमोच्चगतो ग्रहोऽन्यैः बलकारणैर्युक्तो न भवति तथापि तस्य सम्बन्धिनी दशा सम्पूर्णैव। सम्पूर्णायां दशायामन्तर्दशायां च काले शरीरारोग्यधनवृद्धिभिः पुरुषोऽभिवर्द्धते। अथ समस्तबलैर्युक्तो न भवति किञ्चिदूनबलस्तदा तस्य सम्पूर्णनाम्नीदशा भवति। अथ परमोच्चगतो न भवति केवलमेवोच्चराशिगतो भवति तदा तस्य दशा पूर्णैव भवति। पूर्णा-

यां च दशायां काले धनलाभमवाप्नोति । तत्रारोग्यम् । बलवर्जितस्य ग्रहस्य रिक्तानाम्नी दशा भवति । यश्च नीचराशौ स्थितस्तस्य रिक्तैव रिक्तादशाकालेऽन्तर्दशाकाले धनहानिमहाप्नोति । नीचांशगतस्येति । नीचांशे नीचराशिनवभागे यो ग्रहो गतः स्थितो भवति यश्च शत्रुभागे शत्रुनवांशे च स्थितस्तस्य दशानिष्टफला ज्ञेया ज्ञातव्या । अनिष्टफलदशान्तर्दशाकाले धनहानिमनारोग्यं च प्राप्नोति । अत्र च भगवान्गार्गिः । "सर्वैर्बलैरुपेतस्य परमोच्चगतस्य च । सम्पूर्णाख्या दशा ज्ञेया धनारोग्यविवर्धिनी ॥ सर्वैर्बलैर्विहीनस्य नीचराशिगतस्य च । रिक्ता नाम दशा ज्ञेया धनारोग्यविनाशिनी ॥ स्वोच्चराशिगतस्याथ किञ्चिद्बलयुतस्य च । पूर्णा नाम दशा ज्ञेया धनवृद्धिकरी शुभा ॥ यः स्यात्परमनीचस्थस्तथा चारिनवांशके । तस्यानिष्टफला नाम व्याध्यनर्थविवर्धिनी ॥" ॥५॥

अथ दशान्तर्दशासंज्ञाः पुनरपीन्द्रवज्रयाह—

भ्रष्टस्य तुङ्गादवरोहिसञ्ज्ञा मध्या भवेत्सा सुहृदुच्चभागे ।
आरोहिणी निम्नपरिच्युतस्य नीचारिभांशेष्वधमा भवेत्सा ॥ ६ ॥

भ्रष्टस्येति ॥ तुङ्गात्परमोच्चाद्भ्रष्टस्य च्युतस्यावरोहिसंज्ञा । अवरोहिणी नाम्नी दशा ज्ञेया । दशापरमोच्चभागादारभ्य यावत्परमनीचभागादि अत्रान्तरे यद्राशिषट्कं तत्रावस्थितेन ग्रहेण या दत्ता दशांतर्दशाद्या सावरोहिणी संज्ञा भवति । यस्मात्परमोच्चात् भ्रष्टः प्रत्यहमधोऽवतरतीति विकल्प्यते । यावत्परमनीचमिति । अवरोहिसंज्ञा दशाऽधमफला भवति । यस्माद्वदति । "संज्ञानुरूपाणि फलान्यथैषाम्" इति । "मध्या भवेत्सा सुहृदुच्चभागे" इति । सैवावरोहिणी यत्र तत्र राशौ व्यवस्थितेन सुहृद्भागगेन मित्रांशकस्थेन दत्ता दशा मध्या नाम्न्येव भवति । एवं यत्र तत्र राशौ अर्थादेव स्वांशकस्थेन दशा मध्यैव । एवं यत्र तत्र राशौ स्वोच्चनवांशकस्थेन दशा मध्यैव । आरोहिणीनाम्नी दशा भवति । परमनीचान्तर्भागादारभ्य यावत्परमोच्चभागादित्यत्रान्तरे यद्राशिषट्कं तत्रावस्थितेन ग्रहेण या दत्ता दशान्तदशा वा सा रोहिणीनाम्नी दशा भवति । यस्मात्परमनीचादिष्टः प्रत्यहं तावदारोहतीति ग्रहः परिकल्प्यते । यावत्परमोच्चमिति । आरोहिणी श्रेष्ठफला भवति । नीचारिभांश इति । सैवारोहिणी यत्र तत्र राशौ स्वनीचराश्यंशोपगतेन दत्ताधमा नाम्नी दशा भवति । एवं यत्र तत्र राशावरिभांशकस्थेन शत्रुनवांशकस्थेन दत्ताधमैव दशा भवति । पूर्वं शत्रुनवांशकस्थेन दत्तानिष्टफलेत्युक्तमधुना सैवाधमेति । तत्किमेतदित्यत्रोच्यते । अवरोहिणी शत्रुनवांशकस्थेन दत्तापि अनिष्टफला ज्ञेया । आरोहिण्यधमा । अनयोः कः फलभेदः ? अत्रोच्यते । अनिष्टफला फलमशुभं प्रयच्छति । अधमाशुभमेवाल्पमिति । एवमवरोहिणी संज्ञा यदाधमसंज्ञा भवति तदा सै-

वानिष्टफलसंज्ञां लभते । आरोहिणी यदा मध्यसंज्ञा भवति तदा सैव पूर्णेति संज्ञा ज्ञेया । अत्र च भगवान्गार्गिः ।

"उच्चनीचान्तरस्थस्य दशा स्यादवरोहिणी ।
तस्यामल्पमवाप्नोति फलं क्लेशाच्छुभं नरः ॥
मित्रोच्चात्मांशकस्थस्य मध्या मध्यफला तु सा ।
नीचोच्चमध्यगस्योक्ता श्रेष्ठा चारोहिणी दशा ॥
सैवाधमाख्या भवति नीचराश्यंशगस्य तु ।
अवरोहिणी चेदधमा भवेत्कष्टफला तदा ॥
आरोहिणी मध्यफला सपूर्णा परिकीर्त्तिता ।" इति ॥ ६ ॥

अथ दशान्तर्दशासंज्ञाः पुनरप्युपजातिकयाह—

नीचारिभांशे समवस्थितस्य शस्ते गृहे मिश्रफला प्रदिष्टा ।
सञ्ज्ञानुरूपाणि फलान्यथैषां दशासु वक्ष्यामि यथोपयोगम् ॥७॥

नीचेति ॥ शस्तानि गृहाणि स्वोच्चमूलत्रिकोणात्मक्षेत्रमित्रक्षेत्राणि तेष्ववस्थितेन नीचराश्यंशके समवस्थितेन वा ग्रहेण दत्ता या दशान्तर्दशा वा सा मिश्रफलानाम्न्येव । मिश्रफला शुभमशुभं च फलं प्रयच्छति । व्याधसमेतमर्थागममेवमादिशेत् । अर्थादेवाशस्तराशिगेन अशस्ताः शत्रुनीचराशयः तत्स्थेन स्वोच्चमित्रमूलत्रिकोणात्मवर्गोत्तमनवांशकस्थेनापि दत्ता मिश्रफलैव भवति । संज्ञानुरूपाणि स्वनामसदृशानि फलानि स्वान्तर्दशासु च ज्ञेयानि । तद्यथा । सम्पूर्णात्यन्तश्रेष्ठफलप्रदा पूर्णा श्रेष्ठफलदा अधमा शुभाल्पफलदा रिक्तार्थापहारिणी अनिष्टफलदात्यन्तमशुभकारिणी मिश्रफला शुभमशुभं च फलं प्रयच्छति । अथैषां दशास्थितिः । अथ शब्द आनन्तर्ये । एषामादित्यपूर्वाणां ग्रहाणां दशासु यथोपयोगमुत्तरत्र वक्ष्यामि । यथा येनैव प्रकारेणैव युज्यते तथा तत्कथयिष्यामि । कस्यान्तर्दशायां किं फलमुपयुज्यते इति ॥ ७ ॥

अथ लग्नदशायां शुभाशुभज्ञानं वैतालीयेनाह—

उभयेऽधममध्यपूजिता द्रेष्काणैश्चरभेषु चोत्क्रमात् ।
अशुभेष्टसमाः स्थिरे क्रमाद्धोरायाः परिकल्पिता दशा ॥८॥

उभय इति उभये द्विस्वभावे राशौ लग्नगते द्रेष्काणक्रमेणाधममध्यपूजिता दशा ज्ञेयाः । प्रथमद्रेष्काणे जातस्याधमाऽशोभनानिष्टफला । द्वितीये द्रेष्काणे मध्यमा मिश्रफला । तृतीये द्रेष्काणे पूजिता श्रेष्ठफला । चरभे चरराशावुत्क्रमेण वैपरीत्येन तेन प्रथमद्रेष्काणे जातस्य पूजिता, द्वितीये मध्यमा तृतीयेऽधमानिष्टफला । अशुभेष्टसमाः स्थिरे क्रमादिति । स्थिरे स्थिरराशौ प्रथमद्रेष्काणे शुभा । द्वितीये द्रेष्काणे इष्टा श्रेष्ठा । तृतीये द्रेष्काणे समा मध्यफला । एवं होरायाः लग्नस्य दशा परिकल्पिता उक्ता इति ॥८॥

अथ नैसर्गिकाणां ग्रहाणां दशाकालं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

एकं द्वौ नवविंशतिर्धृतिकृतीपञ्चाशदेषां क्रमा-
च्चन्द्रारेन्दुजशुक्रजीवदिनकृद्दैवाकरीणां समाः ।
स्वैः स्वैः पुष्टफला निसर्गजनितैः पक्तिर्दशायाः क्रमा-
दन्ते लग्नदशा शुभेति यवना नेच्छन्ति केचित्तथा ॥ ६ ॥

एकमिति ॥ एकाद्याः समाः एकादीनि वर्षाणि चन्द्रादीनां यथाभिहितानि नैसर्गिकाणि । तद्यथा । जन्मसमयादारभ्यैकाद्याः समाः संवत्सराः । एकश्चन्द्रस्य ततः परं द्वावारस्याङ्गारकस्य । एवं त्रयः । ततः परं नवेन्दुजस्य बुधस्य । एवं द्वादश । ततः परं विंशतिः शुक्रस्य । एवं द्वात्रिंशत् । ततः परं धृतयोऽष्टादश जीवस्य गुरोः एवं पञ्चाशत् । ततः परं कृतिसंख्या विंशतिः दिनकृतः सूर्यस्य । एवं सप्ततिः । ततः परं पञ्चाशत् दैवाकरेः सौरस्य । एवं विंशत्यधिकं वर्षशतम् (१२०) । एतेषु निसर्गदशाधिपेषु ग्रहेषु बलवत्सूपचयस्थितेषु च तद्दशासु शोभनानि दशाफलानि भवन्ति । हीनबलेष्वनुपचयस्थेष्वशोभनानि । एतच्च सर्वदा चिन्त्यं, यतो निसर्गदशास्विति संवाद इति । तथा च यवनेश्वरः । "स्तन्योपभोगः शशिनो वयः स्वं भौमस्य विद्याद्दशनानुजन्म । बौधं तु शिक्षाप्रदकालमाहुरामैथुनेच्छाकुलितप्रवृत्ति ॥ शौक्रं युवत्वं विधिपूर्वदृष्टमामध्यमाह्वेवगुरोर्वदन्ति । रवेर्वयोऽस्मात्परमन्यदस्मात्सौरेर्जरा दुर्भगकालमाहुः ॥" इति । नैसर्गिकस्य दशाकालस्य प्रयोजनमाह । स्वैः स्वैरिति । तत्र यस्य ग्रहस्य सम्बन्धिनी पूर्वविधिना कृता दशान्तर्दशा वा सा यदि नैसर्गिकसमाभिः निसर्गकथितवर्षैः स्वैः स्वैः आत्मीयैः युज्यते, स्वदशाकालेन समकालं भवति तदा यावत्कालं तस्य दशा युक्ता भवति निसर्गवर्षसमयं यदि प्राप्नोतीत्यर्थः कालद्वयस्यैक्यमुद्वहति तदा यावत्कालं तस्य सम्बन्धिनी दशान्तर्दशा भवति । तस्याः पुष्टफला पक्तिः भवति । तस्याः पुष्टा परिपूर्णफला पक्तिः पाको भवति । क्रमात्परिपाट्या यावद्वर्तते तावच्छुभफलेत्यर्थः । अत्र केचिद्वदन्ति । पूर्वविधिना जाता शुभा तदा शुभफलमत्यर्थं प्रयच्छत्यन्यथाशुभा तदाशुभमत्यर्थमिति । एतच्चायुक्तम् । यस्माद्यवनेश्वरः । "श्रेष्ठा दशा स्वे वयसि ग्रहस्य" इति । तथा च सत्यः । "एकाब्दिकः शशी द्व्यब्दिकः कुजो द्वादशाब्दिकः सौम्यः । द्वात्रिंशद्भृगुपुत्रो गुरुस्तु कथितः शतस्यार्द्धम् (५०) ॥ सप्तत्यब्दः सूर्यो विंशत्यधिकः शनैश्चरोऽब्दशतः । वयसोऽन्तराणि चैषां स्वदशानैसर्गिकः कालः ॥ स्वं स्वं वयसः सदृशं ग्रहः समासाद्य दैशिकं कालम् । रक्षणपोषणचेष्टास्वभावदाः स्युर्यथासंख्यम् ॥" अथ लग्नदशानैसर्गिककालं पुराणयवनमतेनाह । अन्ते लग्नदशेति । विंशत्यधिकाद्वर्षशतादूर्ध्वं यदि कस्यचिदायुषः कालो भवति तदा स कालः सर्व एव ल-

ग्नस्य नैसर्गिको भवति । तस्मिन्काले पुराणयवनानां मतेन लग्नदशा शोभना भवति । विंशत्यधिकाद्वर्षशतादूर्ध्वमित्येतत्कुतोऽवगम्यते । उच्यते । तदर्वाक्कालस्यान्यग्रहपरिगृहीतत्वात् लग्नस्यानवकाशादेव । अथान्यः कश्चिदाह । यथा ननु विंशत्यधिकाद्वर्षशतादधिकं यस्यायुर्नास्ति किं तस्य लग्ननैसर्गिको दशाकालो नास्ति ? उच्यते । नास्त्येव न केवलं यावद्वर्षसप्ततेरभ्यधिकं यस्यायुर्नास्ति तस्य शनैश्चरसम्बन्धी नैसर्गिको नास्ति । यस्य पञ्चाशतोऽधिकं नास्ति तस्यादित्यस्य किमपि नास्ति । एवमन्येषामपि योज्यम् । ननु विंशत्यधिकं वर्षशतं परमायुरत ऊर्ध्वं जीविताभावात्को लग्नस्य नैसर्गिको दशाकालः । उच्यते । पूर्वमेव व्याख्यातम् । यथा विंशत्यधिकं वर्षशतं परमायुः त्रैराशिकार्थमश्वादीनामायुर्ज्ञानार्थं प्रदर्शितम्। ततः तावत्प्रमाणादायुषः परं सम्भवतीति । तथा च । यथा मीनलग्ने बलवति मीनांशकान्ते च कश्चिज्जातो भवति, सर्वे च ग्रहाः यत्र तत्र राशौ मीनांशकावस्थिता भवन्ति केचिदुच्चगताः, केचिच्च वक्रितास्तदा मीनलग्नो द्वादशवर्षाणि ददाति । स एव बलयुतस्तदान्यानि द्वादश वर्षाणि ग्रहश्चैकैको मीनांशकान्तस्थत्वाद्द्वादश वर्षाणि ददाति । तानि च वक्रोच्चस्थत्वात्त्रिगुणानि षट्त्रिंशद्भवति । आदित्यवर्ज्यम् । आदित्यस्य मेषमध्यमांशकस्थितस्य सप्तविंशतिवर्षाणि भवन्ति । एवं चन्द्रादीनां षण्णां शतद्वयं षोडशाधिकं भवति । आदित्यस्य सप्तविंशतिः, लग्नस्य चतुर्विंशतिः एवमेकीकृतं शतद्वयं सप्तषष्ट्यधिकं भवति । नन्वेतावत्प्रमाणं कालं कश्चिज्जीवमानो न दृश्यते योगस्यातिदुर्लभत्वात् । उच्यते । कश्चित् दृश्यत एव जन्त्वादिकः । नेच्छन्ति केचित्तथेति । तां लग्नदशामन्ते केचिदाचार्याः श्रुतकीर्तिप्रभृतयः तथा तेनैव प्रकारेण शुभमिति नेच्छन्ति । नो वाञ्छन्तीत्यर्थः । यस्मादबलत्वे लग्नस्य वयोऽन्ते तद्दशा भवति साशुभा । आचार्येण लग्नदशायां शुभाशुभत्वं बलवशान्नोक्तम् । द्रेष्काणवशादुक्तम् । उभयेऽधममध्यमपूजिता इति । यस्माद्बलहीनस्यापि लग्नस्य वयोऽन्ते दशाद्रेष्काणवशाच्छुभा भवति तस्माद्ये आचार्या अन्ते लग्नदशां नेच्छन्ति ते निष्कारणमेव नेच्छन्ति । ननु किमागमग्रन्थानां कारणेन । उच्यते । य एवाचार्या अन्ते लग्नदशां नेच्छन्ति त एवागमान्स्त्यक्त्वा यथादर्शितकारणमुपन्यस्य नेच्छन्ति । तेन कारणेन दोष उक्तः । तथा च श्रुतकीर्तिः । "अन्ते लग्नदशा शुभेति यवना नैतद्बहूनां मतं तस्मिन्हीनबले यतोऽन्त्यसमये सा स्यादतो नेष्यते ।" एतत् श्रुतकीर्तिना कारणमुपन्यस्तं तच्च दुष्टमते नैसर्गिके लग्नदशाकालेऽन्तर्दशा शुभेवेत्यवगन्तव्यम् ॥ ९ ॥

अथ दशान्तर्दशाशुभाशुभज्ञानं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

पाकस्वामिनि लग्नगे सुहृदि वा वर्गेऽस्य सौम्येऽपि वा

प्रारब्धा शुभदा दशा त्रिदशषड्लाभेषु वा पाकपे ।
मित्रोच्चोपचयत्रिकोणमदने पाकेश्वरस्य स्थित-
श्चन्द्रः सत्फलबोधनानि कुरुते पापानि चातोऽन्यथा ॥ १० ॥

पाकस्वामिनीति ॥ सौर-सावन-चान्द्र-नाक्षत्राणि चत्वारि मानानि । तत्र सौरमानं रविभगणभोगः । यावता कालेनार्कोऽशमेकं भुंक्ते तत्सौरं दिनम् । यावता कालेन राशिद्वादशकं भुङ्क्ते तत्सौरं वर्षम् । तच्च पञ्चषष्ट्यधिकैस्त्रिभिः शतैः दिनानां घटिकापञ्चदशकेन सार्द्धेन भवति । सावनमुदयादुदयः । अर्कोदयात्पुनरेवार्कोदयः सावनमहोरात्रम् । तच्च षष्ठिघटिकमहोरात्रम् । अहोरात्रैस्त्रिंशन्मासः । मासा द्वादश वर्षम् । एवं षष्ट्यधिकैस्त्रिभिः शतैः दिनानां सावनं वर्षं चान्द्रं तिथिभोगः । तच्च स्वमानेन षष्ट्यधिकं शतत्रयं भवति । सावनेन मीयमानं शतत्रयं चतुःपञ्चाशदधिकं दिनानां तच्च वर्षं भवति । एवं सौरसावनचान्द्राणि त्रीणि मानानि प्रत्येकं स्वमानेन षष्ट्यधिकं शतत्रयं भवति । नाक्षत्रं चन्द्रनक्षत्रभोगः । तच्च दिनानां सप्तविंशत्या मासो भवति । शतत्रयेण चतुर्विंशत्यधिकेन दिनानां वर्षमुक्तम् । "रव्यंशभोगोऽहोरात्रः सौरश्चान्द्रमसस्तिथिः । चन्द्रनक्षत्रभोगस्तु नाक्षत्रः परिकीर्तितः ॥ स सावनो ग्रहर्क्षाणामुदयादुदयावधि । नाक्षत्रमाने मासः स्यात्सप्तविंशतिवासराः ॥ शेषमानेषु निर्दिष्टा मासस्त्रिंशद्दिनात्मकः ।" इति तस्मात्सावनमानेनायुर्दायगणाना कार्या । यस्माच्छोध्यक्षेपविशुद्धमायुः कर्तव्यम् । तच्च सावनमानम् । सौरमानेन संक्रान्त्यन्त्याधिको मासः । सावनस्त्रिंशद्रात्रः । चान्द्रोऽमावास्यान्तिकः । नाक्षत्रो रेवत्यन्तिकः । सौरमधिमासयुतं चान्द्रं भवति । चान्द्रमूनरात्रोनं सावनं भवति । चान्द्रशब्देन नाक्षत्रम् । उक्तं च । "युगवर्षमासपिण्डं रविमानं साधिमासकं चान्द्रम् । अवमविहीनं सावनमैन्दवमब्दान्वितं वर्षम् ॥" इति । एवं शोध्यक्षेपविशुद्धं सावनमानेनायुर्दायविधिः । तथा च मयूरचित्रके भगवान्गार्गिः । "आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्तक्रियां तथा । सावनेनैव कर्तव्याः सत्राणामप्युपासनम् ॥" (१)नन्वर्कोदयादारभ्यार्कोदयं यावदहोरात्रं तत्पुलिशतन्त्रे सौरमहोरात्रं पठ्यते । "वसुसप्तरूपनवमुनिनगतिथयः शतगुणाश्च सौरेण ।" इति । एतच्च पुलिश एव

(१) श्रीमद्भास्कराचार्यैरपि सिद्धान्तशिरोमणौ:—
"यत्कृच्छ्रसूतकचिकित्सितवासराद्यन्तत्सावनात्" इत्युक्तम् ।
श्रीपतिरपि—"प्रायश्चित्तं सूतकाद्यं चिकित्सा
यज्ञाद्येवं कर्म वारादिकं च ।
शास्त्रे स्वस्मिन् खेचराणां च चारा
विज्ञातव्याः सावनाद्भास्करीयात् ॥" इति ।

जानाति। यस्मात्पुलिशतन्त्रं वर्जयित्वा सर्वसिद्धान्तेषु तन्त्रेषु सौरमानमधिमासयुक्तं चान्द्रं भवति। चान्द्रमवमरात्रोनं सावनं भवति। एवं शोध्यक्षेपविशुद्धं सावनमानं सर्वसंहितासु चार्कोदयादारभ्यार्कोदयं यावदहोरात्रं तत्सावनमहोरात्रमिति संज्ञा। तथा च भगवान्पराशरः। "सावनमहोरात्रम्।" गार्गिश्च। "सावनेन स्मृतो मासस्त्रिंशदुष्णकरोदयः। तथा च श्रीभट्टब्रह्मगुप्तः। "सावनमुदयादुदयः" इति। एवं पुरुषस्य जन्मसमये सावनमहर्गणं कृत्वा तस्मात्तिथिनक्षत्रच्छेदं तात्कालिकं ग्रहलग्नादिकं कृत्वा तथा दशान्तर्दशाः कर्तव्याः। तत आगामिदशाफलं वक्तव्यम् तत्र प्रथमजन्मनि अहर्गणं तात्कालिकं कृत्वा ततस्तत्रान्तर्दशाकालं वर्षादिकं दिनीकृत्य योजयेद्वर्षाणि द्वादशभिः संगुण्य तेषु मासान्संयोज्य त्रिंशता पुनः संगुण्यं तेषु दिनानि क्षिपेत्। एवं कृते दशाकालो दिनरूपो भवति। तच्च तात्कालिके जन्माहर्गणे सविकले सविकलं संयोज्याहर्गणो भवति। तत्राद्यो यद्घटिकादिः कालो भवति तस्यातीतार्द्धरात्रात्परतो गणना कार्या। तस्मादिष्टदिनमानमानयेदनेनाचार्यसूत्रेण। "द्युगणोऽधो भवगुणितो द्विनवरसासावमाधिकाश्चान्द्रः। चान्द्रोऽधरर्तुवेदा नागाप्ता अधिमासदिनैर्हीनाः॥" इति। एतत्खण्डखाद्यकरणेनैव भवति। कोऽसौ रवियुगण इत्याह। "शाकोऽगवसुशरोनोऽर्कगुणश्चैत्रादिमाससंयुक्तः। त्रिंशद्गुणस्तिथियुतः" इति। अस्य षण्ण्यधिकेन शतत्रयेण भागमपहृत्यावाप्तं करणाब्दाः। शेषास्त्रिंशद्भक्ताश्चैत्रसिताद्या मासाः। शेषा वर्तमानमासे सिताद्यास्तिथयः। करणाब्देष्वगवसुशरान्संयोज्यातीतः शककालो भवति। तस्मिञ्छाके तस्मिन्मासे तस्मिन्दिने सोऽहर्गण इति। तत्रैव दशाप्रवेशः पुनरप्यन्यमन्तर्दशाकालं दिनीकृत्य तस्मिन्योजयेत्। एवं यावत्योऽन्तर्दशाभवन्ति तावत्योऽनेनैव प्रकारेण योजनीयाः। ततो ग्रहान् लग्नं च गणयेत्। अथवान्येन प्रकारेण कालानयनम्। आदित्ये क्रियमाणे यावन्तो गतभगणा भवन्ति तावन्तः करणप्रारम्भादारभ्य गताब्दाः तेषु करणपरिणतशककालं संयोज्येष्टशककालो भवति। वर्तमाने वर्षे यावन्तो राशयः स्फुटार्केण भवति तावन्तो मासाः सूर्यभोगातीताः। शुक्लपक्षं कृष्णपक्षं वा तिथिनक्षत्रं चन्द्रार्काभ्यां ज्ञायत एव। पाकस्वामिनोत्यादि। यस्य ग्रहस्यान्तर्दशाप्रवेशः स पाकस्वामी। तावच्चासौ पाकस्वामी यावत्तस्यान्तर्दशा। स च पाकस्वाम्यन्तर्दशाप्रवेशकाले लग्नगो यदि भवति तदा तस्य सम्बन्धिन्यन्तर्दशा प्रारब्धा शुभदा शोभनफलदा भवति। अथवा तत्कालं पाकस्वामिनो यत्सुहृन्मित्रं तस्मिन्नपि दशाप्रवेशकाले लग्नगे शोभना दशा वक्तव्या। अथवास्य दशापतेः पूर्वं व्याख्यातो यो वर्गः तस्मिन्नपि लग्नगे शोभना। अथवान्यस्मिन्सौम्ये शुभग्रहे तत्काललग्नगे प्रारब्धा शोभनैव। अथवा पाकपे दशाधिपतौ ग्रहे तात्कालिकलग्नात्त्रिदशषड्लाभेषु तृतीयषड्दशैकादशस्थानानाम-

न्यतमस्थे शोभनैव दशा वक्तव्या । यद्यप्यत्र सामान्येनोक्तं प्रारब्धा शुभदा दशा तथापि "शत्र्वधिशत्रुदशायां प्राप्तानिष्टफलप्रदा । अधिमित्रोऽपि मित्रस्य दशां प्राप्नाति शोभनः ॥ समः समदशामेत्य यथोक्तफलदा हि सः ।" एतदपि चिन्तनीयम् । अनेन प्रकारेण यदि शुभफलदान्तर्दशायां किमप्यनवरतमेव सर्वकालं शुभफलावाप्तिर्भवति । किम्वा कस्मिंश्चित्कस्मिंश्चिद्दिवसे एवमशुभायामन्तर्दशायामशुभफलावाप्तिरित्युभयत्र सन्देहनिरासार्थमाह । मित्रोच्चोपचयेत्यादि । पाकेश्वरस्य दशापतेः प्रतिराशौ सञ्चरतः तत्काले यो ग्रहो मित्रं तत्क्षेत्रस्थितश्चन्द्रमा यदा भवति तदा सत्फलबोधनानि कुरुते शुभफलानि प्रकटीकरोति । अत्र यस्मिन्नहनि यस्मिन्गृहे चारवशाच्चन्द्रमा भवति तस्य गृहस्य योऽधिपतिर्भवति स चेत्तस्मिन्नहनि पाकपतेस्तात्कालिकं मित्रं भवति तदा चन्द्रमाः पाकपतेर्मित्रक्षेत्रस्थो ज्ञेयः । तथा पाकपतेः स्वोच्चस्वराशिस्थः सत्फलबोधनानि कुरुते । न केवलं यावत्पाकपतेरुपचयस्थानगतोऽपि त्रिषडेकादशदशमस्थानानामन्यतयस्थानस्थस्त्रिकोणगोऽपि नवपञ्चमस्थानगतोऽपि तथा मनदस्थः सप्तमे च स्थितः एतेषु निर्दिष्टस्थानेष्वन्यतमस्थानस्थचन्द्रमाः शुभफलायां दशायां सत्फलबाधनानि कुरुते । न ज्ञायते तेषां फलानामित्यत्रोच्यते । मित्रोच्चोपचयत्रिकोणमदनेऽस्मिन्स्थाने पाकेश्वरश्चन्द्रमाः स्थितः स राशिः जन्मनि यो भाव आसीत्तदुद्भूतं सत्फलं बोधयति । विशेषेण तथा दशापठितमिति । अतोऽस्मादुक्तप्रकारादन्यथा पाकपतेस्तत्कालं शत्रुगृहे नीचराशौ वा दशापतिना सहैकराशौ स्थितस्तथा द्वितीयचतुर्थाष्टमद्वादशस्थानानामन्यतमस्थानस्थो भवति तदा शुभफलायां दशायां पापानि फलानि प्रकटीकरोति । अनिष्टमप्यष्टवर्गोद्भूतं च मिश्रदशायां मित्रोच्चोपचयादिषु सत्फलबोधनानि कुरुते । शत्रुनीचादिषु अशुभफलानामिति । तथा च भगवान्गार्गिः । "यद्राशिसंस्थः शीतांशुः शुभकृत्परिकीर्तितः । स राशिर्जन्मकाले तु यो भावस्तत्कृतं च तत् ॥ शरीरादिकृतं सौख्यं वक्तव्यं बलयोगतः । अनिष्टराशिसंस्थस्तु तद्भावानामशोभनः ॥" इति ॥ १० ॥

अथान्तर्दशाकाले चन्द्राक्रान्तराशिवशेन शुभज्ञानं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

प्रारब्धा हिमगौ दशा स्वगृहगे मानार्थसौख्यावहा
कौजे दूषयति स्त्रियं बुधगृहे विद्यासुहृद्वित्तदा ।
दुर्गारण्यपथालये कृषिकरी सिंहे सितर्क्षेऽन्नदा
कुस्त्रीदा मृगकुम्भयोर्गुरुगृहे मानार्थसौख्यावहा ॥ ११ ॥

प्रारब्धा हिमगाविति॥ यस्य तस्य ग्रहस्यान्तर्दशाप्रवेशसमये(१) हिमगौ

(१) दशान्तर्दशाप्रवेशकालिकार्कतदासन्नपदक्स्यर्कयोरन्तरकलाः षष्ट्या सङ्गुण्य पक्ष्य-

चन्द्रे स्वगृहे आत्मीयक्षेत्रस्थे, कर्कटगे प्रारब्धा प्रविष्टा तदा सौख्यार्थमानावहा भवतीति सौख्यं सुखभावः, अर्थो धनं, मानं पूजामावहति करोति। कौजे भौमक्षेत्रे मेषवृश्चिकयोरन्यतमे व्यवस्थिते चन्द्रे प्रवृत्तांतर्दशा स्त्रियं दूषयति। परपुरुषकृतं स्त्रीदोषमुत्पादयति। बुधगृहे मिथुनकन्ययोरन्यतमस्थे चन्द्रे प्रवृत्तांतर्दशा विद्यासुहृद्वित्तदा विद्या शास्त्रानुरतिः, सुहृदो मित्राणि, वित्तं धनं ददाति। सिंहस्थे चन्द्रे दुर्गेष्वरण्येषु, पथि च मार्गे, आलये च गृहसमीपे एतेषु स्थलेषु कृषिं करोति। सितर्क्षे शुक्रराशौ वृषतुलयोरन्यतमस्थे चन्द्रेऽन्नदा मिष्टभोज्यप्रदा भवति। मृगकुम्भयोर्मकरघटयोरन्यतमस्थे चन्द्रे प्रवृत्तांतर्दशा कुस्त्रीदा कुत्सितां स्त्रियं ददाति। गुरुगृहे जीवक्षेत्रे धन्विमीनयोरन्यतमस्थे चन्द्रे प्रवृत्तांतर्दशा मानार्थसौख्यावहा मानं पूजा, अर्थो धनं, सौख्यं सुखभावः, एतान्यावहति ददाति। एवं शुभदशा शुभकालप्रवृत्ता शुभतरा भवति। एवं शुभाशुभकालप्रवृत्ता मध्या। अशुभाशुभकालप्रवृत्ता मध्या। अशुभाशुभकालप्रवृत्ता अशुभतरा। मध्याशुभकालप्रवृत्ता शोभना। मध्या अशुभकालप्रवृत्ता अशोभना। एवं शुभाशुभत्वकरणानि यान्युक्तानि तानि विख्यातांतर्दशानां शुभाशुभं व्यामिश्रफलत्वं परिकल्पनीयमिति ॥ ११ ॥

अथार्कदशायां शुभाशुभफलप्रदर्शनं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

सौर्यां स्वन्नखदन्तचर्मकनकक्रौर्याध्वभूपाहवै-
स्तैक्ष्ण्यं धैर्यमजस्रमुद्यमरतिः ख्यातिःप्रतापोन्नतिः।
भार्यापुत्रधनारिशस्त्रहुतभुग्भूपोद्भवा व्यापद-
स्त्यागी पापरतिः स्वभृत्यकलहो हृत्क्रोडपीडामयाः ॥ १२ ॥

सौर्यामिति ॥ सूर्यस्येयं दशा सौरी तस्यां दशायामन्तर्दशायां वा नखदन्तचर्मकनकक्रौर्याध्वभूपाहवैः कारणभूतैः स्वं धनं प्राप्नोति। नखं सुगन्धिद्रव्यं प्राणिकरजं वा दन्तो हस्तिदन्तादिः चर्म व्याघ्रादीनां कनकं सुवर्णं क्रौर्यं क्रूरता अध्वा मार्गः भूपो राजा आहवः संग्रामः एतैर्धनं प्राप्नोति। तैक्ष्ण्यमुग्रस्वभावता धैर्यं शुभाशुभफलप्राप्तौ हर्षविषादैरनभिभवः अजस्रमनवरतमुद्यमरतिः उद्योगपरत्वं ख्यातिः कीर्तिः प्रतापोन्नतिः प्रतापेन शौर्येणोन्नतिः शत्रूणामन्यशत्रुनिग्रहजनिता भीतिः। एतान्यादित्यशुभदशायां पुरुषस्य भवन्ति। अथाशुभदशायां भार्या जाया, पुत्राः सुताः, धनं वित्तमरिः शत्रुः, शस्त्रमायुधादि हुतभुगग्निः भूपो राजा एभ्य उद्भूता उत्पन्ना

कंगतिकलाभिर्विभज्य लब्धघट्यादिभिः पङ्क्तिस्थदिनादिकालः संस्कृतः (एतत्पर्कादिदशाप्रवेशकालिकार्केऽधिके युक्तः, अल्पे हीनः सन्) दशान्तर्दशाप्रवेशसमयः स्फुटो भवति। तत्र सलग्नान् ग्रहान् प्रसाध्य फलं वाच्यम्।

न्यायपदो विशेषणापदो भवन्ति । त्यागी त्यागशीलता भवति । शुभदशायां शुभस्थाने त्यागी । अशुभदशायां चाशुभत्वादशुभस्थाने त्यागी भवति। पापरतिः पापासक्तश्च भवति । स्वभृत्यकलहः आत्मीयैर्भृत्यैः सह कलहो भवति। हृत्क्रोडपीडने भवतः हृत् हृदयं क्रोडमुदरं हृदयोदरपीडा । आमयाः रोगाश्चास्य भवन्ति । मिश्रायामुभयमपि । इति सूर्यदशान्तर्दशाफलम् ॥ १२ ॥

अथ चन्द्रदशायां शुभाशुभफलं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

इन्दोः प्राप्य दशां फलानि लभते मन्त्रद्विजात्युद्भवा-
नीक्षुक्षीरविकारवस्त्रकुसुमक्रीडातिलान्नश्रमैः ।
निद्रालस्यमृदुद्विजामररतिः स्त्रीजन्म मेधाविता
कीर्त्यर्थोपचयक्षयौ च बलिभिर्वैरं स्वपक्षेण च ॥ १३ ॥

इन्दोरिति ॥ इन्दोश्चन्द्रमसो दशां वयोऽवस्थां प्राप्य लब्ध्वा मन्त्रद्विजात्युद्भवानि फलानि लभते । मन्त्रः शैववैष्णवादिश्चाणक्यविहितो वा वैदिको वा द्विजातयो ब्राह्मणाः एभ्य उद्भूतानि उत्पन्नानि न केवलं यावदिक्षुविकारादूगुडादिकात्क्षीरविकाराद्दध्यादिकाद्वस्त्रेभ्योऽम्बरेभ्यः, कुसुमेभ्यः पुष्पेभ्यः, क्रीडायाः क्रीडाभ्यः, तिलेभ्यः अन्नाच्छ्रमाच्च व्यायामात् , एतैः शुभदशायां शुभानि फलानि प्राप्नोति । अथाऽशुभायामशुभदशायां निद्रालस्यमृदुद्विजामररतिरिति । निद्रायामालस्ये च रतिरासक्तिर्भवति । मृदुद्विजामररतिर्भवति मृदुः क्षमावान्, द्विजानां ब्राह्मणानाममराणां देवानां चाराधने रतिरासक्तिर्भवति । स्त्रीजन्म कन्याप्रसूतिः, मेधाविता बुद्धिवृद्धिः, कीर्तिः यशः, अर्थानां धनानामुपचयक्षयौ। शुभदशायामुपचयः प्राप्तिरशुभायां क्षयः नाशः । अशुभायां बलवद्भिर्वीर्यवद्भिः स्वपक्षेणात्मीयबन्धुवर्गेण च सह वैरं भवति । मिश्रायामुभयमपि । इति चन्द्रदशान्तर्दशाफलम् ॥ १३ ॥

अथ भौमदशायां शुभाशुभफलं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

भौमस्यारिविमर्दभूपसहजक्षित्यविकाजैर्धनं
प्रद्वेषः सुतमित्रदारसहजैर्विद्वद्गुरुद्विष्टता ।
तृष्णासृग्ज्वरपित्तभङ्गजनिता रोगाः परस्त्रीकृताः
प्रीतिः पापरतैरधर्मनिरतिः पारुष्यतैक्ष्ण्यानि च ॥ १४ ॥

भौमस्येति ॥ भौमस्य क्षितिजस्य दशायां कैर्धनं भवति, अरिविमर्दनेन शत्रुप्रमथनेन । भूपो राजा सहजाः भ्रातरः क्षितिः भूः अविकजैः ऊर्णाविकारसम्भूतैः, आजैश्छागसम्भूतैः एतैः अरिविमर्दादिभिः धनं प्राप्नोति एतच्छुभदशायाम् । अथाशुभायां दशायां सुताः पुत्राः, मित्राणि सुहृदः, दाराः कलत्रं, सहजाः भ्रातरः, एतैः सह प्रद्वेषः वैरम् । विद्वद्भिः पण्डितैः, गुरुभिः

गौरवसहितैश्च सह द्वेष्टृता अप्रतीतिः । तृष्णा तृट्, असृग्रुधिरं, ज्वरः प्रसिद्धो रोगः, पित्तं धातुप्रसिद्धं भंगः अवयवादेः स्फोटनम् एतैः जनिता उत्पादिता रोगा भवन्ति परस्त्रीणामिष्टता वाल्लभ्यम् । अन्ये रोगाः परस्त्रीप्रसङ्गेन प्रहारादिकाः अतिप्रसङ्गाद्धातुक्षयकृता वा। अथवा तत्कृतमूलकर्मोद्भवा भवन्ति । तथा पापरतैः अघसक्तैः सह प्रीतिर्भवति । अधर्मे निरतिः आशक्तिर्भवति । पारुष्यं वचनपरुषता कर्कशता, तैक्ष्ण्यमुग्रस्वभावता । मिश्रायामुभयमपि । इति भौमदशान्तर्दशाफलम् ॥ १४ ॥

अथ बुधदशायां शुभाशुभफलं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

बौध्यां दौत्यसुहृद्गुरुद्विजधनं विद्वत्प्रशंसा यशो
युक्तिद्रव्यसुवर्णवेसरमहीसौभाग्यसौख्याप्तयः ।
हास्योपासनकौशलं मतिचयो धर्मक्रियासिद्धयः
पारुष्यं श्रमबन्धमानसशुचः पीडा च धातुत्रयात् ॥ १५ ॥

बौध्यामिति ॥ बुधस्येयं दशा बौधी, तस्यां दौत्येन दूतत्वेन, सुहृद्भ्यो मित्रेभ्यः, गुरुभ्यः पूजार्हेभ्यः, द्विजेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः धनं प्राप्नोति । विद्वद्भ्यः पण्डितेभ्यः प्रशंसा स्तुतिः यशश्च कीर्तिर्भवति । युक्तिद्रव्यं रीतिकांस्यादि । सुवर्णं कनकम् । वेसरः अश्वविशेषः । मही भूः । सौभाग्यं सर्वजनवाल्लभ्यम् । सौख्यं सुखभावः । एषामाप्तयो लाभा भवन्ति । हास्यं परोपहासः, उपासना सेवा अनयोः कौशलं तज्ज्ञता । मतिचयः बुद्धिवृद्धिः । धर्मक्रियासिद्धयः धर्मयुक्तानां क्रियाणां सिद्धयो भवन्ति। एतच्छुभदशायाम् । अथाशुभदशायां पारुष्यमित्यादि । पारुष्यं वचनपरुषता । श्रमः खेदः । बन्धः बन्धनम् । मानसशुचः । शोकश्चित्तदौस्थ्यमेते भवन्ति । धातुत्रयात्पीडा वातपित्तश्लेष्मणां त्रयाणां दोषाणां प्रकोपात्पीडा व्याधिश्च जायते मिश्रायामुभयमपि । इति बुधदशान्तर्दशाफलम् ॥ १५ ॥

अथ जीवदशायां शुभाशुभफलं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

जैव्यां मानगुणोदयो मतिचयः कान्तिप्रतापोन्नति-
र्माहात्म्योद्यममन्त्रनीतिनृपतिस्वाध्यायमन्त्रैर्धनम् ।
हेमाश्वात्मजकुञ्जराम्बरचयः प्रीतिश्च सद्भूमिपैः
सूक्ष्मोहागहनाश्रमः श्रवणरुग्वैरं विधर्माश्रितैः ॥ १६ ॥

जैव्यामिति ॥ जीवस्येयं दशा जैवी, तस्यां जैव्यां मानगुणोदयः मानः पूजा, गुणा विद्याशौर्यादयः एषामुदयः प्रादुर्भावः । मतिचयः बुद्धिविवृद्धिः । कान्तिः कमनीयता । प्रतापोन्नतिः प्रतापेन पुरुषार्थेन उन्नतिः । प्रभावः शत्रूणां भीतिः । माहात्म्यं परोपकारशीलता । केचिद्गर्वमाहुः । उ-

द्यमः उत्थानशीलता। मन्त्रैर्वैदिकैरन्यैर्वा। नीतिनृपतिस्वाध्यायमन्त्रैर्धनम्। नीत्या चाणक्योक्तयाऽन्येन नीतिशास्त्रेण वा। नृपती राजा तदाराधनेन स्वाध्यायेन पाठेन। मन्त्रेण मन्त्रजाप्येन। एतैः धनं वित्तं प्राप्नोति। हेम सुवर्णम्। अश्वस्तुरगः। आत्मजाः पुत्राः,। कुंजरः हस्ती, अंबराणि वस्त्राणि एषां चयो बाहुल्यम्। सद्भूमिपैः गुणवद्भिः नृपैः सह प्रीतिः स्नेहं प्राप्नोति। एतच्छुभदशायाम्। अथाशुभायां सूक्ष्मोहेत्यादि। सूक्ष्मं वस्तु गहनात्मकं चोहयतस्तर्कयतः श्रमः खेदो भवति। यत्सूक्ष्ममतिखेदसहं गहनं गूढं तदूहयत इत्यर्थः। श्रवणरुक्कर्णरोगः। वैरं विधर्माश्रितैः धर्मबाह्यैः पुरुषैः सह वैरम्। मिश्रायामुभयमपि। इति गुरोर्दशान्तर्दशाफलम्॥ १६॥

अथ शुक्रदशायां शुभाशुभफलं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

शौक्र्यां गीतरतिप्रमोदसुरभिद्रव्यान्नपानाम्बर-
स्त्रीरत्नद्युतिमन्मथोपकरणज्ञानेष्टमित्रागमः।
कौशल्यं क्रयविक्रये कृषिनिधिप्राप्तिर्धनस्यागमो
वृन्दोर्वीशनिषादधर्मरहितैर्वैरं शुचः स्नेहतः॥ १७॥

शौक्र्यामिति॥ शुक्रस्येयं दशा शौक्री, तस्यां शौक्र्याम्। गीतरतेः गीतासक्तेः, प्रमोदस्य हर्षस्य, सुरभिद्रव्याणां सुगंधद्रव्याणामन्नस्य भोजनस्य पानस्यासवस्यांबराणां वस्त्राणां स्त्रीणां योषितां रत्नानां मणीनां द्युतेः कान्तेः मन्मथोपकरणानां कामोपभोग्यानां शय्यादीनां विज्ञानस्य योगशास्त्रस्येष्टानां प्रियाणां मित्राणां सुहृदामागमा लब्धयो भवंति। कुशलःशिक्षतः कुशलस्य भावः कौशल्यं कुशलः श्रेयतो वा कौशल्यमभीष्टक्रियासु श्रेष्ठत्वम्। क्रयविक्रये क्रयो यदिच्छति क्रेतुं तत्क्रयः विक्रयो यदिच्छतिविक्रेतुं तद्विक्रयः। कृषिः कर्षणम्। निधिः निधानं परैर्यद्वित्तं भूमावधःस्थाप्यते स निधिस्तत्प्राप्तिर्लाभः। एते भवन्ति एतच्छुभदशायाम्। अथाऽशुभदशायां वृन्दोर्वीशेति। वृन्देन बहुभिः सह उर्वीशेन राज्ञा निषादानामन्याजीविनां प्राणिघातिनां धर्मरहितः पापासक्तैः एतैः सह वैरं प्राप्नोति। शुचः स्नेहतः स्नेहाच्छुचः शोका भवंति। यत्र स्नेहस्तदुद्भवान् शोकान्प्राप्नोति। मिश्रायामुभयमपि। इति शुक्रदशांतर्दशाफलमिति॥ १७॥

अथ शनैश्चरदशायां शुभाशुभफलं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

सौरीं प्राप्य खरोष्ट्रपक्षिमहिषीवृद्धाङ्गनावाप्तयः
श्रेणीग्रामपुराधिकारजनिता पूजा कुधान्यागमः।
श्लेष्मेर्ष्यानिलकोपमोहमलिनव्यापत्तितन्द्राश्रमा-
न्भृत्यापत्यकलत्रभर्त्सनमपि प्राप्नोति च व्यङ्गताम्॥ १८॥

सौरीमिति ॥ सौरीं शनैश्चरदशां प्राप्य खराः गर्दभाः, उष्ट्राः करभाः, पक्षिणः श्येनादयः, महिषी प्रसिद्धा वृद्धाङ्गना वृद्धा स्त्री एषामाप्तयः लाभा भवंति। बहुसमानजातीयानां संगः श्रेणी तस्या अधिकारे नियुज्यते। ग्रामे पुरे वा श्रेणीग्रामपुराधिकारजनितां तदुत्पन्नां मानतां प्राप्नोति। कुधान्यानां कोद्रवादीनामागमः लाभः। एतच्छुभदशायाम्। अथाशुभदशायां श्लेष्मेर्ष्येति। श्लेष्मणा कफेन। ईर्ष्यया मत्सरत्वेन। अनिलेन वायुना। कोपेन क्रोधेन मोहेन चित्तभ्रमेण। मलिनतया मलीमसत्वेन व्यापत्तिः विपत् तंद्रा निद्रालस्ययोरंतरे वर्त्तते। तस्या लक्षणम्। "हृदये व्याकुलीभावो वाचश्चेन्द्रियगौरवम्। मनोबुद्ध्यप्रसादश्च तन्द्राया लक्षणं विदुः॥" श्रमः खेदः एतान्प्राप्नोति। भृत्येभ्यः कर्मकरेभ्यः। अपत्येभ्यः पुत्रदुहितृभ्यः। कलत्रेभ्यो भार्याभ्यः भर्त्सनं तर्जनं प्राप्नोति। व्यंगतामङ्गच्छेदं व्याधिना तद्वारणं वा। मिश्रायामुभयमपि। इति शनिदशांतर्दशाफलम्॥ १८॥

अथैकस्मिन्वृत्ते दशासु शुभान्यशुभानि च फलान्युक्तानि तेषां विभागं लग्नदशाफलं चोपजातिकयाह—

दशासु शस्तासु शुभानि कुर्वन्त्यनिष्टसञ्ज्ञास्त्वशुभानि चैवम्।
मिश्रासु मिश्राणि दशाफलानि होराफलं लग्नपतेःसमानम्॥१९॥

दशास्विति॥ शुभाशुभं व्यामिश्रत्वं दशासु पूर्वमेवोक्तम्। तथा जन्मकाले उपचयराशिस्था निर्मलमूर्तयः। स्पष्टगतयश्च ये ग्रहास्तेषामपि [द]शाः शुभाः। ये चापचयस्था हता रूक्षाः स्वल्पमूर्तयस्तेषामपि दशा अशुभाः। तथा च यवनेश्वरः। "निशाकरादित्यविलग्नभानां तत्कालयोगाद्धिकं बलं यः। बिभर्ति तस्यादिदशेष्यते सा शेषास्ततः शेषबलक्रमेण॥ वयोऽधिको यः प्रथमोदितो वा ग्रहः स पूर्वं पठितो दशेशः। बलाधिकश्चेद्यदि केन्द्रसंस्थः पूर्वं सशेषास्तु यथा प्रदिष्टाः॥ श्रेष्ठा दशा स्वे वयसि ग्रहस्य स्वोच्चाश्रिता कालबलाश्रिता च। मूलत्रिकोणात्स्वगृहाच्च मध्या मित्राश्रिता जन्मगृहाश्रिता वा॥ नीचारिभांशोपगताजिताद्वा गृहात्परिध्वस्तविवर्णरूक्षात्। जन्मेशशत्रोर्निधनारिभेशाद्या पठ्यते सा बहुदोषदा स्यात्॥" एवं शस्तासु शोभनासु दशासु ग्रहाः शुभान्येव फलानि कुर्वन्ति। दशाफलप्रवृत्ते यानि शुभान्यशुभान्यभिहितानि तान्येव भवन्ति। नेतराणि अनिष्टसंज्ञास्वशुभदशासु अशुभान्यनिष्टानि एव भवन्ति। मिश्रासु दशासु मिश्राण्येव दशाफलानि भवन्ति। एतच्च प्रतिसूत्रमस्माभिश्च व्याख्यातम्। तथा च सत्यः। "जन्मन्युपचयभवनेषु संस्थिताः सम्यगाः सुमूर्तिधराः। श्रेष्ठं फलं विदध्युर्ग्रहाः क्रमास्त्वां दशां प्राप्य॥ अन्यैर्निहिता रूक्षाल्पमू[र्त]यो ह्यपचयर्क्षसंस्थाश्च। स्वदशाभिहितं नेष्टं ग्रहाः प्रयच्छन्ति लोकेषु॥ होराफलं लग्नपतेः लग्नाधिपस्य समानं तुल्यं वक्तव्यम्। यथा

मेषलग्नजातस्य भौमदशाफलं वृषलग्नजातस्य शुक्रदशाफलम् । एवमन्ये-ष्वपि वक्तव्यम् । किन्तु द्रेष्काणवशाच्छुभायां लग्नदशायां शुभफलमशुभा-यामशुभम् । मिश्रायामुभयमपि । अथ ये पूर्वं दशारिष्टा उक्तास्तेषामिमे भङ्गाः । प्रोक्ताः । तथा च सारावल्याम् । "प्रवेशे बलवान्खेटः शुभैर्वा स-न्निरीक्षितः । सौम्याधिमित्रवर्गस्थो मृत्युकृन्न भवेत्तदा ॥ अन्तर्दशाधिना-थस्य विबलस्य दशा यदा । विबला स्यात्तदा भङ्गो न बाध्या तस्य च ध्रुवम् ॥ युद्धे च विजयी तस्मिन्ग्रहयोगे शुभो यदि । दशायां न भवेत्कष्टं स्वोच्चादिषु च संस्थिते ॥ इति ॥ १९ ॥

अथान्येषामपि फलानां दशास्वतिदेशार्थं शालिन्याह—

सञ्ज्ञाध्याये यस्य यद्द्रव्यमुक्तं कर्माजीवो यश्च यस्योपदिष्टः ।
भावस्थानालोकयोगोद्भवं च तत्तत्सर्वं तस्य योज्यं दशायाम् ॥२०॥

संज्ञाध्याय इति ॥ यस्य ग्रहस्य संज्ञाध्याये यद्द्रव्यं ताम्रं स्यान्मणिहे-मेत्यादिना ग्रन्थेनोक्तं कथितं तस्य तद्द्रव्यस्य शुभदशायां प्राप्तिः योज्या । अशुभदशायां हानिः । तथा यश्च कर्माजीवो यस्य ग्रहोपदिष्टो जातकेऽभि-हितः । अर्थाप्तिः पितृपितृपत्नीत्यादि । तस्य ग्रहदत्तस्य कर्माजीवस्य तदन्तर्दशायामेवाप्तिर्भवति । भावफलं वक्ष्यति । शूरः स्तब्ध इत्यादि । तथा प्रथितश्चतुरोऽटन इत्यादि । तथा मेषे सस्वरस्तरमिरनयन इत्यादि । अवलोकनफलं दृष्टिफलम् । चन्द्रे भूपबुधौ इत्यादि । योगोद्भवं नाभसयो-गान्मुक्त्वा सर्वयोगेषु योगकर्तृभ्यो ग्रहेभ्यो मध्याद्यो बलीयान्स स्वदशा-यामेव फलं ददाति । नाभसयोगाः सकलदशास्वपि फलप्रदाः ॥ वक्ष्यति च । "इति निगदिता योगाः सार्द्धं फलैरिह नाभसा नियतफलदाश्चिन्त्या ह्येते समस्तदशास्वपि ।" इति । एवमादि यद्यदुक्तं तत्सर्वं निरवशेषम् । तस्य ग्रहस्य दशायां योज्यमिति ॥ २० ॥

अथ यस्य जातस्य जातकमप्यगणितं तस्य शरीरच्छायां दृष्ट्वा ग्रहद-शाज्ञानमिन्द्रवज्रयाऽऽह—

छायां महाभूतकृतां च सर्वेऽभिव्यञ्जयन्ति स्वदशामवाप्य ।
कम्ब्वग्निवाय्वम्बरजान्गुणांश्च नासास्यदृक्त्वक्छ्रवणानुमेयान् ॥२१॥

छायां महाभूतकृतामिति ॥ पूर्वमुक्तं शिखिभूखपयोमरुद्गणानां वशि-नो भूमिसुतादयः क्रमेणेति । तत्रादित्यचन्द्रौ वह्न्यम्बुप्रसिद्धावेव । यः क-श्चिद्ग्रहः स्वदशामात्मीयदशामवाप्य महाभूतकृतां छायामभिव्यञ्जयति प्रकटीकरोति । छायाशब्देन शरीरशोभाऽभिधीयते । शरीरकांतिरि-त्यर्थः । तथा च सच्छायोऽयं विच्छायोऽयं वर्तत इत्यभिधीयते । एव-मात्मीयदशायां पृथिव्यादिमहाभूतकृतां शरीरच्छायां व्यंजयति प्रक-

टीकरोति। सा च कुम्भ्वन्निवाय्वम्बरजाग्गुणान्कुः पृथिवी, अम्बुर्वरुणः, अग्निर्हुताशनः, वायुः अनिलः, अंबरमाकाशमेभ्यो जातोत्पन्ना सा छाया तद्गुणान्करोति। तांश्च यथासंख्यं नासास्यदृक्त्वक्छ्रवणानुमेयान् पार्थिवं गुणं गंधमभिव्यंजयति। नासानुमेयं घ्राणेनोपलभ्यते। अथाप्यं गुणं रसमभिव्यंजयति। तच्चास्यानुमेयम्। आस्यशब्देनेह जिह्वा ज्ञेया। तथा रसस्योपलब्धेः आस्यग्रहणं चात्र वृत्तानुरोधात्कृतम्। आग्नेयी आग्नेयं गुणं रूपमभिव्यञ्जयति। दृष्ट्याऽनुमेयम। वायवी वायव्यं स्पर्शगुणमभिव्यञ्जयति। त्वगनुमेयं स्पर्शेनोपलभ्यते। नाभसी नाभसं गुणं शब्दमभिव्यञ्जयति। श्रवणानुमेयं कर्णोपलभ्यम्। एतदुक्तं भवति। यदा शुभगन्धः पुरुषो भवति तदास्य बुधकृता पार्थिवी छाया ज्ञेया। यदा मिष्टरसभोजी भवति तदाऽस्य चन्द्रशुक्रकृता छाया ज्ञेया। यदाऽतीव रूपवान्सुकान्तः पुरुषो भवति तदा सूर्यभौमकृता आग्नेयी छाया ज्ञेया। यदा स्पर्शन मृदुर्भवति तदा शनैश्चरकृता वायवी छाया ज्ञेया। यदाऽस्य वचनं कर्णयोः सुखकरं भवति तदा जीवकृता नाभसी छाया विशेषलक्षणमाचार्येण संहितायामभिहितम्। तथा च। "छाया शुभाशुभफलानि निवेदयन्ती लक्ष्या मनुष्यपशुपक्षिषु लक्षणज्ञैः। तेजोगुणान्बहिरपि प्रविकाशयन्ती दीपप्रभा स्फटिकरत्नघटस्थितेव॥ स्निग्धद्विजत्वङ्नखरोमकेशा छाया सुगन्धा च महीसमुत्था। तुष्ट्यर्थलाभाभ्युदयान्करोति धर्मस्य चाहन्यहनि प्रवृद्धिम्॥ स्निग्धा सिता च हरिता नयनाभिरामा सौभाग्यमार्दवसुखाभ्युदयान्करोति। सर्वार्थसिद्धिजननी जननीव चाप्या छाया फलं तनुभृतां शुभमाददाति। चण्डा धृष्या पद्महेमाग्निवर्णा युक्ता तेजो विक्रमैः सप्रतापैः। आग्नेयीति प्राणिनां स्याज्जयाय क्षिप्रं सिद्धिं वांछितार्थस्य धत्ते॥ मलिनपरुषकृष्णा पापगन्धानिलोत्था जनयति बधबन्धं व्याध्यनर्थार्थनाशम्। स्फटिकसदृशरूपा भाग्ययुक्ताऽत्युदारा निधिरिव गगनोत्था श्रेयसां स्वच्छवर्णा॥"॥ २१॥

अत्र च वायवीं छायां वर्जयित्वा सर्वास्वेव छायासु शुभमशुभं फलमुक्तं तत्कथम्। शुभफलेयमशुभफलेयमिति यद्वशाज्ज्ञायते तज्ज्ञानार्थमन्तरात्मनः स्वरूपं मालिन्याह—

शुभफलददशायां तादृगेवान्तरात्मा
बहु जनयति पुंसां सौख्यमर्थागमं च।
कथितफलविपाकैस्तर्कयेद्वर्त्तमानां
परिणमति फलोक्तिः स्वप्नचिन्तास्ववीर्यैः॥ २२॥

शुभफलदेति॥ शुभफलं ददाति यः स शुभफलदः शुभफलदस्य ग्रहस्य या दशा तस्यामन्तरात्मा स्वदेहस्थः परमात्मा चित्स्वरूपः तादृगेव शुभो

भवति। पुरुषस्य तस्य च छाया दर्शितग्रहदशाकाले बहुविधमनेकप्रकारं सौख्यं सुखभावमर्थागमं धनलाभं च जनयत्युत्पादयति। अर्थादेवाशुभदशायां पुरुषस्यान्तरात्माऽप्यशुभो भवति। तत्र छाया दर्शितग्रहजाता तादृगेव फलदा सा चासौख्यमनर्थागमं च बहुप्रकारं जनयति। मिश्रायां मिश्रं च। यात्रायां च वक्ष्यति। "निमित्तानुचरं सूक्ष्मं देहेंद्रियमहत्तरम्। तेजो ह्येतच्छरीरस्थं त्रिकालफलविन्नृणाम्॥ प्रीतये न मनो नार्थे नासिद्धावभिनन्दति। तस्मात्सर्वात्मना यातुरनुमेयं यथा मनः॥ शुभांशुभानि सर्वाणि निमित्तानि स्युरेकतः। एकतश्च मनःशुद्धिस्तद्धिशुद्धिर्जयावहा॥" इति। कथितफलविपाकैरिति। ग्रहाणां दशासु यानि फलानि शुभान्यशुभानि वा कथितान्युक्तानि तानि यः पुरुषो भुङ्क्ते। तस्य पुरुषस्य तद्ग्रहदशा वर्तते इति ज्ञेयम्। एतदुक्तं भवति। यादृशं फलं शुभमशुभं वा पुरुषस्योपलभ्यते। तच्च यस्य ग्रहस्य दशायां पठितम् सा तस्य दशा नरस्य वर्तत इति ज्ञेयम्। एवं वर्तमानां दशां तर्कयेल्लक्षयेदित्यर्थः। एवं छायावशेनान्तरात्मवशेन फलपङ्क्तिवशेन वा गणितस्य जातकस्य वर्तमानां दशां वदेत्। अथ सौरदशायामशुभायां व्यङ्गत्वमुक्तं न च शुभायाम्। अशुभायामप्यनेकेषां व्यङ्गत्वं दृष्टम्। शुक्रदशायां शुभायां निधिप्राप्तिरुक्ता न च साऽपि दृष्टा तदर्थमाह। परिणमति फलोक्तिरिति। अवीर्यैः बलहीनैः ग्रहैः फलानि यानि शुभान्यशुभानि वा दत्तानि तत्फलोक्तिः फलप्राप्तिः स्वप्ने स्वप्नावस्थायां परिणमत्यनुभूयते। चिंतायां मनोरथेन वेति केचिच्च–"शुभफलदशायां तादृगेवांतराख्या–"इति पठन्ति। पठित्वेवं व्याचक्षते। यथा शुभायां दशायामंतराख्यान्तर्दशा शुभा यदि भवति तदा बहु जनयति पुंसां सौख्यमर्थागममिति। अर्थादेवाशुभयां दशायामशुभांतर्दशासौख्यमनर्थागमं च बहु जनयति। अनेन व्याख्यानेन शुभायामशुभायां च शुभाशुभानि भवंति मिश्रफलं प्रयच्छति न वैतदुच्यते। यस्मादुक्तम्। "एकर्क्षगोऽर्द्धमपहृत्यांतर्दशापतिरेव स्वं फलं ददातीति ज्ञेयम्। अन्यथाऽपहृत्येति निरर्थकं स्यादिति। तस्मात्पूर्वपाठः श्रेयान् द्वितीयः प्रमादपाठः। प्रथमपाठेन विना छायां शुभाशुभत्वमनुमातुन्न शक्यत इति॥ २२॥

अथैकग्रहदत्तयोः फलयोः सदृशयोर्नाशो भवति भिन्नदत्तानां बहूनामपि पङ्क्तिरेव भवतीत्येतद्वसन्ततिलकेनाह—

एकग्रहस्य सदृशे फलयोर्विरोधे
नाशं वदेद्यधिकं परिपच्यते तत्।

नान्यो ग्रहः सदृशमन्यफलं हिनस्ति
स्वां स्वां दशामुपगताः स्वफलप्रदाः स्युः ॥ २३ ॥

इति श्रीवराहमिहिराचार्यप्रणीते बृहज्जातके
दशाऽन्तर्दशा(१)ध्यायोऽष्टमः ॥ ८ ॥

एकग्रहस्येति । सर्वाण्येव फलानि नाभसवर्ज्यं स्वदशायां ग्रहः प्रयच्छतीत्युक्तं तत्रैकेन ग्रहेण यदाऽसदृशं विरुद्धं फलद्वयं दत्तं भवति तस्मिन्सदृशे तुल्ये द्वयोः फलविरोधे सति नाशो भवति । तस्य फलद्वयस्य वदेद् ब्रूयात् । कीदृशं तद्विरुद्धमित्यत्रोच्यते । यथा कश्चिद्ग्रहः कयाऽपि युक्त्या दशाफलादिना सुवर्णदो भवति स एवान्यया युक्त्या अष्टवर्गफलयोगफलदृष्टिफलभावफलानामन्यतमेन सुवर्णपहारी भवति तदा फलद्वयेऽपि सुवर्णसम्बन्धोऽस्तीति सादृश्यं स्वर्णदानापहारिणाविति विरोधः । एवमेकस्य ग्रहस्य सदृशफलयोः विरोधे नाशं वदेत् । न सुवर्णलाभो न चापहानिरिति । यदधिकं परिपच्यते तत् । एकेनापि ग्रहेण फलद्वयं दत्तमन्यरूपं तयोर्मध्यादधिकं तत्परिपच्यते भवति । यथा कश्चिद्ग्रहो निर्दिष्टप्रकारद्वयेन सुवर्णदः स एव प्रकारेणैकेन सुवर्णापहारी तदा द्वयोरधिकत्वात्तद्दानस्य सुवर्णं ददात्येव नापहरति । अथवा प्रकारद्वयेन सुवर्णापहारी प्रकारेणैकेन सुवर्णदः तदाऽपहरणस्याधिकत्वादपहरत्येव अथवा । सुवर्णापहारी रूप्यदश्च तथापि द्वे असदृशे असदृशत्वादधिकं परिपच्यते । सुवर्णापहारी रूप्यदश्च भवति इति केचित् । नान्यो ग्रह इति । अन्येन ग्रहेण दत्तं सदृशं विरोध्यपि फलं नान्यो ग्रहोऽपि हिनस्त्यपहरति । यथा कश्चिद्ग्रहः सुवर्णदो भवत्यन्यश्च सुवर्णापहारी तदा तत्र सुवर्णदः स्वदशायां सुवर्णं ददाति । स्वदशायां सुवर्णापहारी चापहरति । अनेनैतदुक्तं भवति । यथैकग्रहस्य सदृशफलयोः विरोधे समग्रजन्मान्तरेऽपि फलनाशं वदेत् अन्यत्र विरुद्धयोरपि फलयोः नाशं न वदेत् । यतः सुवर्णदो ग्रहः स्वामात्मीयां दशामुपगतः प्राप्तः सुवर्णलाभं करोति, सुवर्णापहारी स्वदशामुपगतः प्राप्तः सुवर्णमपहरति । एतदष्टकवर्गफलं विनाशयतस्तत्रैकस्य ग्रहस्य फलसदृशयोरपि तुल्यसंख्ययोः फलयोर्नाशो भविष्यति । यथा भविष्यति तथा तत्रैव [illegible]यिष्याम इति ॥ २३ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां बृहज्जातकविवृतौ
दशान्तर्दशाध्यायोऽष्टमः ॥ ८ ॥

---

(१) दशान्तर्दशादीनां वैशद्यमग्रे (ग्रन्थान्ते) स्पष्टं विलोक्यम् ।

अथाष्टवर्गाध्यायः ९ ।

अथाष्टवर्गाध्यायो व्याख्यायते। तत्रान्तर्दशाफलमिति पूर्वमेवोक्तं तत्प्रदर्श्याधुना स्थिरस्याष्टकवर्गफलस्यावसरः। लग्नाष्टमाः सर्वे एव ग्रहास्तेभ्यः सकाशादेकैकस्य ग्रहस्य चारवशाद्राशौ विचरतः शुभाशुभं फलमष्टकवर्गे निरूप्यते। तत्रादावेवार्काष्टकवर्गं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

स्वादर्कः प्रथमायबन्धुनिधनद्व्याज्ञातपोद्युगो
वक्रात्स्वादिव तद्वदेव रविजाच्छुक्रात्स्मरान्त्यारिषु।
जीवाद्धर्मसुतायशत्रुषु दशत्र्यायारिगः शीतगो-
रेष्वेवान्त्यतपःसुतेषु च बुधाल्लग्नात्सबन्ध्वन्त्यगः॥ १॥

स्वादर्क इति॥ यत्र राशौ जन्मसमये पुरुषस्यादित्यः स्थितः स एव तस्य स्वस्थानमुच्यते। एवमन्येषामपि ग्रहाणां ज्ञेयम्। यो यत्र व्यवस्थितः स एव तस्य स्वस्थानं तस्मात्स्वादर्कः प्रथमायबन्धुनिधनद्व्याज्ञातपोद्युनगः प्रथमैकादशचतुर्थाष्टमद्वितीयदशमनवमसप्तमेषु १।११।४।८।२।१०।९।७ एतेषां स्थानानां संज्ञाः प्रागेव व्याख्याताः। अतः पुनर्नोच्यन्ते। एषामङ्कन्यास एव व्याख्यानमिति सर्वत्र ज्ञेयम्। एतेषु स्थानेषु गतः स्वात्स्थानादर्कः सूर्यः शुभः इष्टफलदः अर्थादेवान्यस्थानेष्वशुभ अनिष्टफलदः। यतो वक्ष्यति। "इति निगदितमिष्टं नेष्टमन्यत्" इत्येवं सर्वत्र ज्ञेयम्। वक्रात्स्वादिव वक्रादङ्गारकात्स्वादात्मीयस्थानादिव शुभः। येष्वेव स्वस्थानात्तेष्वेवाङ्गारकात् १।११।४।८।२।१०।९।७ एतेष्वर्को भौमाच्छुभः। तद्वदेव रविजात् रविजात्सूर्यपुत्रात्तद्वदेव। येष्वेव स्थानेषु स्वाच्छुभस्तेष्वेव सौरात् १।११।४।८।२।१०।९।७ एतेषु सौरादर्कः शुभ इति सर्वत्रानुवर्तते। शुक्रात्स्मरान्त्यारिषु स एवार्कः सप्तमद्वादशषष्ठेषु शुक्राच्छुभः ७।१२।६ जीवाद्धर्मसुतायशत्रुषु जीवाद्बृहस्पतिस्थानात् धर्मसुतायशत्रुषु नवपञ्चमैकादशषष्ठेषु शुभः ९।५।११।६ दशत्र्यारिगः शीतगोः शीतगोश्चन्द्राद्दशत्र्यायारिगः दशमतृतीयैकादशषष्ठगः शुभः १०।३।११।६ एतेष्वेवान्त्यतपःसुतेषु च बुधाच्छुभः। एष्वेव प्रागुक्तेषु चन्द्रस्थानेषु दशत्र्यायारिषु चशब्दात्तथान्त्यतपःसुतेषु बुधाच्छुभः १०।३।११।६।१२।९।५ लग्नात्सबन्ध्वन्त्यगः सहशब्देन प्रागुक्तानि चन्द्रस्थानान्यनुकृष्यन्ते तेनान्त्यतपःसुतस्थानानीति सर्वत्र परिभाषा। तेनैतेषु चन्द्रस्थानेषु दशत्र्यायारिषु सबन्ध्वन्त्येषु चतुर्थद्वादशसहितेषु गतो लग्नादुदयाच्छुभः १०।३।११।६।४।१२ तथा च सत्यः। "स्वात्स्थानाद्दिवसकरस्तृतीयषष्ठान्त्यभत्रिकोणानि।" हित्वेष्टः ३।६।१२।५ एतानि वर्जयित्वा तान्येव वराहमिहिरदर्शितानि स्थानानि जातानि १।११।४।८।२।१०।९।७ सौरस्य तु सहजारिसुतान्त्यसंज्ञानि।

हित्वेष्ट इत्यनुवर्तते ३।६।५।१२ एतानि वर्जयित्वा तान्येव वराहमिहिरदर्शितानि स्थानानि जातानि१।११।४।८।२।१०।९।७ चन्द्राद्दशमैकादशतृतीयषष्ठापगः शुभः सूर्यः १०।११।३।६ जीवात्त्रिकोणयोः षष्ठस्तथैकादशश्चेष्टः ९।५।६।११ प्रथमद्वितीयसप्तमचतुर्थनिधनगतान्विना राशीन्साम्यादिष्टः सूर्यः १।२।७।४।८ एतानि वर्जयित्वा तान्येव वराहमिहिरप्रदर्शितानि स्थानानि जातानि १०।३।११।६।१२।९।५ कुजस्तु सदृशोऽर्कपुत्रेण १।११।४।८।२।१०।७ दशमैकादशषष्ठतृतीयगोऽत्यश्चतुर्थगो लग्नात् १०।११।६।३।१२।४ शुक्रस्थानाद्रविः षट्सप्तमद्वादशेषु भवतीष्टः ६।७।१२। तथा च सूक्ष्मजातके ।

"केन्द्रायाष्टद्विनवस्वर्कः स्वादार्किभौमयोश्च शुभः । षट्सप्तान्त्येषु सितात्षडायधीधर्मगो जीवात् उपचयगोऽर्कश्चन्द्रादुपचयनवमान्त्यधीयुतः सौम्यात् । लग्नादुपचयबन्धुव्ययवस्थितः शोभनः प्रोक्तः ॥" इति आदित्याष्टकवर्गः ॥ १ ॥

अथ चन्द्राष्टकवर्गं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

लग्नात्षट्त्रिदशायगः सधनधीधर्मेषु चाराच्छशी
स्वात्सास्तादिषु साष्टसप्तसु रवेः षट्त्र्यायधीस्थो यमात् ।
धीत्र्यायाष्टमकण्टकेषु शशिजाज्जीवाद्व्ययायाष्टगः
केन्द्रस्थश्च सितात्तु धर्मसुखधीत्र्यायास्पदानङ्गगः ॥ २ ॥

लग्नात्षडिति ॥ लग्नात्षट्त्रिदशायगः शशी चन्द्रः लग्नादुदयात्षट्त्रिदशायगः षष्ठतृतीयदशमैकादशेषु स्थानेषु शुभः ६।३।१०।११ सधनधीधर्मेषु चाराच्छशी । सहशब्देन प्रागुक्तान्येव स्थानान्यनुक्षिप्यन्ते । शशी चन्द्रः आराद्भौमादेष्वेव षट्त्रिदशायेषु धनधीधर्मसहितेषु द्वितीयपञ्चमनवमयुक्तेषु शुभः ६।३।१०।११।२।५।९। स्वात्सास्तादिषु आत्मीयस्थानादेष्वेव षट्त्रिदशायेषु सास्तादिषु सप्तमप्रथमसहितेषु शुभः । शशी ६।३।१०।११।७।१ साष्टसप्तसु रवेरादित्यादेष्वेव स्थानेषु साष्टसप्तसु अष्टमसप्तमसंयुक्तेषु ६।३।१०।११।८।७ शुभः । षट्त्र्यायधीस्थो यमात् यमात्सौरात् षट्त्र्यायधीस्थः षष्ठतृतीयैकादशपञ्चमस्थानस्थः शुभः ६।३।११।५ । धीत्र्यायाष्टमकण्टकेषु शशिजात् शशिजाद्बुधात् बुधस्थानाद्धीत्र्यायाष्टमकण्टकेषु पञ्चमतृतीयैकादशाष्टमकेन्द्रेषु शुभः । शशी ५।३।११।८।१।४।७।१० जीवाद्व्ययायाष्टगः केन्द्रस्थश्च जीवाद्गुरुस्थानाद्व्ययायाष्टगः केन्द्रस्थश्च द्वादशैकादशाष्टमकेन्द्रस्थश्च शुभश्चन्द्रः १२।११।८।१।४।७।१०। सितात्तु धर्मसुखधीत्र्यायास्पदानङ्गगः सिताच्छुक्राद्धर्मसुखधीत्र्यायास्पदानङ्गगेषु नवमचतुर्थपञ्चमतृतीयैकादशदशमसप्तमेषु शुभः ९।४।५।३।११।१०।७। तथा च सत्यः । "षष्ठैकादशसप्तमतृतीयदशमादिसंस्थितश्चन्द्रः । स्वादिष्टः ६।११।७।३।१०।१ सौरस्य तु सहजारिसुतायसंस्थितश्च शुभः ३।६।५।११।

रिपुनिधनसहजसप्तमदशमैकादशसंस्थितः सूर्यात् ६।८।३।७।१०।११ लग्नात्तृतीयदशमारिलाभसंस्थितः शुभश्चन्द्रः ३।१०।६।११ । भ्रातृसुतकर्मधनलाभधर्मरिपुराशिगः कुजाद्विष्टः ३।५।१०।२।११।९।६। जीवात्तृतीयषष्ठद्विनवमसुतवर्जितेष्विष्टः ३।६।२।९।५। एतानि वर्जयित्वा तान्येव वराहमिहिरपठितानि स्थानानि जातानि १२।११।८।१।४।७।१० । प्रथमद्वितीयषष्ठाष्टमांत्यवर्ज्येषु भार्गवादिष्टः १।२।६।८।१२। एतानि वर्जयित्वा तान्येव वराहमिहिरपठितानि स्थानानि जातानि ३।४।५।७।९।१०।११ । षष्ठधनपञ्चमनवमपश्चिमवर्ज्येषु बुधात्प्रशस्तश्च ६।२।५।९।१२। एतानि वर्जयित्वा तान्येव वराहमिहिरपठितानि स्थानानि जातानि १।३।४।७।८।१०।११। तथा च सूक्ष्मजातके । "शश्युपचयेषु लग्नात्साद्यमुनिः स्वात्कुजात्सनवधीस्थः । सूर्यात्साष्टस्मरगस्त्रिषडायसुतेषु सूर्यसुतात् ॥ ज्ञात्केन्द्रत्रिसुतायाष्टमगो गुरोर्व्ययभवाष्टकेन्द्रेषु । त्रिचतुःसुतनवदशसप्तमायगश्चन्द्रमाः शुभः शुक्रात् ॥" इति चन्द्राष्टकवर्गः ॥ २ ॥

अथ भौमाष्टकगं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

वक्रस्तूपचयेष्विनात्सतनयेष्वाद्याधिकेषूदया-
च्चन्द्राद्विग्विफलेषु केन्द्रनिधनप्राप्त्यर्थगः स्वाच्छुभः ।
धर्मायाष्टमकेन्द्रगोऽर्कतनयाज्ज्ञात्षट्त्रिधीलाभगः
शुक्रात्षड्व्ययलाभमृत्युषु गुरोः कर्मान्त्यलाभारिषु ॥ ३ ॥

वक्रस्तूपचयेष्विनादिति ॥ वक्रोऽङ्गारकः इनादादित्यादुपचयेषु त्रिषडेकादशदशमेषु सतनयेषु पञ्चमस्थानसहितेषु शुभः ३।६।११।१०।५। आद्याधिकेषूदयाद्वक्रः । उदयाल्लग्नादेष्वेवोपचयेष्वाद्याधिकेषु प्रथमस्थानयुक्तेषु शुभः ३।६।११।१०।१। चन्द्राद्विग्विफलेषु चन्द्रस्थानादेष्वेवोपचयेषु दिग्विफलेषु दशमस्थानवर्जितेषु तेन दशमस्थानेन शुभं नाप्यशुभं फलं करोतीत्यर्थः ।३।६।११ एतेषु शुभः । केन्द्रनिधनप्राप्त्यर्थगः स्वाच्छुभः स्वादात्मीयस्थानात्केन्द्रनिधनप्राप्त्यर्थगः केन्द्राष्टमैकादशद्वितीयगः शुभः ।१।४।७।१०।८।११।२। धर्मायाष्टमकेन्द्रगोऽर्कतनयात् सौराद्धर्मायाष्टमकेन्द्रगः नवमैकादशाष्टमकेन्द्रगतः शुभः ९।११।८।१।४।७।१० । ज्ञात्षट्त्रिधीलाभगः ज्ञाद्बुधात्षट्त्रिधीलाभगः षष्ठतृतीयपञ्चमैकादशगतः शुभः ६।३।५।११। शुक्रात् षड्व्ययलाभमृत्युषु शुक्रस्थानात् षष्ठद्वादशैकादशाष्टमेषु शुभः ६।१२।११।८। गुरोः कर्मान्त्यलाभारिषु गुरोः जीवाद्दशमद्वादशैकादशषष्ठेषु शुभः १०।१२।११।६। तथा च सत्यः । "द्वादशपञ्चमनवमतृतीयषष्ठान्विना कुजस्त्विष्टः ।" स्वस्थानात् १२।५।९।३।६ एतानि वर्जयित्वा तान्येव वराहमिहिरपठितानि स्थानानि जातानि १।४।७।१०।८।११।२। सौरस्य तु नवमाभ्यधिकेषु अनर्थेषु एष्वेव द्वितीयस्थानं विना नवमाभ्यधिकेषु ११।८।९।१।

४।१०। भौमस्तृतीयपञ्चमदशमैकादशारिपुस्थितः सूर्यात्। इष्टः ५।१०।११। ६ चन्द्रान्मध्यमदशमषष्ठसहजलाभेषु १०।३।६।११। दशमैकादशषष्ठान्त्यगः कुजो भूमिजः पूजितो गुरुस्थानात् १०।११।६।१२। षष्ठैकादशपञ्चमतृतीयगः शुभः सौम्यात् ६।११।५।३ अन्त्यायाष्टमषष्ठगः कुजः पूजितः शुक्रात् १२।११ ८।६। प्रथमैकादशदशरिपुसहजोपगतश्च होरायाः ।१।११।१०।६। तथा च स्वल्पजातके। "भौमः स्वादायस्वाष्टकेन्द्रगस्त्र्यायषट्सुतेषु बुधात्। जीवाद्दशायशत्रुव्ययेष्विनादुपचयसुतेषु ॥ उदयादुपचयतनुषु त्रिषडायेष्विन्दुतः समो दशमः। चन्द्रस्थानादुपचयेषु दशमवर्जितेषु शुभः॥ दशमे शुभोऽपि न भवति। ३।६।११ भृगुतोऽन्त्यषडष्टायेषु १२।६।८।११। असितात्केन्द्रायनववसुषु ।४।७।१०।११।९।८। इति भौमाष्टकवर्गः ॥ ३ ॥

अथ बुधस्याष्टकवर्गं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

दूव्याद्यायाष्टतपःसुखेषु भृगुजात्सत्र्यात्मजोऽथेन्दुजः
साज्ञास्तेषु यमारयोर्व्ययरिपुप्राप्त्यष्टगो वाक्पतेः।
धर्मायारिसुतव्ययेषु सवितुः स्वात्साद्यकर्मत्रिगः
षट्स्वायाष्टसुखास्पदेषु हिमगोः साद्येषु लग्नाच्छुभः ॥ ४ ॥

द्व्याद्यायाष्टतप इति ॥ इन्दुजो बुधः भृगुजाच्छुक्रात् द्व्याद्यायाष्टतपःसुखेषु द्वितीयप्रथमकादशाष्टमनवमचतुर्थेषु तृतीयपञ्चमयुक्तेषु शुभः २।१।११ ।८।९।४।३।५। साज्ञास्तेषु यमारयोः एष्वेव द्व्याद्यायाष्टतपःसुखेषु साज्ञास्तेषु दशमसप्तमसहितेषु यमारयोः शनैश्चराङ्गारकयोः यमात् २।१।११।८। ९।४।१०।७ आराच्च शुभः २।१।११।८।९।४।१०।७। व्ययरिपुप्राप्त्यष्टगो वाक्पतेः। वाक्पतेः जीवात् द्वादशषष्ठैकादशाष्टमगतः शुभः १२।६।११।८। धर्मायारिसुतव्ययेषु सवितुः सूर्यान्नवमैकादशषष्ठपञ्चमद्वादशेषु शुभः ९।११ ।६।५।१२। स्वात्साद्यकर्मत्रिगः। स्वादात्मीयस्थानादेष्वेव धर्मादिषु स्थानेषु साद्यकर्मत्रिकेषु प्रथमदशमतृतीयसहितेषु गतः शुभः ९।११।६।५।१२। १।१०।३। षट्स्वायाष्टसुखास्पदेषु हिमगोश्चन्द्रात् षष्ठद्वितीयैकादशाष्टमचतुर्थदशमेषु शुभः ६।२।११।८।४।१०। साद्येषु प्रथमस्थानसहितेषु लग्नाच्छुभः६।२।११।८।४।१०।१। तथा च सत्यः। "स्वात्स्थानाच्छशितनयो-द्वितीयसप्तमचतुर्थनिधनानि हित्वेष्टः २।७।४।८। एतानि वर्जयित्वा तान्येव वराहमिहिरपठितानि स्थानानि जातानि १।३।५।६।९।१०।११। १२। सूर्यस्य तु लाभारिसुतान्त्यनवमस्थः ११।६।५।१२।९ सुतसहजषष्ठपञ्चमवर्जितेषु मण्डलेषु बुधस्त्विष्टः। सौराराभ्यां स्थानादाकल्पाच्छाला-नियमेन ५।३।६।१२ एतानि वर्जयित्वा तान्येव वराहमिहिरपठितानि स्थानानि जातानि १।११।४।२।८।९।१० लग्नाच्छुक्रो येषु प्रशस्यते तेषु चन्द्रज-

जस्तस्य । येषु स्थानेषु लग्नाच्छुक्रः शुभस्तेष्वेव स्थानेषु शुभस्थानाद्बुधः शुभो भवति । शुक्राष्टवर्गः पठ्यते । लग्नादिष्टः शुक्रो रिपुसप्तमदशमपाश्चमान् हित्वा ६।७।१०।१२। एतानि स्थानानि वर्जयित्वा तान्येव वराहमिहिरपठितानि स्थानानि जातानि १।२।३।४।५।८।९।११। एतेषु स्थानेषु शुक्रस्थानाच्छुभो बुधः । अन्त्यापान्त्याष्टमशत्रुभेषु जीवाद्बुधः श्रेष्ठः १२।११। ८।६ दशमस्वलाभषष्ठाष्टमेषु चन्द्राद्बुधश्चतुर्थे च १०।२।११।६।८।४ लग्नाच्चेष्टो घूनान्त्यनवमसुतसहजवर्ज्येषु ७।१२।९।५।३ एतानि वर्जयित्वा तान्येव वराहमिहिरपठितानि स्थानानि जातानि २।६।१०।११।८।४।१। एतेषु लग्नाच्छुभः । तथा च स्वल्पजातके "सौम्योऽन्त्यषण्नवायात्मजेष्विना-(१२। ६। ।११।५) त्स्वत्रित्रिगनु (३।१) दश युतेषु (१०) । चन्द्राद्द्विरिपुदशायाष्टसुखगतः (२।६।१०।११।८।४।१) साद्रिषु विलग्नात् ॥ प्रथमसुखायद्विनिधनधर्मेषु (१।४।११।२।८।९) सितात्त्रिधीसमेतेषु (३।५) । सास्तास्मरेषु (१०।७) सौरारयोर्व्ययायरिपुवसुषु (१२।११।६।८) गुरोः ॥" इति बुधस्याष्टकवर्गः ॥ ४ ॥

अथ जीवस्याष्टकवर्गं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

दिक्स्वाद्याष्टमदायबन्धुषु कुजात्स्वात्सत्रिकेष्वङ्गिराः
सूर्यात्सत्रिनवेषु धीस्वनवदिग्लाभारिगो भार्गवात् ।
जायायार्थनवात्मजेषु हिमगोर्मन्दात्त्रिषड्धीव्यये
दिग्धीषट्स्वसुखायपूर्वनवगो ज्ञात्सस्मरश्चोदयात् ॥ ५ ॥

दिगिति ॥ दिक्स्वाद्याष्टमदायबन्धुषु कुजादङ्गिरा इति । अङ्गिरा जीवः कुजादङ्गारकाद्दशमद्वितीयप्रथमाष्टमसप्तमैकादशचतुर्थेषु शुभः १०।२।१। ८।७।११।४। स्वात्सत्रिकेष्वङ्गिराः स्वादात्मीयस्थानादङ्गिराः गुरुः पूर्वोक्तेषु दिक्स्वाद्यादिषु सत्रिकेषु तृतीयस्थानसहितेषु शुभः । १०।२।१।८। ७।११।४।३। सूर्यात्सत्रिनवेषु गुरुः शुभः । सूर्यादादित्यादेष्वेव स्थानेषु प्रागुक्तेषु सतपस्तृतीयेषु तृतीयनवमस्थानाधिकेषु शुभः १०।२।१।८।७। ११।४।३।९। धीस्वनवदिग्लाभारिगो भार्गवात् । भार्गवाच्छुक्रात्पञ्चमद्वितीयनवमदशमैकादशषष्ठेषु शुभः ५।२।९।१०।११।६। जायार्थनवात्मजेषु हिमगोः । हिमगोश्चन्द्रात्सप्तमैकादशद्वितीयनवमपंचमेषु शुभः ७।११।२।९।५। मन्दात्त्रिषड्धीव्यये मन्दात्सौरात्तृतीयषष्ठपञ्चमद्वादशेषु शुभः ३।६।५।१२। दिग्धीषट्स्वसुखायपूर्वनवगो ज्ञाद्बुधाद्दशमपञ्चमषष्ठद्वितीयचतुर्थैकादशप्रथमनवमेषु शुभः १०।५।६।२।४।११।१।९। सस्मरश्चोदयात् । उदयाल्लग्नादेष्वेव स्थानेषु सस्मरेषु सप्तमस्थानसहितेषु शुभः १०।५।६।२।४। ११।१।९।७। तथा च सत्यः । "येषु बुधस्य शशाङ्कस्तेषु गुरुः पुष्कलः स्वकात्स्थानात् ।" चन्द्राष्टकवर्गः पठ्यते । षष्ठधननवमपश्चिमवर्ज्येषु बुधा-

त्प्रशस्तश्च ६।२।६।१२। एतानि स्थानानि वर्ज्जयित्वा जातानि १।३।४। ५।७।८।१०।११। अत्र पञ्चमद्वितीययोः स्थानयोः वराहमिहिरेण सह भेदः। अत्र च वराहमिहिरेण यवनेश्वरमतमङ्गीकृत्य द्वितीयस्थानस्य शुभत्वमङ्गीकृतम्। तथा च यनेश्वरः। स्वस्थानतः स्थानसुतार्थमानप्राप्तिं द्वितीये च गुरुः करोति।" एवं द्वितीये च शुभो विवाददैन्याध्वगदस्त्रिकोणे तस्मात्पञ्चमे न शुभः। एष्वेवार्कादिष्टो नवमाभ्यधिकेषु भवनेषु १।३।४।५।७।८। ६।१०।११ अत्रापि पञ्चमद्वितीययोः वराहमिहिरेण यवनेश्वरमतमङ्गीकृतम्। तथा च यवनेश्वरः। स्थाने रवेर्बुद्धिसुहृद्धनाप्तिं करोति जीवो धनदो द्वितीये।" एवं द्वितीये शुभत्वाद्वराहमिहिरेणाङ्गीकृतम्। रुग्राजपीडाध्वकृर्दिद्रसू्रिः स्यात्पञ्चमे तस्मात्पञ्चमे न शुभः। आत्मसद्मशेषु सहजभवनं विना कुजाच्च गुरुरिष्टः १।४।५।७।१०।११ अत्रापि पञ्चमद्वितीययोः वराहमिहिरेण सह भेदः। अत्रापि यवनेश्वरः। "गुरुः कुजस्थानगतोऽरिहंता द्वितीयगस्तु ह्यतिहर्षदाता।" तस्माद्वराहमिहिरेण द्वितीयस्थानमङ्गीकृतम्। जामित्रगो व्याध्यरिशोककारी। एवं सप्तमस्थानं नाङ्गीकृतम्। द्वादशरिपुपञ्चमतृतीयसंज्ञे शुभः सौरात् १२।६।५।३ दशमैकादशनवमद्वितीयषट्पञ्चमेषु भृगोः। इष्टः (१०।११।६।२।६।५) चन्द्राज्जामित्रनवमसुतलाभकोशार्केषु गुरुः शुभः (७।६।५।११।२) प्रथमद्वितीयपञ्चमचतुर्थधर्मारिलाभदशमस्थः सौम्याद्गुरुरिष्टः (१।२।५।४।९।६।११।१०)। जीवो लग्नादेवमिष्टः सजामित्रः १।२।५।४।६।६।११।१०।७। तथा च स्वल्पजातके। "जीवो भौमाद्व्यायाष्टकेन्द्रगोऽ-(२।११।८।१।४।७।१०) कात्सधर्मसहजेषु २।११।८।१।४।७। १०।६।३। स्वात्सत्रिकेषु २।११।८।१।४।७।१०।३ शुक्रान्नवदशलाभस्वधीरिपुषु ९।१०।११।२।५।६॥ शशिनः स्मरत्रिकोणार्थलाभग-(७।६।५।२।११) त्रिरिपुधीव्ययेषु यमात् (३।६।५।१२)। नवदिक्सुखाद्यधीस्त्रायशत्रुषु ज्ञात्—(९।१०।४।१।५।२।११।६) सकामगो लग्नात् ९।१०।४।१।५।२।११। ६।७॥" इति जीवाष्टकवर्गः॥ ५॥

अथ शुक्रस्याष्टकवर्गः शार्दूलविक्रीडितेनाह—

लग्नादासुतलाभरन्ध्रनवगः सान्त्यः शशाङ्कात्सितः
स्वात्साज्ञेषु सुखत्रिधीनवदशच्छिद्राप्तिगः सूर्यजात्।
रन्ध्रायव्ययगो रवेर्नवदशप्राप्त्यष्टधीस्थो गुरो-
र्ज्ञाद्दोत्र्यायनवारिगस्त्रिनवषट्पुत्रायसान्त्यः कुजात्॥ ६॥

लग्नादिति॥ सितः शुक्रः लग्नादासुतलाभरन्ध्रनवगः शुभः। लग्नात्प्रभृति सुतस्थानं पञ्चमं यावत्तथा लाभरन्ध्रनवगः सितः शुभः। तेषु प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमैकादशाष्टनवमेषु लग्नाच्छुक्रः शुभः। (१।२।३।४। ५।११।८।९)। सांत्यः शशांकाच्चप्रादेव स्थानेषु सांत्येषु सव्ययेषु द्वाद-

शस्थानाधिकेषु शुभः (१।२।३।४।५।११।८।९।१२) । स्वात्साङ्केषु स्वात्मीयस्थानादेष्वेव स्थानेषु साङ्केषु, दशमस्थानाधिकेषु शुभः (१।२।३।४।५।११।८।२।१०) । सुखत्रिधीनवदशच्छिद्रातिगः सूर्यजात् । सौराच्चतुर्थतृतीयपञ्चमनवमदशमाष्टमैकादशेषु शुभः (४।३।५।९।१०।८।११) । रन्ध्रायव्ययगो रवेः । रवेरादित्यादष्टमैकादशद्वादशेषु शुभः (८।११।१२)। नवदशप्राप्त्यष्टधीस्थो गुरोः। (९।१०।११।८।५) । ज्ञाद्धीत्र्यायनवारिगः । ज्ञाद्बुधात्पञ्चमतृतीयैकादशनवमषष्ठेषु शुभः (५।३।११।९।६) । त्रिवनषट्पुत्रायसान्त्यः कुजात् । कुजाद्भौमात्तृतीयननषष्ठपञ्चमैकादशेषु सान्त्येषु अन्त्येन द्वादशेन सहितेषु स्थानेषु शुक्रः शुभः (३।९।६।५।११।१२) । तथा च सत्यः । "स्वस्थानाद्भृगुतनयः षट्सप्तमपश्चिमेतरेष्विष्टः (६।७।१२) ।" एतानि वर्जयित्वा तान्येव वराहमिहिरपठितानि स्थानानि जातानि १।२।३।४।५।८।९।१०।११। "रिपुपत्निकर्मवर्ज्येषु सितश्चन्द्रात्तु पुष्कलो नृणाम् ६।७।१०।" एतानि वर्जयित्वा तान्येव वराहमिहिरपठितानि जातानि १।२।३।४।५।९।८।११।१२। "अन्त्योपान्त्याष्टमगः सूर्यादिष्टस्तु भार्गवः कथितः १२।११।८। भौमादन्त्योपान्त्यतृतीयनवमसुतशत्रुगश्चैवम् (१२।११।३।९।५।६) ॥ दशमैकादशनिधनत्रिकोणसंस्थो भृगुर्जीवात (१०।११।८।५।९)। सौम्यात्सुतधर्मलाभसहजारिसंज्ञेषु (५।९।११।३।६) ॥ लग्नादिष्टः शुक्रो रिपुसप्तमदशमपश्चिमान् हित्वा (६।७।१०।१२।)" एतानि वर्जयित्वा तान्येव वराहमिहिपठितानि स्थानानि जातानि १।२।३।४।५।८।९।११। "आद्यद्वितीयरिपुसप्तमान्त्यवर्ज्येषु सौराच्च (१।२।६।७।१२) ।" एतानि वर्जयित्वा तान्येव वराहमिहिरपठितानि स्थानानि जातानि (३।४।५।८।९।१०।११) तथा च स्वल्पजातके "शुक्रो लग्नादासुतनवाष्टलाभेषु (१।२।३।४।५।९।८।११) सव्ययश्चन्द्रात् । स्वात्साङ्केषु रविसुतात्त्रिधीसुखाप्तिनवकर्मरन्ध्रेषु ॥ वस्वन्त्यायेष्वर्कान्नवदिग्लाभाष्टधीस्थितो जीवात्। ज्ञात्त्रिसुतनवायारिष्वायसुतापोक्लिमेषु कुजात्॥" इति शुक्राष्टकवर्गः ॥ ६ ॥

अथ सौरस्याष्टकवर्गं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

मन्दः स्वात्त्रिसुतायशत्रुषु शुभः साङ्कान्त्यगो भूमिजात
केन्द्रायाष्टधनेष्विनादुपचयेष्वाद्ये सुखे चोदयात् ।
धर्मायारिदशान्त्यमृत्युषु बुधाच्चन्द्रात्त्रिषड्लाभगः
षष्ठायान्त्यगतः सितात्सुरगुरोः प्राप्त्यन्त्यधीशत्रुषु॥ ७ ॥

मन्दः स्वात्त्रिसुतायशत्रुषु शुभ इति ॥ मन्दः सौरः स्वादात्मीयस्थानात्तृतीयपञ्चमैकादशषष्ठस्थानेषु शुभः । साङ्कान्त्यगो भूमिजात । भूमिजाद्भौमादेष्वेव प्रागुक्तेषु साङ्कान्तेषु गतः दशमद्वादशसहितेषु शुभः ३।५।११।६।

१०।१२ केन्द्रायाष्टधनेष्विनात्। इनात्सूर्यात् केन्द्रैकादशाष्टमद्वितीयेषु शुभः (१।४।७।१०।११।८।२)। उपचयेष्वाद्ये सुखे चोदयात्। उदयाल्लग्नात्तृतीयषष्ठदशमैकादशप्रथमचतुर्थेषु शुभः (३।६।१०।११।१।४)। धर्मायारिदशान्त्यमृत्युषु बुधात्। बुधाद्बुधस्थानान्नवमैकादशषष्ठदशाष्टमेषु शुभः (९। ११।६।१०।८)। चन्द्रात्त्रिषड्लाभगः। चन्द्रस्थानात्तृतीयषष्ठैकादशेषु शुभः (३।६।११)। षष्ठायान्त्यगतः सितात्। शुक्रस्थानात् षष्ठद्वादशैकादशेषु शुभः (६।१२।११)। सुरगुरोः प्राप्त्यन्त्यधीशत्रुषु सुरगुरोः जीवादेकादशद्वादशपञ्चमषष्ठेषु शुभः (११।१२।५।६) तथा च सत्यः। "एकादशपञ्चमषष्ठगोऽर्कजः स्वाच्छुभस्तृतीये च (११।५।६।३)। स्थानान्निशाकरस्य तु पञ्चमवर्ज्यंष्वथैष्वेव (११।३।६)॥ येष्वात्मनो रविस्तेषु भास्करस्ताद्दशो रविस्थानात्।" आदित्याष्टकवर्गः पठ्यते। "स्वात्स्थानाद्दिवसकरस्तृतीयषष्ठान्त्यभत्रिकोणानि। हित्वेष्टः (३।६।१२।५।९)" एतानि हित्वा जातानि १।२।४।९।१०।११।८। अत्र वराहमिहिरादभ्यधिकं नवमं स्थानं तच्च यवनेश्वरविरोधित्वाद्वराहमिहिरेण नोक्तम्। तथा च यवनेश्वरः "पापप्रवृत्तिं नवमे विधत्ते" इति जीवादिष्ट.। षट्पञ्चमपश्चिमैकादशस्थश्च (६।५।१२।११) 'भ्रातृसुतविजयलाभान्त्यकर्मगः पुष्फलो नृणाम्। भौमस्थानात्सौरिः (३।५।६।११।१२।१०) षष्ठान्त्योपान्त्यगः शुक्रात् (६।१२।११)॥" दशमैकादशषष्ठाष्टमान्त्यनवमाऽर्कजः सौम्यात् (१०।११।६।८।१२।९)। स्थानादिष्टो लग्नाच्छुभस्तु लग्नाद्यथा सूर्यः॥" आदित्याष्टकवर्गः पठ्यते। "दशमैकादशषष्ठतृतीयगो लग्नगश्चतुर्थगश्च लग्नात् (१०।११।६।३।१।४) तथा च स्वल्पजातके। "स्वात्सौरस्त्रिसुतायारिगः (३।५।११।६) कुजादन्त्यकर्मसहितेषु (३।५।११।६।१२।१०)। स्वायाष्टकेन्द्रगोऽर्कोऽ-(२।११।८। १।४।७।१०) च्छुक्रात्षष्ठान्त्यलाभेषु (६।१२।११)॥ त्रिषडायगः शशाङ्का-(३।६।११) दुदयात्ससुखाद्यकर्मगोऽ (३।६।११।४।१।१०)थ गुरोः। सुतषड्व्ययायगो (५।६।१२।११) ज्ञाद्व्यायारिपुदिङ्नवाष्टस्थः (१२।११।६। १०।९।८)॥" इति सौरस्याष्टकवर्गः॥ ७॥

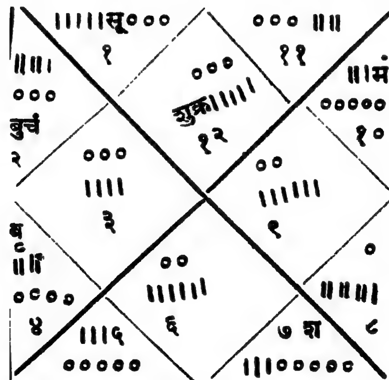
अथाष्टकवर्गफलनिरूपणार्थं मालिन्याह—

इति निगदितमिष्टं नेष्टमन्यद्विशेषादधिकफलविपाकं जन्मभात्तत्र दद्युः।
उपचयगृहमित्रस्वोच्चगैः पुष्टमिष्टं त्वपचयगृहनीचारातिगैर्नेष्टसम्पत्॥ ८॥

इति श्रीवराहमिहिराचार्यप्रणीते बृहज्जातकेऽष्टकवर्गाध्यायो नवमः॥ ९॥

इति निगदितमिति॥ इत्यनेनोक्तेन प्रकारेण यन्निगदितमुक्तं तदिष्टं नेष्टमन्यत्। यदन्यं न गदितं तत्सर्वमनिष्टमशोभनम्। एतदुक्तं भवति। "स्वादर्कः प्रथमायबन्धुनिधन" इत्यनेन पाठेन यान्युक्तानि स्थानानि तेषां श्रेष्ठं फलम्। विशेषादधिकफलविपाकमेवमिष्टानिष्टयोः फलयोः विशेषात्संशो-

धनादधिकमिष्यते । तत्फलविपाकं भवति एतज्जन्मभात् जन्मकाले यत्र स्थाने ग्रहाः स्थिताः तस्मात्स्थानाच्छुभाशुभानि फलानि प्रयच्छन्ति न तथा तत्कालाक्रान्तराशितः । एतदुक्तं भवति । यानि शुभस्थानान्याचार्येण पठितानि तानिबिन्दूपलक्षितानि कार्याणि । यान्यशुभानि तानि रेखोपलक्षितानि कार्याणि । तदिष्टानिष्टयोः विशेषमन्तरं कृत्वाऽवशिष्टस्य फलस्य पक्तिरिति । यत्र विंद्वष्टकं जातं तत्र शुभफलं संपूर्णम् । यत्र च षड् बिंदवस्तत्र पादोनफलम् । यत्र च बिंदुचतुष्टयं तत्रार्द्धं फलम् । यत्र बिन्दू द्वौ तत्र पादफलम् । अशुभफलस्यैवं रेखाभिः कल्पना कार्या । तत्र चानिमिषपरमांशके विलग्न इत्यत्र प्रयोगे जातस्याङ्गारकस्याष्टकवर्ग उदाहृते । तत्राचार्यपठितानि स्थानानि बिन्दूपलक्षितानि कार्याणि । अपठितानि अशुभानि स्थानानि रेखोपलक्षितानि कार्याणि । तद्यथा ग्रहसंस्था । मीनलग्नगतः शुक्रः मेषे । द्वितीयस्थानस्थोऽर्कः । तृतीये वृषे चन्द्रबुधौ । पञ्चमस्थाने कर्कटस्थो जीवः । अष्टमे तुलायां शनैश्चरः । एकादशे मकरस्थो भौमः अनया ग्रहसंस्थया प्रदर्श्यते न्यासः । "वक्रस्तूपचयेष्विनात्सतनयेष्वाद्याधिकेषूदयाच्चन्द्राद्दिग्विफलेषुकेन्द्रानिधनप्राप्त्यर्थगः स्वाच्छुभः । धर्मायाष्टमकेन्द्रगोऽर्कतनयाज्ज्ञात्षट्त्रिधीलाभगः शुक्रात्षड्व्ययलाभमृत्युषु गुरोः कर्मान्त्यलाभारिषु ॥" अष्टकुंडलिका–न्यासः । अथ शुभाशुभफलविशेषः क्रियते । यत्र मेषे रेखापञ्चकं, बिन्दुत्रयं च

जातम् । रेखात्रयं बिंदुत्रयं चापास्य द्वे रेखे जाते । तस्मादेवंविधे योगे जातस्य सदैव चारवशान्मेषस्थोऽगारकोऽष्टभागद्वयेनाशुभः । वृषे रेखापञ्चकं बिन्दुत्रयं जातम् । रेखात्रयं बिन्दुत्रयं चापास्य द्वे पेखे जाते । तस्माद्वृषस्थो भौमोऽष्टमागद्वयेनाशुभो भवति । मिथुने रेखापञ्चकं बिन्दुत्रयं चापास्य द्वे रेखे जाते । तस्मान्मिथुनस्थो भौमोऽष्टभागद्वयेनाशुभो भवति । कर्कटे बिन्दुचतुष्टयं रेखाचतुष्टयं च जातम् तत्र न किञ्चिदवशिष्यते । तेन तत्स्थानं न शुभं नाप्यशुभम् । समस्थान्मध्यमः । सिंहे बिन्दुपञ्चकं, रेखात्रयं च जातम् । रेखात्रयं बिन्दुत्रयं चापास्य बिन्दुद्वयं जातम् ।

तस्मात्तस्य सदैव सिंहस्थो भौमोऽष्टभागद्वयेन शुभो भवति। कन्यायां रेखाषट्कं बिन्दुद्वयं च जातम्। बिन्दुद्वयं रेखाद्वयं चापास्य रेखाचतुष्टयं जातम्। तस्मात्कन्यास्थो भौमोऽष्टभागचतुष्टयेनाशुभः। तुलायां रेखात्रयं बिन्दुपञ्चकं च जातम्। तत्र रेखात्रयबिन्दुत्रयं चापास्य बिन्दुद्वयं जातम्। तेन तुलास्थो भौमोऽष्टभागद्वयेन सदैव शुभः वृश्चिके रेखासप्तकं, एको बिन्दुर्जातस्तत्र बिन्दुं रेखाञ्चापास्य रेखाषट्कं जातम्। तस्माद्वृश्चिकस्थो भौमोऽष्टभागषट्केनाशुभः। धनुषि रेखाषट्कं बिन्दुद्वयं च जातम्। तत्र रेखाद्वयं बिन्दुद्वयं चापास्य रेखाचतुष्टयं च जातम्। एवमष्टचतुष्टयेन धन्विस्थो भौमो सदैवाशुभः। मकरे रेखात्रयं बिन्दुपञ्चकं च जातम्। तत्र रेखात्रयं बिन्दुत्रयं चापास्य बिन्दुद्वयं जातम्। तेन मकरस्थोभौमोऽष्टभागद्वयेन शुभः। कुम्भे रेखाचतुष्टयं बिन्दुत्रयं च जातम्। अत्र चन्द्रस्थानात् दशमस्थानं भौमस्य समत्वादष्टमो बिन्दुर्न जातस्तस्माद्रेखात्रयं बिन्दुत्रयं चापास्य एका रेखा जाता। तस्मात्कुम्भस्थो ऽष्टमभागेनैकेनाशुभः। मीने रेखापञ्चकं बिन्दुत्रयं च जातम्। रेखात्रयं बिन्दुत्रयं चापास्य रेखाद्वयं च जातम्। तस्मान्मीनस्थो भौमोऽष्टभागद्वयेनाशुभः। आस्यतो शुद्धौ स्थापना। एवं शुभाशुभान्येकीकृत्याष्टौ फलानि भवन्ति तेषां संशोधनं कृत्वा यदवशिष्यते तदादेश्यम्। यत्र रेखाचतुष्टयं बिन्दुचतुष्टयं च भवति तत्र समन्वान्मध्नस्थो ग्रहो भवति। यत्र रेखाष्टकं तत्रातीवाशुभः। यत्र बिन्द्वष्टकं तत्रातीव शुभः। एवं जन्मकालाक्रान्तराशिवशेन सर्वग्रहाणामष्टकवर्गः कार्यः। तथा च बादरायणः। "एकेन यः शुभः स्यात्षड्भः स्थानैः स पापदो भवति। यस्तु चतुर्भिर्नष्टः सर्वफले कल्पनाप्येवम्॥" ननु पूर्वमुक्तम्, "एकग्रहस्य सदृशे फलयोर्विरोधे नाशं वदेद्यदधिकं तरिपच्यते तत्"। इति निगदितमिष्टं नेष्टमन्यद्विशेषात्" इति पुनरुक्तम्। अष्टवर्गं विना यदुक्तमेकग्रहस्य सदृशे फलयोर्विरोध इति तत्र सदृशयोः फलयोर्विरोधे नाशो विज्ञेयः। यथा स एव ग्रहः कयापि युक्त्या सुवर्णदो भवति स एव युक्त्यन्तरेण सुवर्णापहारी तदा न सुवर्णदो भवति। न सुवर्णापहारी चेति। यदधिकं परिपच्यते तत् तत्रापि यदि कारणद्वयेन सुवर्णापहारी भवति। कारणेनैकेन सुवर्णदस्तथापि सुवर्णापहारी भवति। न सुवर्णदः। अथ कारणद्वयेन सुवर्णदः कारणेनैकेन सुवर्णापहारी तथापि कारणद्वयस्याधिक्यात्सुवर्णद एव। एवं तत्र सदृशे फलद्वयोर्विरोधे नाशं वदेन्नासदृशयोः। इह तु पुनः सदृशेऽपि फलयोर्विरोधे नाश एवेति। तद्यथा। बादरायणयवनेश्वरादिभिरष्टकवर्गेऽभिहितम्। अस्य ग्रहस्य स्थानादयं ग्रहः स्वस्मिन्स्थाने तिष्ठमान इमानि शुभान्यशुभानि फलानि प्रयच्छतीति। तत्रासदृशान्यपि यदि तानि फलानि भवन्ति तथापि तेषां शुभाशुभविरोधादेव नाशं वदेत्। विशेषादधिकफलविपाकं

जन्मभात्तत्र दद्युरिति । यथा कश्चिद्ग्रहः केनचित्कारणेन सुवर्णदो भवत्यपरेण रूप्यापहारी च तथाप्यसदृशयोरपि फलयोर्विरोधे दानहरणात्मके न शुभो नाप्युशुभ इति कल्पनीयः । एवं स्थानाष्टकाद्यत्र स्थाने बहुभिः शुभो भवत्यल्पेनाशुभः तत्र शुभाशुभफलविशेषं कृत्वा शुभमेकं कल्पनीयम् । अनेनैव प्रकारेण स्थानसंज्ञामात्रेण स्थानशुभाशुभत्वमेवोक्तं न पृथक्फलनिर्देशो यवनेश्वरादिवत् यद्येवं चाष्टवर्गे प्रधानं तत्सं हतायां गोचरफले चन्द्रस्थानात् किमिति पृथक्फलनिर्देशो वराहमिहिरेण कृतः । जन्मन्यायासदोऽर्क इत्येवमादि । अत्रोच्यते । तस्मादष्टकवर्गफलविशेषाद्यदतिरिच्यते तदेव वक्तव्यमिति । तदेव पूर्वं प्रत्ययनार्थमतिप्रसिद्धत्वाद्गोचरस्यान्यमतमेवाङ्गीकृत्वोक्तम् । तथा च यात्रायां तेनैवोक्तम् । 'यस्य गोचरफलप्रमाणता तस्य बेधफलमिष्यते न वा । प्रायशो न बहुसम्मतं त्विदं स्थूलमार्गफलदो हि गोचरः ॥" इति । यवनेश्वरेणापि पृथक्पृथक्फलनिर्देशं कृत्वा तदेवाष्टकवर्गमङ्गीकृतम् । तथा च तद्वाक्यम् । "फलाष्टवर्गे शुभपापलब्धे समानकल्पावफलौ प्रदिष्टौ । ज्यायांस्तु यस्तस्य फलं विधार्यं यात्राविधाने च समुद्भवे च ॥" पृथक्फलनिर्देशं कृत्वा बादरायणोऽप्यष्टकवर्गमेवाह । "कष्टश्रेष्ठे तुल्यसंख्ये फले चेत्स्यातां नाशः फलयोस्तत्र वाच्यः(१) । वाच्या पक्तिर्योऽतिरिक्तस्तयोः स्यात्स्थाने स्थाने कल्पनेयं प्रदिष्टा ॥" उपचयगृहमित्रस्वोच्चगैः पुष्टमिष्टमिति । लग्नाच्चन्द्राद्वा यान्युपचयस्थानानि तथा मित्रक्षेत्राणि स्वोच्चं च एतानि शुभस्थानानि शुभस्थानोपलक्षणानि । उपलक्षणत्वात्स्वक्षेत्रं मूलत्रिकोणं च गृह्यते । तत्र लग्नाच्चन्द्राद्वोपचयगतो ग्रहः स्वक्षेत्रस्थो मूलत्रिकोणस्थश्च यदा शुभं फलं प्रयच्छति । अत्र च श्रीदेवकीर्तिः। "लग्नादुपचयसंस्थश्चन्द्राद्वा स्वगृहमूलतुङ्गस्थः । मित्रक्षेत्रगतो वा फलमतिशयितः शुभं दद्यात् ॥" लग्नाच्चन्द्राद्वा यान्युपचयस्थानानि तथा शत्रुक्षेत्रनीचानि च तान्यशुभानि । तेषु स्थितो ग्रहो यदा शुभफलं प्रयच्छति तदप्यतिनिकृष्टमिति । अर्थादेव शुभगृहस्थः शुभं फलं प्रयच्छति अशुभगृहस्थश्च शुभमल्पम् । किमेवविधेषु स्थानेषु ग्रहस्य जन्मकाले स्थितिरन्वेष्या किं वा चारवशात्फलकल्पनेति । उच्यते । जन्मकालिकमेव तत् । तत्रान्तर्दर्शनतः । तथा च देवकीर्तिः । "उपचयराशौ नीचे शत्रुक्षेत्रे च जन्मकाले स्यात् । यस्तु स दद्यात्पापं फलमतिशयितो यथाकालम् ॥" यवनेश्वरश्च । "यस्तु स्वनीचारिगृहोपगोऽन्यैर्जितोऽरिदृष्टोऽल्पतनुर्विवर्णः । सुतावभूज्जन्मपतौ बलस्थे स जन्मगो बन्ध्यफलो निरुक्तः ॥ ईषत्सुहृत्स्वोच्चभृदिष्टदृष्टो मित्रक्षंजन्मोपचये बलीयान् । यो जातकेऽभूत्स तु जन्मसंस्थो दद्याच्छुभं न त्वशुभोऽप्यनिष्टम् ॥" तथा च सत्यः । "जन्म-

(१) इह द्वितीयपद पञ्चमाक्षरस्य ह्रस्वत्वदोषात्-
"स्यातां नाशस्तत्र वाच्यस्तयोर्हि"इति पाठः साधुः ।

न्युपचयभवने एको ग्रहो ह्युपचयेषु पुष्टफलः । अपचयभवनोपेताः पीडास्थाने ह्यपचयाय ॥" फलकाले तु पुनश्चन्द्रवर्ज्यमन्यो ग्रहो बलवानेव शुभमशुभं वा पुष्टं फलं प्रयच्छतीति । चन्द्रः शुभोऽपि बलरहितः पापफलो भवति । अत्र च श्रीदेवकीर्तिः । "पुष्टमपुष्टं स्वफलं दद्यात्सबलो बलेन हीनस्तु । ग्रह इव सर्वश्चन्द्रः कष्टफलो बलविहीनश्च ॥" तथा च सत्यः । "स्नेहवपुरंशुबलैर्विवर्जितः शत्रुभेऽरिसंदृष्टः । ग्रह इव फलमनुदद्याच्चन्द्रस्तु यदीदृशः कष्टः ॥" वराहमिहिरोऽप्यबलानां ग्रहाणां फलदाने असमर्थानां यात्रायामाह । "नीचस्था ग्रहविजिता व्यभिभूता विरश्मयो ह्रस्वाः । भुजगा इव मन्त्रहता भवन्ति कार्याक्षमा लग्ने ॥" यात्रायां यवनेश्वरोऽपि । "स्ववर्गसंस्था बलिनो विशेषाद्ग्रहा यथोद्दिष्टफलप्रदाः स्युः । नीचे जिताश्चारिगृहेऽल्पवीर्यास्ते घ्नन्त्यनिष्टेष्टफलप्रवृत्तिम् ॥" तत्र शास्त्रेषु यानि वाक्यान्युच्चादिसंस्थानां शुभाशुभफलप्रवृत्तिप्रदर्शकानि नीचादिस्थानामशुभफलप्रदर्शकानि तानि जन्मसमये ज्ञेयानि । यानि च शुभानामशुभानां वा फलानि ग्रहवशेनैव पुष्टिप्रदर्शकानि तानि चारवशात्फलदानकाले ग्रहस्य ज्ञेयानीति ॥ ८ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां बृहज्जातकविवृतावष्टकवर्गाध्यायो नवमः समाप्तः ॥ ९ ॥

अथ कर्माजीवाध्यायः १० ।

अथातः कर्माजीवाध्यायो व्याख्यायते । अनेन पुरुषेण कथं धनमर्जयितव्यमित्यध्यायेऽस्मिन्निरूप्यते। अत्र च प्रकारद्वयेन धनदाता ग्रहो भवति लग्नाच्चन्द्राच्च यो दशमस्थो ग्रहः स धनदाता भवति । अथ लग्नचन्द्रयोर्दशमस्थाने शून्ये भवतस्तदा लग्नचन्द्रादित्यानां ये ये दशमराशयस्तेषां येऽधिपतयस्ते येषु नवांशकेषु पुरुषस्य जन्मकाले स्थितास्तेषां नवांशकानां ये ग्रहा अधिपतयस्ते ग्रहाः धनदातारो भवन्ति । किन्तु लग्नाच्चन्द्राच्च ये दशमा ग्रहाः ते अनेन प्रकारेण धनदातारो भवन्ति । किंतु भेन्द्वर्कास्पदपतिगांशनाथा अनेन प्रकारेणेति । तत्रादावेव लग्नाच्चन्द्राच्च दशमस्थो ग्रहो येनप्रकारेण धनं ददाति तथा भेन्द्वर्कास्पदपतिगांशनाथा येन प्रकारेण धनप्रदास्तत्प्रकारद्वयप्रदर्शनं प्रदर्शयिष्यन्नाह—

अर्थाप्तिः पितृपितृपत्निशत्रुमित्रभ्रातृस्त्रीभृत्यजनाद्दिवाकराद्यैः ।
होरेन्द्वोर्दशमगतैर्विकल्पनीया भेन्द्वर्कास्पदपतिगांशनाथवृत्त्या ॥ १ ॥

अर्थाप्तिरिति ॥ होरेन्द्वोः लग्नचन्द्रयोः दिवाकराद्यैः सूर्याद्यैः ग्रहैः दशमगतैः दशमस्थानाश्रितैः पित्रादिभ्योऽर्थाप्तिः धनप्राप्तिः विकल्पनीया विचिन्त्या । तत्र पुरुषस्य जन्मसमये लग्नाच्चन्द्राद्वा यद्यादित्यो दशमस्थो भवति

तदा पितृतोऽर्थाप्तिर्भवति। एवं चन्द्रे लग्नाद्दशमगते पितृपत्नितः मातुः सकाशात्। भौमे लग्नचन्द्रयोर्दशमे सति शत्रुतः रिपुतः। बुधे मित्रात् सुहृदः। गुरौ भ्रातृतः सहजात्। शुक्रे स्त्रीतः योषितः। सौरे भृतकजनात्कर्मकारात् सेवकादित्यर्थः। अथ कश्चिल्लग्नाद्दशमे भवत्यपरश्चन्द्रात्तदा स्वस्यां स्वस्यामन्तर्दशायां द्वावपि स्वाभिहितफलप्रदौ भवतः। न केवलम् यावच्चन्द्राल्लग्नाच्च बहवोऽपि यदि दशमस्था भवन्ति तदा सर्व एव स्वस्यां स्वस्यामन्तर्दशायां स्वस्वप्रकारेण धनप्रदा भवन्ति। अथ लग्नाच्चन्द्राद्वा न कश्चिद्दशमो भवति तदा कोऽर्थप्रदो भवति? । अत उक्तम्। भेन्द्वर्कास्पदपतिगांशनाथवृत्त्या। भं लग्नम्, इंदुश्चन्द्रः, अर्कः आदित्यः, भं चेंदुश्चार्कश्च भेन्द्वर्काः तेभ्यः प्रत्येकस्यास्पदाख्यो यो राशिः दशम इत्यर्थः। तस्य योऽधिपतिः ग्रहः सः यस्मिन्नवांशके गतः स्थितस्तस्य यो नाथः स्वामी तस्य या वक्ष्यमाणा वृत्तिः तया वृत्त्या तस्य धनप्रदो भवति एवं लग्नाच्चन्द्राच्च यदा दशमस्था ग्रहा भवन्ति तदा लग्नचन्द्रयोर्यो बलवांस्तस्य यो दशमः स एवार्थप्रदो भवति। भेन्द्वर्काणां यो बली तस्यास्पदपतिगांशनाथवृत्त्या एक एवार्थप्रदो भवतीति। तदयुक्तम्। यस्मादत्र बलग्रहणं नास्ति तस्मादेवं ज्ञायते सर्वेभ्य एव भवति। पुरुषस्य बहुप्रकारधनागमदर्शनादिति। तथा च भगवान्गार्गिः। "उदयाच्छशिनो वापि ये ग्रहा दशमस्थिताः। ते सर्वेऽर्थप्रदा ज्ञेयाः स्वदशासु यथोदिताः॥ लग्नार्करात्रिनाथेभ्यो दशमाधिपतिग्रहः। यस्मिन्नवांशे तत्कालं वर्तते तस्य यः पतिः॥ तद्वृत्त्या प्रवदेद्वित्तं जातस्य बहवो यदा। भवन्ति वित्तदास्तेऽपि स्वदशासु विनिश्चितम्॥" इति॥ १॥

"भेन्द्वर्कास्पदपतिगांशनाथवृत्त्या" इति यदुक्तमधुना तां वृत्तिं प्रदर्शिणीद्वयेनाह—

अर्कांशे तृणकनकोर्णभेषजाद्यैश्चन्द्रांशे कृषिजलजाङ्गनाश्रयाच्च।
धात्वग्निप्रहरणसाहसैः कुजांशे सौम्यांशे लिपिगणितादिकाव्यशिल्पैः॥२॥

अर्कांश इति॥ भेन्द्वर्कास्पदपतिगांशनाथोऽर्कः यदा भवति तदा तृणैः सुगन्धैः, कनकेन सुवर्णेन च ऊर्णया आविकलोम्ना, भेषजेन औषधेन आदिशब्दाद्भिषक्क्रियया रोगिणां परिचर्यया च धनमाप्नोति। अथ चन्द्रांशो भवति तदा कृष्या कर्षणेन, जलजैः शंखशुक्ताप्रवालादिभिः, अङ्गनाभिः स्त्रीभिः। जलजानां क्रयविक्रयः। अङ्गनानां समाश्रयणैरेतैः धनमाप्नोति। अथ कुजांशो भौमनवांशो यदा भवति तदा धातुभिः मृत्तिकादिभिः पक्काभिः सुवर्णरूप्यताम्रादीनि भवन्ति ताभिः प्राप्नोति। अथवा धातुभिः मनःशिलाहरितालहिंगुलकाञ्चनप्रभृतिभिः, अग्निनाग्निक्रियया, प्रहरणैः खड्गचक्रकुन्तचापतोमराद्यैः, साहसैः असमीक्षितकार्यकरणैरथवा स्ववसक्रियारम्भैः

धनमाप्नोति। अथ सौम्यांशो बुधनवांशको यदा भवति तदा लिपिगणितादिकाव्यशिल्पैः धनमाप्नोति। लिप्यक्षरविन्यासेन गणितेन आदिग्रहणाद्व्याख्यानेन यन्त्रादिप्रयोगैः काव्यक्रियया शिल्पैः चित्रपुस्तकपत्रच्छेदबाणमाल्यरचनागन्धयुक्तिप्रभृतिभिः धनमाप्नोति ॥ २ ॥

अथ जीवांशे द्वितीयप्रहर्षिण्याह—

जीवांशे द्विजविबुधाकरादिधर्मैः काव्यांशे मणिरजतादिगोमहिष्यैः(१) ।
सौरांशे श्रमवधभारनीचशिल्पैः कर्मेशाध्युषितनवांशकर्मसिद्धिः ॥ ३ ॥

जीवांश इति ॥ जीवांशे द्विजविबुधाकरादिधर्मैरिति। अथ जीवांशको यदा भवति तदा द्विजेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः, विबुधेभ्यो देवेभ्यः पण्डितेभ्यो वा आकरेभ्यः सुवर्णादीनां लवणादीनां अञ्जनादीनां गजादीनां च समुत्पत्तिस्थानेभ्यः। आदिग्रहणात्क्रियावादेन। धर्मैः यज्ञदानोपवासतीर्थगुरुसेवनादिभिः धनमाप्नोति। अथ शुक्रनवांशको यदा भवति तदा मणिभिः वज्रमरकतपद्मरागेन्द्रनीलप्रभृतिभिः, रजतेन रूप्येण आदिग्रहणात्सर्वैर्लोहैः गोभिः तथा महिषकर्मणि महिषेभ्यो वा साधुः महिष्यैः श्रेष्ठमहिष्यैः धनमाप्नोति। अथ सौरांशको यदा भवति तदा श्रमेण अध्वगमनादिकेन वधेन च वध्यघातितया अथवा स्वशरीरताडनाद्येन भारवाहनेन नीचशिल्पैः स्वकुलानुचितैः कर्मभिः धनमाप्नोति। एवं जातककालवशात्पुरुषस्य धनागमं ज्ञात्वा कालानुकालं कर्मेशचारवशात् कर्मसिद्धिमाह। कर्मेशाध्युषितनवांशकर्मसिद्धिः। कर्मणि ईशः कर्मेशः लग्नाद्दशमराशिः तदधिपः कर्मेशः स चारवशाद्यस्मिन्नवांशके अध्युषितो भवति व्यवस्थितो भवति तस्य यः स्वामी तस्य यानि कर्माणि अर्कांशे तृणकनकोर्णभेषजाद्यैरित्यादीनि तत्समानानां सिद्धिर्भवति। तानि प्रारब्धानि सिध्यन्तीति। अत्र केचित्कर्मेशाध्युषितसमानकर्मसिद्धिरिति पठन्ति। अत्र च नवांशग्रहणं नास्ति प्रकृतत्वात्प्रागनुवृत्तः। नवांशको व्याख्यायते। तथा च भगवान्गार्गिः। "लग्नकर्माधिपो यस्मिन्नवांशे वर्तते ग्रहः। चारक्रमेण तत्तुल्यां कर्मणां सिद्धिमादिशेत् ॥" ज्ञातजातकस्येदं क्रियाश्रयं कर्म कर्मेशाध्युषितनवांशकपतिकर्मणां यथादर्शितानां प्रारब्धानां कालानुकालं सिद्धिर्वक्तव्या नान्येषामिति ॥ ३ ॥

अथ धनागमज्ञानं प्रहर्षिण्याह—

मित्रारिस्वगृहगतैर्ग्रहैस्ततोऽर्थं तुङ्गस्थे बलिनि च भास्करे स्ववीर्यात् ।
आयस्थैरुदयधनाश्रितैश्च सौम्यैः संचिन्त्यं बलसहितैरनेकधा स्वम् ॥४॥

इति श्रीवराहमिहिराचार्यप्रणीते बृहज्जातके कर्माजीवाध्यायो दशमः ॥१०॥

---

१) लुलायैः" इति पाठः साधुः। लुलायो महिषः।

मित्रारिस्वगृहगतैरिति ॥ चन्द्रलग्नयोः ये दशमगा ग्रहास्तदभावे च ये भेन्द्वर्कास्पदपतिगांशनाथाः ते च यदि जन्मकाले मित्रगृहस्थिता भवन्ति तदा स्वान्तर्दशाकाले मित्रगृहे स्थिता भवन्ति ततस्तस्मादेव मित्रात् मित्रतः फलप्रदा भवन्ति । अथारिगृहस्थाः शत्रुगृहगा भवन्ति तदारित एव । अथ स्वगृहस्थास्तदा स्वगृहादेव धनप्रदा भवन्ति । तुङ्गस्थे बलिनीति । यस्य पूर्वविधिना भास्करः सूर्यो धनप्रदो ज्ञातः तस्मिंस्तुंगस्थे उच्चगे मेषप्राप्ते तत्कालीनैर्बलैः कालबलाद्यैर्युक्तैस्तदा स पुरुषः स्ववीर्याद्धनमर्जयति । स्वविक्रमार्जितधनो भवतीत्यर्थः । आयस्थैरिति । सौम्यः शुभग्रहः जन्मन्यायसंस्थैरेकादशस्थानगतैः उदयधनाश्रितैश्च लग्नगैः द्वितीयस्थानगतैर्वा तैश्च बलसहितैः वीर्यवद्भिः जातः अनेकधा बहुभिः प्रकारैः स्वं धनं प्राप्नोतीति । सञ्चिन्त्यं निश्चयः कार्यः येन येन प्रकारेण धनार्जनमाकांक्षते तेन तेन प्रकारेणायत्नादेवाप्नोतीत्यर्थः। तथा च भगवान्गार्गिः—"धनदा जन्मसमये मित्रारिस्वगृहोपगाः । यस्य तस्य धनं दद्युर्मित्रारिस्वगृहोद्भवम् ॥ धनदो भास्करो भस्य तुङ्गे बलसमन्वितः । भवेज्जन्मनि यस्य स्याद्वित्तमात्मोद्यमार्जितम् ॥ लाभार्थलग्नगैः सौम्यैर्येन येनैव कर्मणा । धनार्जनं प्रार्थयते तेनायत्नात्समश्नुते ॥" इति ॥ ४ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां बृहज्जातकविवृतौ कर्माजीवाध्यायो दशमः ॥ १० ॥

अथ राजयोगाध्यायः ११ ।

अथातो राजयोगाध्यायो व्याख्यायते । तत्रादावेव यवनानां जीवशर्मणश्च मतं वैतालीयेनाह—

प्राहुर्यवनाः स्वतुङ्गगैः क्रूरैः क्रूरमतिर्महीपतिः ।
क्रूरैस्तु न जीवशर्मणः पक्षे क्षित्यधिपः प्रजायते ॥ १ ॥

प्राहुरिति ॥ "त्रिप्रभृतिभिरुच्चस्थैर्नृपवंशभवा भवन्ति राजानः ।" इति सर्वजातकेषु प्रसिद्धं तत्रैतावद्यवनानां मतभेदः । यस्य जन्मसमये क्रूरैः पापग्रहैः स्वतुङ्गगैः स्वोच्चस्थैर्जातो महीपती राजा भवति । किंतु क्रूरमतिः पापबुद्धिरिति प्राहुः कथयन्ति । अर्थादेव सौम्यैरुच्चगतैर्मिश्रस्वभावो राजा इति । एष एवार्थो मणित्थेनाभिहितः । तथा च तद्वाक्यम् । "पापैः पापमतिः स्वोच्चगतैर्धर्मवांस्तथा सौम्यैः । व्यामिश्रैर्मिश्रमतिः पृथ्वीशो जायते मनुजः ॥" क्रूरैस्त्विति । जीवशर्मण पक्षे तन्मते क्रूरैस्तूच्चगतैः क्षित्यधिपो न राजा प्रजायते । किंतु राज्ञा तुल्यो धनवान् भवति । तथा च तद्वाक्यम् । "पापैरुच्चगतैर्जाता न भवन्ति नृपा नराः । किंतु वित्तान्वितास्ते स्युः

क्रोधिनः कलहप्रियाः ॥" इति । वराहमिहिरस्य यवनेश्वरमतमभिप्रेतम् । सामान्येनैव स्वल्पजातकेऽभिहितम् । "त्रिप्रभृतिभिरुच्चस्थैर्नृपवंशभवा भवन्ति राजानः । पञ्चादिभिरन्यकुलोद्भवाश्च तद्वत्त्रिकोणगतैः ॥" इति॥१॥

अथ द्वात्रिंशद्राजयोगान्वसन्ततिलकेनाह—

वक्रार्कजार्कगुरुभिः सकलैस्त्रिभिश्च स्वोच्चेषु षोडश नृपाः कथितैकलग्ने । द्व्येकाश्रितेषु च तथैकतमे विलग्ने स्वक्षेत्रगे शशिनि षोडश भूमिपाःस्युः॥२॥

वक्रार्कजेति ॥ वक्रोऽङ्गारकः, अर्कजः सौरः, अर्कः सूर्यः, गुरुर्जीवः एतैः वक्रार्कजार्कगुरुभिः भौमशनिसूर्यजीवैः सकलैः सर्वैश्चतुर्भिरपि स्वोच्चेषु स्थितैः कथितैकलग्ने एषां कथितग्रहाणां चतुर्णां मध्यादेकैकस्मिँल्लग्नगते चत्वारो राजयोगा भवति । तथा त्रिभिश्च एषामेव मध्यात् त्रिभिः स्वोच्चगतैः तेषु मध्यादेकैकस्मिन् लग्नगे कथितैकलग्ने द्वादश राजयोगा भवन्ति । एवं षोडश । द्व्येकाश्रितेष्विति । एतेषां मध्याद्द्वाभ्यामुच्चगताभ्यामनयोर्मध्यादेकस्मिँल्लग्नगते शशिनि चन्द्रे स्वक्षेत्रगे कर्कटस्थे तेषामेव वक्रार्कजार्कगुरूणां मध्याद्ग्रहद्वये स्वोच्चाश्रिते तदेकतमे विलग्नगे द्वादश राजयोगा भवन्ति । एकाश्रितेषु च तेषामेव मध्यादेकस्मिन्नुच्चाश्रिते तस्मिन्नेव विलग्नगे स्वक्षेत्रगते चन्द्रमसि चत्वारो राजयोगा भवन्ति । एवं षोडश, श्लोकपूर्वोक्तैः सह द्वात्रिंशत् । तद्यथा—

मेषेऽर्कः, कर्कटे जीवः, तुले सौरः, मकरे कुजः, शेषा यथेष्टम् । ईदृश्यां ग्रहसंस्थायां मेषलग्नगते एको योगः । कर्कटे द्वितीयः, तुले तृतीयः, मकरे चतुर्थः । एवं वक्रार्कजार्कगुरुभिः शकलैः स्वोच्चेषु तदेकतमे लग्ने चत्वारो राजयोगाः ।

अथ त्रिभिः तद्यथा—मेषेऽर्कः, कर्कटे जीवः, तुले सौरः शेषा यथेष्टम् । ईदृश्यामपि ग्रहसंस्थायां मेषलग्ने एको योगः । कर्कटे द्वितीयः, तुले तृतीयः पूर्वैः सह सप्त । अथ मेषेऽर्कः, कर्कटे जीवः, मकरे भौमः, शेषा यथेष्टम् । ईदृश्यां च ग्रहसंस्थायां मेषलग्ने एको योगः, कर्कटे द्वितीयः मकरे तृतीयः पूर्वैः सह दश । अथ मेषेऽर्कः, तुले सौरः, मकरे भौमः, शेषा यथेष्टम् । ईदृश्यां च ग्रहसंस्थायां मेषलग्ने एको योगः तुले द्वितीयः मकरे तृतीयः एवं त्रयोदश । अथ कर्कटे जीवः तुले सौरः मकरे भौमः शेषा यथेष्टम् । ईदृश्यां च ग्रहसंस्थायां कर्कटे एकः तुले द्वितीयः मकरे तृतीयः एवं षोडश राजयोगाः । चतुर्भिः त्रिभिः स्वोच्चगतैः तदेकतमे विलग्ने इति गतम् ।

द्व्येकाश्रितेष्वित्यादियोगेषु यावत्कर्कटे चन्द्रमा न भवति तावद्योगा एव न भवन्ति । तद्यथा । द्व्याश्रितेषु स्वक्षेत्रगते च चन्द्रे द्वादश राजयोगा व्याख्यायन्ते । तद्यथा । मेषेऽर्कः, कर्कटे चन्द्रजीवौ शेषा यथेष्टम् । ईदृश्यां च ग्रहसंस्थायां मेषलग्ने एको योगः । कर्कटे द्वितीयः । अथ मेषेऽर्कः, कर्कटे

चन्द्रः, तुले सौरः, शेषा यथेष्टम् । तदा मेषे तृतीयः । तुले चतुर्थः । अथ मेषेऽर्कः कर्कटे चन्द्रः मकरे भौमः शेषा यथेष्टम् । तदा मेषे पञ्चमः । मकरे षष्ठः । अथ कर्कटे चन्द्रजीवौ तुले सौरः शेषा यथेष्टम् । तदा कर्कटे सप्तमः । तुलेऽष्टमः । अथ कर्कटस्थौ चन्द्रजीवौ मकरे भौमः शेषा यथेष्टम् । तदा कर्कटे नवमः । मकरे दशमः । अथ तुले सौरः मकरे भौमः कर्कटे चन्द्रः शेषा यथेष्टम् । तदा तुले एकादश । मकरे द्वादश । द्व्याश्रितेष्विति गतम् ।

अथैकाश्रितेषु कर्कटस्थे चन्द्रे मेषस्थेऽर्के मेषलग्ने एकः । कर्कलग्ने तद्गतयोश्चन्द्रजीवयोः द्वितीयः कर्कटस्थे चन्द्रे तुलास्थे सौरे तस्मिन्नेव लग्ने तृतीयः । कर्कटस्थे चंद्रे मकरस्थे भौमे ततस्मिन्नेव लग्ने चतुर्थः । एवं पूर्वैर्द्वादशभिः सह षोडश । श्लोकपूर्वोक्तैः षोडशभिः सह द्वात्रिंशद्राजयोगा व्याख्याताः ॥ २ ॥

अथ चतुश्चत्वारिंशद्राजयोगाननुष्टुभाह—

वर्गोत्तमगते लग्ने चन्द्रे वा चन्द्रवर्जितैः ।
चतुराद्यैर्ग्रहैर्दृष्टे नृपा द्वाविंशतिः स्मृताः ॥ ३ ॥

वर्गोत्तमगते लग्न इति ॥ लग्ने जन्मकालिके लग्ने वर्गोत्तमगते स्वनवांशकस्थ इत्यर्थः । तस्मिश्चंद्रवर्जितैरन्यग्रहैश्चतुराद्यैः दृष्टे चतुर्भिः पंचभिः षड्भिर्वावलोकिते द्वाविंशतिराजयोगाः स्मृताः उक्ताः अत्र लग्ने चंद्रेण दृश्यमाने न योगभंगः किंतु पश्यतां मध्ये न गण्यते । स तु पश्यतु मा वा पश्यतु अन्यैश्चतुरादिभिर्ग्रहैर्दृष्टे राजयोगा भवन्ति । एवं वर्गोत्तमगते लग्ने द्वाविंशतियोगाः । एवं चंद्रे वर्गोत्तमांशस्थे चतुराद्यैर्ग्रहैः दृष्टे द्वाविंशतियोगा भवंति । एवं चतुश्चत्वारिंशत् । अत्र लग्ने चन्द्रे वा चतुर्भिर्दृश्यमाने पंचदश विकल्पा भवंति । पंचभिः दृश्यमाने षट्, षड्भिरेकः एवं द्वाविंशतिः । तद्यथा । लग्ने चंद्रे वा रविभौमबुधगुरुभिः दृश्यमाने एको योगः । रविभौमबुधसितैः द्वितीयः । रविभौमबुधसौरैः तृतीयः । रविभौमजीवसितैश्चतुर्थः । रविभौमजीवसौरैः पंचमः । रविभौमशुक्रसौरैः षष्ठः । रविबुधजीवशुक्रैः सप्तमः । रविबुधजीवसौरैरष्टमः । रविबुधशुक्रसौरैर्दशमः । भौमबुधजीवशुक्रैरेकादशः । भौमबुधजीवसौरैर्द्वादशः । भौमबुधशुक्रसौरैस्त्रयोदशः । भौमजीवशुक्रसौरैः पंचदशः । एवं चतुर्भिरपि विकल्पैः पंचदश । अथ पंच विकल्पाः । रविभौमबुधजीवशुक्रैरेकः । रविभौमबुधजीवसौरैर्द्वितीयः । रविभौमबुधशुक्रसौरैश्चतुर्थः रविबुधजीवशुक्रसौरैः पंचमः । भौमबुधजीव शुक्रसौरैः षष्ठः । एवं पंचविकल्पैः षट् पूर्वोक्तैः पंचदशभिः सहैकविंशतिः रविभौमबुधजीवशुक्रसौरैः षड्भिरेकः एवं द्वाविंशतिः । लग्नाच्चंद्राच्चैवमेवं चतुश्चत्वारिंशत् । परमार्थेनैतद्योगद्वयमेव । तद्यथा । वर्गोत्तमगते । चंद्रे चतुराद्यैर्दृष्टे एकः । लग्ने द्वितीयः । संख्याप्रदर्शनं गणितप्रदर्शनार्थम् ।

अत्रैव चंद्रमसो यदि राशौ वर्गोत्तमावस्थितिं निरूप्य गणितं क्रियते तदैतेषामेव योगानां चतुःषष्ट्यधिकं शतद्वयं सम्भवति। एवं प्रत्येकस्मिन् लग्ने वर्गोत्तमस्थे चतुःषष्ट्यधिकमेव योगशतद्वयम्। एवं चंद्रलग्नयोर्योगानामेकीकृतानां पंचशतान्यष्टाविंशत्यधिकानि भवंति। तथा च मांडव्यः। "विलग्नभवनं गते बलयुते च वर्गोत्तमे चतुःप्रभृतिभिर्ग्रहैः शशिनि वा समालोकिते। स संभवति पार्थिवः खलु कृपाणपाणी रणे कदाचिदपि वीक्षते रिपुजनो न यस्याननम्" ॥ ३ ॥

अथ शिखरिण्या पंचयोगानाह—

यमे कुम्भेऽर्केऽजे गवि शशिनि तैरेव तनुगै-
र्नृयुक्सिंहालिस्थैः शशिजगुरुवक्रैर्नृपतयः।
यमेन्दू तुङ्गेऽङ्गे सवितृशशिजौ षष्ठभवने
तुलाजेन्दुक्षेत्रैः ससितकुजजीवैश्च नरपौ ॥ ४ ॥

यम इति ॥ यमे सौरे कुंभस्थे अर्के सूर्येऽजे मेषस्थे सति शशिनि चंद्रे गवि वृषस्थिते तैरेव तनुगैः तेषां ग्रहाणामेकतमे तनुगे लग्नस्थे न केवलं यावच्छशिजगुरुवक्रैः बुधजीवभौमैः नृयुक्सिंहालिस्थैः जाता नृपतयो राजानो भवंवति। चकारोऽत्र लुप्तो द्रष्टव्यः। तत्रैतज्जातम्। सौरः कुंभे रविर्मेषे चंद्रो वृषे बुधो मिथुने जीवः सिंहे भौमो वृश्चिके ईदृश्यां ग्रहसंस्थायां कुंभलग्ने एको योगः मेषे द्वितीयः वृषे तृतीयः। यमेंदू इति। सौरचन्द्रौ तुंगे उच्चे न केवलं यावदंगे तनौ लग्ने इत्यर्थः। सवितृशशिजौ सूर्यबुधौ षष्ठभवने कन्यायां तुलाजेंदुक्षेत्रैः तुला प्रसिद्धः अजो मेषः इंदुक्षेत्रं कर्कटः एतैः यथासंख्यं ससितकुजजीवैः शुक्रभौमगुरुयुक्तैः नरपौ द्वौ राजयोगाविति तत्रैतज्जातम्। तुले सौरः वृषे चंद्रः कन्यायामर्कबुधौ तुले शुक्रः मेषे भौमः कर्कटे जीवः ईदृश्यां ग्रहसंस्थायां तुलालग्ने एको योगः। वृषे द्वितीयः। पूर्वैस्त्रिभिःसह पंच। अत्र षष्ठभवने षष्ठराशौ लग्नात्केचिदिच्छंति। एतदयुक्तम्। यस्मात्तुलस्थे शुक्रे मीनस्थस्यार्कस्यासंभवः। तथा च बादरायणः। "तुललग्ने सितसौरौ मेषे भौमो गुरुः कुलीरगतः। कन्यायां रविशशिजौ जातो नृपतिर्वृषे सचंद्रे वा॥" ॥ ४ ॥

अथान्यद्राजयोगत्रयं शिखरिण्याह—

कुजे तुङ्गेऽर्केन्द्वोर्धनुषि यमलग्ने च कुपतिः
पतिर्भूमेश्चान्यः क्षितिसुतविलग्ने सशशिनि।
सचन्द्रे सौरेऽस्ते सुरपतिगुरौ चापधरगे
स्वतुङ्गस्थे भानावुदयमुपयाते क्षितिपतिः ॥ ५ ॥

कुजे तुंगेऽर्केंद्वोरिति ॥ कुजे भौमे तुंगस्थे उच्चस्थे मकरगते इत्यर्थः।

अर्केद्वोः सूर्यशशिनोः धनुषि चापे स्थितयोः यमलग्ने यत्र तत्र राशौ लग्ने शनैश्चरे लग्नगते मकरस्थ इत्यर्थः एवंविधे योगे जातः कुपतिः भूमीशः नृपती राजा भवति। यमलग्ने इति। मकरकुंभयोः अन्यतमे लग्ने इति व्याख्यातम्। यमस्य लग्ने यमलग्न इति। कैश्चित् यत्र तत्र राशाववस्थिते सौरे लग्नगे इति व्याख्यातम्। तच्चायुक्तम्। यस्माद्बादरायणः। "लग्ने सौरस्तुंगे भौमश्चंद्रादित्यौ चापं प्राप्तौ" इति। अस्माकं प्रथमा व्याख्या साध्वी प्रतिभाति। यस्मान्मांडव्यः। "आदित्यश्च निशाकरश्च भवतो वागीशराशौ यदा सार्द्धं भास्करिणा स्ववीर्यसहितः प्राप्तो मृगे मंगलः। प्राप्नोति प्रभवं तदा स सुकृती क्ष्मापालचूडामणिस्त्रस्यंति प्रतिपंथिनो रणमुखे यस्मात्कृतांतादिव ॥" पतिर्भूमेश्चान्य इति। अस्मिन्नेव योगे क्षितिसुतोऽगारकः तस्मिन्स्वोच्चस्थे शशिना चन्द्रमसा युक्तेऽर्के धनुर्धरस्थे राजयोगः। तत्रैज्जातम्। मकरलग्ने चन्द्रांगारकयुते धनुर्धरगतेऽर्केऽन्यो द्वितीयो भूमेः पतिर्भवति राजा इत्यर्थः। अत्र च बादरायणः। भानुश्चापे सेंदुर्भौमस्तुंगप्राप्तो लग्ने वा स्यात्।" सचंद्रे सौरेऽस्ते इति। सौरे शनैश्चरे सचंद्रे शशियुक्ते तथाभूतेऽस्ते सप्तमस्थानगते तथा सुरपतिगुरौ जीवे चापधरगे धनुर्धरस्थे भानौ आदित्ये स्वतुंगस्थे स्वोच्चे मेषप्राप्ते उदयं लग्नमुपयाते प्राप्ते जातः क्षितिपती राजा भवति तत्रैतज्जातम्। मेषे लग्ने तत्रैवार्कः धन्विनि जीवः तुलागतौ शशिसौरौ एवंविधे योगे जातो राजा भवत्येवं राजायोगास्त्रयः ॥ ५ ॥

अथ शिखरिण्या राजयोगद्वयमाह--

वृषे सेन्दौ लग्ने सवितृगुरुतीक्ष्णांशुतनयैः
सुहृज्जायाखस्थैर्भवति नियमान्मानवपतिः।
मृगे मन्दे लग्ने सहजरिपुधर्मव्ययगतैः
शशाङ्काद्यैः ख्यातः पृथुगुणयशाः पुङ्गलपतिः ॥ ६ ॥

वृषे सेंदौ लग्न इति ॥ वृषे गवि सेंदौ चंद्रयुक्ते लग्ने स्थिते सवितृगुरुतीक्ष्णांशुतनयैः सूर्यजीवसौरैः यथासंख्यं सुहृज्जायाखस्थैः चतुर्थसप्तमदशमस्थितैः नियमान्निश्चयान्मानवपतिः राजा भवति। तत्रैतज्जातम्। वृषो लग्नन्तत्रैव चन्द्रः। सिंहेऽर्को वृश्चिके जीवः कुंभे सौरः एवंविधे योगे जातोऽवश्यं राजा भवति। मृगे मंद इति। मृगे मकरे लग्ने तत्रस्थे मन्दे सौरे। सहजरिपुधर्मव्ययगतैः तृतीयषष्ठनवमद्वादशस्थैः शशांकाद्यैः चंद्रांगारकबुधजीवैः एवंविधे योगे जातः ख्यातः सर्वत्र विदितः। पृथुगुणयशा गुणाः शौर्यादयः विस्तीर्णगुणकीर्तिः पुंगलपतिः मनुष्यनाथो भवति। ननु शशांकाद्यैरित्युक्तं शुक्रः क गच्छतु। उच्यते। यथासंख्यात्पंचमस्थानस्थाविद्यमानत्वात्। शुक्रस्यादित्यपंचमत्वादनवकाशः। तत्रैतज्जातम्।

मकरो लग्ने तत्रैव सौरः मीने चन्द्रः मिथुने भौमः कन्यायां बुधः धन्विनि जीवः शुक्रार्कौ यत्रतत्रस्थौ एवंविधे योगे जातो राजा भवति । पृथुगुणयशाः । एवमत्र राजयोगौ द्वौ । तथा च मांडव्यः । "मृगे लग्ने सौरस्तिमियुगगतः शीतकिरणः कुजो युग्मे नार्यां शशधरसुतश्चापधरगः । गुरुर्दैत्येज्यार्कावभिमतगतौ चारवशतः प्रसूतौ यस्यासौ भवति नरपः शक्रसदृशः ॥" ॥ ६ ॥

अथ शिखरिण्या राजयोगत्रयमाह-"

हये सेन्दौ जीवे मृगमुखगते भूमितनये
स्वतुङ्गस्थौ लग्ने भृगुजशशिजावत्र नृपती ।
सुतस्थौ वक्रार्की गुरुशशिसिताश्चापि हिबुके
बुधे कन्यालग्ने भवति हि नृपोऽन्योऽपि गुणवान् ॥ ७ ॥

हये सेंदाविति ॥ हये धनुषि जीवे गुरौ सेंदौ सचन्द्रे स्थिते भूमितनयेऽगारके मृगमुखगते मकरस्थे "मृगार्द्धपूर्वो मकरो मृगार्द्धः" इति वचनात् । भृगुजशशिजौ शुक्रबुधौ स्वतुंगस्थौ स्वोच्चप्राप्तौ यदि लग्ने भवतस्तदात्रास्मिन्योगद्वये जातौ राजानौ भवतः । राजयोगद्वयमेतत् । तत्रैतज्जातम् । बृहस्पतौ सचंद्रे धन्विगते मकरगते भौमे एवंविधायां ग्रहसंस्थायां मीनलग्ने सशुक्रे एको योगः । कन्यालग्ने सबुधे द्वितीयो योगः । सुतस्थाविति । वक्रार्की भौमसौरौ सुतस्थौ पंचस्थानगतौ तथा गुरुशशिसिताः जीवचंद्रशुक्रा हिबुके चतुर्थ स्थाने बुधे कन्यागते लग्ने जातोऽन्यो परोऽपि नृपो राजा गुणवान्भवति । तत्रैतज्जातम् । कन्या लग्नं तत्रैव बुधः मकरस्थौ शनिभौमौ धनुर्धरस्था जीवचंद्रशुक्राः यदा भवंति तदा जातो राजा गुणवांश्च भवति । एवं राजयोगास्त्रयः ॥ ७ ॥

अथ शिखरिण्या राजयोगत्रयमाह—

झषे सेन्दौ लग्ने घटमृगमृगेन्द्रेषु सहितै-
र्यमारार्कैर्योऽभूत्स खलु मनुजः शास्ति वसुधाम् ।
अजे सारे मूर्तौ शशिगृहगते चामरगुरौ
सुरेज्ये वा लग्ने धरणिपतिरन्योऽपि गुणवान् ॥ ८ ॥

झषे सेंदाविति ॥ झषे मीने सेंदौ सचन्द्रे लग्ने मीनलग्ने सचन्द्रे घटमृगमृगेंद्रेषु सहितैर्यमारार्कैः घटः कुंभः मृगो मकरः मृगेंद्रः सिंहः तेषु यथासंख्यं यमारार्कैः स्थितैः । तत्रैतज्जातम । मीनो लग्नन्तत्रैव चन्द्रः स्थितः कुंभे सौरः मकरे भौमः सिंहेऽर्कः एवंविधे योगे जातः यः उत्पन्नः स मनुजो मनुष्यः वसुधां शास्ति भूमिं परिपालयति राजा भवतीत्यर्थः । खलुशब्दो वाक्यालंकारः । अजे सार इति । अजे मेषे सारे सभौमे मूर्तौ लग्नस्थिते त-

था चामरेगुरौ जीवे शशिगृहगते कर्कटस्थे जातो नृपो राजा गुणवान्भवति । अथवा सुरेज्ये बृहस्पतौ मेषस्थे जातोऽन्यः परो राजा गुणवांश्च भवति । एवमत्र राजयोगास्त्रयः ॥ ८ ॥

अथ राजयोगं विद्युन्मालयाह—

कर्किणि लग्ने तत्स्थे जीवे चन्द्रसितज्ञैरायप्राप्तैः ।
मेषगतेऽर्के जातं विन्द्याद्विक्रमयुक्तं पृथ्वीनाथम् ॥ ९ ॥

कर्किणीति ॥ कर्किणि लग्ने कर्कटके लग्ने तत्स्थे तत्रैव व्यवस्थिते जीवे गुरौ चन्द्रसितज्ञैः शशिशुक्रबुधैः आयप्राप्तैरेकादशस्थानस्थैः मेषगतेऽर्के आदित्ये मेषस्थे जातं संभूतं पृथ्वीनाथं भूमिपतिं विक्रमयुक्तं प्रतापसहितं विन्द्याज्जानीयात् ॥ ९ ॥

अथ द्रुतविलम्बितेन राजयोगमाह—

मृगमुखेऽर्कतनयस्तनुसंस्थः क्रियकुलीरहरयोऽधिपयुक्ताः ।
मिथुनतौलिसहितौ बुधशुक्रौ यदि तदा पृथुयशाः पृथिवीशः ॥ १० ॥

मृगमुखेति ॥ अर्कतनयः सौरः मृगमुखे मकरगतः स च तनुसंस्थो लग्नप्राप्तः तथा क्रियकुलीरहरयः मेषकर्किसिंहाः अधिपैः स्वनाथैः युक्ताः सहिताः तथा मेषे भौमः कर्कटे चन्द्रः सिंहे सूर्य इत्यर्थः । तथा बुधशुक्रौ स्थितौ यथासंख्यं मिथुनतौलसहितौ । तथा मिथुने बुधः तुले शुक्रः एवंविधो यदि योगो भवति तदा जातः पृथुयशाः विस्तीर्णकीर्तिः पृथिवीशो राजा भवति । तत्रैतज्जातम् । मकरो लग्नन्तत्रैव सौरः मेषे भौमः कर्कटे चन्द्रः सिंहेऽर्कः मिथुने बुधः तुले शुक्रः एवंविधायां ग्रहसंस्थायां यत्रतत्रस्थे जीवे यदि जातो भवति तदा पृथिवीशः पृथुयशा भवति ॥ १० ॥

अथ राजयोगमनुष्टुभाह—

स्वोच्चसंस्थे बुधे लग्ने भृगौ मेषूरणाश्रिते ।
सजीवेऽस्ते निशानाथे राजा मन्दारयोः सुते ॥ ११ ॥

स्वोच्चेति ॥ बुधे स्वोच्चसंस्थे कन्यागते लग्नगे भृगौ शुक्रे मेषूरणाश्रिते दशमस्थानस्थिते निशानाथे चन्द्रे सजीवे बृहस्पतिसंयुक्तेऽस्ते सप्तमस्थानगते मंदारयोः शनिभौमयोः सुते पंचमे स्थितयोः जातो राजा भवति । तत्रैतज्जातम् । कन्या लग्ने सबुधे मिथुनगते शुक्र गुरौ सचन्द्रे मीनस्थे मकरस्थयोः शनिभौमयोः जातो राजा भवति । एते राजयोगाः प्रोक्ताः ॥ ११ ॥

एष्वराजवंशतोऽपि जातो राजा भवति वक्ष्यमाणेषु तु राजवंशज एव राजा भवति । तच्च मालिन्याह—

अपि खलकुलजाता मानवा राज्यभाजः किमुत नृपकुलोत्थाः प्रोक्तभूपालयोगैः ।
नृपतिकुलसमुत्थाः पार्थिवा वक्ष्यमाणैर्भवति नृपतितुल्यस्तेष्वभूपालपुत्रः ॥ १२

अपीति ॥ अपिशब्दः संभावनायाम् । प्रोक्तभूपालयोगैः कथितराज- योगैः खलकुलजाता नीचवंशोद्भवा अपि मानवाः पुरुषाः राज्यभाज नृपा भवंति किमुत किंपुनः नृपकुलोत्थाः राजवंशसंभूतास्तेऽवश्यं राजानो भवंति । वक्ष्यमाणैः पुनः योगैः नृपतिकुलसमुत्थाः राजवंशजाः पार्थिवाः राजानो भवंवति । तेषु वक्ष्यमाणेषु अभूपालवंशजः अराजपुत्रः नृपतुल्यो भवति । राजसम इत्यर्थः । न राजा । किमुत संभावनायाम् ॥ १२ ॥

अथ राजयोगमौपच्छंदसिकेनाह—

उच्चस्वत्रिकोणगैर्बलस्थैस्त्र्याद्यैर्भूपतिवंशजा नरेन्द्राः ।
पञ्चादिभिरन्यवंशजाता हीनैर्वित्तयुता न भूमिपालाः ॥ १३ ॥

उच्चस्वत्रिकोणगैरिति ॥ त्र्याद्यैः त्र्यादिभिर्ग्रहैः स्वोच्चगतैः स्वत्रिकोणगतैः बलस्थैः कालादिबलोपेतैः जाता भूपतिवंशजाः नृपकुलजाता नरेंद्रा राजानो भवन्ति । आदिग्रहणाच्चतुर्भिरपि पंचादिभिरन्यवंशजाता इति । पंचादिभिः ग्रहैः स्वोच्चस्थैः मूलत्रिकोणगैर्वा अन्यवंशजाता हीनकुलजा अपि राजानो भवंति । आदिग्रहणात्षड्भिः सप्तभिरपि। हीनैर्वित्तयुता इति । त्रिभिरुच्चस्थैः मूलत्रिकोणस्थैर्वा हीनबलैः कालादिबलरहितैः राजकुलजा अपि राजानो न भवंति । किंतु राजतुल्या भवंति । एतैर्यथोक्तैः हीनैः वित्तयुताः सधना भवंति न भूमिपालाः राजानः । एतदुक्तं भवति । एकेन ग्रहेण द्वाभ्यां वा स्वोच्चगाभ्यां मूलत्रिकोणस्थाभ्यां वा राजकुलजोऽपि राजा न भवति किंतु धनवान् । एवं त्रिभिश्चतुर्भिर्वाऽन्यावंशजाता वित्तयुता भवति न राजानः । अत्र यदि ग्रहाः यथासंख्या उच्चस्थाः न भवंति स्वोच्चगा मूलत्रिकोणस्थैः सह संख्यां संपादयंति तथापि यथोक्तफलदा भवंति । अथवोच्चगताः केवलं स्वत्रिकोणगता वा तथापि ॥ १३ ॥

अथान्यराजयोगं विद्युन्मालयाह--

लेखास्थेऽर्केऽजेन्दौ लग्ने भौमे स्वोच्चे कुम्भे मन्दे ।
चापप्राप्ते जीवे राज्ञः पुत्रं विन्द्यात्पृथ्वीनाथम् ॥ १४ ॥

लेखास्थ इति ॥ लेखायां तिष्ठतीति लेखास्थः तस्मिन् लेखाशब्देनोदय उच्यते । अर्के सूर्ये तत्स्थे लेखास्थे भूवृत्तादर्धोदिते न केवलं यावदजे मेषस्थे तत्रैव मेषलग्ने इंदौ चंद्रे स्थिते भौमे कुजे स्वोच्चे मकरस्थे मंदे सौरे कुंभस्थे जीवे गुरौ चापप्राप्ते धनुर्धरगते एवंविधे योगे जातो राज्ञः पुत्रो नृपसुतो यदि भवति तदा तं भूमेर्नाथं विंद्याज्जानीयात् । अन्यकुलजो धनवान् अत्र केचिल्लग्नस्थेऽर्केऽजेंदौ लग्ने इति पठंति । आदित्ये लेखास्थे सति सिंहगते सूर्ये चंद्रे मेषस्थे लग्ने तदपि न कश्चिद्विरोधो राजयोग एव भवति ॥ १४॥

अन्यराजयोगं विद्युन्मालयाह—

स्वर्क्षे शुक्रे पातालस्थे धर्मस्थानं प्राप्ते चन्द्रे ।
दुश्चिक्याङ्गप्राप्तिप्राप्तैः शेषैर्जातः स्वामी भूमेः ॥ १५ ॥

स्वर्क्षे इति ॥ स्वर्क्षे सिते आत्मीयराशौ स्थिते वृषतुलयोरन्यतमस्थे न केवलं यावत्पातालस्थे लग्नाच्चतुर्थे चंद्रे धर्मस्थानम्प्राप्ते नवमगते शेषैरन्यग्रहैःरविभौमबुधगुरुसौरैः दुश्चिक्यांगप्राप्तिप्राप्तैः तृतीयलग्नैकादशस्थानस्थैः जातो भूमेः पृथिव्याः स्वाम्यधिपतिर्भवति । तत्रैतज्जातम् । कुंभे लग्ने वृषे शुक्रः तुले चंद्रः शेषा ग्रहा यथासंभवं मेषकुंभधन्विस्थाः । एवंविधे योगे जातो राजपुत्रो राजा भवति । अन्यकुलजो धनवान् । अथवा कर्कटो लग्नम् , तुले शुक्रः मीने चंद्रः शेषाः ग्रहा यथासम्भवं कन्याकर्कटवृषस्थाः एवंविधे योगे जातो राजपुत्रो राजा भवत्यन्यकुलजो धनवान्।१५।

अथान्यराजयोगं नवमालिकयाह—

सौम्ये वीर्ययुते तनुयुक्ते वीर्याढ्ये च शुभे शुभयाते ।
धर्मार्थोपचयेष्ववशेषैर्धर्मात्मा नृपजः पृथिवीशः ॥ १६ ॥

सौम्य इति॥ सौम्ये बुधे वीर्ययुक्ते कालादिवलैः युक्ते तथाभूते तनुयुक्ते-लग्नस्थे शुभे शुभयाते शुभे शुभग्रहे गुरुसितयोरन्यतमे यथासम्भवं वीर्याढ्ये च सबले शुभायते धर्मस्थानगते नवमगत इत्यर्थः। शुभे सुखयात इति केचित् पठन्ति । चतुर्थस्थानस्थ इत्यर्थः । अवशेषैः परिशिष्टग्रहैः यथासम्भवं धर्मार्थोपचयेषु नवमद्वितीयत्रिषडेकादशदशमानामन्यतमस्थानस्थितैः एवंविधे योगे जातो नृपजो राजपुत्रो राजा भवति । धर्मात्मा च । अन्यकुलजो धनवान् ॥ १६ ॥

अथान्यद्राजयोगद्वयं वंशस्थेनाह—

वृषोदये मूर्तिधनारिलाभगैः शशाङ्कजीवार्कसुतापरैर्नृपः ।
सुखे गुरौ खे शशितीक्ष्णदीधिती यमोदये लाभगतैर्नृपोऽपरैः॥ १७॥

वृषोदय इति ॥ वृषोदये वृषलग्ने तथा शशांकजीवार्कसुतापरैः चन्द्रगुरुसौरैरपरैश्च रविकुजबुधसितैः यथासंख्यं मूर्तिधनारिलाभगैः लग्नद्वितीयषष्ठैकादशस्थैः जातो नृपो राजा भवति । तत्रैतज्जातम् । वृषलग्ने सचन्द्रे मिथुनस्थे जीवे तुलास्थे सौरे मीनस्थैः रविकुजबुधसितैः जातो राजपुत्रो राजा भवति । अन्यकुलजो धनवान । सुखे गुराविति । गुरौ जीवे सुखे चतुर्थस्थानस्थे खे दशमे शशितीक्ष्णदीधिती चन्द्रार्कौ यमोदये शनैश्चरे लग्नगते अपरैरन्यैर्भौमबुधशुक्रैः लाभगतैरेकादशस्थैः जातो नृपो राजा भवति । तत्रैतज्जातम् । शनैश्चरो लग्ने चतुर्थे जीवः दशमे सूर्यचन्द्रौ भौमबुधशुक्रा एकादशे एवंविधे योगे जातो राजपुत्रो राजा भव-

ति । अन्यकुलजो धनवान्भवति ॥ १७ ॥

अथान्यराजयोगद्वयं वसन्ततिलकेनाह—

मेषूरणायतनुगाः शशिमन्दजीवा ज्ञारौ धने सितरवी हिबुके नरेन्द्रम् ।
वक्रासितौ शशिसुरेज्यसितार्कसौम्या होरासुखास्तशुभखाप्तिगताःप्रजेशम्१८

मेषूरणायतनुगा इति ॥ शशिमन्दजीवाः चन्द्रसौरगुरवः यथासंख्यं मेषूरणायतनुगाः दशमैकादशलग्नस्थाः ज्ञारौ बुधभौमौ धने द्वितीयस्थाने सितरवी शुक्रार्कौ हिबुके चतुर्थे एवंविधे योगे जातो नरेन्द्रो नृपो भवति । तत्रैतज्जातम् । दशमे चन्द्रः एकादशे सौरः लग्ने जीवः द्वितीये बुधभौमौ चतुर्थे शुक्रार्कौ एवंविधे योगे जातो राजपुत्रो राजा भवत्यन्यकुलजो धनवान् । वक्रासिताविति । वक्रासितौ भौमसौरौ शशिसुरेज्यसितार्कसौम्याः चन्द्रगुरुशुक्रसूर्यबुधाः यथासंख्यं होरासुखास्तशुभखाप्तिगताः लग्नचतुर्थसप्तमनवमदशमैकादशस्थाः भवन्ति तदा जातः प्रजेशो राजा भवति । तत्रैतज्जातम् । भौमसौरौ लग्नगतौ चतुर्थे चन्द्रः सप्तमे जीवः नवमे शुक्रः दशमे सूर्यः एकादशे बुधः एवंविधे योगे जातो राजपुत्रो राजा भवत्यन्यकुलजो धनवान् ॥ १८ ॥

अथ राजयोगजातस्य कस्मिन्काले राज्यावाप्तिर्भविष्यतीति तज्ज्ञानं स्वागतयाह—

कर्मलग्नयुतपाकदशायां राज्यलब्धिरथवा प्रबलस्य ।
शत्रुनीचगृहयातदशायां छिद्रसंश्रयदशा परिकल्प्या ॥ १९ ॥

कर्मलग्नयुतपाकदशायामिति ॥ राजकर्तॄणां ग्रहाणां मध्याद्यो ग्रहः कर्मणि लग्नाद्दशमे स्थितः यश्च राजयोगकर्तॄणां ग्रहाणां मध्याद्यो ग्रहः लग्नयुतो जन्मलग्नस्थः तत्पाकदशायां तस्य सम्बन्धिनी या पाकदशान्तर्दशा वा भवति तत्र तस्य राज्यलब्धिर्भवति । अथ लग्नदशमयोः द्वयोरपि ग्रहौ भवतः तदा तयोर्यो बलवांस्तस्य दशायामन्तर्दशाकाले राज्यलब्धिः । अथ तत्र बहवो यदा भवन्ति तदा प्रबलस्य सर्वोत्तमबलस्यान्तर्दशाकाले अथवा प्रबलस्येति । अथ लग्नदशमौ यदा शून्यौ भवतस्तदा जन्मनि यः प्रबलः सर्वोत्तमबलस्तस्यान्तर्दशाकाले एव राज्यदः स्यात् । बहुष्वन्तर्दशासु यस्मिन्नन्तर्दशाकाले चारवशादतिबलवत्त्वं सम्भवति तस्यामेवान्तर्दशायां राज्यप्रदो भवति । शत्रुनीचगृहेति । लब्धराज्यस्यापि जन्मकाले शत्रुक्षेत्रस्थेन वा ग्रहेण यान्तर्दशा दत्ता तस्यां तस्मिन्बलवति राज्यहरणं वाच्यम् । यतः सा छिद्रदशा विबलेऽपि तस्मिन्नापद्भवति । सा च संश्रयदशा परिकल्प्या । तस्यामन्तर्दशायां संश्रयं कार्यम् । दैवयुक्तनृपसंश्रयगुणात्सन्मोक्षोऽपि । वक्ष्यति । च यात्रायाम् । "अरिकोपहतदशायां जन्मोदयनाथशत्रु-

पाके च । स्वदशेशकारकदशाः संश्रयणीयो नरेन्द्र इति ॥" अत्र च भग-वान्गार्गिः ।

"लग्नगः कर्मगो वा स्यादथवा प्रबलोऽपि यः ।
सः स्यात्स्वान्तर्दशाकाले राज्यदः प्रबलो यदा ॥
नीचारिगृहसंस्थस्य दशायां प्रबलस्य च ।
च्युतिर्बलविहीनस्य तन्मोक्षः परसंश्रयात् ॥" इति ॥ १९ ॥

अथ भोगिनां शबरदस्युस्वामिनां च जन्मज्ञानं मालिन्याह—

गुरुसितबुधलग्ने सप्तमस्थेऽर्कपुत्रे
वियति दिवसनाथे भोगिनां जन्म विन्द्यात् ।
शुभबलयुतकेन्द्रैः क्रूरभस्थैश्च पापै-
र्व्रजति शवरदस्युस्वामितामर्थभाक्च ॥ २० ॥

इति श्रीवराहमिहिराचार्यप्रणीते बृहज्जातके
राजयोगाध्याय एकादशः ॥ ११ ॥

गुरुसितबुधलग्ने इति ॥ गुरुसितबुधाः जीवशुक्रसौम्याः एषामन्यतमे ल-ग्नगते अर्कपुत्रे सौरे सप्तमस्थे दिवसनाथे सूर्ये वियति दशमस्थानगते एवंवि-विधे योगे भोगिनां जन्म भोगवतां विद्याज्जातः सदैव भोगवान्भवति । त-स्यार्थविहीनस्यापि यतः कुतश्चिद्भोगावाप्तिर्भवति । रविबुधसितलग्ने इत्यत्र कैश्चित् रविबुधसितानां सम्बन्धिलग्न इति व्याख्यातम् । सिंहवृषतुलामिथुनक-न्यालग्नेष्विति । यतो दशमस्थेऽर्के लग्ने बुधसितयोरवस्थानं न सम्भवति । आचार्येण वराहमिहिरेण पूर्वशास्त्रानुसारेणायं योगः कृतः । अत्र च भग-वान्गार्गिः । जीवज्ञभार्गवैर्लग्ने सप्तमस्थेऽर्कनन्दने । दशमस्थे रवौ जातो भोगवान्पुरुषो भवेत् ॥" शुभबलयुतकेन्द्रैरिति । शुभग्रहसम्बन्धिनो राश-यः ते च सबला यस्य केन्द्रगता भवन्ति तैस्तथाभूतैस्तथा पापैः क्रूरग्रहैः क्रूरभस्थैः पापराश्याश्रितैः यस्य जन्म भवति स शबराणां पुलिन्दानां द-स्यूनां चौराणां स्वामित्वं व्रजति गच्छति । अर्थभाग्भाग्यवान् धनवांश्च भवति । शुभबलयुतकेन्द्रैरिति । अत्र शुभग्रहैः बलयुतैः केन्द्रगतैरिति कैश्चि-द्व्याख्यातम् । तच्चायुक्तम् । यस्माद्भगवान्गार्गिः ।

"पापक्षेत्रगतैः पापैः केन्द्रस्थैः सौम्यराशिभिः ।
सबलैर्यस्य जन्म स्यात्स्यादसौ दस्युनायकः ॥" इति ॥ २० ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां बृहज्जातकविवृत्तौ राजयोगाध्याय एकादशः ११

अथ नाभसयोगाध्यायः १२ ।

अथातो नाभसयोगाध्यायो व्याख्यायते । नाभसयोगानां चत्वारो विकल्पः । तत्राकृतियोगा एको विकल्पः । आकृतियोगाः संख्यायोगा आश्रययोगाश्च विकल्पत्रयम् । आकृतियोगाः सङ्ख्यायोगा आश्रययोगा दलयोगौ चेति विकल्पचतुष्टयम् । तत्र विंशतिराकृतियोगाः । सप्तसंख्यायोगाः। त्रय आश्रययोगाः । द्वौ दलयोगौ । तत्र द्वित्रिचतुर्विकल्पजानां योगानां संख्याज्ञानमौपच्छन्दसिकेनाह—

नवदिग्वसवस्त्रिकाग्निवेदैर्गुणिता द्वित्रिचतुर्विकल्पजाः स्युः ।
यवनैस्त्रिगुणा हि षट्शती सा कथिता विस्तरतोऽत्र तत्समासः ॥१॥

नवदिगिति ॥ नव प्रसिद्धाः दिक्छब्देन दश उच्यते वसवोऽष्टौ एते यथासंख्यं त्रिकाग्निवेदैः गुणिताः त्रिकशब्देन त्रय एव उच्यते अग्निशब्देन त्रयः वेदाश्चत्वारः एतैर्गुणिताः । तद्यथा । नवदिग्वसवः (९।१०।८) एते यथा संख्यं त्रिकाग्निवेदैः (३।३।४) एतैर्गुणिता जाताः (२७।३०।३२) एते यथासंख्यं द्वित्रिचतुर्विकल्पजा भवन्ति । एतदुक्तं भवति । आकृतियोगा विंशतिः संख्यायोगाः सप्त एवमाकृतिसंख्याविकल्पद्वयेन सप्तविंशतियोगाः भवन्ति । आश्रययोगास्त्रयः । आकृतिसंख्या आश्रयकृतेन विकल्पत्रयेण त्रिंशत् (३०)दलयोगौ द्वौ । आकृतिसंख्या आश्रयदलयोगकृतेन विकल्पचतुष्केण द्वात्रिंशत् (३२) एवं द्वित्रिचतुर्विकल्पजा योगाः स्युः भवेयुरिति । यवनैस्त्रिगुणा हीति । पुराणयवनैः त्रिगुणा हि षट्शती कथिता षण्णां शतानां समाहारः षट्शती सा च त्रिगुणा अष्टादशयोगशतान्यभिहितानीत्यर्थः (१८००) ननु स्फुजिध्वजेन किमुक्तम् । उच्यते । नाभसयोगानामानन्त्यम् । तथा च तद्वाक्यम् । "संस्थानसादृश्यमनन्तकं स्याद्द्रव्याणि नानाप्रकृतीनि दृष्ट्वा ।" इति । कथं पुराणयवनैरष्टादशशातन्यभिहितानि । उच्यन्ते । आकृतियोगास्त्रयोविंशतिस्तैरभिहिताः संख्यायोगानां सप्तविंशत्यधिकं शतं भवति । एवं सार्द्धं शतं भवन्ति । तच्चैकैकं राशिं लग्नगतमधिकृत्योक्तम् । तस्माल्लग्नद्वादशकेनाष्टादशयोगशतानि भवन्ति । यस्मात्सार्द्धं शतं द्वादशहतमष्टादशशतानि भवन्ति । एतेषामुत्पत्तिमध्यायान्ते प्रदर्शयिष्यामः । विदिताध्यायार्थस्य सुखावबोधत्वात् । एवं यवनैस्त्रिगुणा षट्शती विस्तरतः कथितोक्ता । अत्रास्मिञ्छास्त्रे तत्समासः तत्संक्षेपः क्रियते । विस्तरस्य समासोऽभिधीयत इति । पूर्वप्रदर्शिता द्वात्रिंशदेवाभिधीयन्ते । तत्फलेष्वन्यफलानां समानत्वात् । द्वात्रिंशत्स्वेव योगेष्वष्टादशयोगशतान्यन्तर्भवन्तीति १

अथाश्रययोगत्रयं दलयोगद्वयं चौपच्छन्दसिकेनाह—

रज्जुर्मुशलं नलश्चराद्यैः सत्यश्चाश्रयजाञ्जगाद योगान् ।

केन्द्रैः सदसद्युतैर्दलाख्यौ स्रक्सर्पौ कथितौ पराशरेण ॥ २ ॥

रज्जुर्मुशलमिति ॥ चराद्यैः चरस्थिरद्विस्वभावराशिग्रहसंयुक्तैः यथासंख्यं रज्जुर्मुशलं नलश्चेति योगत्रयं भवति । तद्यथैकस्मिंश्चरराशौ चरराशिद्वये चरराशित्रये चरराशिचतुष्के वा यदा सर्वे ग्रहाः भवन्ति स्थिरराशयो द्विस्वभावराशयश्च सर्वे शून्या भवन्ति तदा रज्जुर्नामयोगो भवति । एवमेकस्मिन्स्थिरराशौ राशिद्वये राशित्रये राशिचतुष्के वा यदा सर्वे ग्रहा भवन्ति चरराशयो द्विस्वभावराशयश्च शून्या भवन्ति तदा मुशलं नाम योगो भवति । एवमेकस्मिन्द्विस्वभावराशौ राशिद्वये राशित्रये राशिचतुष्के वा यदा सर्वे ग्रहाः भवन्ति चरराशयः स्थिरराशयश्च शून्या भवन्ति तदा नलाख्यो योगो भवति । एतानाश्रयजांस्त्रीन्योगान्सत्याचार्यो जगाद उक्तवान् । केचित्सत्यस्त्वाश्रयजानिहाह योगानिति पठन्ति । इहास्मिन्प्रकरणे आहोक्तवानिति तथा च सत्यः । सर्वे चरेषु, राशिषु यदा स्थिता योगमाह तं रज्जुम् । अनयप्रियस्य सततं त्रिदेशवासार्थयुक्तस्य ॥ सर्वे स्थिरेषु राशिषु यदा मुशलमाह तं योगम् । जन्मनि कर्मकराणां युक्तानामर्थमानाभ्याम् ॥ द्विशरीरेषु नल इति योगो हीनातिरिक्तदेहानाम् । निपुणानां पुरुषाणां धनसंचयभोगिनां भवति ॥" अत्र कैश्चिद्व्याख्यातम् । चरराशिचतुष्के यदा सर्वे ग्रहाः भवन्ति तदा रज्जुः स्थिरराशिचतुष्के मुशलं द्विःस्वभावराशिचतुष्के नल इति । तच्चायुक्तम् । यस्माद्भगवान्गार्गिः । "एको द्वौ वा त्रयः सर्वे चरा युक्ता यदा ग्रहैः । चरयोगस्तदा रज्जुः शौर्याणां जन्मदो भवेत् ॥ स्थिराश्चेन्मुशलं नाम मानिनां जन्मकृन्नृणाम् । द्विस्वभावो नलाख्यस्तु धनिनां परिकीर्तितः ॥" एवमाश्रयोगत्रयं व्याख्यातं सत्यमतेन । तथा च सत्यः । "चरराशिगैर्ग्रहेन्द्रैः स्थिरराशिगतैस्तथा मुशलम् । द्विशरीरगतैर्योगो नलसंज्ञो मुनिभिरुद्दिष्टः ॥" अथ दलयोगद्वयमुच्यते । केन्द्रैःसदसद्युतैरिति केन्द्रैः यथासंख्यं सदसद्युतैः सद्ग्रहैः सौम्यैर्युतैः दलाख्यो दलयोगः स्रग्माला नाम भवति । तथा केन्द्रैरसद्ग्रहैः पापग्रहयुक्तैः दलयोगः सर्पो नाम योगो भवति । एतदुक्तं भवति । येषु तेषु त्रिषु केन्द्रेषु सौम्यग्रहाः बुधगुरुशुक्राः यदा भवन्ति न कस्मिन्कश्चित्केन्द्रे पापो भवति तदा स्रङ्नाम योगो भवति । अथ येषु तेषु केन्द्रेषु पापाः सूर्यभौमसौराः भवन्ति न कश्चित्केन्द्रे भवति सौम्यग्रहः तदा सर्पो नाम योगो भवति । नन्वत्र योगद्वये केन्द्रैः सदसद्युतैर्दलाख्यावित्युक्त्या त्रिषु किमिति व्याख्यातम् । यस्माच्छुक्लपक्षकृष्णपक्षयोश्चन्द्रस्य सौम्यत्वं पापत्वं च सम्भवति एवंस्थिते तदा सौम्याक्रान्तेषु त्रिषु केन्द्रेषु क्षीणश्चन्द्रमा यदा चतुर्थो भवति अथवा पापाक्रान्तेषु त्रिषु केन्द्रेषु क्षीणश्चन्द्रमा यदा चतुर्थो भवति तदापि स्रक्सर्पौ योगा भवतः । तच्चतुर्षु केन्द्रेषु किमिति न व्याख्या-

तम् । उच्यते नैवम् । यस्मादनेनैव स्वल्पजातके उक्तम् । केन्द्रत्रयगैः पापतरैर्दलाख्यावहिश्च माला च ।" अत्र सौम्याश्रयः पापाश्रय इति कथं ज्ञायन्ते । यथानयोर्द्वयोर्मध्ये चन्द्रमास्तृतीयो न भवति । उच्यते । भगवता गार्गिणोक्तम् । "त्रिकेन्द्रगैर्यमारार्कैः सर्पो दुःखितजन्मदः भोगिजन्मप्रदा माला तद्वज्जीवसितेन्दुजैः ॥" स्रग्योगः पापवर्जितकेन्द्रेषु सर्पः सौम्यवर्जितेष्विति कथं ज्ञायते । उच्यते । बादरायणेनोक्तम् । "केन्द्रेष्वपापेषु सितज्ञजीवैः केन्द्रत्रिसंस्थैः कथयन्ति मालाम् । सर्पस्त्वसौम्यैश्च यमारसूर्यैर्योगाविमौ द्वौ कथितौ दलाख्यौ ॥" एतौ दलयोगौ । द्वौ स्रक्सर्पौ कथितौ पराशरेणोक्तौ । न त्वन्यैरप्युक्तौ । उच्यते अन्यैर्नोक्तौ पराशरेणोक्ताविति स्वशास्त्रे वराहमिहिरेणोक्तौ तथा च मणित्थः । "केन्द्रत्रयगतैः पापैः सौम्यैर्वा दलसंज्ञितौ । द्वौ योगौ सर्पमालाख्यौ विनष्टेष्टफलप्रदौ ॥" एवमाश्रययोगत्रयमपि अन्यैरुक्तमन्यैर्नोक्तम् । अन्यैरुक्तत्वाद्वराहमिहिरेण शास्त्रे संगृहीतम् । एवं दलयोगद्वयं व्याख्यातम ॥ २ ॥

अथान्यैराचार्यैर्येन प्रकारेणाश्रययोगत्रयं दलयोगद्वयं च व्याख्यातं तत्कारणमुपजातिकयाह—

योगा व्रजन्त्याश्रयजाः समत्वं यवाब्जवज्राण्डजगोलकाद्यैः ।
केन्द्रोपगैः प्रोक्तफलौ दलाख्यावित्याहुरन्ये न पृथक्फलौ तौ ॥३॥

योगा व्रजन्तीति ॥ आश्रयजा योगा रज्जुमुशलनलाख्या आकृतियोगैः यवाब्जवज्राण्डजगोलकाद्यैः यवपद्मवज्रविहङ्गगोलकैः आदिग्रहणाद्‌दाशकटाभ्यां च तथा संख्यायोगैः गोलकाद्यैः गोलकयुगशूलकेदारैः संख्यायोगैः आश्रयजा योगास्तुल्यतां समत्वं व्रजन्तीत्यतोऽन्यैर्नोक्ताः । तद्व्यतिरेकेणाप्याश्रययोगानामवकाशोऽस्तीति वराहमिहिरेणोक्ताः यैश्च योगैः समतां यास्यन्ति । यत्र चैतेषामनवकाशस्तदध्यायान्ते व्याख्यास्यामः । केन्द्रोपगैः प्रोक्तफलाविति । दलाख्यौ दलयोगौ द्वौ केन्द्रोपगैः प्रोक्तफलौ कथितफलौ केन्द्रोपगतैः ग्रहैः प्रोक्ते फले ययोः । केन्द्रत्रयगैः केन्द्रस्थानां शुभग्रहाणां शुभं फलमुक्तमशुभानामशुभमिति । अत एवेमौ प्रोक्तफलौ कथितफलौ । उक्तं च वराहमिहिरेण । "केन्द्रत्रिकोणेषु शुभाः प्रशस्तास्तेष्वेव पापा न शुभप्रदाः स्युः ।" केन्द्रत्रिकोणगैः शुभैः शुभं फलं भवतीति माला नोक्ता । एवं केन्द्रत्रयगैः पापैः पापफलं भवतीति सर्पो नोक्तः । एवमन्ये अपरे आहुः कथयन्ति । तथा तौ न पृथक्फलावुक्तार्थत्वात । यद्येवं तर्हि किमर्थं वराहमिहिरेणोक्तावित्यत्रोच्यते । नाभसयोगान्तर्भूतत्वात्समस्तदशास्वपि फलदौ भवतः । यदा केन्द्रोपगानां योगं विना फलमङ्गीक्रियते तदा स्वदशास्वेव फलं प्रयच्छन्ति । एतच्च पराशरादीनां मतम् । तेषां मतं यथा नाभसयोगावेतौ समस्तदशास्वपि फलप्रदौ अतो न वराहमिहिरेणोक्तौ ॥ ३ ॥

अथाकृतियोगान्पञ्च गदाशकटविहगशृङ्गाटकहलसंज्ञानाह—

आसन्नकेन्द्रभवनद्वयगैर्गदाख्यस्तन्वस्तगेषु शकटं विहगः खबन्ध्वोः ।
शृङ्गाटकं नवमपञ्चमलग्नसंस्थैर्लग्नान्यगैर्हलमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ४ ॥

आसन्नेति ॥ आसन्ने निकटवर्त्तिनि । केन्द्रभवनद्वये कण्टकराशियुग्मे यदा सर्वे ग्रहाः भवन्ति तदा गदाख्यो योगो भवति । स च चतुः प्रकारः । लग्नचतुर्थस्थैः सर्वग्रहैरेकः । चतुर्थसप्तमस्थैर्द्वितीयः । सप्तमदशमस्थैस्तृतीयः । दशमलग्नस्थैश्चतुर्थः । तन्वस्तगेष्विति । तन्वस्तगेषु लग्नसप्तमगेषु सर्वग्रहेषु शकटं भवति । खबन्ध्वोः दशमचतुर्थयोः स्थितेषु सर्वग्रहेषु विहगाख्यो योगः । नवमपञ्चलग्नस्थैः सर्वग्रहैः शृङ्गाटकाख्यो योगो भवति । लग्नान्यगैर्हलमिति । लग्नं वर्जयित्वा यथासम्भवमन्ये सर्वे ग्रहाः परस्परं त्रिकोणगता भवन्ति तदा हलमिति योगः तज्ज्ञाः होराशास्त्रपण्डिताः प्रवदन्ति कथयन्ति । स च त्रिप्रकारः । द्वितीयषड्दशमस्थैः सर्वग्रहैरेकः । तृतीयसप्तमैकादशस्थैर्द्वितीयः प्रकारः । चतुर्थाष्टमद्वादशस्थैस्तृतीयः प्रकार इति ॥ ४ ॥

अथ वज्रयवकमलवापीसंज्ञं योगचतुष्टयं वैतालीयेनाह—

शकटाण्डजवच्छुभाशुभैर्वज्रं तद्विपरीतगैर्यवः ।
कमलं तु विमिश्रसंस्थितैर्वापी तद्यदि केन्द्रबाह्यतः ॥ ५ ॥

शकटाण्डजेति ॥ शकटवच्छुभैः व्यवस्थितैरण्डजवदशुभैश्च वज्रं भवति । एतदुक्तं भवति । लग्नसप्तमयोः सौम्याश्चतुर्थदशमयोश्च पापा भवन्ति । नान्यत्र केचित्तदा वज्राख्यो योगो भवति तद्विपरीतगैर्यवः । त एव ग्रहा यदि विपरीतगता भवन्ति तदा यवाख्यो योगो भवति । शकटवदशुभाः अण्डजवच्छुभाः । एतदुक्तं भवति । लग्नसप्तमयोः पापाः स्थिताः चतुर्थदशमयोश्च शुभाः स्थितास्तदा यवाख्यो योगो भवति कमलं त्विति । एतैरेव सौम्यपापैः विमिश्रसंस्थितैश्चतुर्ष्वपि केन्द्रेषु समवस्थितैः कमलाख्यो योगो भवति । तदेव कमलं यदि केन्द्रबाह्यतो भवति तदा वापीसंज्ञो योगः । एतदुक्तं भवति । सर्वैरेव केन्द्रबाह्यतः स्थितैः केन्द्राणि वर्जयित्वान्यत्र पणफरापोक्लिमेषु स्थितैस्तदेव कमलं वापीसंज्ञं भवति योगः । पणफरेषु चतुर्ष्वापोक्लिमेषु चतुर्ष्विति ॥ ५ ॥

अथ वज्रयवयोः सम्भवोत्र न भवति तौ च मया पूर्वशास्त्रानुसारेण कृतावित्येतदनुष्टुभाह—

पूर्वशास्त्रानुसारेण मया वज्रादयः कृताः ।
चतुर्थे भवने सूर्याज्ज्ञसितौ(१)भवतः कथम् ? ॥ ६ ॥

(१) "तन्वस्तगेषु शकटं विहगः खबन्ध्वोः" इति पूर्वोक्तवचनेन यदि सर्वे ग्रहा लग्न-

पूर्वशास्त्रानुसारेणेति । पूर्वशास्त्रानुसारेण पूर्वाचार्यैः मयथवनादिभिः वज्राख्यो योगः कृतः यवाख्यश्च । तस्मान्मयापि कृतः । वज्रादय इति बहुवचननिर्देशोऽन्येषामेवम्प्रकाराणां प्रदर्शनार्थः । वज्रादयो योगा यद्यपि न सम्भवति तथापि पूर्वशास्त्रानुसारेण मया कृता । तान्यनुसृत्य द्रष्टव्येत्यर्थः । यतः सूर्यादादित्याच्चतुर्थे भवने चतुर्थराशौ पूर्वेण पश्चिमेन वा ह्रासितो बुधशुक्रौ कथं भवतः । न कदाचिदर्कोदयेऽस्तमये वा मध्याह्नार्द्धरात्रयोः बुधशुक्रौ भवतः । आदित्ये मध्याह्नस्थेऽर्धरात्रस्थे वा तयोरुदयाऽस्तमयो वा न भवत्येव ॥ ६ ॥

अथ यूपेषुशक्तिदण्डाख्यं योगचतुष्टयमनुष्टुभाह—

कण्टकादिप्रवृत्तैस्तु चतुर्गृहगतैर्ग्रहैः ।
यूपेषुशक्तिदण्डाख्या होराद्यैः कण्टकैः क्रमात् ॥ ७ ॥

कंटकादीति ॥ होरा लग्नं तदाद्यैः केन्द्रैः क्रमात्परिपाट्या लग्नकेन्द्रमादितः कृत्वा चतुर्षु गृहेषु यथासम्भवं सर्वग्रहाणामवस्थानं भवति तदा यूपेषुशक्तिदण्डाख्याश्चत्वारो योगा भवन्ति । तद्यथा । लग्नद्वितीयतृतीयचतुर्थेषु चतुर्ष्वपि यदा सर्वे ग्रहाः भवन्ति तदा यूपाख्यो योगो भवति । अथ चतुर्थपञ्चमषष्ठसप्तमेषु चतुर्षु सर्वे एव ग्रहा भवन्ति तदेषुः शराख्यो योगः । अथ सप्तमाष्टमनवमदशमेषु चतुर्षु सर्वे एव ग्रहा भवन्ति तदा शक्तियोगः । अथ दशमैकादशद्वादशलग्नेषु चतुर्षु सर्वे एव भवन्ति तदा दण्डयोग इति ॥ ७ ॥

अथ नौकूटच्छत्रचापार्द्धचन्द्राख्यं योगपञ्चकमनुष्टुभाह—

नौकूटच्छत्रचापानि तद्वत्सप्तर्क्षसंस्थितैः ।

सप्तमस्थितास्तदा शकटो नाम योगः । यदा च सर्वे चतुर्थदशमस्थास्तदा विहगो नाम योगः स्यात् । तथा च "शकटाण्डजवच्छुभाशुभैर्यवं तद्विपरीतगैर्यवः" एतेन । वचनेन यदि शुभग्रहा लग्नसप्तमयोः स्थितास्तथा चतुर्थदशमयोः पापग्रहाः स्युस्तदा वज्रनामा योगः स्यात् । एवं लग्नसप्तमस्थेषु सर्वेषु पापग्रहेषु यदि सर्वे शुभग्रहाश्चतुर्थदशमस्थितास्तदा यवो नाम योगोऽभिहितः प्राचीनाचार्यैः । परञ्चैतादृशानां योगानामसम्भवत्वम् । यतो लग्नस्थे सूर्ये, चतुर्थेऽपि वा दशमे बुधशुक्रौ न भवितुमर्हतः । एवं चतुर्थस्थे सूर्ये लग्नसप्तमयोर्बुधशुक्रौ कथञ्चिदपि नैव भवितुमर्हतः । यतो मध्यबुधशुक्रौ मध्यमार्कतुल्यावेव । तथा स्पष्टबुधसूर्ययोः स्पष्टशुक्रसूर्ययोर्वा परमान्तरमेकराशितोऽधिकं नैव भवितुमर्हति । यदि रविपरममान्दफलमृणं बुधशुक्रयोः परमफलद्वयं धनं, यदि वा रवेः परमफलं धनं बुधशुक्रयोश्च फलद्वयं परममृणं तदा तदन्तरस्य परमत्वं स्यात् । तच्च गणितरीत्या रवेः परममन्दफलमंशादिकम् २।१।३१ । तथा बुधपरमफलद्वययोगः २७।३३।३७ । रविपरमफलेन सहितः २९।४४।०८ एकराशितोऽल्प एव । अतः स्पष्टसूर्यादग्रतः पृष्ठतो वा किञ्चिदल्पेनैवैकराशिनान्तरितो बुधो भवितुमर्हति । एवं शुक्रस्यापि ज्ञेयम् तस्मात् सूर्याच्चतुर्थभवने बुधशुक्रयोरसम्भवत्वाद्वज्रयवयोगयोरप्यसम्भवत्वमिति सर्युक्तिकम् ।

अर्द्धचन्द्रस्तु नावाद्यैः प्रोक्तस्त्वन्यर्क्षसंस्थितैः ॥ ८ ॥

नौकूटच्छत्रेति ॥ तदुक्तेनैव प्रागुक्तेन प्रकारेण लग्नकेन्द्रादारभ्यैकस्मात्केन्द्रात्सप्तभिर्ग्रहैः सप्तर्क्षसंस्थितैः नौकूटच्छत्रचापसंज्ञयोगचतुष्टयं भवति । तद्यथा । लग्नद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठसप्तमेषु यदा सर्वे ग्रहस्तदा नौर्नाम योगो भवति । एवं चतुर्थपञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमनवमदशमेषु यदा सर्वे ग्रहाः भवन्ति तदा कूटाख्यो योगो भवति । अथ सप्तमाष्टमनवमदशमैकादशद्वादशलग्नेषु सर्वे ग्रहा भवन्ति तदा छत्राख्यो योगः । अथ दशमैकादशद्वादशलग्नद्वितीयतृतीयचतुर्थेषु यदा सर्वे ग्रहा भवन्ति तदा चापं चापाख्यो योगः । अर्द्धचन्द्र इति । नावाद्यैरेव योगैरन्यर्क्षसंस्थितैः अपरराशिव्यवस्थितैरर्धचन्द्राख्यो योगो भवति । नावाद्याः कण्टकेषूक्ताः तैश्चान्यर्क्षसंस्थितैः अपरराशिगतैः तेन पणफरेभ्यः आरभ्य निरन्तरं सप्तसु गृहेषु यदा सर्वे ग्रहा भवन्त्यापोक्लिमेभ्यो वा तदार्द्धचन्द्राख्यः स चाष्टप्रकारः । तद्यथा । द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमेषु सप्तसु सर्वे ग्रहा यदा भवन्ति । तदैकः । एवं तृतीयादिनवमान्तेषु द्वितीयः । पञ्चमादिष्वेकादशान्तेषु तृतीयः । षष्ठादिषु द्वादशान्तेषु चतुर्थः । अष्टमादिषु द्वितीयान्तेषु पञ्चमः । नवमादिषु तृतीयान्तेषु षष्ठः । एकादशादिषु पञ्चमान्तेषु सप्तमः । द्वादशादिषु षष्ठान्तेषु यदा सर्वे ग्रहा भवन्ति तदाऽष्टम इति ॥ ८ ॥

अथ समुद्रचक्राख्यौ द्वौ योगावनुष्टुभाह—

एकान्तरगतैरर्थात्समुद्रः षड्गृहाश्रितैः ।
विलग्नादिस्थितैश्चक्रमित्याकृतिजसंग्रहः ॥ ९ ॥

एकान्तरेति ॥ अर्थाद्द्वितीयस्थानादारभ्यैकान्तरगतैर्ग्रहैः षड्गृहाश्रितैः षड्राशिषु व्यवस्थितैः सप्तभिर्ग्रहैः समुद्राख्यो योगो भवति । तद्यथा । द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशेषु षट्सु यदा सप्त ग्रहा भवन्ति तदा समुद्राख्यो योगः । विलग्नादिस्थितैरिति । अनेनैव प्रकारेण विलग्नात्लग्नात्प्रभृत्येकान्तरस्थैः षड्गृहेषु सप्तभिर्ग्रहैः स्थितैः चक्राख्यो योगो भवति । तद्यथा । लग्नतृतीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशेषु षड्गृहेषु यदा सर्वे ग्रहाः भवंति तदा चक्राख्यो योगो भवति । इत्येवं प्रकारेण आकृतिजानामाकारवशादुत्पन्नानां संग्रहो व्याख्यातः ॥ ९ ॥

अथ संख्यायोगसप्तकं शालिन्याह—

सङ्ख्यायोगाः स्युः सप्त सप्तर्क्षसंस्थैरेकापायाद्वल्लकी दामिनी च ।
पाशः केदारः शूलयोगो युगं च गोलश्चान्यान्पूर्वमुक्तान्विहाय ॥१०॥

संख्यायोगा इति ॥ सप्तभिर्ग्रहैः सप्तर्क्षसंस्थैः सप्तसु राशिषु गतैरेकापायादेकापगमात्क्रमात्सप्त संख्या योगाः स्युः भवेयुः । ते च वल्लक्यादयो

गोलान्ताः । तद्यथा । येषु तेषु सप्तसु गृहेषु यदा सर्वे ग्रहा भवंति तदा वल्लकीनाम योगो भवति । यदा षट्सु गृहेषु सप्त ग्रहा भवंति तदा दामिनीनाम योगो भवति । एवं पञ्चसु सप्त ग्रहाः पाशः पाशो योगः । चतुर्षु केदारः केदारो योगः । त्रिषु शूलः शूलो योगः । द्वयोर्युगं युगनाम योगः । एकस्मिन्राशौ सप्त ग्रहा यदा भवन्ति तदा गोलः गोलनामा योगः । अन्यान्पूर्वमुक्तान्विहाय पूर्वोक्तानन्यान्योगान्विहाय वर्जयित्वा एते योगाः भवन्ति । एतदुक्तं भवति । यथोक्तानां योगानां मध्याद्यदि संख्यायोगस्य सादृश्यं भवति तदा संख्यायोगो नांगीकार्यः । स एव योगो ग्राह्य इति १०

आश्रययोगत्रयजातानां दलयोगद्वयजतानां च फलं वसंततिलकेनाह—

ईर्ष्युर्विदेशनिरतोऽध्वरुचिश्च रज्ज्वां
मानी धनी च मुशले बहुकृत्यसक्तः ।
व्यङ्गः स्थिराढ्यनिपुणो नलजः स्रगुत्थो
भोगान्वितो भुजगजो बहुदुःखभाक्स्यात् ॥ ११ ॥

ईर्ष्युरिति ॥ ईर्ष्युः समत्सरः परर्द्धिमत्सरी, विदेशनिरतः परदेशाध्यासनशीलः, अध्वरुचिः सततमटनः । ननु विदेशनिरत एवाध्वरुचिः । तत्किमत्र द्वयोर्ग्रहणम् । उच्यते । विदेशेऽप्यनेकप्रदेशाध्यासनशीलो भवति सततमटनो न भवति । एवंविधो रज्ज्वां रज्ज्वाख्ये योगे जातो भवति । मानी गर्वितः, धनी वित्तवान्, बहुषु कृत्येषु कार्येष्वासक्तः बहुकर्मारम्भशीलः एवंविधो मुशलाख्ये योगे जातो भवति । व्यंगोऽगहीनः विगतमंगं यस्य, स्थिरो दृढनिश्चयः, आढ्यो धनवान्, निपुणः कार्येषु सूक्ष्मदृष्टिः । एवंविधो नलजो नलाख्ये योगे जातो भवति । एवमाश्रययोगत्रयजातानां फलं व्याख्यातम् । स्रगुत्थो भोगान्वित इति ॥ स्रगुत्थः स्रग्योगे जातो भोगान्वितो भवति । भुजगजो भुजगाख्ये सर्पयोगे जातो बहुदुःखभाक्स्यात् नानाप्रकाराणां दुःखानां भोक्ता भवति । केचिदत्र बहुवचनं पठन्ति । "व्यंगाः स्थिराढ्यनिपुणा नलजाः स्रगुत्था भोगान्विता भुजगजा बहुदुःखभाजः" इति न कश्चिद्दोषः । एवं दलयोगद्वयजातानां फलं व्याख्यातम् ११

अथान्यो योग आश्रययोगश्च यदा समकालं यत्र दृश्यते तत्राश्रययोगस्य निराकरणार्थमनुष्टुभाह—

आश्रयोक्तास्तु विफला भवन्त्यन्यैर्विमिश्रिताः ।
मिश्रा यैस्ते फलं दद्युरमिश्राः स्वफलप्रदाः ॥ १२ ॥

आश्रयोक्तास्त्विति ॥ यत्रान्यो योग आश्रययोगश्च भवति तत्राश्रययोगोऽन्येन यवादिना मिश्रो भवति मिश्रितत्वाद्विफलो भवति । स्वं फलं न प्रयच्छति । एवमन्यैरपरैः विमिश्रिता निष्फला भवन्ति । यैश्च मिश्राः स-

द्वश्यं मतास्ते तत्र फलं दधुः । केचिन्मिश्रा यैस्ते फलं तेषामिति पठंति । अमिश्राश्चान्यैः यदा भवन्ति तदा स्वफलप्रदा आत्मीयं फलं ददति । तत्र चरराशौ लग्नगते स्थिरद्विस्वभावस्थैरमिश्राः । स्थिरलग्ने चरद्विस्वभावगतैरमिश्राः । द्विस्वभावलग्ने चरस्थिरगतैरमिश्रा इति ॥ १२ ॥

अथ गदाशकटविहगशृङ्गाटकहलाख्येषु योगेषु जातानां स्वरूपं वसन्ततिलकेनाह—

यज्वार्थभाक्सततमर्थरुचिर्गदायां
तद्वृत्तिभुक्छकटजः सरुजः कुदारः ।
दूतोऽटनः कलहकृद्विहगे प्रदिष्टः
शृङ्गाटके चिरसुखी कृषिकृद्धलाख्ये ॥ १३ ॥

यज्वार्थभागिति ॥ यज्वा यजनशीलः, अर्थभाग्धनानां भाजनं, सततं सर्वकालमर्थरुचिः अर्थार्जनोद्यमशीलः एवंविधो गदाख्ये योगे जातो भवति । तद्वृत्तिभुगिति । तदिति शकटपरामर्शः । तद्वृत्तिभुक् शकटवृत्तिं भुंक्ते । शकटाजीवी भवतीत्यर्थः । सरुजो व्याध्यर्दितः कुदारः कुत्सितभार्यः एवंविधः शकटजः शकटयोगे जातो भवति । दूतोऽटन इति । दूतः परसंदेशप्रापणार्थं परसकाशगामी, अटनः परिभ्रमणशीलः । ननु दूतेनाप्यवश्यमटनेन भवितव्यम् । उच्यते । परेच्छया गमनशीलो दूतः अयं पुनः स्वेच्छयाटनः तदुभयभाग्भवति । कलहकृत् कलहशीलः एवंविधो विहगाख्ये योगे जातो भवति । प्रदिष्टः उक्तः । चिरेण सुखी चिरसुखी वयोऽन्ते सुखीत्यर्थः । एवंविधो शृङ्गाटकाख्ये योगे भवति । अन्यैश्चिरंसुखी चिरसुखी शृङ्गाटके व्याख्यातः । तच्चायुक्तम् । यस्माद्भगवान्गार्गिः । "लग्नपञ्चमधर्मस्थैर्योगः शृङ्गाटको मतः । वयोऽते सुखिनां जन्म तत्र स्यात्स्वादुभाषिणाम् ॥" कृषिकृद्धलाख्ये । हलाख्ये योगे जातः कृषिकृद्भवति कृषिं करोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथ वज्रयवपद्मवापीजातानां स्वरूपं वसन्ततिलकेनाह—

वज्रेन्त्यपूर्वसुखिनः(१)सुभगोऽतिशूरो
वीर्यान्वितोऽप्यथ यवे सुखितो वयोऽन्तः ।
विख्यातकीर्त्यमितसौख्यगुणश्च पद्मे
वप्यां तनुस्थिरसुखो निधिकृन्न दाता ॥ १४ ॥

वज्रेऽन्त्यपूर्वसुखिन इति ॥ अन्त्ये वयोऽन्त्ये सुखिनः पूर्वे सुखिनश्च बाल्ये सुखी यौवने दुःखितो वृद्धत्वे पुनरेव सुखी भवतीत्यर्थः । सुभगः सर्वजन-

(१) '...सुखितः' इति पाठः साधुः सर्वत्रैवैकवचननिर्देशात् ।

वल्लभः अतिशूरोऽतीवसंग्रामधीरः एवंविधो वज्राख्ये योगे जातो भवति। वीर्यान्वितः पराक्रमयुक्तः। अथशब्दः पादपूरणे। वयोऽन्तः वयोमध्ये सुखी। अन्तःशब्दोऽत्र मध्यपर्यायः। एवंविधो यवाख्ये योगे जातो भवति। विख्यातकीर्त्तिः सर्वजनप्रसिद्धकीर्त्तिः। सा न तु किमत्र विख्यातकीर्तिरस्ति। उच्यते। अस्ति कचिन्न सा। यथा कीर्त्तिप्रापककर्मभिः शतैरपि परं प्रख्यातकीर्तिं न प्राप्नोति। अमितसौख्यगुणः अपरिमितसौख्योऽपरिमितगुणश्च। गुणाः विद्याशौर्यादय. एवंविधः पद्माख्ये योगे जातो भवति। तनुस्थिरशुखं तनु स्वल्पं स्थिरं चिरकालस्थायि सुखं यस्य स्वल्पसुखं बहुकालं भवतीत्यर्थः। निधिकृत् भूमावर्थस्थापनशीलः न दाता कदर्यः एवंविधो वापीसंज्ञे योगे जातो भवति ॥ १४ ॥

अथ यूपशरशक्तिदंडाख्ये योगचतुष्टये जातानां स्वरूपं वसंततिलकेनाह—

त्यागात्मवान्क्रतुवरैर्यजते च यूपे हिंस्रोऽथ गुप्त्यधिकृतः शरकृच्छराख्ये।
नीचोऽलसः सुखधनैर्वियुतश्च शक्तौ दण्डे प्रियैर्विरहितः पुरुषोऽन्त्यवृत्तिः १५

त्यागात्मवानिति ॥ त्यागी दाता आत्मवानप्रमादी क्रतुवरैर्यज्ञश्रेष्ठैर्यज्ञैं यजते एवंविधो यूपाख्ये योगे जातो भवति। हिंस्रेति। हिंस्रो वधरुचिः, गुप्त्यधिकृतः बन्धनपालः, शरकृत् शरकारः एवंविधश्च शराख्ये योगे जातो भवति। नीच इति। नीचः अधमानामकुलोचितानां कर्मणां कर्ता, अलसः क्रियास्वपटुः, सुखधनर्वियुतो भोगवित्तविवर्जितः, निःसुखो निर्धनश्च एवंविधः शक्तौ योगे जातो भवति। प्रियः पुत्रादिभिः विरहितः वर्जितः, अन्त्यवृत्तिः दासवृत्तिः शूद्रवृत्तिरित्यर्थः। एवंविधो दंडाख्ये योगे जातः पुरुषो भवति ॥ १५ ॥

अथ नौकूटच्छत्रकार्मुकजातानां स्वरूपं वसन्ततिलकेनाह—

कीर्त्या युतश्चलसुखः कृपणश्च नौजः
कूटेऽनृतप्लवनबन्धनपश्च जातः।
छत्रोद्भवः स्वजनसौख्यकरोऽन्त्यसौख्यः
शूरश्च कार्मुकभवः प्रथमान्त्यसौख्यः ॥ १६ ॥

कीर्त्या युतश्चलसुख इति ॥ कीर्त्या युतः ख्यातयशाः, चलसुखः कदाचित्सुखी कदाचिद्दुःखी, कृपणः अदाता चशब्दोऽत्र समुच्चयार्थे। एवंविधो नौजः नावाख्ये योगे जातः प्राणी भवति। कूटेऽनृत इति। अनृते प्लवना मतिर्यस्यासावनृतप्लवनः असत्याभिधायी असत्याभिभाषी च। बन्धनपः केचित्कूटेऽनृतकृपणबन्धनपश्च जात इति पठन्ति। एवंविधः कूटाख्ये योगे जातो भवति। इति कूटयोगः। छत्रोद्भव इति। स्वजनसौख्यकरः स्वजनेषु सुखं करोतीति स्वजनसौख्यकरः, अन्त्यसौख्यो वृद्धत्वे सु-

स्थितः एवंविधः छत्राख्ये योगे जातो भवति। इति छत्रयोगः। कार्मुकभवः शूरश्च संग्रामप्रियः, प्रथमांत्यसौख्यः प्रथमे बाल्ये सुखी अन्त्ये वृद्धत्वे सुखी च एवंविधः कार्मुकभवः चापाख्ये योगे जातो भवति। इति चापयोगः॥१६॥

अथार्द्धचन्द्रसमुद्रचक्रवल्लकीजातानां स्वरूपं वसन्ततिलकेनाह—

अर्धेन्दुजः सुभगकान्तवपुः प्रधानस्तोयालये नरपतिप्रतिमस्तु भोगी।
चक्रे नरेन्द्रमुकुटद्युतिरञ्जिताङ्घ्रिर्वीणोद्भवश्च निपुणः प्रियगीतनृत्यः॥१७॥

अर्धेंदुज इति॥ सुभगः सर्वजनप्रियः कान्तवपुः प्रदर्शनीयः प्रधानः सर्वजनपूज्यः एवंविधोऽर्धेंदुजोऽर्द्धचन्द्राख्ये योगे जातो भवति। नरपतिप्रतिमः राज्ञा तुल्यः भोगी भोगवान् एवंविधस्तोयालये समुद्राख्ये योगे जातो भवति। चक्रेति। नरेन्द्रा राजानः तेषां मुकुटाः किरीटाः चूडामणिरत्नानि तेषां द्युतिः कान्तिः तया रञ्जितौ छुरितावंघ्री पादौ यस्य, राजानस्तस्य पादयोः पतन्ति, महाराजाधिराजो भवतीत्यर्थः। तपोज्ञानाद्रियोगाद्राज्ञां पूजनीयो वा एवंविधश्चक्राख्ये योगे जातो भवति। आकृतियोगविंशतिजातानां फलं व्याख्यातम्। अत्रैव भूपालसंख्यायोगानां फलं व्याख्यायते। वीणोद्भवश्चेति। निपुणः सूक्ष्मदृष्टिः, प्रियगीतनृत्यः गीतप्रियो नृत्यप्रियश्च एवंविधो वीणोद्भवो वीणाख्ये योगे जातो भवति॥ १७॥

अथ दामिनीपाशकेदारशूलजातानां स्वरूपं वसन्ततिलकेनाह—

दातान्यकार्यनिरतः पशुपश्च दाम्नि पाशे धनार्जनविशीलसभृत्यबन्धुः।
केदारजः कृषिकरः सुबहूपयोज्यः शूरः क्षतो धनरुचिर्विधनश्च शूले॥१८॥

दातान्यकार्येति॥ दाता उदारः, अन्यकार्यनिरतः परोपकारसक्तः, पशुपः पशुरक्षिता बहुपशुभाग्भवति। अथवा बहुपाठे बहूनां पालयिता रक्षयिता। ग्रामाधिपतिरित्यर्थः। एवंविधो दाम्नि योगे जातो भवति। पाश इति। धनार्जने विशीलः धनार्जनविशीलः धनार्जनविशीलश्चासौ सभृत्यबन्धुश्च धनार्जनविशीलसभृत्यबन्धुः स्वयमेव धनार्जने विशीलः असन्मार्गेण धनार्जनं करोति। तथाभूता अस्य भृत्याः कर्मकरा बान्धवाश्च भवन्ति। एवंविधः पाशाख्ये योगे जातो भवति। केदारज इति। कृषिकरः कृषिं करोति सुबहूपयोज्यः सुष्ठु शोभनं कृत्वा बहूनामुपयुज्यते उपकरोति एवं विधः केदारजः केदाराख्ये योगे जातो भवति। शूरः समरधीरः, क्षतः प्रहारितः, धनरुचिः अर्थप्रियः। केचिद्वधरुचिरिति पठन्ति। विधनः दरिद्रश्च एवंविधः शूलाख्ये योगे जातो भवति॥ १७॥

अथ युगगोलयोर्जातस्य स्वरूपं सर्वेषां च नाभसयोगानां समस्तदशासु फलप्रदर्शनं हरिण्याह—

धनविरहितः पाखण्डी वा युगे त्वथ गोलके

विधनमलिनोऽज्ञानोपेतः कुशिल्पकलसोऽटनः ।
इति निगदिता योगाः सार्द्धं फलैरिह नाभसा
नियतफलदाश्चिन्त्या ह्येते समस्तदशास्वपि ॥ १९ ॥

इदि श्रीवराहमिहिराचार्यप्रणीते बृहज्जातके नाभसयोगाध्यायो द्वादशः ॥ १२ ॥

धनविरहित इति ॥ धनविरहितः अर्थहीनः, पाखण्डी त्रयीमार्गव्यपेतः एवंविधो युगाख्ये योगे जातो भवति । वाशब्दोऽत्र चार्थे । अर्थहीनः पखाण्डी च । अथशब्द आनन्तर्ये । विधनोऽर्थहीनः, मलिनो मलोपेतशरीरः मलिनवासा वा अज्ञानोपेतः मूर्खः, कुशिल्पी लोके निंद्यशिल्पकर्ता, अलसः क्रियास्वसमर्थः, अटनो भ्रमणशीलः । नन्वत्रालसोऽटनश्चेति विरुद्धम् । उच्यते । स्वरूपेणालसः तथाप्यतिदारिद्र्याद्भोजनक्रियामटनं विना सम्पादयितुमशक्यत्वादटनः एवम्विधो गोलाख्ये योगे जातो भवति । एवं सप्तसु संख्यायोगेषु शुभफलं व्याख्यातम् । इति निगदिता योगा इति । इत्येवम्प्रकारा नाभसयोगाः फलैः सार्द्धं सह निगदिता उक्ताः । इहास्मिन्नध्याये एते समस्तदशास्वपि नियतफलदाः सर्वकालफलप्रदाः चिन्त्या विज्ञातव्याः । ननु वज्रादिष्वाद्यन्तसुखिता प्रदर्शिता तत्कथं समस्तदशास्वित्युक्तम् । उच्यते । तेषां वचनाद्यथादर्शितकालः सुखदुःखयोर्भविष्यति । येषां कालविभागो नोक्तस्तेषां समस्तदशास्वपि यथादर्शितसुखदुःखप्रदा भविष्यन्ति । ननु कस्यचित्समस्तं जन्म सुखेन दुःखेन चैकरूपेण गच्छति ये च भोगिनः तेऽपि मानसैर्दुःखैरभिभूता भवन्ति येऽपि भिक्षाशिनस्तेऽपि कदाचिद्धर्माभितप्ता भवन्ति । शीतलासु द्रुमच्छायासु सुखितमित्यात्मानं मन्यते । तस्मादेवमादिसुखं दुःखं सर्वेण संसारिजातेन विपर्ययेणानुभूयते तत्कथं समस्तदशास्वपि योगाः फलप्रदा भवन्ति । उच्यते । नैते योगा दशाष्टकवर्गफलहन्तारः । शुभमशुभं वा फलं दशापतिर्ददात्यष्टकवर्गाश्रितमपि फलं च । अतो यथाकालं अपि समग्रजन्मनि फलं ददत्येवं मिश्रफलानुभावो भोगिनां दरिद्राणां च सम्भवत्येव । एवं तावन्नाभसयोगाध्यायो व्याख्यातः । अस्मिन्नध्याये यद्वक्तव्यं पूर्वं प्रतिज्ञातं तदुच्यते । दलयोगाकृतियोगयोः समकालमुपस्थानं नास्ति तथा दलयोगैः सहाश्रययोगानां तुल्यकालमुपस्थानं नास्त्येव । अथ दलयोगैः सह संख्यायोगा युज्यन्ते यदा दलयोगैर्युज्यन्ते तदा दलयोगफलमेव भवति । अथाकृतियोगाः संख्यायोगैर्युज्यन्ते तदाप्याकृतियोगफलं भवति । यस्मात्संख्यायोगानामपवादः । अन्यान्पूर्वमुक्तान्विहाय आश्रययोगानामप्यपवादः । आश्रययोगास्तु विफला भवन्त्यन्यैर्विमिश्रिता इति । तस्मात्संख्यायोगा आश्रयोगाश्चाभिभूयन्ते । अथा-

आश्रयोगेन सह संख्यायोगस्यावस्थानं भवति तदा आश्रययोग एव भवति नन्वाश्रययोगसंख्यायोगानां तुल्ये अपवादे आश्रययोगेन संख्यायोगः कथमभिभूयते । उच्यते । यदि संख्यायोगेनाश्रययोगस्यावस्थानं भवति, संख्यायोगो भवति । तत्र यदि आश्रययोगेन भवति तदा आश्रययोगस्यावकाश एव सम्भवति । आश्रययोगेन संख्यायोगस्थाने कृते अस्त्येवान्योऽवकाशः संख्यायोगस्य । किन्तु एकस्मिन्राशौ यदा सर्वे ग्रहाः भवन्ति तदा आश्रययोगेन संख्यायोगोऽभिभूयते तदा गोलकस्यानवकाशः अवकाश एव न स्यात् । परिभाषा चेयम् । निरवकाशा हि विधयः सावकाशान्विधीन्बाधन्ते इति । अथैकैकं राशिलग्नगतमधिकृत्य पुराणयवनमतेन यत्सार्द्धं योगशतमुक्तं तदधुना प्रदर्श्यते । तेषां तावत्त्रयोविंशतिराकृतियोगाः, विंशतिरेव वराहमिहिरेणाभिहिताः । किन्तु तेषां मध्याद्गदायोगेन चत्वारो योगा अभिहिताः । लग्नचतुर्थयोः यदा सर्वे ग्रहा भवन्ति तदा गदायोगः । चतुर्थसप्तमयोः शंखः । सप्तमदशमयोः श्रृंगाटकः । दशमलग्नयोः ध्वजः । तत्र पूर्वोक्ता विंशतिः शंखश्रृंगाटध्वजैः सह त्रयोविंशतिः भवन्ति । संख्यायोगानां सप्तविंशत्यधिकं शतमेवं सार्द्धं शतं (१५०) राशिद्वादशकेनाष्टादशशतानि भवन्ति (१८००) तत्र सप्तविंशत्यधिकस्य संख्यायोगशतस्योत्पत्तिः प्रदर्श्यते । तद्यथैषां विकल्पाः सप्त तत्रैकविकल्पाः सप्त । द्विकल्पा एकविंशतिः त्रिविकल्पाः पञ्चत्रिंशत् (३५) । चतुर्विकल्पाः पञ्चत्रिंशत् (३५) । पञ्चविकल्पा एकविंशतिः (२१) । षड्विकल्पाः सप्त । सप्तविकल्पा एकः । एतदेकीकृतं सप्तविंशत्यधिकं शतं भवति (१२७) । एतदेव वराहमिहिरेण विवाहपटले उक्तम् । "द्विश्यादियोगान्परिगृह्य कस्मान्नोक्तं शतं सत्रिगुणं विलग्ने ।" अथ विकल्पगणितं प्रदर्श्यते । तत्राचार्येण विकल्पगणितं संहितायामुक्तम् । "पूर्वेण पूर्वेण गतेन युक्तं स्थानं विनान्त्ये प्रवदन्ति संख्याम् । इच्छाविकल्पैः क्रमशोऽभिनीय नीते निवृत्तिः पुनरन्यनीतिः ॥" इति । अत्र यावत्संख्यानां विकल्पाः क्रियन्ते तदन्तानेकाद्यानुपर्युपरि स्थापयेत् । तद्यथात्र सप्तग्रहैः एकाद्यानां सप्तान्तानां न्यासः ७।६।५।४।३।२।१। अत्र पूर्वेण गतेन युक्तं स्थानं विनान्त्यमिति । पूर्वश्चासौ गतश्च पूर्वगतः तेन पूर्वेण गतेन युक्तमन्त्यमुपरिस्थं स्थानं विना तद्वर्जयित्वेत्यर्थः । प्रथममेकमधः स्थितं तयोर्द्वयोरुपरिस्थयोः क्षिपेत् । एवं तत्र त्रीणि रूपाणि जातानि तानि च स्वोपरि त्रिषु क्षिपेत । एवं षड् जातानि स्वोपरि चतुर्षु क्षिपेत् । एवं तत्र दश रूपाणि जातानि तानि स्वोपरि पञ्चसु क्षिपेत् । तत्र पञ्चदश जातानि तानि स्वोपरि षट्सु क्षिपेत । तत्रैकविंशतिर्जातानि अतः परं च कर्मणोऽभावात्तदुपरि सप्तैव स्थिताः । यदुक्तं स्थानं विनान्त्यं पुनरप्यधः प्रभृत्येवं कृत्वा पञ्चमे स्थाने पञ्चत्रिंशज्जाताः पुनरपि चतुर्थे पञ्चत्रिंशत् । पुनस्तृतीये एकविंशतिः पुनः द्वितीये सप्त। प्रथमे एकैव ७।२१।३५।३५।२१।

७।१। अथवान्येन प्रकारेण संख्यानयनम्। "प्रतिलोमं निक्षिप्य चानुलोममधः क्षिपेत्। अनुलोमं समाहन्यादधःस्थेन विभाजयेत्॥" न्यासः। अत्र सप्तानामधोरूपं छेदः। अनेन भागमपहृत्य $\frac{7}{1}$।$\frac{6}{2}$।$\frac{5}{3}$।$\frac{4}{4}$।$\frac{3}{5}$।$\frac{2}{6}$।$\frac{1}{7}$ लब्धं सप्त (७) एतैः द्वितीये स्थाने षट् संगुण्याधः स्थिताभ्यां द्वाभ्यां भागमपहरेत्। लब्धमेकविंशतिः (२१)। एतैस्तृतीयस्थपञ्च संगुण्य त्रिभिः भजेल्लब्धं पञ्चत्रिंशत् (३५)। एतैश्चतुर्थस्थानस्थचत्वारि सङ्गुण्य चतुर्भिः भजेल्लब्धं पञ्चत्रिंशत् (३५)। एभिः सङ्गुण्य पञ्चभिः विभाज्यावाप्तमेकविंशतिः (२१)। एभिः द्वे सङ्गुण्य षड्भिः विभज्यावाप्तं सप्त। एभिरेकं सङ्गुण्य सप्तभिः विभज्यावाप्तमेक एव। एवमेकद्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्तविकल्पाः। एवं विकल्पगणितं कृत्वा यथेष्टसंख्यानां व्याख्येयम्। अथैतेषां विकल्पानां लोष्टकप्रस्तारेणोद्धारः कर्तव्यः। "इच्छाविकल्पैः क्रमशोऽभिनीय नीते निवृत्तिः पुनरन्यनीतिः।" इति। यथेष्टसंख्यानां विकल्पानामाद्याक्षराणि लिखेत्। तत्रैकविकल्पेष्वेकैकं लोष्टचिह्नं कृत्वा विकल्पानुत्पादयेत्। द्विविकल्पेष्वाद्यं स्थिरं लोष्टचिह्नं कृत्वा द्वितीयेन लोष्टचिह्नितेन सह विकल्पानुत्पादयेत्। एवं त्र्यादिषु विकल्पेष्वाद्यं स्थिरं लोष्टचिह्नितं कृत्वान्यः चरलोष्टचिह्नितैः सहान्यान्विकल्पानुत्पादयेत्। एवं कृत्वा प्रथमस्यापासनं कार्यम्। नीते निवृत्तिरिति वचनात्। ततोऽन्यचिह्नं कृत्वा न्यसेत्। पुनरन्यनीतिरिति वचनात्। उक्तं च भट्टश्रीशङ्करेण। "वर्णसंख्याककोष्ठाख्यां तेऽपङ्क्तौ ज्ञेयसंख्यकः। ज्ञेयोत्थयान्यत्र तत्पूर्वस्ततपूर्वश्चाप्यनुक्रमात्॥ नयेद्वामाद्यमन्त्यर्क्षाद्ये पूर्वे तां निरन्तरम्। ज्ञेयोऽन्त्यः पुनराद्याश्च कोष्ठनिष्ठावधिर्विधिः॥" इति। तद्यथैकविकल्पाः। रविः। चन्द्रः। भौमः। बुधः। गुरुः। शुक्रः। शनिः। एवमेकविकल्पाः सप्त (७)। अथ द्विविकल्पाः। रविचन्द्रौ। रविभौमौ। रविबुधौ। रविजीवौ रविशुक्रौ। रविसौरौ। एवमादित्येन सह षट् (६)। शशिभौमौ। शशिबुधौ। शशिजीव। शशिशुक्रौ शशिसौरौ। एवं चन्द्रेण सह पञ्च (५)। भौमबुधौ। भौमजीवौ। भौमशुक्रौ। भौमशौरौ एवं भौमेन सहचत्वारः। बुधजीवौ, बुधशुक्रौ— बुधसौरौ। एवं बुधेन सह त्रयः (३)। जीवशुक्रौ। जीवसौरौ। एवं जीवेन सह द्वौ (२) शुक्रसौरौ। एवं शुक्रेण सह एकः। एवं द्विविकल्पाः एकविंशतिः। अथ त्रिविकल्पाः। रविचन्द्रभौमाः। रविचन्द्रबुधाः। रविचन्द्रजीवाः। रविचन्द्रशुक्राः। रविचन्द्रसौराः। एवमादित्यचन्द्रयोः पञ्च (५)। रविभौमाबुधाः। रविभौमजीवाः। रविभौमशुक्राः। रविभौमसौराः। एवमादित्याङ्गारकयोश्चत्वारः (४) रविबुधजीवाः। रविबुधशुक्रा। रविबुधसौराः। एवमादित्यबुधयोस्त्रयः (३)। रविजीवशुक्राः। रविजीवसौराः। एवं द्वौ (२)। रविशुक्रसौराः। एवमेकः (१)। एवमादित्येन सह त्रिविकल्पाः पञ्चदश (१५)। चन्द्रभौमबुधाः। चन्द्र-

भौमजीवाः । चन्द्रभौमशुक्राः । चन्द्रभौमसौराः । एवं चन्द्रभौमयोश्चत्वारः (४) चन्द्रबुधजीवाः । चन्द्रबुधशुक्राः । चन्द्रबुधसौराः एवं त्रयः (३) । चन्द्रजीवशुक्राः । चन्द्रजीवसौराः । एवं द्वौ (२) चन्द्रशुक्रसौराः । एवमेकः (१) । एवं चन्द्रेण सह दश [१०] । भौमबुधजीवाः । भौमबुधशुक्राः । भौमबुधसौराः एवं त्रयः। भौमजीवशुक्राः। भौमजीव सौराः । एवं द्वौ (२) । भौमशुक्रसौराः । एवं भौमेन सह षट् (६) । बुधजीवशुक्राः। बुधजीवसौराः। एवं द्वौ (२) । बुधशुक्रसौराः । जीवशुक्रसौराः एकः (१) । एवं त्रिविकल्पाः पञ्चत्रिंशत् (३५)। अथ चतुर्विकल्पाः । रविचन्द्रभौमबुधाः। रविचन्द्रभौमजीवाः । रविचन्द्रभौमशुक्राः रविचन्द्रभौमसौराः । एवं चत्वारः (४) । रविचन्द्रबुधजीवाः। रविचन्द्रबुधशुक्राः। रविचन्द्रबुधसौराः। एवंः त्रयः (३)। रविचन्द्रजीवशुक्राः । रविचन्द्रजीवसौराः । एवं द्वौ [२] । रविचन्द्रशुक्रसौराः । एवमेकः (१) । रविभौमबुधजीवाः । रविभौमबुधशुक्राः । रविभौमबुधसौराः । एवं त्रयः (३) । रविभौमजीवशुक्राः । रविभौमजीवसौराः । एवं द्वौ (२) । रविभौमशुक्रसौराः । एवमेकः (१) । रविबुधजीवसौराः । एवं द्वौ (२) । रविबुधशुक्रसौराः । रविजीवशुक्रसौराः । एवमादित्येन सह विंशतिः (२०) । चन्द्रभौमबुधजीवाः चन्द्रभौमबुधशुक्राः चन्द्रभौमबुधसौराः। एवं त्रयः (३) । चन्द्रभौमजीवशुक्राः । चंद्रभौमजीवसौराः एवं द्वौ (२) चन्द्रभौमशुक्रसौराः । एकः (१) । चन्द्रबुधजीवशुक्राः। चन्द्रबुधजीवसौराः ।चन्द्रबुधशुक्रसौराः । चन्द्रजीवशुक्रसौराः । एवं चन्द्रेण सह दश (१०)। भौमबुधजीवशुक्राः। भौमबुधजीवसौराः । भौमबुधशुक्रसौराः। भौमजीवशुक्रसौराः । एवं भौमेन सह चत्वारः (४) । बुधजीवशुक्रसौराः। बुधेन सह एकः [१]। एवं चतुर्विकल्पाः पञ्चत्रिंशत्। (३५) अथ पञ्चविकल्पाः । रविचन्द्रभौमबुधजीवाः । रविचन्द्रभौमबुधशुक्राः । रविचन्द्रभौमबुधसौराः । एवं त्रयः (३) । रविचन्द्रभौमजीवशुक्राः । रविचन्द्रभौमजीवसौराः । एवं द्वौ (२) । रविचन्द्रभौमशुक्रसौराः । रविचन्द्रबुधजीवसौराः । रविचन्द्रबुधशुक्रसौराः । रविचन्द्रजीवशुक्रसौराः । रविभौमबुधजीवशुक्राः। रवि भौमबुधजीवसौराः। एवमादित्येन सह पञ्चदश (१५) । चन्द्रभौमबुधजीवशुक्राः। चन्द्रभौमबुधजीवसौराः । चन्द्रभौमबुधशुक्रसौराः। चन्द्रभौमजीवशुक्रसौराः। चन्द्रबुधजीवशुक्रसौराः। एवं चन्द्रमसा सह पञ्च। भौमबुधजीवशुक्रसौराः । एवं पञ्च विकल्पाः एकविंशतिः (२१)। अथ षड्विकल्पाः। आदित्यचन्द्रभौमबुधजीवशुक्राः । रविचन्द्रभौमबुधशुक्रसौराः । रविचन्द्रभौमगुरुशुक्रसौराः । रविभौमबुधजीवशुक्रसौराः । चन्द्रभौमबुधजीवशुक्रसौराः । एवं षड्विकल्पाः । अथ सप्तविकल्पाः । रविचन्द्रभौमबुधजीवशुक्रसौराः । सप्तविकल्पा एक एव । एवं सप्तविंशत्यधिकं विकल्पशतम् (१२७) व्याख्यातम् ॥ १९ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां बृहज्जातकविवृतौ नाभसयोगाध्यायो द्वादशः॥

अथ चन्द्रयोगाध्यायः ॥ १३ ॥

अथातश्चन्द्रयोगाध्यायो व्याख्यायते। तत्रादावेवार्कात्केंद्रपणफरापोक्लिमस्थे चंद्रे जातस्य स्वरूपज्ञानं मालिन्याह—

अधमसमवरिष्ठान्यर्ककेन्द्रादिसंस्थे
शशिनि विनयवित्तज्ञानधीनैपुणानि ।
अहनि निशि च चन्द्रे स्वेऽधिमित्रांशके वा
सुरगुरुसितदृष्टे वित्तवान्स्यात्सुखी च ॥ १ ॥

अधमसवरिष्ठानीति ॥ विनयो नीतिः सुशीलता, वित्तं धनं, ज्ञानं विज्ञानं शास्त्रावबोधः, धीः बुद्धिः नैपुण्यं कार्येषु सूक्ष्मदर्शित्वम् अर्कादादित्यात्केंद्रादिसंस्थे केंद्रपणफरापोक्लिमसंस्थे शशिनि चंद्रे जातस्य विनयवित्तज्ञानधीनैपुणान्यधमसमवरिष्ठानि निकृष्टमध्यमोत्तमानि भवंति। एतदुक्तं भवति। यस्यादित्याज्जन्मनि केंद्रस्थश्चंद्रमा भवति तस्यैतानि विनयादीन्यधमानि भवंति। अधमत्वमेतेषामभावः। यस्माद्यवनेश्वरः। "मूर्खान्दरिद्रांश्चपलान्विशीलांश्चंद्रः प्रसूतेऽर्कचतुष्टयस्थः।" यस्य जन्मसमये पणफरस्थश्चंद्रः सूर्याद्भवति तस्यैतानि मध्यमानि भवंति। न चातिभवतीत्यर्थः। यस्य जन्मनि आपोक्लिमस्थश्चंद्रो भवति तस्य विनयादीनि वरिष्ठानि भवंति। तथा च यवनेश्वरः। "कुर्याद्द्वितीये धनिनां प्रसूतिमापोक्लिमस्थे कुलजाग्रजानाम्।" इति। अहनीत्यादि। चंद्रे शशिनि स्वेऽधिमित्रांशकस्थे अहनि निशि च यथासंख्यं सुरगुरुसितदृष्टे जीवशुक्राभ्यामवलोकिते जातो वित्तवान् धनी सुखी भोगवांश्च स्याद्भवेत्। एतदुक्तं भवति। यस्याहनि दिवा जन्म भवति चंद्रश्च यस्मिंस्तस्मिन्राशौ स्वनवांशकस्थो भवति स्वस्याधिमित्रांशके स्थितो वा सुरगुरुणा जीवेन दृष्टः तदा स पुरुषो वित्तवान्सुखी च भवति अथ यस्य निशि रात्रौ जन्म भवति चंद्रमाः स्वनवांशकस्थोऽधिमित्रनवांशकस्थो वा भवति शुक्रेण दृश्यते तदा जातो वित्तवान्सुखी च भवति। अत्राहनि निशि च चंद्रे स्वाधिमित्रांशके वा स्थिते यथासंख्यं सुरगुरुसितदृष्टे केचिद्व्याचक्षते। अयुक्तमेतत्। यस्माद्भगवान्गार्गिः। "स्वांशेऽधिमित्रस्यांशे वा संस्थितो दिवसे शशी। गुरुणा दृश्यते तत्र जातो वित्तसुखान्वितः॥ निश्येवं भृगुणा दृष्टः शशी जन्मनि शस्यते। विपर्ययस्थे शीतांशौ जायंतेऽल्पधना नराः॥" इति। तथा च यवनेश्वरः। "स्वांशे शशी भार्गवदृष्टमूर्तिर्निशीश्वरोत्पत्तिकरः प्रदिष्टः। तदुत्तमोद्भूतिकरः स तु स्याद्दृष्टो दिवा देवपुरोहितेन"" ॥ १ ॥

अथाधियोगाख्यं योगं सफलं वसंततिलकेनाह—

सौम्यैः स्मरारिनिधनेष्वधियोग इन्दोस्तस्मिंश्चमूपसचिवक्षितिपालजन्म ।

सम्पन्नसौख्यविभवा हतशत्रवश्च दीर्घायुषो विगतरोगभयाश्च जाताः ॥२॥

सौम्यैरिति ॥ इन्दोश्चंद्रात्सौम्यैः बुधगुरुसितैः स्मरारिनिनिधनेषु सप्तमषष्ठाष्टमेषु त्रिषु स्थानेषु द्वयोर्वा स्थानयोरेकस्मिन्वा स्थाने सर्वे एव भवंति तदाधियोगाख्यो योगो व्याख्यातो भवति । अत्र कैश्चित्षष्ठसप्तमाष्टमानां स्थानानां सौम्यग्रहत्रयस्यावस्थानादशून्यतायामधियोगो व्याख्यातः । तन्नायुक्तम् । यस्माच्छ्रुतकीर्तिः । "निधनं द्यूनं षष्ठं चंद्रस्थानाद्यदा शुभैर्युक्तम् । अधियोगः स प्रोक्तो व्यासकृतौ सप्तधा पूर्वैः ॥" व्यासकृतौ विस्तरकृतौ पूर्वैराचार्यैश्चिरन्तनैः च सप्तधा सप्तप्रकारः प्रोक्तः कथितः तद्यथा । षष्ठे राशौ यदा सर्वे सौम्यग्रहाः भवन्ति तदैकः । सप्तमे द्वितीयः । अष्टमे तृतीयः । षष्ठसप्तमयोश्चतुर्थः । षष्ठाष्टमयोः पंचमः । सप्तमाष्टमयोः षष्ठः । षष्ठसप्तमाष्टमेषु सप्तम इति । एवमेवंस्थितेषु सौम्येष्वधियोगः । अर्थादेवैवमवस्थितेषु पापैः पापः । मिश्रैर्मिश्रः । तथा च श्रुतकीर्तिः । "षट्सप्तमाष्टसंस्थैश्चंद्रात्सौम्यैः शुभोऽधियोगः स्यात् । पापः पापैरेवं मिश्रैर्मिश्रस्तथैवोक्तः ॥" अधियोगजातानां फलमाह । तस्मिंश्चमूपसचिवक्षितिपालजन्मेति । तस्मिन्नधियोगे जातश्चमूपः सेनापतिर्भवति । सचिवो मंत्रीवा भवति । क्षितिपालो नृपालो राजा वा भवति । तेषां युगपत्संभवात्पृथक्त्वं व्याख्यातम् । तथा च बादरायणः । "शशिनः सौम्याः षष्ठे द्यूने वा निधनसंस्थिता वा स्युः । जातो नृपतिर्ज्ञेयो मंत्री वा सैन्यनायको वापि ॥" तेनैतदुक्तं भवति । बुधगुरुसितैरुत्कृष्टवीर्यैः नृपो मध्यमवीर्यैः सचिवः हीनवीर्यैः सेनापतिः । एषामन्यतमा अपि । संपन्नसौख्यविभवाः अतिसौख्यैश्वर्यसंपन्नाः हतशत्रवः नष्टरिपवः, दीर्घायुषः चिरजीविनः, विगतरोगभयाः स्वस्थदेहा निर्भयाश्च एवंविधे योगे जाता भवंति । केषांचिन्मते राजयोग एव । तथा च सारावल्याम् "द्यूनं षष्ठमथाष्टमं शिशिरगोः प्राप्ताः समस्ताः शुभाः क्रूराणां यदि गोचरे न पतिताः सूर्यालयाद्दूरतः । भूपालः प्रभवेत्स यस्य जलधेर्वेलावनांतोद्भवैः सेना मत्तकरींद्रदानसलिलं भृंगैर्मुहुः पीयते ॥" तथा च मांडव्यः । "अमित्रं यामित्रं निधनमथवा शीतरुचितो गताः सर्वे सौम्यास्तमिह जनयेयुर्नरपतिम् । घृतेनैवासेकं गतवति विषादाश्रुपयसा प्रतापाग्निर्यस्य ज्वलति हृदये शत्रुषु भृशम् ॥" ॥ २ ॥

अथ सुनफानफादुरुधुराकेमद्रुमाख्यं योगचतुष्टयं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

हित्वार्कं सुनफानफादुरुधुराः स्वान्त्योभयस्थैर्ग्रहैः
शीतांशोः कथितोऽन्यथा तु बहुभिः केमद्रुमोऽन्यैस्त्वसौ ।
केन्द्रे शीतकरेऽथवा ग्रहयुते केमद्रुमो नेष्यते
केचित्केन्द्रनवांशकेषु च वदन्त्युक्तिमसिद्धा न ते (१) ॥३॥

(१) वन्दत्युक्तिः प्रसिद्धा न सा' इति पाठः समुचितः ।

हित्वार्कमिति ॥ अथार्कमादित्यं हित्वा त्यक्त्वा यदान्यः कश्चिद्ग्रहो भौमादिकः शीतांशोश्चंद्रात्स्वांत्योभयस्थो भवति द्वितीयद्वादशस्थौ वा द्वौ भवतस्तदा सुनफा–अनफा–दुरुधुराख्यं योगत्रयं भवति । एतदुक्तं भवति । अर्कं हित्वा यदाऽन्यो ग्रहः कश्चिच्चंद्राद्द्वितीयस्थाने भवति तदा सुनफा-नाम योगो भवति । यदार्कं वर्जयित्वा चंद्रात् द्वादशे कश्चिद्ग्रहो भवति तदा अनफानाम योगो भवति । एवमर्कं वर्जयित्वा चंद्रात द्वितीयद्वादशगौ ग्रहौ भवतस्तदा दुरुधुरानाम योगो भवति । अत्र योगत्रयेऽप्यादित्यो द्वितीये द्वादशे वा स्थाने भवति तदा न योगभंगकृद्भवति । किंतु योगकर्तृणां मध्ये न गण्यते । एतदुक्तं भवति । आदित्यो द्वितीये द्वादशे वा स्थाने भवतु मा भवतु वा भौमादिस्तत्रस्थो यथादर्शितयोगकर्ता भवति । एते योगा बहु-भिराचार्यैः पठिताः अन्यथा केमद्रुम उक्तः । यस्माद्योगत्रयाद्यद्येकोऽपि यो-गो न भवति तदा केमद्रुमाख्यो योगो भवति । एतदुक्तं भवति । भौमादीनां केन्द्रे शीतकरेऽथवा ग्रहयुते केमद्रुमो नेष्यते । अन्येषां गर्गादीनामेव मतम् । केन्द्रे जन्मलग्ने केंद्रे शीतकरे चंद्रे वा भौमादिग्रहयुते भौमादिग्रहविरहित-योरपि चंद्राद्द्वितीयद्वादशस्थानयोः केमद्रुमो न भवति। केंद्रे ग्रहयुत इत्यत्र कैश्चिच्चंद्रकेंद्रमेव केवलं व्याख्यातं तच्चायुक्तम्। चन्द्रकेन्द्रे ग्रहयुते चन्द्रम-सोऽपि योगोऽन्तर्भवति शीतकरे ग्रहयुते इत्येतदपार्थकं स्यात् । अत्र च भ-गवान्गार्गिः । "व्ययार्थकेन्द्रगश्चंद्राद्विना भानुं न चेद्ग्रहः । कश्चित्स्याद्वा विना चन्द्रं लग्नात्केन्द्रगतोऽथवा ॥ योगः केमद्रुमो नाम तदा स्यात्तत्र ग-र्हितः। भवन्ति निन्दिताचारा दारिद्र्यापत्तिसंयुताः॥" तथा सारावल्याम् । "सुनफानफादुरुधुराः क्रमेण योगा भवन्ति रविरहितैः । वित्तान्त्योभयसं-स्थैः कैरवबनबान्धवाद्विहगैः॥ एतेन यदा योगाः केन्द्रग्रहवर्जितः शशां-कश्च । केमद्रुमोऽतिकष्टः शशिनि च सर्वग्रहादृष्टे ॥" एवं "केन्द्रे शीतकरे-ऽथवा ग्रहयुते केमद्रुमो नेष्यते ।" अन्ये आचार्या नेच्छन्ति। वराहमिहिरस्तु पुनरिच्छत्येव । यस्मिन्नर्थे तस्यैव तद्वाक्यम् । अन्यथा केमद्रुम इत्येवमु-क्त्वा परमतमुक्तम् । अन्यैरसौ एवं "केन्द्रे शीतकरेऽथवा ग्रहयुते केमद्रुमो नेष्यते ।" स्वल्पजातकेऽपि तेन सुनफानफादुरुधुराभावे केमद्रुम उक्तः । तथा च । "रविवर्ज्यं द्वादशगैरनफा चन्द्राद्द्वितीयगैः सुनफा । उभयस्थितैर्दुरुधुरा केमद्रुमसंज्ञकोऽतोऽन्यः ॥" सत्यस्यापि । "सुनफानफा-दुरुधुराभावे केमद्रुमः ।" तथा च । "सुनफात्वनफायोगौ दौरुधुरश्चन्द्रसं-स्थितः क्षेत्रात् । प्राक्पृष्ठतो ग्रहेन्द्रैरुभयगतैस्तेषु रविवर्ज्यम् ॥ केमद्रुमोऽत्र योगोऽन्यथा भवेद्यत्र गर्हितं जन्म ।" केचित्केन्द्रनवांशकेष्विति । केचिदा-चार्याः केन्द्रेषु केचिच्च नवांशकेष्वेतद्योगत्रयं वदन्ति । तथा चन्द्राद्द्विती-यद्वादशोभयस्थैर्ग्रहैः सुनफाद्या योगा व्याख्याताः । तथा कैश्चिच्छ्रुतकी-र्तिजीवशर्मप्रभृतिभिः केन्द्रवशान्नवांशकवशाच्च व्याख्याताः । एतदुक्तं भव-

ति। ताराग्रहैश्चन्द्राच्चतुर्थस्थानस्थैः सुनफा। दशमस्थानस्थैरनफा। चतुर्थदशमस्थितैः दुरुधुरा अतोऽन्यथा केमद्रुमः। तथा च श्रुतकीर्तिः। "चन्द्राच्चतुर्थैः सुनफा दशमस्थितैः कीर्तितोऽनफा विहगैः। उभयस्थितैर्दुरुधुरा केमद्रुमसंज्ञितोऽन्यथा योगः॥" केचित्केन्द्रनवांशकेषु तु वदन्ति। यत्र तत्र राशौ यद्राशिसंबन्धिनवांशके चन्द्रमा भवति तस्माद्राशेर्यो द्वितीयो राशिः तत्र यदि ताराग्रहो भवति तदा सुनफा। अथ चन्द्रनवांशकराशेः द्वादशे ताराग्रहो यदा भवति तदानफा। अथ चन्द्रनवांशकराशेः द्वितीये द्वादशे च यदा ग्रहौ भवतस्तदा दुरुधुरा। अतोऽन्यथा केमद्रुमः। तथा च चन्द्रनवांशकराशितो द्विद्वादशराशी यदि ग्रहरहितौ भवतः तदा केमद्रुमः। तथा च जीवशर्मा। "यद्राशिसंज्ञे शीतांशुर्नवांशे जन्मान स्थितः। तद्द्वितीयस्थितैर्योगः सुनफाख्यः प्रकीर्तितः॥ द्वादशेऽनफा ज्ञेयो ग्रहैर्द्विर्द्वादशस्थितैः। प्रोक्तो दुरुधुरायोगाऽन्यथा केमद्रुमः स्मृतः॥" उक्तिः प्रसिद्धा न ते येषामेवं विधं मतम्। तेषामुक्तिर्लोके न प्रसिद्धा तन्मतं वृद्धज्योतिषिकैर्नाङ्गीकृतमित्यर्थः॥ ३॥

अथ सुनफानफादुरुधुराख्यं प्रकारज्ञानमिन्द्रवज्रयाह—

त्रिंशत्सरूपा सुनफानफाख्याः षष्टित्रयं दौरुधरे प्रभेदाः।
इच्छाविकल्पैः क्रमशोऽभिनीय नीते निवृत्तिः पुनरन्यनीतिः॥४॥

त्रिंशत्सरूपा इति॥ सरूपात्रिंशदेकत्रिंशत्। एकत्रिंशत्सुनफाख्या योगाः। षष्टित्रयमशीत्यधिकं शतं दुरुधुराप्रभेदानामेवं पूर्ववल्लिकलागणितम्। इच्छाविकल्पैरित्यादि। एतच्छ्लोके लोष्टुकप्रस्तारं पूर्वमेव नाभसयोगाध्याये व्याख्यातम्। इच्छाविकल्पैः क्रमशः परिपाट्यान्यत्र लोष्टुकमभिनीय नीते निवृत्तिः कार्या। पुनः भूयोऽन्यगीतिरित्यत्र स्थानान्तरे चालनम्। अथ सुनफादयो भौमबुधगुरुसितासितैः पञ्चभिर्निष्पाद्यन्ते। तस्मादिच्छाविकल्पाः पञ्च तेषां न्यासः। अत्र प्राग्वत्पूर्वेण पूर्वेण गणितेन युक्तस्थानं विनान्त्यं प्रवदन्ति संख्यामिति कृत्वा जातम् ५।४।३।२।१। अथवा प्राग्वत्संस्थः स्वसंख्या जाताः ५/१।४/२।३/३।२/४।१/५ एवमेकविकल्पाः ५ द्विविकल्पाः १० त्रिविकल्पा दश चतुर्विकल्पाः पञ्च पञ्चविकल्पा एकः। एवमेकत्रिंशत् ५।१०।१०।५।१। तद्यथा। द्वितीये चन्द्राद्भौमः बुधः बृहस्पतिः शुक्रः सौरः। एवमेकविकल्पाः पञ्च। अथ द्विविकल्पाः। भौमबुधौ १ भौमजीवौ २ भौमशुक्रौ ३ भौमसौरौ ४ बुधजीवौ ५ बुधशुक्रौ ६ बुधसौरौ ७ जीवशुक्रौ ८ जीवसौरौ ९ शुक्रसौरौ १०। एवं द्विविकल्पाः दश। अथ त्रिविकल्पाः। भौमबुधजीवाः १ भौमबुधशुक्राः २ भौमबुधसौराः ३ भौमजीवशुक्राः ४ भौमजीवसौराः ५ भौमशुक्रसौराः ६ बुधजीवशुक्राः ७ बुधजीवसौराः ८ बुधशुक्रसौराः ९ जीवशुक्रसौराः १०। एवं त्रिवि-

कल्पा दश । अथ चतुर्विकल्पाः । भौमबुधजीवशुक्राः १ भौमबुध-जीवसौराः २ भौमजीवशुक्रसौराः ३ भौमबुधशुक्रसौराः ४ बुधजीव-शुक्रसौराः ५ एवं चतुर्विकल्पाः पञ्च । अथ पञ्चविकल्पाः। भौम-बुधजीवशुक्रसौराः। एवं पञ्चविकल्पा एकः। एवमेकत्रिंशत् सुनफायोगाः उत्पादिताः। अनेनैव प्रकारेण द्वादशस्थैः अनफाभेदाः एकत्रिंशत्। अथ दुरुधुराविकल्पाः। एषां लोष्टुकप्रस्ताराभावात्स्वबुद्ध्येच्छाविकल्पैः क्रमशोऽभिनीयेति न्यायेन व्युत्पत्तिः। एको द्वितीये। द्वितीयो द्वादशे। एको द्वादशे। द्वितीयो द्वितीये। तद्यथा। भौमबुधौ १ बुधभौमौ २ भौमजीवौ ३ जीवभौमौ ४ भौमशुक्रौ ५ शुक्रभौमौ ६ भौमसौरौ ७ सौरभौमौ ८ बुधजीवौ ९ जीवबुधौ १० बुधशुक्रौ ११ शुक्रबुधौ १२ बुधसौरौ १३ सौरबुधौ १४ जीवशुक्रौ १५ शुक्रजीवौ १६ जीवसौरौ १७ सौरजीवौ १८ शुक्रसौरौ १९ सौरशुक्रौ २०। अथैको द्वितीये। द्वादशे द्वौ। द्वितीये द्वौ। द्वादशे चैकः। तद्यथा। भौमः बुधजीवौ १ बुधः जीवभौमौ २ जीवः शुक्रबुधौ ३ बुधः शुक्रभौमौ ४ भौमः बुधसौरौ ५ बुधः सौरभौमौ ६ भौमः जीवशुक्र ७ जीवः शुक्रभौमौ ८ भौमः जीवसौरौ ९ जीवः सौरभौमौ १० भौमः शुक्रसौरौ ११ शुक्रः सौरभौमौ १२ बुधः भौमजीवौ १३ जीवः भौमबुधौ १४ बुधः भौमशुक्रौ १५ भौमः शुक्रबुधौ १६ बुधः भौमसौरौ १७ भौमः सौरबुधौ १८ बुधः जीवशुक्रौ १९ जीवः शुक्रबुधौ २० बुधः जीवसौरौ २१ जीवः सौरबुधौ २२ बुधः शुक्रसौरौ २३ शुक्रः सौरबुधौ २४ जीवः भौमबुधौ २५ भौमः बुधजीवौ २६ जीवः भौमशुक्रौ २७ भौमः शुक्रजीवौ २८ जीवः भौमसौरौ २९ भौमः सौरजीवौ ३० जीवः बुधशुक्रौ ३१ बुधजीवौ ३२ जीवः बुधससौरौ ३३ बुधः सरजीवौ ३४ जीवः शुक्रसौरौ ३५ शुक्रः सौरजीवौ ३६ शुक्रः भौमबुधौ ३७ भौमः बुधशुक्रौ ३८ शुक्रः भौमजीवौ ३९ भौमः जीवशुक्रौ ४० शुक्रः भौमसौरौ ४१ भौमः सौरशुक्रौ ४२ शुक्रः बुधजीवौ ४३ बुधःजीवशुक्रौ ४४ शुक्रः बुधसौरौ ४५ बुधः सौरशुक्रौ ४६ शुक्रः जीव सौरौ ४७ जीवः सौरःशुक्रौ ४८ सौरः भौमबुधौ ४९ भौमः बुधसौरौ ५० सौरः भौमजीवौ ५१ भौमः जीवसौरौ ५२ सौरः भौमशुक्रौ ५३ भौमः शुक्रसौरौ ५४ सौरः धबुधजीवौ ५५ बुधः जीवसौरौ ५६ सौरः बुधशुक्रौ ५७ बुधः शुक्रसौरौ ५८ सौरः जीवशुक्रौ ५९ जीवः शुक्रसौरौ ६०। एवमेकत्र जाताः ८०। अथैको द्वितीये। द्वादशे त्रयः। तद्यथा। भौमः बुधजीवशुक्राः १ बुधजीवशुक्राः भौमः २ भौमः बुधजीवसौराः ३ बुधजीवसौराः भौमः ४ भौमः बुधशुक्रसौराः ५ बुधशुक्रसौराः भौमः ६ भौमः जीवशुक्रसौराः ७ जीवशुक्रसौराः भौमः ८ बुधः भौमजीवशुक्राः ९ भौमजीवशुक्राः बुधः १० बुधः भौमजीवसौराः ११ भौमजीवसौराः बुधः १२ बुधः भौमशुक्रसौराः १३ भौमशुक्रसौराः बुधः १४ बुधः जीवशुक्रसौराः १५ जीवशुक्रसौराः बुधः १६ जीवः भौमबुधशुक्राः १७ भौमबुधशुक्राः जीवः १८

जीवः भौमबुधसौराः १९ भौमबुधसौराः जीवः २० एवमेकत्र १०० । जीवः भौमशुक्रसौराः १ भौमशुक्रसौराः जीवः २ जीवः बुधशुक्रसौराः ३ बुधशुसौराः जीवः ४ जीवः ४ शुक्रः भौमबुधजीवाः ५ भौमबुधजीवाः शुक्रः ६ शुक्रः भौमबुधसौराः ७ भौमबुधसौराः शुक्रः ८ शुक्रः भौमजीवसौराः ९ भौमजीवसौराः शुक्रः १० शुक्रः बुधजीवसौराः ११ बुधजीवशुक्राः सौरः १२ सौरः भौमबुधजीवाः १३ भौमबुधजीवाः सौरः १४ सौरः भौमबुधशुक्राः १५ भौमबुधशुक्राः सौरः १६ सौरः भौमजीवशुक्राः १७ भौमजीवशुक्राः सौरः १८ सौरः बुधजीवशुक्राः १९ बुधजीवशुक्राः सौरः २० । एवमेकत्र १२० । अथ द्वितीये एको द्वादशे चत्वारः । चत्वारो द्वितीये द्वादशे चैकः । तद्यथा । भौमः बुधजीवशुक्रसौराः १ बुधजीवशुक्रसौराः भौमः २ बुधः भौमजीवशुक्रसौराः ३ भौमजीवशुक्रसौराः बुधः ४ जीवः भौमबुधजीवशुक्रसौराः ५ भौमबुधशुक्रसौराः जीवः ६ शुक्रः भौमबुधजीवसौराः ७ भौमबुधजीवसौराः शुक्रः ८ सौरः भौमजीवशुक्राः ९ भौमबुधजीवशुक्राः सौरः १० एवमेकत्र १३० । अथ द्वौ द्वादशे द्वावेव द्वितीये । तद्यथा । भौमबुधौ जीवशुक्रौ १ जीवशुक्रौ भौमबुधौ २ भौमबुधौ जीवसौरौ ३ जीवसौरौ भौमबुधौ ४ भौमबुधौ शुक्रसौरौ ५ शुक्रसौरौ भौमबुधौ ६ भौमजीवौ शुक्रबुधौ ७ शुक्रबुधौ भौमजीवौ ८ भौमजीवौ बुधसौरौ ९ बुधसौरौ भौमजीवौ १० भौमजीवौ शुक्रसौरौ ११ शुक्रसौरौ भौमजीवौ १२ भौमशुक्रौ बुधजीवौ १३ बुधजीवौ भौमशुक्रौ १४ भौमशुक्रौ बुधसौरौ १५ बुधसौरौ भौमशुक्रौ १६ भौमशुक्रौ जीवसौरौ १७ जीवसौरौ भौमशुक्रौ १८ बुधजीवौ भौमसौरौ १९ भौमसौरौ बुधजीवौ २० । एवमेकत्र १५० । भौमसौरौ बुधशुक्रौ १ बुधशुक्रौ भौमसौरौ २ भौमसौरौ जीवशुक्रौ ३ जीवशुक्रौ भौमसौरौ ४ बुधजीवौ शुक्रसौरौ ५ शुक्रसौरौ बुधजीवौ ६ बुधशुक्रौ जीवसौरौ ७ जीवसौरौ बुधशुक्रौ ८ जीवशुक्रौ बुधसौरौ ९ बुधसौरौ जीवशुक्रौ १० । एवमेत्र १६० । द्वौ द्वितीये त्रयो द्वादशे द्वादशे द्वौ त्रयो द्वितीये च । तद्यथा । भौमबुधौ जीवशुक्रसौराः १ जीवशुक्रसौराः भौमबुधौ २ भौमजीवौ बुधशुक्रसौराः ३ बुधशुक्रसौराः भौमजीवौ ४ भौमशुक्रौ बुधजीवसौराः ५ बुधजीवसौराः भौमशुक्रौ ६ भौमसौरौ बुधजीवशुक्राः ७ बुधजीवशुक्राः भौमसौरौ ८ बुधजीवौ भौमशुक्रसौराः । भौमशुक्रसौराः बुधजीवौ १० । एवमेकत्र १७० । बुधशुक्रौ भौमजीवसौराः १ भौमजीवसौराः बुधशुक्रौ २ बुधसौरौ : भौमजीवशुक्राः ३ भौमजीवशुक्र बुधसौरौ ४ जीवशुक्रौ भौमबुधसौराः ५ भौमबुधसौराः जीवशुक्रौ ६ जीवसौरा भौमबुधशुक्राः ७ भौमबुधशुक्राः जीवसौरौ ८ शुक्रसौरौ भौमबुधजीवाः ९ भौमबुधजीवाः शुक्रसौरौ १० । एवमेकत्र १८० । एवं दुरुधुरायोगभेदः शतमशीत्यधिकं प्रदर्शितः ॥ ४ ॥

अथ सुनफानफयोर्योगजातस्य स्वरूपविज्ञानं मालिन्याह—

स्वयमधिगतवित्तः पार्थिवस्तत्समो वा
भवति हि सुनफायां धीधनख्यातिमांश्च ।
प्रभुरगदशरीरः शीलवान्ख्यातकीर्ति-
र्विषयसुखसुवेषो निर्वृतश्चानफायाम् ॥ ५ ॥

स्वयमिति ॥ स्वयमात्मनाधिगतमर्जितं वित्तं येन स्वबाहुर्जितधनः पार्थिवो राजा भवति । तत्समो वा । यदि राजा न भवति तदा राजतुल्यः धीधनख्यातिमान् बुद्धिवित्तकीर्तिभिर्युक्तः एवंविधः सुनफायां योगे जातो भवति । प्रभुरिति । प्रभुरप्रतिहताज्ञः, अगदशरीरो नीरुजदेहः अविद्यमाना गदा रोगा यस्य शीलवान् दमविनयादिभिर्गुणैर्युक्तः, ख्यातकीर्तिः प्रथितयशाः जनन्दितसद्गुणः, विषयसुखः शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः विषयाः तत्सुखैर्युक्तः । ननु किं विषयव्यतिरिक्तसुखमस्ति । उच्यते । अस्ति । यद्योगिनां मनःसुखं सुवेषः अनुलेपनालंकारमाल्यसद्वस्त्रधारणशीलः निर्वृतः मनोदुःखविनिर्मुक्तः एवंविधोऽनफानां योगे जातो भवति ॥ ५ ॥

अथ दुरुधुराकेमद्रुमयोगे जातयोः स्वरूपं वसंततिलकेनाह—

उत्पन्नभोगसुखभुग्धनवाहनाढ्यस्त्यागान्वितो दुरुधुराप्रभवः सुभृत्यः ।
केमद्रुमे मलिनदुःखितनीचनिःस्वाः प्रेष्याः खलाश्च नृपतेरपि वंशजाताः ॥६॥

उत्पन्नभोगसुखभुगिति ॥ यत्र तत्र यथा तथोत्पन्नभोगैः सुखानि भुंक्ते धनेन वित्तेन वाहनैरश्वादिभिराढ्यः, त्यागान्वितो दाता, सुभृत्यः शोभनभृत्य एवंविधो दुरुधुरायोगे जातो भवति । केमद्रुम इति मलिनः मलिनवासाः, स्नानालसश्च दुःखितः शरीराद्यैः दुःखैरन्वितः, नीचः स्वकुलानुचिताधमकर्मकरः, निःस्वः दरिद्रः, प्रेष्यः दासकर्मकरः, खलः दुर्जनस्वभावः एषामुक्तार्थानामन्यतमेन युक्तो यदि नृपतेः राज्ञोऽपि वंशे कुले जातः तथाप्येवंविधः केमद्रुमजातो भवति । केचिदत्रैकवचनं पठंति । "केमद्रुमे मलिनदुःखितनीचनिःस्वः प्रेष्यः खलश्च नृपतेरपि वंशजातः ।" तथापि न कश्चिद्दोषः ॥ ६ ॥

एवं तावत्सुनफादिसामान्येन फलमभिधायेदानीं ग्रहवशाद्विशेषफलं वसंततिलकेनाह—

उत्साहशौर्यधनसाहसवान्महीजः
सौम्यः पटुः सुवचनो निपुणः कलासु ।
जीवोऽर्थधर्मसुखभाङ्नृपपूजितश्च
कामी भृगुर्बहुधनो विषयोपभोक्ता ॥ ७ ॥

उत्साहेति ॥ उत्साहवान्बली नित्योद्यमशीलः, शौर्यवान्रणप्रियः, धनवान्वित्तान्वितः, साहसवानसमीक्षितकार्यकारी यद्यत्कार्यं यदा काले त्वविचार्यं करोति यः स साहसिकः एवंविधो महीजोऽङ्गारको यदि योगकर्ता भवति तदा जातो भवति । पटुः दक्षः, सुवचनः शोभनवाक्, कलासु निपुणः गीतवाद्यनृत्यचित्रपुस्तककर्मादिषु सूक्ष्मदृष्टिः यदि सौम्यो बुधो योगकर्ता तदैवंविधो जातो भवति । अर्थभाक् धनानां भाजनः, धर्मभाक् धर्मक्रियास्वनुरतः, सुखभाक् नित्यसुखितः, नृपपूजितः राज्ञां मान्यः यदि जीवो बृहस्पतिः योगकरः तदैवंविधो जातो भवति । कामी कामुकः स्त्रीलोलः, बहुधनः प्रभूतार्थः, विषयोपभोक्ता विषयाणामिन्द्रियार्थानामुपभोक्ता उपभोगशीलः तत्सुखान्वितः यदि भृगुः शुक्रो योगकरस्तदैवंविधो जातोभवति॥७॥

अथ शनैश्चरे योगकर्तरि पुरुषस्य स्वरूपं चंद्रमसि च दृश्यादृश्ये जातस्य स्वरूपज्ञानं पुष्पिताग्रयाह—

परविभवपरिच्छदोपभोक्ता रवितनयो बहुकार्यकृद्गणेशः ।
अशुभकृदुडुपोऽह्नि दृश्यमूर्तिर्गलिततनुश्च शुभोऽन्यथान्यदूह्यम् ॥८॥

परविभेति ॥ परार्जितानां विभवानामैश्वर्याणां परिच्छदानां गृहवस्त्रवाहनपरिवाराणामुपभोक्ता भवति बहुकार्यकृन्नानाविधानां कार्याणां कर्त्ता, गणेशः बहुगणस्वामी गणाः संघाः तेषां प्रभुः एवंविधो रवितनयः शनैश्चरो योगकरो यदि भवति तदा जातो भवति। अत्र योगत्रये सुनफानफादुरुधुराख्ये एकैकस्य ग्रहस्य फलमुक्तं द्व्यादिसंभवे फलं द्व्यादिकं वाच्यम्। अशुभकृदिति उडुपश्चंद्रोऽह्नि दिने दृश्यमूर्तिः दृश्यमानशरीरः अशुभकृदनिष्टफलकर्ता एतदुक्तं भवति। दिवा जन्मनि चंद्रमा दृश्ये चक्रार्द्धे स्थितः अशुभं फलं करोति। स पुरुषो दारिद्र्यादियुक्तो भवतीत्यर्थः। गलिततनुरदृश्यमूर्तिः शुभः। एतदुक्तं भवत्यदृश्ये चक्रार्द्धे स्थितः शुभकृज्जातः ऐश्वर्यादियुक्तो भवति। अन्यथान्यदूह्यम्। उक्तप्रकारादन्यथास्थे चन्द्रमसि फलमन्यदूह्यं स्वबुद्ध्या विकल्पनीयम्। एतदुक्तं भवति। रात्रौ जन्मन्यदृश्ये चक्रार्द्धे यस्य चन्द्रो भवति तस्याशुभं जन्म। यस्य दृश्ये चक्रार्द्धे चन्द्रो भवति तस्य शुभं जन्म भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ लग्नाच्चन्द्राद्वा यस्योपचये सौम्यग्रहा भवन्ति तस्य फलं वसन्ततिलकेनाह—

लग्नादतीव वसुमान्वसुमाञ्छशाङ्कात्सौम्यग्रहैरुपचयोपगतैः समस्तैः ।
द्वाभ्यां समोऽल्पवसुमांश्च तदूनतायामन्येष्वसत्स्वपि फलेष्विदमुत्कटेन॥९॥

इति श्रीवराहमिहिराचार्यप्रणीते बृहज्जातके
चन्द्रयोगाध्यायस्त्रयोदशः ॥ १३ ॥

लग्नादिति ॥ यस्य जन्मनि लग्नात्सौम्यग्रहाः बुधजीवसिता उपचयगता भवन्ति सर्व एव स पुरुषोऽतीव वसुमानत्यर्थं धनवान्भवति । यस्य शशाङ्काच्चन्द्रादप्युपचये सर्व एव सौम्यग्रहाः भवन्ति सोऽपि धनवान् भवति । एवं समस्तैः त्रिभिरेतत्फलम् । द्वाभ्यां समः यस्य लग्नाच्चन्द्राद्वा द्वौ ग्रहौ सौम्यावुपचयगतौ भवतः स समो मध्यधनो भवति । नातिबहुधनो भवतीत्यर्थः तदूनतायां लग्नाच्चन्द्राद्वा यस्यैकः सौम्यग्रहः उपचयगतो भवति सोऽल्पवसुमान्किञ्चिद्धनान्वितो भवति । अर्थादेव लग्नाच्चन्द्राद्वा यस्योपचये न कश्चित्सौम्यग्रहो भवति स दरिद्रो भवति । यस्य लग्नचन्द्रयोर्द्वयोरपि सौम्यग्रहा उपचयस्थाः कयापि युक्त्या भवन्ति सोऽप्यतीव वसुमान्भवति । अन्येष्वसत्स्वपि फलेष्विति । अन्येष्वपरेष्वसत्स्वशोभनेष्वपि फलेषु सत्स्विदं फलमुत्कटेन बाहुल्येन भवति । यस्य लग्नाच्चन्द्राद्वा उपचयस्थाः सौम्यग्रहा भवन्ति तस्यान्ययोगमशुभमपि केमद्रुमादिफलमभिभूयेदं शुभमेव फलमुत्कटत्वेन प्राबल्येन भवतीति ॥ ९ ॥

इति भट्टोत्पलविरचितायां बृहज्जातकविवृतौ चन्द्रयोगाध्यायस्त्रयोदशः ॥ १३ ॥

अथ द्विग्रहयोगाध्यायः १४ ।

अथ द्विग्रहयोगाध्यायो व्याख्यायते । तत्रादित्ये चन्द्रादियुक्ते जातस्य स्वरूपं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

तिग्मांशुर्जनयत्युषेशसहितो यन्त्राश्मकारं नरं
भौमेनाघरतं बुधेन निपुणं धीकीर्तिसौख्यान्वितम् ।
क्रूरं वाक्पतिनान्यकार्यनिरतं शुक्रेण रङ्गायुधै-
र्लब्धस्वं रविजेन धातुकुशलं भाण्डप्रकारेषु वा ॥ १ ॥

तिग्मांशुरिति ॥ तिग्मांशुरादित्यः उषेशेन चन्द्रमसा सहितो युक्तः उषा रात्रिः उषाया ईशः उषेशः रात्रिनाथः नरं मनुष्यं यन्त्राश्मकारं जनयति । यन्त्राणि सहस्रघातिप्रभृतीन्यश्मानः पाषाणाः तत्क्रियासु तत्कर्मसु निरतं सक्तं तं करोति । एवं भौमेन सहैकराशिगतोऽर्कोऽघरतं पापासक्तं जनयति । बुधेन क्रियासु निपुणं सूक्ष्मदृष्टिं धीकीर्तिसौख्यान्वितं धीर्बुद्धिः, कीर्तिः यशः, सौख्यं सुखं सुखभावः एतैरन्वितं संयुक्तं, वाक्पतिना गुरुणा क्रूरं विषमस्वभावमन्यकार्यनिरतं परकर्मतत्परं जनयति । शुक्रेण रङ्गायुधैः रङ्गावतरणक्रियया मल्लादिकयाऽऽयुधैः खड्गादिभिश्च लब्धस्वं प्राप्तार्थं जनयति । रविजेन शनैश्चरेण धातुषु ताम्राद्युत्पत्तिमृत्तिकासु गैरिकाद्यासु वा धातुषु कुशलं निपुणं भाण्डप्रकारेषु समुद्गादयस्तेषु कुशलं वा ॥ १ ॥

अथ भौमादियुक्ते चन्द्रे जातस्य स्वरूपं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

कूटस्त्र्यासवकुम्भपण्यमशिवं मातुः सवक्रः शशी
सज्ञः *प्रसृतवाक्यमर्थनिपुणं सौभाग्यकीर्त्यान्वितम् ।
विक्रान्तं कुलमुख्यमस्थिरमतिं वित्तेश्वरं साङ्गिराः
वस्त्राणां ससितः क्रियादिकुशलं सार्किः पुनर्भूसुतम् ॥ २ ॥

कूट इति ॥ कूटं पण्यद्रव्याणां प्रतिरूपक्रियासक्तं स्त्रीपण्यं नारीविक्रयकम्, आसवपण्यं पानविक्रयं, कुम्भपण्यं घटविक्रयकम्, अशिवमश्रेयस्करम् मातुः जनन्याः एवं विधः शशी चन्द्रमाः सवक्रो वक्रेणाङ्गारकेण युक्तो नरं जनयति । सज्ञ इति । प्रसृतवाक्यं प्रियं वदम्, अर्थनिपुणमर्थेषु सूक्ष्मदृष्टिं, सौभाग्येन सर्वजनवल्लभेन कीर्त्या यशसान्वितं संयुक्तं सज्ञो बुधसहितः शशी नरं जनयति । विक्रान्तं शत्रुजेतारं, कुलमुख्यं वंशप्रधानम्, अस्थिरमतिं चपलं, वित्तेश्वरं धनस्वामिनं, साङ्गिराः अङ्गिरसा गुरुणा संयुक्तः शशी नरं जनयति । वस्त्राणां क्रियादिकुशलं तन्तुवायकम् आदिग्रहणात्सीवनरञ्जनक्रयविक्रयेष्वपि कुशलं ससितः शुक्रेण संयुक्तः शशी नरं जनयति । क्रियादिकुशलं सर्वक्रियासु निपुणं सार्किः आर्किणा शनैश्चरेण युक्तः द्विःसंस्कृता पुनर्भूः तस्याः सुतं पुत्रं शशी नरं जनयति । पुनर्भूलक्षणम् । "परिणीता पतिं हित्वा सवर्णं कामतः श्रयेत् । अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः" ॥ २ ॥

अथाङ्गारके बुधादियुक्ते जातस्य स्वरूपं स्रग्धरयाह—

मूलादिस्नेहकूटैर्व्यवहरति वणिग्बाहुयोद्धा ससौम्ये
पुर्यध्यक्षः सजीवे भवति नरपतिः प्राप्तवित्तो द्विजो वा ।
गोपो मल्लोऽथ दक्षः परयुवतिरतो द्यूतकृत्सासुरेज्ये
दुःखार्तोऽसत्यसन्धः ससवितृतनये भूमिजे निन्दितश्च ॥ ३ ॥

मूलादिति ॥ ससौम्ये भूमिजे बुधयुक्तेऽङ्गारके जातो वणिग्भवति । स च वणिङ्मूलादिभिः व्यवहरति मूलादीनि मूलपुष्पवल्कलसारफलानि, स्नेहास्तैलादयः एतैर्व्यवहरति । कूटैश्च द्रव्यप्रतिरूपैः कृत्रिमैर्व्यवहरति । बाहुयोद्धा नियुद्धकुशलश्च भवति । एवं विधः ससौम्ये सौम्येन बुधेन युक्ते भूमिजे जातो भवति । पुर्यध्यक्षः नगराधिकृतः पुरि अध्यक्षः स्वामी अथवा नरपतिः राजा भवति । अथवा द्विजो ब्राह्मणः प्राप्तवित्तो लब्धधनः । केचित्प्राप्तविद्य इति पठन्ति । सजीवे गुरुसंयुक्ते भौमे जातो भवति । गोपः

---

* अत्रच्छन्दोभङ्गदोषत्वात् "प्रश्रितवाक्य"मिति पाठः समीचीनः । प्रश्रितवाक्यं विनीतवचनं—"निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः" इत्यमरः ॥

गोपालकः, मल्लः बाहुयोद्धा । अथशब्दः पादपूरणे । दक्षः चतुरः परयुव-तिरतः परस्त्रीसक्तः, द्यूतकृत्कितवः सासुरेज्ये असुरैरीज्यः असुरेज्यः तेन असुरेज्येन शुक्रेण युक्ते भूमिजे जातः एवं विधो भवति । दुःखार्तः दुःखपी-डितः, असत्यसन्धः असत्यैव सन्धा प्रतिज्ञा यस्य अनृतभाषी, निन्दितः कुत्सितोऽसूयया युक्तः ससवितृतनये सवितृतनयेन सौरेण युक्ते भूमिजे जातो भवति ॥ ३ ॥

अथ बुधे जीवादियुक्ते जीवे च शुक्रादियुक्ते जातस्य स्वरूपं शार्दूलवि-क्रीडितेनाह—

सौम्ये रङ्गचरो बृहस्पतियुते गीतप्रियो नृत्यवि-
द्वाग्मी भूगणपः सितेन मृदुना मायापटुर्लङ्घकः ।
सद्विद्यो धनदारवान् बहुगुणः शुक्रेण युक्ते गुरौ
ज्ञेयः श्मश्रुकरोऽसितेन घटकृज्जातोऽन्नकारोऽपि वा ॥ ४ ॥

सौम्ये रङ्गचर इति ॥ रङ्गचरो मल्लादिकः, गीतप्रियः गीतवल्लभः, नृत्यविन्नृत्यज्ञः एवंविधो सौम्ये बुधे बृहस्पतिना युक्ते जातो भवति । प्रशस्ता वाग्यस्य स वाग्मी वचनक्रियया परप्रत्यायनसमर्थः, भूगणपः भुवश्च गणानां संघानामधिपतिः एवंविधो बुधे सितेन शुक्रेण सहिते जातो भवति । मायापटुः परवञ्चनदक्षः, लंघकः गुरुवचनातिक्रामी एवंविधा मृदुना शनैश्चरेण सहिते बुधे जातो भवति । सद्विद्य इति । सद्विद्यः शोभ-नविद्यः, धनदारवान् वित्तकलत्रसंयुक्तः, बहुगुणः प्रभूतगुणैः शौर्यादिभि-र्युक्तः एवंविधो गुरौ जीवे शुक्रेण युक्ते जातो भवति । श्मश्रुकरो नापितः अथवा घटकृत्कुम्भकारः अथवान्नकारः सूपकारः एवंविधोऽसितेन सौरेण युक्ते गुरौ जातो ज्ञेयो विज्ञातव्यः ॥ ४ ॥

अथ शुक्रे शनश्चरयुक्ते जातस्य स्वरूपं त्रिग्रहयोगफलं च पुष्पिताग्रयाह—

असितसितसमागमेऽल्पचक्षुर्युवतिसमाश्रयसम्प्रवृद्धवित्तः ।
भवति च लिपिपुस्तचित्रवेत्ता कथितफलैः परतो विकल्पनीयाः ॥५॥

इति श्रीवराहमिहिराचार्यप्रणीते बृहज्जातके
द्विग्रहयोगाध्यायश्चतुर्दशः ॥ १४ ॥

असितेति ॥ अल्पचक्षुरल्पदृष्टिः युवतिसमाश्रयेण स्त्रीसंश्रयणेन सम्यक् प्रवृद्धं वित्तं धनं यस्य स युवतिसमाश्रयसंप्रवृद्धवित्तः लिपिरक्षरविन्यासः, पुस्तकलेखकर्म, चित्रमालेख्यम् एषां वेत्ता तज्ज्ञः एवंविधः असितसित-समागमे शनैश्चरस्य शुक्रेण संयोगे जातः पुरुषः एवंविधो भवति । यदि राशिद्वये द्वौ ग्रहयोगौ भवतः तच्च द्विग्रहयोगद्वयस्यापि फलं वक्तव्यम् ।

अथ राशित्रये द्विग्रहयोगत्रयं भवति तदा द्विग्रहयोगत्रयस्यापि फलं वाच्यम्। कथितफलैरिति। द्वाभ्यां परतोऽपरेऽन्ये त्रयो ग्रहा यदैकगता भवन्ति तदा कथितफलैरुक्तफलैरेव विकल्पनीयाः तदा द्विग्रहयोगत्रयस्य फलं वाच्यम्। यद्यर्कचन्द्रभौमा एकराशिस्था भवन्ति तदार्कचन्द्रयोगे यत्फलमुक्तं यच्चादित्याङ्गारकयोगे फलं यच्च चन्द्राङ्गारकयोगे फलं तत्फलत्रयमपि वाच्यम्। एवं यथा सम्भवमन्यत्रापि ग्रहत्रयस्यैकराशिगतस्य फलं वक्तव्यम्। यद्येकराशौ त्रिग्रहयोगोऽन्यत्र त्रिग्रहयोगो वा भवतस्तदा सर्वाणि फलानि वाच्यानीति ॥ ५ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां बृहज्जातकविवृतौ द्विग्रहयोगाध्यायश्चतुर्दशः ॥ १४ ॥

अथ प्रव्रज्यायोगाध्यायः ॥ १५ ॥

अथातः प्रव्रज्यायोगाध्यायो व्याख्यायते। तत्रादावेव चतुरादिभिरेकस्थैः ग्रहैः जातस्य प्रव्रज्यायोगं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

एकस्थैश्चतुरादिभिर्बलयुतैर्जाताः पृथग्वीर्यगैः
शाक्या जीविकभिक्षुवृद्धचरका निर्ग्रन्थवन्याशनाः।
माहेयज्ञगुरुक्षपाकरसितप्राभाकरीनैः क्रमात्
प्रव्रज्या बलिभिः समाः परजितैस्तत्स्वामिभिः प्रच्युतिः ॥१॥

एकस्थैरिति ॥ एकस्मिन्यत्र तत्र राशौ चतुरादयो ग्रहा भवन्ति चत्वारः पञ्च षट् सप्त वा भवन्ति तैरेकस्थैश्चतुरादिभिः बलयुतैः वीर्यवद्भिः माहेयादिभिः जाताः सम्भूता शाक्यादिकाः प्रव्राजकाः भवन्ति। किन्तु चतुरादिभिः बलयुतैरेका प्रव्रज्या भवति। तदर्थमाह। पृथग्वीर्यगैः तैश्च बलिभिः वीर्यगैः सबलैः पृथक् पृथक् प्रव्रज्या भवति। एतदुक्तं भवति। चतुरादीनामेकस्थानां मध्याद्यद्येको बलवान् भवति तदा जातस्यैकैव प्रव्रज्या भवति। अथ चतुरादीनामेकस्थानां मध्यान्न कश्चिद्बली भवति तदा जातस्य प्रव्रज्या न भवति। अथ द्वौ बलिनौ भवतस्तदा जातस्य प्रव्रज्याद्वयमेव भवति। यदा बहवो बलिनस्तदा बह्व्यः प्रव्रज्या भवन्ति। एवमेकस्थैश्चतुरादिभिर्बलयुतैः जाताः प्रव्रज्याभाजो भवन्ति। यस्मादुक्तम्। प्रव्रज्या बलिभिः समाः। ताश्च पृथग्वीर्यगैः माहेयादिभिः भौमाद्यैः शाक्याद्या भवन्ति। तद्यथा। चतुरादीनामेकस्थानां मध्याद्यदा माहेयो भौमो बलवान्भवति तदा जातः शाक्यो रक्तपटो भवति। एवं ज्ञे बुधे बलवति आजीविको भवति आजीविकश्चैकदण्डी। गुरौ बलवति भिक्षुः यतिर्भवति। क्षपाकरश्चन्द्रो यदा बलवांस्तदा वृद्धः वृद्धश्रावकः कापालिकः वृत्तभंगभ-

याच्छ्रावकशब्दोऽत्र लुप्तो द्रष्टव्यः। सिते शुक्रे बलवति चरकः चक्रधरः प्राभाकरिः सौरः तस्मिन्बलवति निर्ग्रन्थः नग्नः क्षपणकः प्रावरणरहित इत्यर्थः। इने आदित्ये बलवति वन्याशनः मूलफलाशनस्तपस्वी भवति। एवं क्रमात्क्रमशः परिपाट्या एते प्रव्रज्यापर्यायाः। एते वंकालकमताद्व्याख्याताः। तथा च वङ्कालकाचार्यः। "तावसिओ दिणणाहे चन्दे कावालिओ तहा भणिओ। रत्तवडो भूमिसुवे सोमसुवे एअदण्डोआ॥ देवगुरु शुक्क कोण क्कमेण जई चरअ खवणाई।" अस्यार्थः। तावसिओ तापसिकः, दिणणागे दिननाथे सूर्ये, चन्दे चन्द्रे, कावालिओ कापालिकः, तहा भणिओ तथा भणितः, रत्तवडो रक्तपटः, भूमिसुवे भूमिसुते, सोमसुवे सोमसुते बुधे, एअदण्डिआ एकदण्डी। देवगुरु बृहस्पतिः, शुक्क शुक्रः, कोणः शनैश्चरः, क्कमेण क्रमेण, जई यतिः, चरअ चरकः, खवणाई क्षपणकः। अत्र वृद्धश्रावकग्रहणं माहेश्वराश्रितानां प्रव्रज्यानामुपलक्षणार्थम्। आजीविकग्रहणं नारायणाश्रितानाम्। तथा च वंकालके संहितान्तरे पठ्यते। "जलण हर सुगअ केसव सुई बह्मएण णग्ग मग्गेसु। दिक्खाणं णाअव्वा सूराइग्गहा क्कमेण णाहगआ॥" जलण ज्वलनः साग्निक इत्यर्थः। हर ईश्वरभक्तः भट्टारकः, सुगअ सुगतः, बौद्ध इत्यर्थः। केसव केशवभक्तः, भागवत इत्यर्थः। सुई श्रुतिमार्गगतः मीमांसकः। ब्रह्मभक्तः वानप्रस्थः। णग्ग नग्नः क्षपणकः। मग्गेसु मार्गेषु। दिक्खाणं दीक्षाणाम्। णाअव्वा ज्ञातव्याः। सूराइग्गहा सूर्यादिग्रहाः। क्कमेण। णाहगआ नाथगताः। एवं चतुरादीनामेकस्थानां मध्याद्यावन्तो बलिनः तावन्त्य एव प्रव्रज्या भवन्ति। तत्रापि प्रथमा वीर्याधिकस्य सम्बन्धिनी पव्रज्या भवति। यस्मात्स्वल्पजातके उक्तम्। "चतुरादिभिरेकस्थैः प्रवज्यां स्वां स्वां ग्रहः करोति बली। बहुवीर्यैस्तावद्व्यः प्रथमा वीर्याधिकस्यैव॥" तापसवृद्धश्रावकरक्तपटाजीविभिक्षुचकरकाणां निर्ग्रन्थानां चेति। वीर्योपचयक्रमेणान्यासां क्रमः। एवं बलिभिः समाः प्रव्रज्याः बलिनो ग्रहस्य यादृश्येव तद्बलानुसारेण प्राप्नोति परिपालयति ऊनबलस्य मनाङ् नाप्नोति पालयति। पराजितैस्तत्स्वामिभिः प्रच्युतिरिति। साक्यादिप्रव्रज्यास्वामिभिर्ग्रहैः पराजितैरन्यैर्ग्रहैः युद्धे विजितैः प्रच्युतिः प्रव्रज्यात्यागः। तत्प्रव्रज्यां गृहीत्वा पुनस्त्यजति। एतदुक्तं भवति। चतुरादीनां मध्याद्यद्येको बलवान्भवति स च ग्रहयुद्धे अन्येन ग्रहेण जातककाले पराजितस्तदा प्रव्रज्यां गृहीत्वा पुनस्त्यजति त्यक्त्वा च प्रवज्यामनाश्रित्यैव तिष्ठति। अथ चतुरादीनां मध्याद्द्वौ बहवो वा बलिनो भवन्ति ते च पराजितास्तदा तस्यावश्यमेव सर्वाभ्यः प्रव्रजाभ्यः च्युतिर्भवति। यस्माद्बलवद्ग्रहसंख्यास्तेन प्रव्रज्याः कर्तव्याः। अन्त्यप्रव्रज्याधिपतिर्यद्यन्येन ग्रहेण जितो न भवति तदा तामेव प्रव्रज्यामाश्रितो म्रियते। अथ पव्रज्यादायको ग्रह एक एव जितो न

भवति तदा यावज्जीवं तामेव प्रव्रज्यामाश्रयति । अथ द्वौ ग्रहौ प्रव्रज्यादायकौ तौ चापराजितौ तदा प्रथमप्रव्रज्यादायकान्तर्दशायां प्रथमां प्रव्रज्यां गृहीत्वा तामेवाश्रित्य तावत्तिष्ठति । यावद्द्वितीयप्रव्रज्यादायकग्रहान्तर्दशाप्रवेशः । तत्र प्रथमां त्यक्त्वा द्वितीयामाश्रयति । एवं बहुप्रव्रज्यासु सम्भवे योज्यम् । अत्र च सत्याचार्यः । "तेष्वधिकबली जीवस्त्रिदण्डिनं भार्गवश्चरकमुख्यम् । नग्नश्रमणं सौरो बुधस्तदा जीविकाचार्यम् ॥ वृद्धश्रावकमिन्दुर्दिवाकरस्तापसं तपोयुक्तम् । वक्रः शाक्यः श्रवणं क्षेत्राश्रयजं गुणांश्चैतान् ॥ वीर्योपेतेऽल्पतनावदीक्षिता भक्तिवादिनस्तेषाम् । अन्यैः पराजितश्चेत्प्रव्रज्याप्रच्युतिं कुर्यात् ॥ यावन्तो वीर्ययुताः प्रव्रज्या भवन्ति तावन्त्यः । एकलग्नेषु नियमात्तेषामाद्या बलोपेतात् ॥" ॥ १ ॥

अथास्तमितान्यजितान्यदृष्टानां ग्रहाणामपवादं वैतालीयेनाह—

रविलुप्तकरैरदीक्षिता बलिभिस्तद्गतभक्तयो नराः ।
अभियाचितमात्रदीक्षिता निहतैरन्यनिरीक्षितैरपि ॥ २ ॥

रविलुप्तकरैरिति ॥ चतुरादीनामेकस्थानां मध्याद्यावन्तो ग्रहा बलिनस्तावन्तः स्वप्रव्रज्यादायकास्तत्रापि बलिनां मध्ये यावन्तो रविलुप्तकराः सूर्यमण्डलगा अस्तमिता भवन्ति तैरदीक्षिता जाता भवन्ति । तावन्तः स्वकीयाः प्रव्रज्या न प्रयच्छतीत्यर्थः । किंतु जाता नराः तद्गतभक्तयस्तद्गतानां तत्प्रव्रज्याप्रविष्टानां मध्ये भक्ता भवन्ति। अत्र रविलुप्तकरत्वमुदयास्तमयं गणयित्वाऽन्वेष्यम् । शुक्रगुरुज्ञार्किकुजाः कालांशैरुत्तरोत्तरैः नवभिर्दृश्याद्दृश्या दृक्कर्मणा रवेः द्वादशभिरिंदुरित्येवमादिकर्मणि कृते कदाचिदादित्येन सहैकराशिगतैरपि नास्तमितो भवति । कदाचित् द्वितीयराशिस्थोऽप्यस्तमितो भवति । एवमुदयास्तमयमन्वेष्यास्तमितफलं वाच्यम् । अभियाचितमात्रदीक्षिता इति । बलिभिरित्यनुवर्तते । बलिभिर्निहतैः ग्रहयुद्धेऽन्यग्रहविजितैरन्यैश्च ग्रहैर्निरीक्षितैर्दृष्टैः अभियाचितमात्रदीक्षिताः दीक्षाप्रार्थनपरा भवन्ति । न च तां प्राप्नुवन्ति । पूर्वमुक्तं पराजितैस्तत्स्वामिभिः प्रच्युतिरित्यस्यायमपवादः । तेनैतदुक्तं भवति । बलिग्रहो ग्रहयुद्धेऽन्येन विजितो भवति । न केनचिद्दृश्यते तदा तत्प्रव्रज्यां गृहीत्वा पुनस्त्यजति । अथ बली ग्रहः समागमनेन ग्रहेण विजितो भवत्यन्येन च दृश्यते तदा प्रव्रज्यां प्रार्थ्यमानोऽपि न प्राप्नोति । यस्य च प्रव्रज्याप्रच्युतिः जाता तस्य तदवसाने बहुष्वन्तर्दशासु चारवशाद्यस्मिन्नन्तर्दशाकाले बलवान् भविष्यति तस्मिन्काले प्रव्रज्यां दास्यति । तथा चोक्तम् । "दीक्षादानसमर्थो यो भवति तदा बलेन संयुक्तः । तस्यैव दशाकाले दीक्षां लभते नरोऽवश्यम् ॥ यस्य च दीक्षाच्यवनं तस्यैव दशावसाने स्यात् । एवं जातककाले सञ्चिन्त्य बलाबलं वाच्यम् ॥" ॥ २ ॥

अथ चतुरादिभिरेकस्थैर्विना प्रव्रज्यायोगं शालिन्याह—

जन्मेशोऽन्यैर्यद्यदृष्टोऽर्कपुत्रं पश्यत्यार्किर्जन्मपं वा बलोनम् ।
दीक्षां प्राप्नोत्यार्किदृक्काणसंस्थे भौमार्क्यंशे सौरदृष्टे च चन्द्रे॥३॥

जन्मेश इति ॥ जन्मनि यस्मिन् राशौ चन्द्रः स्थितस्तस्य योऽधिपति-ग्रहः स जन्मेशः । स च यद्यन्यैर्ग्रहैरदृष्टो नावलोकितः न केनचिद्ग्रहेण दृश्यते तथाभूतोऽसावर्कपुत्रं शनैश्चरं पश्यति तदा जातस्य प्रव्रज्या भवति । सा च शनैश्चरकृता शनैश्चरजन्मेशयोः यो बलवांस्तदीयांतर्दशाकाले। उक्तं च। "यस्येक्षतेऽर्कपुत्रं जन्मभनाथो ग्रहैर्न संदृष्टः । तस्य हि दीक्षालाभो तद्बलयोगाद्दशाकाले ॥" पश्यत्यार्किरिति । अथवार्किः सौरः सबलो जन्म-राश्यधिपं बलोनं वीर्यरहित पश्यति तथापि शनैश्चरोक्तप्रव्रज्यां वदति । उक्तं च । "शनिदृष्टे बलहीने जन्मनि नाथे वदेच्च निर्ग्रन्थम् ।" दीक्षां प्राप्नोतीति । यत्र तत्र राशौ चन्द्रे शशिन्यार्किद्रेष्काणसंस्थे सौरद्रेष्काणव्यवस्थिते न केवलं यावद्भौमार्क्यंशे कुजसौरयोरन्यतरनवांशकस्थे तस्मिश्च सर्वग्रहादृष्टे शनैश्चरेणेक्षमाणे दीक्षां प्राप्नोति। शनैश्चरोक्तप्रव्रज्यां व्रजति । तथा च । "सौरद्रेष्काणसंस्थो यदि भवति शशी तदंशसंस्थश्च । वक्रांशे वा दृष्टः सौरेण तु सर्वदर्शनविमुक्तः ॥ निर्ग्रंथसंज्ञो योऽर्कपुत्रवीर्यानुसारेण । जन्माधिपतिः पापैरपि निरीक्षितस्त्वेक ईक्षते सौरः ॥" यस्य पुरुषस्य मूनं नियता दीक्षिता भवति तस्य जन्माधिपति विबलं निरीक्षते । यस्य सूर्यजः सबलः सोऽपि खलु भाग्यहीनः प्रव्रज्यां प्राप्नुयाज्जातः मांद्ये कौजे वांशे शशी स्थितः कृष्णजे द्रेष्काणे वा अंशाधिपानुरूपे काले दीक्षाप्रदो भवति । अत्र योगत्रयेऽपि पूर्वापवादा अनुवर्तनीयाः ॥ ३ ॥

अथ येन योगेन जातः शास्त्रकरो भवति येन च राजापि दीक्षितो तद्योगद्वयं मालिन्याह—

सुरगुरुशशिहोरास्वार्किदृष्टासु धर्मे गुरुरथ नृपतीनां योगजस्तीर्थकृत्स्यात् ।
नवमभवनसंस्थे मन्दगेऽन्यैरदृष्टे भवति नरपयोगे दीक्षितः पार्थिवेन्द्रः ॥४॥

इति श्रीवराहमिहिराचार्यप्रणीते बृहज्जातके
प्रव्रज्यायोगाध्यायः पञ्चदशः ॥ १५ ॥

सुरगुर्विति ॥ सुरगुरुः जीवः, शशी चन्द्रः, होरा लग्नम् एतासु सुरगुरुशशिहोरासु आर्किणा शनैश्चरेण दृष्टासु अवलोकितासु धर्मे नवमे स्थाने गुरुः जीवो यदि भवतिअथशब्दः पादपूरणे । नृपतीनां योगजः कश्चिद्राजयोगो जातस्य भवति तदा स पुरुषः तीर्थकृच्छास्त्रकृत्स्याद्भवेत् । काणादबुद्धपांचशिखवराहमिहिरब्रह्मगुप्तप्रतिम इति । सुरगुरुशशिहोरास्विति । धन्विमीनकर्कटलग्नैः कैश्चिद्व्याख्यातम् । तच्चायुक्तम् । यस्मान्माण्डव्यः ।

"गते मन्दालोकं गुरुशशिविलग्ने नवमगे गुरौ निष्पद्यन्ते न इह नृपयोगे नृपतयः । विजृम्भन्ते येषां लटहरननारम्भसुभगा जगत्यां ये विद्वद्गुणकथनपाषाणसदृशाः ॥" तथा चोक्तम् । "गुरुशशिलग्ना दृष्टा कोणे न तु नवमगो यदि गुरुः । नरनाथजन्मजातः शास्त्रकरो भवति न च नृपः ॥" अथ द्वितीयो राजयोगस्तत्रोपस्थानं करोति तदा राजा भवति । तीर्थकरश्च जनककाशिराजस्फुजिध्वज प्रतिम इति । उक्तं च "अस्मिन्योगे चान्यो नृपयोगो भवति तत्र यो जातः । स भवति जिनेन्द्रतुल्यो नरनाथः शास्त्रकर्ता च ॥" नवमभवनसंस्थे मन्दं गच्छतीति मन्दगः सौरः तस्मिन्मन्दगे लग्नान्नवमभवनसंस्थे धर्मस्थानाश्रितेऽन्यैः सर्वैर्ग्रहैरदृष्टे नावलोकिते तथा नरपयोगे राजयोगानां मध्यादन्यतमे राजयोगे सति जातो दीक्षितः प्रव्रजितः पार्थिवेन्द्रश्च राजाधिराजो भवति । पश्चात्तत्कालं सर्वबली तद्दीक्षायां दीक्षितश्च भवति । राजयोगं विनायमपि प्रव्रज्यायोगः । योगजश्चेज्जातो राजा दीक्षितश्च भवति । अन्यथादीक्षित एव । उक्तं च । "नवमस्थाने सौरो यदि स्थितः सर्वदर्शनविमुक्तः । नरनाथयोगजातो नृपोऽपि दीक्षान्वितो भवति ॥ नृपयोगस्याभावे योगेऽस्मिन्दीक्षितो नरो जातः । निःसंदिग्धं प्रवदेद्योगस्यास्य प्रभावेन ॥" इति ॥ ४ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां बृहज्जातकविवृतौ
प्रव्रज्यायोगाध्यायः पञ्चदशः ॥ १५ ॥

अथ ऋक्षशीलाध्यायः १६ ।

अथ ऋक्षशीलाध्यायो व्याख्यायते । ऋक्षं नक्षत्रं राशिश्च तत्रादावेव चन्द्रभुज्यमाननक्षत्रशीलं भवति, तत्राश्विनीभरण्योः जातस्य शीलविज्ञानमार्ययाह—

प्रियभूषणः सुरूपः सुभगो दक्षोऽश्विनीषु मतिमांश्च ।
कृतनिश्चयसत्यारुग्दक्षः सुखितश्च भरणीषु ॥ १ ॥

प्रियभूषण इति ॥ प्रियभूषणः अलंकरणवल्लभः, सुरूपः शोभनरूपः, वपुष्मान् सुभगः सर्वजनप्रियः, दक्षः सर्वकार्यकरणपटुः, मतिमान् बुद्धियुक्तः एवंविधोऽश्विनीषु जातो भवति । तारकापेक्षयात्र सर्वत्र बहुवचननिर्देशः कृतः । कृतनिश्चय इति । कृतनिश्चयः प्रारब्धानां कर्मणामंतगः, सत्यः सत्यवाक्, अरुक् नीरुजः, दक्षः चतुरः, सुखित दुःखनिर्मुक्तः एवंविधो भरणीषु जातो भवति ॥ १ ॥

अथ कृत्तिकारोहिण्योर्जातस्य स्वरूपमार्ययाह—

बहुभुक्परदाररतस्तेजस्वी कृत्तिकासु विख्यातः ।
रोहिण्यां सत्यशुचिः प्रियंवदः स्थिरमतिः सुरूपश्च ॥ २ ॥

बहुभुगिति ॥ बहुभुक् प्रभूताहारः, परदाररतः परस्त्रीष्वासक्तः, तेजस्वी असहिष्णुः, विख्यातः सर्वत्र प्रसिद्धकीर्तिः एवंविधः कृत्तिकासु जातो भवति । सत्यः अवितथभाषी, शुचिः परस्वाद्यलुब्धः, शास्त्रोक्तशौचानुष्ठाता, प्रियंवदः मधुरवाक्, स्थिरमतिः एकमतिः, सुरूपश्च वपुष्मान् एवंविधः रोहिण्यां जातो भवतीति ॥ २ ॥

अथ मृगशीर्षार्द्रयोः जातस्य स्वरूपमार्ययाह—

चपलश्चतुरो भीरुः पटुरुत्साही धनी मृगे भोगी ।
शठगर्वितः कृतघ्नो हिंस्रः पापश्च रौद्रर्क्षे ॥ ३ ॥

चपल इति । चपलः क्रियास्वनवस्थितः, चतुरः दक्षः, भीरुः भयार्तः, पटुः प्रवक्ता, उत्साही सोद्यमः, धनी वित्तवान्, भोगी सम्भोगशीलः, एवंविधो मृगे मृगशिरसि जातो भवति । शठः परकार्यविमुखः उक्तं च ग्रन्थान्तरे शठलक्षणम् । "मनसा वचसा यश्च दृश्यते कायतत्परः । कर्मणा विपरीतश्च स शठः सद्भिरुच्यते ॥" गर्वितः मानी, कृतघ्नः खलः कृतमुपकृतं हन्ति यः स कृतघ्नः, हिंस्रः वधकः, पापः पापकर्मकर्ता एवंविधो रौद्रर्क्षे आर्द्रायां जातो भवतीति ॥ ३ ॥

अथ पुनर्वसौ जातस्य स्वरूपमार्ययाह—

दान्तः सुखी सुशीलो दुर्मेधा रोगभाक्पिपासुश्च ।
अल्पेन च सन्तुष्टः पुनर्वसौ जायते मनुजः ॥ ४ ॥

दान्त इति ॥ दान्तः शमपरः तपःक्लेशसहः, सुखी सुखितः, सुशीलः शोभनशीलः विनयवान्, दुर्मेधा जडप्रायः, रोगभाक् पीडितदेहः, तृषार्तः. अल्पेन स्तोकेनैवार्थेन सन्तुष्टः एवंविधो मनुजो मनुष्यः पुनर्वसौ जायते उत्पद्यते ॥ ४ ॥

अथ पुष्याश्लेषयोर्जातस्य स्वरूपमार्ययाह—

शान्तात्मा सुभगः पण्डितो धनी धनसंभृतः पुष्ये ।
शठसर्वभक्षपापः कृतघ्नधूर्तश्च भौजङ्गे ॥ ५ ॥

शान्तात्मेति ॥ शान्तात्मा शमदमपरो जितेन्द्रियः, सुभगः सर्वजनप्रियः, पण्डितः शास्त्रार्थवित्, धनी वित्तवान्, धर्मनिरत-एवंविधः, पुष्यजो भवति । शठः परकार्यविमुखः, सर्वभक्षः संचयनशीलः, पापः पापकर्मरत-, कृतघ्नः कृतमुपकृतं हंति स कृतघ्नः, धूर्तः परवंचनदक्षः एवंविधो भौजंगे आश्लेषायां जातो भवति ॥ ५ ॥

अथ मघापूर्वाफाल्गुन्योः जातस्य स्वरूपमार्ययाह—

बहुभृत्यधनो भोगी सुरपितृभक्तो महोद्यमः पित्र्ये ।
प्रियवाग्दाता द्युतिमानटनो नृपसेवको भाग्ये ॥ ६ ॥

बहुभृत्यधन इति ॥ बहुभृत्यधनः प्रभूतपरिवारवित्तान्वितः, भोगी भोगान्वितः, सुरपितृभक्तः देवानां पितॄणां च भक्तः, महोद्यमः महोत्साही एवंविधः पित्र्ये मघायां जातो भवति । प्रियवाक् अभिमतवक्ता, दाता दानशीलः, द्युतिमान्सुकान्तिः, अटनः परिभ्रमणशीलः, नृपसेवकः राजसेवानुरतः एवंविधो भाग्ये पूर्वाफाल्गुन्यां जातो भवति ॥ ६ ॥

अथोत्तराफाल्गुनीहस्तयोर्जातस्य स्वरूपमार्ययाह—

सुभगो विद्याप्तधनो भोगी सुखभाग्द्वितीयफाल्गुन्याम् ।
उत्साही धृष्टः पानपोऽघृणी तस्करो हस्ते ॥ ७ ॥

सुभग इति ॥ सुभगः सर्वजनप्रियः, विद्याप्तधनः विद्यया आप्तं धनं येन स । भोगी भोगान्वितः, सुखभाग्दुःखरहितः एवंविधो द्वितीयफाल्गुन्यां उत्तराफाल्गुन्यां जातो भवति । उत्साही सोद्यमः, धृष्टः प्रतिभायुक्तः निर्लज्जो वा पानपः पानप्रियः आसवानुरक्तः, अघृणी निर्दयः, तस्करः चौरः एवंविधो हस्ते जातो भवति ॥ ७ ॥

अथ चित्रास्वात्योर्जातस्य स्वरूपमार्ययाह—

चित्राम्बरमाल्यधरः सुलोचनाङ्गश्च भवति चित्रायाम् ।
दान्तो वणिक्कृपालुः प्रियवाग्धर्माश्रितः स्वातौ ॥ ८ ॥

चित्राम्बरेति ॥ चित्राम्बरमाल्यधरः चित्राणि नानाप्रकाराणि अम्बराणि वस्त्राणि माल्यानि च धारयति । सुलोचनाङ्गः शोभना नेत्रावयवा यस्य एवंविधः चित्रायां जातो भवति । दान्तो विनयान्वितः, जितेन्द्रियः वणिक्क्रयविक्रयज्ञः कृपालुः केचित्तृषालुरिति पठन्ति तृषालुः तृषां न सहते प्रियवाक् अभिमतवक्ता, धर्माश्रितः धर्मरतः एवंविधः स्वातौ जातो भवति॥८॥

अथ विशाखानुराधयोर्जातस्य स्वरूपमार्यमाह—

ईर्ष्युर्लुब्धो द्युतिमान्वचनपटुः कलहकृद्विशाखासु ।
आढ्यो विदेशवासी क्षुधालुरटनोऽनुराधासु ॥ ९ ॥

ईर्ष्युरिति ॥ ईर्ष्युः परर्द्धिमत्सरो,लुब्धो लोभाभिभूतः, द्युतिमान्सुकान्तिः, वचनपटुः सम्भाषणदक्षः। केचिदर्थपटुरिति पठन्ति अर्थार्जने पटुः प्रवीणः, कलहकृद्विरोधशीलः एवंविधो विशाखासु जातो भवति । आढ्यः ईश्वरः, विदेशवासी परदेशनिवसनशीलः, क्षुधालुः क्षुधां न सहते। अटनः परिभ्रमणशीलः एवंविधोऽनुराधासु जातो भवति ॥ ९ ॥

अथ ज्येष्ठामूलयोर्जातस्य स्वरूपमार्ययाह—

ज्येष्ठासु न बहुमित्रः सन्तुष्टो धर्मकृत्प्रचुरकोपः ।
मूले मानी धनवान्सुखी न हिंस्रः स्थिरो भोगी ॥ १० ॥

ज्येष्ठास्विति ॥ न बहुमित्रः स्वल्पसुहृत्, सन्तुष्टः संतोषशीलः, धर्मकृद्-

मानुरतः, प्रचुरकोपः अतिक्रोधी, एवंविधो ज्येष्ठासु जातो भवति । मानी गर्वितः, धनवान् प्रभूतवित्तः, सुखी सुखितः, न हिंस्रः सौम्यप्रकृतिः । परविघातं न करोति स्थिरः एकमतिः, भोगी भोगान्वितः एवंविधो मूले जातो भवति ॥ १० ॥

अथ पूर्वोत्तराषाढयोर्जातस्य स्वरूपमार्ययाह—

इष्टानन्दकलत्रो मानी दृढसौहृदश्च जलदैवे ।
वैश्वे विनीतधार्मिकबहुमित्रकृतज्ञसुभगश्च ॥ ११ ॥

इष्टानन्दकलत्र इति ॥ इष्टमभिमतमानंदजनकं कलत्रं भार्या यस्य । मानी गर्वितः, दृढसौहृदः स्थिरसुहृत् एवंविधा जलदैवे पूर्वाषाढायां जातो भवति । विनीतः विनयसंयुक्तः, धार्मिकः धर्मज्ञः, बहुमित्रः प्रभूतसुहृत्, कृतज्ञः प्रत्युपकारशीलः, सुभगश्च सर्वजनप्रियः एवंविधो वैश्वदेवे उत्तराषाढायां जातो भवति ॥ ११ ॥

अथ श्रवणधनिष्ठयोर्जातस्य स्वरूपमार्ययाह—

श्रीमाञ्छ्रवणे श्रुतवानुदारदारो धनान्वितः ख्यातः ।
दाता आढ्यः शूरो गीतप्रियो धनिष्ठासु धनलुब्धः ॥ १२ ॥

श्रीमानिति ॥ श्रीमान् श्रिया युक्तः, श्रुतवान्पण्डितः, उदारदारः उदारा दारा यस्य स शोभनस्त्रीकः, धनान्वितः वित्तवान्, ख्यातः जनविदितकीर्तिः एवंविधः श्रवणे जातो भवति । दाता दानशीलः, आढ्यः ईश्वरः, रणप्रियः गीतवल्लभः, धनलुब्धः अर्थरुचिः एवंविधो धनिष्ठासु जातो भवति ॥१२॥

अथ शतभिषक्पूर्वाभाद्रपदयोर्जातस्य स्वरूपमार्ययाह—

स्फुटवाग्व्यसनी रिपुहा साहसिकः शतभिषजि दुर्ग्राह्यः ।
भाद्रपदास्वुद्विग्नः स्त्रीजितधनी पटुरदाता च ॥ १३ ॥

स्फुटवागिति ॥ स्फुटवाक् सत्यवादी, व्यसनी स्त्र्यादिव्यसनोपहतः, रिपुहा शत्रुघातकः, साहसिकः ह्यसमीक्षितकार्यकृत्, दुर्ग्राह्यः दुराराध्यः एवंविधः शतभिषजि जातो भवति । उद्विग्नः दुःखितमना, स्त्रीजितः स्त्रीभिरभिभूतः, धनी धनवान् अथवा धनपटुः धनार्जने चतुरः; अदाता कदर्यः एवंविधः पूर्वाभाद्रपदासु जातो भवति ॥

अथोत्तराभाद्रपदारेवत्योर्जातस्य स्वरूपमार्ययाह—

वक्ता सुखी प्रजावान् जितशत्रुर्धार्मिको द्वितीयासु ।
सम्पूर्णाङ्गः सुभगः शूरः शुचिरर्थवान्पौष्णे ॥ १४ ॥

इति श्रीवराहमिहिराचार्यप्रणीते बृहज्जातके ऋक्षशीलाध्यायः
॥ १६ ॥

वक्तेति ॥ वक्ता वचनपटुः सम्भाषणे दक्षः, सुखी विद्यमानसुखः, प्रजावान्बहुपुत्रपौत्रः, जितशत्रुः जितारिः, धार्मिकः एवंविधो द्वितीयासूत्तराभाद्रपदासु जातो भवति। सम्पूर्णाङ्गः परिपूर्णावयवः, सुभगः सर्वजनप्रियः, शूरः संग्रामधीरः, शुचिः परधनादिष्वलुब्धः, अर्थवान् धनान्वितः एवंविधः पौष्णे रेवत्यां जातो भवति। एते यथोक्ता नक्षत्रस्वभावाश्चन्द्रस्य सबलत्वात्परिपूर्णा भवन्ति ॥ १४ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां बृहज्जातकविवृतावृक्षशीलाध्यायः षोडशः ॥ १६ ॥

अथ चन्द्रराशिशीलाध्यायः ॥ १७ ॥

अथातो राशिशीलाध्यायो व्याख्यायते। अथ मेषस्थे चन्द्रमसि जातस्य स्वरूपं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

वृत्तातास्रदृगुष्णशाकलघुभुक्क्षिप्रप्रसादोऽटनः
कामी दुर्बलजानुरस्थिरधनः शूरोऽङ्गनावल्लभः।
सेवाज्ञः कुनखी व्रणाङ्कितशिरा मानी सहोत्थाग्रजः
शक्त्या पाणितलेऽङ्कितोऽतिचपलस्तोये च भीरुः क्रिये ॥ १ ॥

वृत्तेति ॥ वृत्ते परिवर्तुले आताम्रे लोहितवर्णे दृशौ चक्षुषी यस्य स वृत्तातास्रदृक् परिवर्तुललोहितनेत्रः, उष्णं शाकं लघु च स्वल्पं भुंक्ते स उष्णशाकलघुभुक् उष्णभोजी शाकभोजी लघुभोजी, क्षिप्रप्रसादः आश्वेव प्रसीदति, अटनः परिभ्रमणशीलः, कामी सुरतप्रियः, दुर्बलजानुः निर्मांसलजंघासंधिः, अस्थिरधनः, अचिरवित्तः, शूरः रणप्रियः, अङ्गनावल्लभः स्त्रीप्रियः, अङ्गनानां वल्लभो अङ्गना वल्लभा यस्य। सेवाज्ञः पराराधनकुशलः, कुनखो कुत्सितनखः, व्रणाङ्कितशिराः सच्छिद्रमूर्द्धा, मानी गर्वितः, सहोत्थाग्रजः सहोत्थानां सहजातानामग्रणीर्गुणप्रधानः, पाणितले हस्ततले स चिह्नविशेषेणांकितः चिह्नितः, अतिचपलः क्रियास्वनवस्थितः, तोये च जले भीरुः सभयः एवंविधः क्रिये मेषस्थिते चन्द्रमसि जातो भवति ॥ १ ॥

अथ वृषस्थे चन्द्रमसि जातस्य स्वरूपं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

कान्तः खेलगतिः पृथूरुवदनः पृष्ठास्यपार्श्वाङ्कित-
स्त्यागी क्लेशसहः प्रभुः ककुदवान्कन्याप्रजः श्लेष्मलः।
पूर्वैर्बन्धुधनात्मजैर्विरहितः सौभाग्ययुक्तः क्षमी
दीप्ताग्निः प्रमदाप्रियः स्थिरसुहृन्मध्यान्त्यसौख्यो गवि ॥ २ ॥

कान्त इति ॥ कान्तः दर्शनीयः, खेलगतिः सविलासगामी, पृथूरुवदनः

पृथू विस्तीर्णावूरू वदनं मुखं यस्य । पृष्ठं पश्चिमभागः आस्यं वक्त्रं पार्श्वं प्रसिद्धे एषामन्यतमस्थानेऽङ्कितश्चिह्नितः, त्यागी दाता क्लेशसहः कदर्थनासमर्थः, प्रभुरप्रतिहताज्ञः, ककुद्वान् ककुद्संयुक्तः, कन्याप्रजः कन्या प्रजा यस्य, स्त्रीजनकः, श्लेष्मलः कफाधिकः, पूर्वैः प्रथमैः बन्धुभिः कुटुम्बैः धनैः वित्तैः आत्मजैः पुत्रैश्च विरहितः वियुक्तः, सौभाग्ययुक्तः सर्वजनवल्लभः, क्षमी क्षमावान् सहिष्णुरित्यर्थः । दीप्ताग्निः बह्वाशीः, प्रमदाप्रियः स्त्रीवल्लभः, स्थिरसुहृत् दृढमित्रः, मध्यांत्यसौख्यः मध्ये यौवनेऽन्ये वृद्धत्वे च सुखितः अर्थादेव बाल्ये दुःखित एवं विधो गवि वृषस्थे चन्द्रे जाता भवति ॥ २ ॥

अथ मिथुनस्थे चन्द्रमसि जातस्य स्वरूपं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

स्त्रीलोलः सुरतोपचारकुशलस्ताम्रेक्षणः शास्त्रविद्-
दूतः कुञ्चितमूर्द्धजः पटुमतिर्हास्येङ्गितद्यूतवित् ।
चार्वङ्गः प्रियवाक्प्रभक्षणरुचिर्गीतप्रियो नृत्यवित्
क्लीवैर्याति रतिं समुन्नतनसश्चन्द्रे तृतीयर्क्षगे ॥ ३ ॥

स्त्रीलोल इति ॥ स्त्रीलोलः स्त्रीष्वभिलाषकरः सुरतोपचारकुशलः सुरतोपचारे सुरतकर्मणि कामशास्त्रेषु कुशलः, शिक्षितः, ताम्रेक्षणः लोहितनेत्रः, शास्त्रविच्छास्त्रज्ञः पण्डितः, दूतः परेच्छया गमनागमनशीलः, कुञ्चितमूर्द्धजः कुटिलशिरोरुहः, पटुमतिश्चतुरधीः अतीव प्राज्ञः हास्यमुपहासम् इङ्गितं परचित्तज्ञानं द्यूतं प्रसिद्धम् एतानि वेत्ति जानाति । चार्वंगः शोभनावयवः, प्रियवागभिमतवक्ता, प्रभक्षणरुचिः बहुभुक्, गीतप्रियः गीतरतिः, नृत्यविन्नृत्यज्ञः, क्लीबैः षंढैः सह रतिं याति गच्छति, समुन्नतनस उन्नतनासिकः एवंविधश्चंद्रे तृतीयर्क्षगे तृतीयराशौ स्थिते मिथुनगे जातो भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ कर्कटस्थे चन्द्रमसि जातस्य स्वरूपं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

आवक्रद्रुतगः समुन्नतकटिः स्त्रीनिर्जितः सत्सुहृद्-
दैवज्ञः प्रचुरालयः क्षयधनैः संयुज्यते चन्द्रवत् ।
ह्रस्वः पीनगलः समेति च वशं साम्ना सुहृद्वत्सल-
स्तोयोद्यानरतः स्ववेश्मसहिते जातः शशाङ्के नरः ॥ ४ ॥

आवक्रेति ॥ आवक्रं कुटिलं द्रुतं सत्वरं गच्छतीति आवक्रद्रुतगः कुटिलसत्वरगामी, समुन्नतकटिः उच्चजघनः, स्त्रीनिर्जितः प्रमदाजितः, सत्सुहृच्छोभनमित्रः, दैवज्ञः ज्योतिःशास्त्रार्थवेत्ता, प्रचुरालयः प्रभूतगृहकर्ता, क्षयधनैरपचयोपचयैश्चन्द्रवच्छशिवत्संयुज्यते कदाचित् सधनः कदाचिद्विधन इत्यर्थः चन्द्रक्षयवृद्धिवत्, ह्रस्वः अदीर्घः, पीनगलः मांसलकण्ठः, साम्ना प्रीत्या वशं वश्यतां समेति याति सुहृद्वत्सलः मित्रवल्लभः, तोयोद्या-

नरतः जलोपवनसक्तः तोये जले उपवने उद्याने च रतः एवंविधः स्ववेश्मसहिते कर्कटस्थे शशांके चन्द्रे नरः पुरुषः जातो भवति ॥ ४ ॥

अथ सिंहस्थे चन्द्रमसि जातस्य स्वरूपं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

तीक्ष्णः स्थूलहनुर्विशालवदनः पिङ्गेक्षणोऽल्पात्मजः
स्त्रीद्वेषी प्रियमांसकाननगः कुप्यत्यकार्ये चिरम् ।
क्षुत्तृष्णोदरदन्तमानसरुजा सम्पीडितस्त्यागवान्
विक्रान्तः स्थिरधीः सुगर्वितमना मातुर्विधेयोऽर्कभे ॥ ५ ॥

तीक्ष्ण इति ॥ तीक्ष्णः अमर्षशीलः स्थूलहनुः बृहद्धनुः, बृहत्कपोलः विशालवदनो विस्तीर्णवक्त्रः, पिङ्गेक्षणः कपिलनेत्रः, अल्पात्मजः स्वल्पापत्यः, स्त्रीद्वेषी प्रमदाद्विट् स्त्रीद्वेष्टेति केचित्पठन्ति । प्रियमांसकाननगः मांसमामिषं, काननमरण्यं, नगः पर्वतः, एते प्रिया यस्य आमिषवनपर्वतानुरतः अकार्ये अकरणीयेऽर्थे कुप्यति क्रुध्यति चिरं बहुकालं, केचिद्काण्डे अकाले । क्षुत्प्रसिद्धा तृष्णा पिपासा, उदरं जठरं, दन्ता दशनाः, मनश्चित्तमेभ्यो जाता रुजः पोडास्ताभिः सम्पीडित उपतप्तः, त्यागवान्दाता, विक्रान्तः पराक्रमशीलः, स्थिरधोरेकमतिः, गर्वितमनाः अभिमानसंयुक्तः मातुर्विधेया जननीवश्यः भक्तः इत्यर्थः । "विधेयो वचनग्राही" इत्यमरः । एवंविधोऽर्कभे सूर्यराशौ सिंहस्थे चन्द्रे जातो भवति ॥ ५ ॥

अथ कन्यागते चन्द्रमसि जातस्य स्वरूपं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

व्रीडामन्थरचारुवीक्षणगतिः स्रस्तांसबाहुः सुखी
श्लक्ष्णः सत्यरतः कलासु निपुणः शास्त्रार्थविद्धार्मिकः ।
मेधावी सुरतप्रियः परगृहैर्वित्तैश्च सय्युँज्यते
कन्यायां परदेशगः प्रियवचाः कन्याप्रजोऽल्पात्मजः ॥ ६ ॥

व्रीडामन्थरचारुवीक्षणगतिरिति । व्रीडा लज्जा तयामन्थरत्वमलसत्वं तेन चारु शोभनं वीक्षणं दृष्टिपातो गतिः गमनं च यस्य, स्रस्तावधः पतितौ शिथिलावंसौ स्कन्धौ बाहू भुजौ यस्य, सुखी सुखितः श्लक्ष्णः मृदुवाक् तनुकायो वा, सत्यरतः सत्यभाषी, धार्मिकश्च परमार्थवादी, कलासु निपुणः कलासु नृत्यगीतवाद्यपुस्तकचित्रकर्मसु निपुणः सुज्ञः, शास्त्रार्थवित्पण्डितः धार्मिकः धर्मानुरतः, मेधावी बुद्धिमान् , सुरतप्रियः कामलोलुपः, परगृहैः परवेश्मभिः वित्तैर्धनैश्च संयुज्यते सम्यग्युक्तो भवति परदेशगः अन्यदेशनिवासशीलः, प्रियवचाः प्रियभाषी, कन्याप्रजः कन्या प्रजा यस्य स्त्रीजनकः, अल्पात्मजः स्वल्पपुत्रः एवंविधः कन्यायां स्थिते चन्द्रे जातो भवति ॥ ६ ॥

अथ तुलास्थे चन्द्रमसि जातस्य स्वरूपं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

देवब्राह्मणसाधुपूजनरतः प्राज्ञः शुचिः स्त्रीजितः
प्रांशुश्चोन्नतनासिकः कृशचलद्गात्रोऽटनोऽर्थान्वितः ।
हीनाङ्गः क्रयविक्रयेषु कुशलो देवद्विनामा सरुक्
बन्धूनामुपकारकृद्विरुषितस्त्यक्तस्तु तैः सप्तमे ॥ ७ ॥

देवेति ॥ देवब्राह्मणसाधुपूजनरतः देवानां सुराणां ब्राह्मणानां द्विजानां साधूनां सज्जनानां च पूजने रतः सक्तः, प्राज्ञः मेधावी, अत्र मेधा बुद्धिः । प्रज्ञालक्षणम् । "अतीतानुस्मृतिर्मेधा बुद्धिस्तत्कालग्राहिणी । शुभाशुभविचारज्ञा प्रज्ञा धीररुदाहृता ॥" सुचिः परधनाद्यलुब्धः, श्रोत्रियो वा स्त्रीजितः योषितां वशगः, प्रांशुरत्युच्चः, उन्नतनासिकः, अत्युन्नतनासः, कृशचलद्गात्रः दुर्वलशिथिलावयवः कृशं दुर्बलं चलत् बलहीनं गात्रं शरीरं यस्य । अटनः परिभ्रमणशीलः अर्थान्वितः सधनः, हीनाङ्गः अपरिपूर्णावयवः, क्रयेषु विक्रयेषु च कुशलः शक्तः देवद्विनामा सभ्यपर्यायद्वितीयाभिधानः द्वितीयनाम देवाख्यं चास्य भवति सरुक् पीडितदेहः, बन्धूनां स्वकुटुम्बानामुपकारकृद्धितकारी तैश्च बन्धुभिः विरुषितः भर्त्सितः पराभूतः त्यक्तः त्यजितश्च एवंविधः सप्तमे तुलास्थे चन्द्रमसि जातो भवति ॥ ७ ॥

अथ वृश्चिकस्थे चन्द्रमसि जातस्य स्वरूपं मालिन्याह—

पृथुलनयनवक्षा वृत्तजङ्घोरुजानु-
र्जनकगुरुवियुक्तः शैशवे व्याधितश्च ।
नरपतिकुलपूज्यः पिंगलः क्रूरचेष्टो
झषकुलिशखगांकश्छन्नपापोऽलिजातः ॥ ८ ॥

पृथुलेति ॥ पृथुलनयनवक्षाः पृथुले विस्तीर्णे नयने नेत्रे वक्ष उरो यस्य वृत्ते परिवर्तुले जंघे ऊरू जानुनी च यस्य । जनकैः मातृपितृभिः गुरुभिश्चोपदेशकारिभिः गौरवयुक्तैश्च वियुक्तो रहितः, शैशवे बाल्ये व्याधितः पीडितः, नरपतिकुले राज्ञां वंशे पूज्यः आराध्यः, पिंगलः क्रूरचेष्टः विषमस्वभावः, झषकुलिशखगाङ्कः झषो मीन, कुलिशं वज्रं, खगः पक्षी एतैर्मत्स्यवज्रपक्षिसमानैरङ्कैश्चिह्नै रङ्कितश्चिह्नितः छन्नपापः गुप्ताशुभकृत् एवंविधोऽलिनि वृश्चिकस्थे चन्द्रे जातो भवति ॥ ८ ॥

अथ धनुर्धरस्थे चन्द्रे जातस्य स्वरूपं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

व्यादिर्घास्यशिरोधरः पितृधनस्त्यागी कविर्वीर्यवान्
वक्ता स्थूलरदश्रवाधरनलः कर्मोद्यतः शिल्पवित् ।
कुब्जांसः कुनखी समांसलभुजः प्रागल्भ्यवान् धर्मविद्-

बन्धुद्विट् न बलात्समेति च वशं साम्नैकसाध्योऽश्वजः ॥ ९ ॥

व्यादीर्घास्येति ॥ व्यादीर्घास्यशिरोधरः व्यादीर्घमतिदीर्घमास्यं मुखं शिरोधरा ग्रीवा च यस्य । पितृधनः जनकवित्तान्वितः,त्यागी दाता, कविः काव्यज्ञः, वीर्यवान्बली, वक्ता सम्भाषणे दक्षः, स्थूलरदश्रवाधरनसः स्थूला महत्प्रमाणा रदा दंताः, श्रवसी कर्णौ अधर ओष्ठः, नसः नासिका घ्राणः, एते सर्व एव स्थूला यस्य । कर्मोद्यतः सर्वकार्याणामुद्यमशीलः, शिल्पज्ञः लिपिपुस्तकचित्रज्ञः, कुब्जांसः अस्पष्टस्कंधः कुनखी कुत्सितनखः समांसलभुजः पीनबाहुः प्रागल्भ्यवान् अतिप्रतिभायुक्तः, धर्मवित् धर्मज्ञः, बन्धुद्विट् बन्धूनामप्रीतिभाक द्वेष्टा, बलात् हठादाक्रमणात् वशं संविधेयतां वश्यतां न समेति नायाति । साम्ना प्रीत्या एकेनैव गुणेन साध्यः स्वीक्रियते एवंविधोऽश्वजो धनुषि स्थिते चन्द्रे जातो भवति ॥ ९ ॥

अथ मकरस्थे चन्द्रे जातस्य स्वरूपं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

नित्यं लालयति स्वदारतनयान्धर्मध्वजोऽधःकृशः
स्वक्षः क्षामकटिर्गृहीतवचनः सौभाग्ययुक्तोऽलसः ।
शीतालुर्मनुजोऽटनश्च मकरे सत्त्वाधिकः काव्यकृ-
ल्लुब्धोऽगम्यजराङ्गनासु निरतः सन्त्यक्तलज्जोऽघृणः ॥१०॥

नित्यं लालयतीति ॥ नित्यं लालयति स्वदारतनयान् स्वकलत्रं तनयांश्च पुत्रान् लालयति प्रीत्या भजते । धर्मध्वजः दाम्भिकः मिथ्याधार्मिकः, अधः कृशः अधोभागादतिदुर्बलः, स्वक्षः शोभननेत्रः, क्षामकटिः कृशजघनः गृहीतवचनः, उक्तग्राहकः यदुच्यते तत्सकृदेव गृह्णाति । सौभाग्ययुक्तः सर्वजनप्रियः, अलसः क्रियास्वपटुः, शीतालुः शीतं न सहते । अटनः परिभ्रमणशीलः, सत्वाधिकः उदारचेष्टः, बलाधिको वा, काव्यकृत् विद्वान्, लुब्धः लोभाभिभूतः, अगम्यास्वगमनीयासु निकृष्टजातिषु जरदङ्गनासु वृद्धस्त्रीषु निरतः, सन्त्यक्तलज्जः विमुक्तव्रीडः, अघृणः निर्दयः एवंविधो मनुजो मनुष्यो मकरस्थे चन्द्रमसि जातो भवति ॥ १० ॥

अथ कुम्भस्थे चन्द्रे जातस्य स्वरूपं त्रोटकेनाह—

करभगलः शिरालुः खरलोमशदीर्घतनुः
पृथुचरणोरुपृष्ठजघनास्यकटिर्जरठः ।
परवनितार्थपापनिरतः क्षयवृद्धियुतः
प्रियकुसुमानुलेपनसुहृद्घटजोऽध्वसहः॥ ११ ॥

करभगल इति ॥ करभगलः उष्ट्रसमग्रीवः शिरालुः शिरासंततः, खराः कर्कशा लोमा यस्याः सा लोमशा दीर्घाऽत्युच्चा तनुः शरीरं यस्य । पृथु

विस्तीर्णौ चरणौ पादौ तथा ऊरू जानूपरिभागौ पृष्ठं देहपश्चिमभागो जघनं नितम्बस्थानमास्यं मुखं कटिश्च बस्तिः यस्य सः पृथुचरणोरुपृष्ठजघनास्यकटिः, तथा जरठः मूर्खः परवनितासु परस्त्रीषु परार्थेषु पापे च निरतः सक्तः, क्षयवृद्धियुतः उपचयापचयैर्युक्तः, प्रियकुसुमानुलेपनसुहृत् कुसुमानि पुष्पाणि अनुलेपनं समालम्भनं सुहृदो मित्राणि प्रियाणि यस्य । अध्वसहः पथि क्षम एवंविधो घटजः कुम्भस्थे चन्द्रमसि जातो भवति ॥ ११ ॥

अथ मीनस्थे चन्द्रे जातस्य स्वरूपं मालिन्याह—

जलपरधनभोक्ता दारवासोऽनुरक्तः
समरुचिरशरीरस्तुङ्गनासो बृहत्कः ।
अभिभवति सपत्नान् स्त्रीजितश्चारुदृष्टि-
र्द्युतिनिधिधनभोगी पण्डितश्चान्त्यराशौ ॥ १२ ॥

जलपरधनभोक्तेति ॥ जलपरधनभोक्ता जलधनानामुदकोत्पन्नवित्तानां मुक्ताफलानां क्रयविक्रयजातानां परधनानां च भोक्ता स्वामी, दारवासोऽनुरक्तः दारेषु कलत्रेषु विषयेषु वासांसि वस्त्राणि एतेषु चानुरक्तः, समरुचिरशरीरः समं तुल्यं सर्वावयवपरिपूर्णं रुचिरं दीप्तिमच्छरीरं यस्य । तुङ्गनासोऽत्युच्चनासिकः, बृहत्कः विस्तीर्णमूर्द्धा, अभिभवति सपत्नान् सपत्नान् शत्रून् अभिभवति पराभवति स्त्रीजितः, निधिः भूमावगः स्थितोऽर्थो निधिशब्देनोच्यते धनं वित्तमेषां भोगी भोक्ता, पण्डितश्च शास्त्रार्थवित् एवंविधोऽन्त्यराशौ मीनस्थे चन्द्रमसि जातो भवति ॥ १२ ॥

अथोक्तराशिस्वरूपमपवादं च भ्रमरविलसितेनाह—

बलवति राशौ तदधिपतौ च स्वबलयुतः स्याद्यदि तुहिनांशुः ।
कथितफलानामविकलदाता शशिवदतोऽन्येप्यनुपरिचिन्त्याः ॥१३॥

इति श्रीवराहमिहिराचार्यप्रणीते बृहज्जातके
चन्द्रराशिशीलाध्यायः सप्तदशः ॥ १७ ॥

बलवति राशाविति ॥ पुरुषस्य जन्मसमये यस्मिन्राशौ चन्द्रमा व्यवस्थितस्तस्मिन्बलवति सबले तथा तस्य च राशेर्योऽधिपतिस्तस्मिंस्तदधिपतौ च बलवति तथा तुहिनांशुश्चन्द्रमाः स च यदि स्वबलेनात्मीयेन वीर्येण पूर्वोक्तेन संयुतोऽन्वितः स्याद्भवेत् एवमेतेषु त्रिषु यदि सबलत्वं विद्यते तदा यथोक्तराशिस्वरूपं जातः पुरुषो भवति । यत उक्तं कथितफलानामविकलदातेति । अनया सामग्र्या स चन्द्रः कथितफलानामुक्तस्वरूपाणामविकलानां परिपूर्णानां दाता भवति, एषां मध्याद्द्वयोर्बलवतामध्ये युक्तं स्वरूपं प्राप्नोति । एकस्मिन्बलवति हीनं किञ्चित् , न कस्मिंश्चिद्बलवति

तदुक्तं स्वरूपं न किञ्चिद्भवति । शशिवदत इति । अतोऽस्माच्चन्द्रादन्ये परिशिष्टा ये ग्रहाः रविभौमज्ञगुरुसितसौराः शशिवच्चन्द्रवत् परिकल्प्याः । यत्र राशौ स्थिता भवन्ति तदाश्रयेण वक्ष्यमाणं स्वरूपं दास्यन्ति । तदपि चन्द्रवत् । एतदुक्तं भवति । बलवति राशौ तदधिपतौ च बलवति यस्य ग्रहस्य राशिस्वरूपं पठ्यते तस्मिन्नपि बलवति तदधिपतौ च सम्पूर्णं तत्पठितं राशिस्वरूपं भवति । यद्येकयोश्च बलवतोर्मध्यमोनमिति न कस्मिंश्चिद्बलवति । नैतत्किञ्चिदिति । चन्द्रराशिस्वभाव इति ॥ १३ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां बृहज्जातकविवृतौ चन्द्रराशिशीलाध्यायः सप्तदशः ॥ १७ ॥

अथ राशिशीलाध्यायः ॥ १८ ॥

अथ मेषवृषगतेऽर्के जातस्य स्वरूपमौपच्छन्दसिकेनाह—

प्रथितश्चतुरोऽटनोऽल्पवित्तः क्रियगे त्वायुधभृद्वितुङ्गभागे ।
गवि वस्त्रसुगन्धपण्यजीवी वनिताद्विट् कुशलश्च गेयवाद्ये ॥१॥

प्रथित इति ॥ प्रथितः प्रख्यातः, चतुरः दक्षः, अटनपरिभ्रमणशीलः, अल्पवित्तः स्तोकार्थः, आयुधभृत् शस्त्रधारणजीवी एवंविधः क्रियगे मेषस्थे भानावादित्ये जातो भवति । एतच्च फलं वितुङ्गभागे यदि तत्रैव मेषस्थः आदित्यः परमोच्चस्थो भवति तुङ्गभागं परमोच्चं वर्जयित्वा अन्यत्र स्थितेऽर्के चैतत्फलम् दोषभाग् जातो न भवति । तद्यथा । अल्पवित्तो बहुवित्तो भवन्ति अटनो न भवति आयुधभृन्न भवति तस्यान्ये आयुधभृतोऽनुयायिनो भवन्ति । अन्ये तु पुनः पूर्वोक्ता गुणाः । प्रथितश्चतुरो भवति । गवीत्यादि । वस्त्रैरंबरैः सुगन्धद्रव्यैः पण्यैश्च जीवति । वनिताद्विट् स्त्रीषु द्वेष्टा गेये गीते वाद्ये च वादनविधौ कुशलः शिक्षितः एवंविधो गवि वृषस्थे सूर्ये जातो भवति ॥ १ ॥

अथ मिथुनकर्कसिंहकन्यास्थे सूर्ये जातस्य स्वरूपं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

विद्याज्योतिषवित्तवान्मिथुनगे भानौ कुलीरे स्थिते
तीक्ष्णोऽस्वः परकार्यकृच्छ्रमपथक्लेशैश्च संयुज्यते ।
सिंहस्थे वनशैलगोकुलरतिर्वीर्यान्वितोऽज्ञः पुमान्
कन्यास्थे लिपिलेख्यकाव्यगणितज्ञानान्वितः स्त्रीवपुः ॥२॥

विद्येति ॥ विद्याज्योतिषवित्तवान् विद्यावान् पण्डितः, ज्योतिषवान् ज्योतिषशास्त्रज्ञः, वित्तवान् धनी एवंविधो मिथुनस्थे भानौ जातो भवति । तीक्ष्णः उग्रः, अस्वः दरिद्रः, परकार्यकृदन्येषां कार्यकर्ता, श्रमपथक्लेशैः श्र-

मेण खेदेन पथाऽध्वना क्लेशैः दुःखैश्च सर्वकालं संयुज्यते एवंविधः कुलीरस्थे कर्कटगते भानौ जातो भवति । सिंहस्थ इति । वनमरण्यं, शैलः पर्वतः, गोकुलः गोवाटः एतेषु स्थानेषु रतिः निवासशीलः तदासक्त इत्यर्थः वीर्यान्वितः बली, अज्ञः मूर्खः एवंविधः पुमान् पुरुषः सिंहस्थेऽर्के जातो भवति । लिपिरक्षरविन्यासः, लेख्यं चित्रकर्म, काव्यं कवेः कर्म, गणितं ग्रहगणितादि, ज्ञानं विज्ञानम् एतैरन्वितो युक्तः स्त्रीवपुः स्त्रीतुल्यशरीरः एवंविधः कन्यास्थेऽर्के जातो भवति ॥ २ ॥

अथ तुलावृश्चिकधन्विमकरस्थेऽर्के जातस्य स्वरूपं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

जातस्तौलिनि शौण्डिकोऽध्वनिरतो हैरण्यको नीचकृत्
क्रूरः साहसिको विषार्जितधनः(१)शस्त्रान्तगोऽलिस्थिते ।
सत्पूज्यो धनवान्धनुर्द्धरगते तीक्ष्णो भिषक्कारुको
नीचोऽज्ञः कुवणिङ्मृगेऽल्पधनवाँल्लुब्धोऽन्यभाग्यै रतः ॥ ३ ॥

जात इति ॥ शौण्डिको मद्यविक्रयी भवति मद्यकरो वेति केचित् अध्वनिरतः पथि प्रसक्तः, हैरण्यकः स्वर्णकारः, नीचकृदनुचितकर्मकर्ता एवंविधः तौलिनि तुलास्थेऽर्के जातो भवति । क्रूरः उग्रस्वभावः, साहसिकः असमीक्षितकार्यकृत् । तथा च । "असमीक्षितकार्याणां कर्त्ता साहसिकः स्मृतः ।" विषार्जितधनः विषप्रयोगैरर्जितं धनं सञ्चितं वित्तं येन प्रत्यन्तरे वृथार्जितधनः यद्धनमर्जयति तदस्य वृथा निष्फलं भवति चौरादयोऽपहरन्ति । शस्त्रांतगः शस्त्रनैपुण्यकः शस्त्रस्यायुधस्यांतगः एवंविधोऽलिस्थिते वृश्चिकगतेऽर्के जातो भवति । सत्पूज्यः सतामर्चनीयः, धनवान्वित्तयुक्तः, तीक्ष्णः क्रूरचेष्टः, भिषक् वैद्यप्रयोगज्ञः, कारुकः शिल्पकर्मज्ञः एवंविधो धनुर्धरस्थेऽर्के जातो भवति । नीचः कुलानुचिताधर्मकर्मकृत्, अज्ञः मूर्खः, कुवणिक् कुत्सितवणिक्, अल्पधनवान् स्तोकार्थः, लुब्धः लोभाभिभूतः अन्यभाग्यै रतः परार्थोपकारभोक्ता एवंविधो मृगे मकरस्थेऽर्के जातो भवति ॥ ३ ॥

अथ कुम्भमीनगतेऽर्के जातस्य स्वरूपं चन्द्रार्कयोस्तु लग्नज्ञानं वसन्ततिलकेनाह—

नीचो घटे तनयभाग्यपरिच्युतोऽस्वस्तोयोत्थपण्यविभवो वनिताहृतोऽन्त्ये ।
नक्षत्रमानवतनुप्रतिमे विभागे लग्नमादिशेत्तुहिनरश्मिदिनेशयुक्ते ॥ ४ ॥

नीच इति ॥ नीचः कुलानुचिताधर्मकर्मकृत्, तनयैः पुत्रैः भाग्यैश्च परिच्युतः त्यक्तः, पुत्रैः जनवाल्लभ्येन च विरहितः, अस्वः निर्धनः एवंविधो

(१) 'वृथार्जितधनः'इत्यपि पाठस्तत्र वृथाऽर्जितं धनं यस्येति विग्रहः ।

घटे कुंभस्थेऽर्के जातो भवति। तोयोत्थं जलोत्पन्नं मुक्ताफलादि तत्पण्येन तद्विक्रयेण विभवमैश्वर्यं यस्य। वनिताद्रुतः स्त्रीपूज्यः एवंविधोऽन्त्ये मीनस्थेऽर्के जातो भवति। नक्षत्रमानवतनुरित्यादि। नक्षत्रमानवको राशिपुरुषः कालाङ्गानीत्यादिना प्रदर्शितः तुहिनरश्मिश्चन्द्रः, दिनेश आदित्यः एतौ समेतौ यस्मिन्राशौ स्थितौ स राशिनक्षत्रपुरुषस्य यस्मिन्नङ्गे स्थितस्तत्र पुरुषस्य जातस्य लक्ष्म चिह्नं मस्तकादौ समादिशेत् वदेत्। यथा मेषस्थयोः शिरसि, वृषस्थयोः मुख इत्येवमूह्यम्। इति आदित्यराशिस्वभावः॥ ४॥

अथ मेषवृश्चिकवृषतुलस्थे कुजे जातस्य स्वरूपं त्रोटकेनाह—

नरपतिसत्कृतोऽटनश्चमूपवणिक्सधना-
न्क्षततनुचौरभूरिविषयांश्च कुजः स्वगृहे।
युवतिजितान् सुहृत्सु विषमान् परदाररतान्
कुहकसुवेषभीरुपरुषान सितभे जनयेत्॥ ५॥

नरपतिसत्कृत इति॥ नरपतिसत्कृतः राजपूजितः, अटनः परिभ्रमणशीलः, चमूपः सेनापतिः, वणिक् क्रयविक्रयज्ञः, वित्तान्वितः, क्षततनुः विक्षतदेहः व्रणितशरीरः, चौरस्तस्करः, भूरिविषयः विप्रकीर्णेन्द्रियः, एवंविधान् स्वगृहे मेषवृश्चिकस्थः कुजः भौमः जनयेत्। युवतिजितः स्त्रीविधेयः, सुहृत्सु मित्रेषु विषमः दुर्विधेयः सक्रूरस्वभावः, परदाररतः परयोषिति प्रसक्तः, कुहकज्ञः ऐन्द्रजालिकः, सुवेषः शोभनालङ्कारः, भीरुः सभयः, परुषः कर्कशः, निस्नेहः एवंविधान्पुरुषान् सितभे शुक्रक्षेत्रे वृषे तुले च स्थितो भौमो जनयेदुत्पादयेत्॥ ५॥

अथ मिथुनकन्याकर्कटस्थे भौमे जातस्य स्वरूपं वसन्ततिलकेनाह—

बौधेऽसहस्तनयवान्विसुहृत्कृतज्ञो गान्धर्वयुद्धकुशलः कृपणोऽभयोऽर्थी।
चान्द्रेऽर्थवान्सलिलयानसमर्जितस्वः प्राज्ञश्च भूमितनये विकलः खलश्च ६

बौधे इति॥ असहः तेजस्वी, तनयवान् पुत्रयुक्तः, विसुहृत् मित्ररहितः, कृतज्ञः परोपकारशीलः, गान्धर्वयुद्धकुशलः गान्धर्वे गीते युद्धे च संग्रामे प्रवेशनिर्गमव्यूहरचनादिषु च कुशलः तज्ज्ञः, कृपणः अदाता, अभयः निर्भयः, अर्थी याच्ञापरः एवंविधो बौधे मिथुनकन्यास्थे कुजे भौमे जातो भवति। अथ कर्कटस्थे भौमे जातस्य स्वरूपमाह। चान्द्रे इति। अर्थवान् सधनः, सलिलयानसमर्जितस्वः सलिलयानेन प्लवादिना सम्यगर्जितं स्वं धनं येन अथवा सलिलेन जलेन यानेन गमनेनाध्वना समर्जितं स्वं धनं येन। प्राज्ञः मेधावी, विकलोऽङ्गहीनः, खलः दुर्जनः एवंविधश्चान्द्रे कर्कटगते भौमे जातो भवति॥ ६॥

अथ सिंहधन्विमीनकुम्भमकरस्थे भौमे जातस्य स्वरूपं शार्दूलविक्री-

डितेनाह—

निःस्वः क्लेशसहो वनान्तरचरः सिंहेऽल्पदारात्मजो
जैवे नैकरिपुर्नरेन्द्रसचिवः ख्यातोऽभयोऽल्पात्मजः ।
दुःखार्तो विधनोऽटनोऽनृतरतस्तीक्ष्णश्च कुम्भस्थिते
भौमे भूरिधनात्मजो मृगगतेभूपोऽथ वा तत्समः ॥ ७ ॥

निःस्व इति ॥ निस्वः निर्धनः, क्लेशसहः आपद्धीरः कदर्थनाक्षमः, वनान्तरचरः अरण्यमध्यचारी केचिदभयो वनचर इति पठन्ति । अभयो भयरहितः, वनान्तरचरोऽरण्यचारी, अल्पदारात्मजोऽल्पकलत्रः अल्पापत्यः एवंविधः सिंहस्थे भौमे जातो भवति । अनेकरिपुः बह्वरिः, नरेन्द्रसचिवः मन्त्री, ख्यातः विदितकीर्तिः, अभयः निर्भयः, अल्पात्मजः स्वल्पापत्यः एवंविधो धन्विमीनस्थे भौमे जातो भवति । दुःखार्तः नित्यं दुःखसन्तप्तः, विधनः दरिद्रः, अटनः परिभ्रमणशीलः, अनृतरतः असत्यभाषी, तीक्ष्णःनिरपेक्षः, क्रूरः एवंविधः कुम्भस्थे भौमे जातो भवति । भूरिधनात्मजः प्रभूतधनः, प्रभूतपुत्रः, भूपः राजा अथवा तत्समः राजतुल्यः एवंविधो मृगगते मकरस्थे भौमे जातो भवति । इति भौमराशिस्वभावः ॥ ७ ॥

अथ मेषवृश्चिकतुलवृषगते बुधे जातस्य स्वरूपं वसन्ततिलकेनाह—

द्यूतर्णपानरतनास्तिकचौरनिःस्वाः कुस्त्रीककूटकृदसत्यरताः कुजर्क्षे ।
आचार्यभूरिसुतदारधनार्जनेष्टाः शौक्रे वदान्यगुरुभक्तिरताश्च सौम्ये ॥८॥

द्यूतेति ॥ द्यूतेऽक्षज्ञाने ऋणे परस्वहरणे पाने च निरतः सक्तः, नास्तिकः शास्त्रार्थादपेतः, तार्किकः नास्ति परलोके मतिर्यस्य स नास्तिकः, चोरस्तस्करः, निःस्वो दरिद्रः, कुस्त्रीकः कुत्सितभार्यः, कूटकृत् कूटकर्ता दाम्भिकः, असत्यनिरतः अनृतभाषी एवंविधा जाताः सौम्ये बुधे भौमर्क्षे मेषवृश्चिकस्थे भवन्ति । आचार्येत्यादि । आचार्यः, उपदेशकर्त्ता, भूरिसुतः प्रसूतापत्यः, भूरिदारो बहुकलत्रः, धनार्जनेष्टः धनार्जनमिष्टं अस्य अथार्जने नित्तमुद्यतः, वदान्यः दाता, गुरुभक्तिरताः मातृपितृगुरूणां भक्ताः एवंविधाः पुरुषाः शौक्रे वृषतुलस्थे बुधे जाता भवन्ति ॥ ८ ॥

अथ मिथुनकर्कटस्थे बुधे जातस्य स्वरूपमुपेन्द्रवज्रयाह—

विकत्थनः शास्त्रकलाविदग्धः प्रियंवदः सौख्यरतस्तृतीये ।
जलार्जितस्वः स्वजनस्य शत्रुः शशाङ्कजे शीतकरर्क्षयुक्ते ॥ ९ ॥

विकत्थन इति ॥ विकत्थनः वाचालः असत्यवादी, शास्त्रकलाविदग्धः शास्त्रे कलासु च गीतवाद्यनृत्यलेखचित्रकर्मसु विदग्धः शिक्षितः, प्रियंवदोऽभिमतवक्ता, सौख्यरतः सुखासक्तः एवंविधः शशाङ्कजे बुधे तृतीये मिथुनस्थे जातो भवति । जलार्जितं इति । जलार्जितस्वः जलेनोदकेनार्जितं स्वं

धनं येन सः । केचिद्बलार्जितस्व इति पठन्ति । बलेन वीर्येणार्जितं स्वं धनं येन । स्वजनस्यात्मीयजनस्य च बन्धुजनस्य शत्रुः रिपुः एवंविधः शशाङ्कजे बुधे शीतकरर्क्षे चन्द्रराशौ कर्कटयुक्ते जातो भवति ॥ ९ ॥

अथ सिंहकन्यागते बुधे जातस्य स्वरूपं प्रहर्षिण्याह—

स्त्रीद्वेष्यो विधनसुखात्मजोऽटनोऽज्ञः स्त्रीलोलः स्वपरिभवोऽर्कराशिगे ज्ञे ।
त्यागी ज्ञः प्रचुरगुणः सुखी क्षमावान् युक्तिज्ञो विगतभयश्च षष्ठराशौ १०

स्त्रीद्वेष्य इति ॥ स्त्रीणां द्वेष्यः स्त्रीद्वेष्यः, विधनसुखात्मजः विधनः धनरहितः, विसुखः विगतसुखः, विगतात्मजः पुत्ररहितः, अटनः परिभ्रमणशीलः, अज्ञः मूर्खः, स्त्रीलोलः वनिताभिलाषी, स्वपरिभवः स्वेषामात्मीयानां सकाशात्परिभवो यस्य एवंविधो ज्ञे बुधेऽर्कराशिगे सिंहस्थे जातो भवति । त्यागी दाता, ज्ञः पण्डितः, प्रचुरगुणः प्रभूतगुणैर्युतः गुणा विद्याशौर्यादयः । सुखी सुखितः, क्षमावान्सहिष्णुः, युक्तिज्ञः प्रयोगवेत्ता, विगतभयः निर्भयः एवंविधः षष्ठराशौ कन्यास्थे बुधे जातो भवति ॥ १० ॥

अथ मकरकुम्भधन्विमीनगते बुधे जातस्य स्वरूपमौपच्छन्दसिकेनाह—

परकर्मकृदस्वशिल्पबुद्धी ऋणवान्विष्टिकरो बुधेऽर्कजर्क्षे ।
नृपसत्कृतपण्डिताप्तवाक्यो नवमेऽन्त्ये जितसेवकोऽन्त्यशिल्पः ॥११॥

परकर्मकृदिति ॥ परकर्मकृत् परप्रेष्यकरः, अस्वः दरिद्रः, शिल्पबुद्धिः शिल्पकर्मस्वनुरक्तमतिः, ऋणवान् परस्वग्रहणशीलः, विष्टिकरः आज्ञाकरः एवंविधोऽर्कजर्क्षे मकरकुम्भस्थे बुधे जातो भवति । नृपसत्कृतः राजपूजितः नृपसम्मतो वा राजवल्लभः, पण्डितः विद्वान्, आप्तवाक्यः व्यवहारार्थवेत्ता आत्मानुकूलं वाक्यं यस्य एवंविधो नवमे धन्विस्थिते बुधे जातो भवति । जितसेवकः जिताः सेवका येन पराराधनदक्षः पराभिप्रायज्ञः, अन्त्यशिल्पः नीचशिल्पः एवंविधोऽन्त्ये मीनस्थे बुधे जातो भवति । इति बुधराशिस्वभावः ॥ ११ ॥

अथ मेषवृश्चिकवृषतुलमिथुनकन्यागते जीवे जातस्य स्वरूपं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

सेनानीर्बहुवित्तदारतनयो दाता सुभृत्यः क्षमी
तेजोदारगुणान्वितः सुरगुरौ ख्यातः पुमान्कौजभे ।
कल्पाङ्गः सधनार्थमित्रतनयस्त्यागी प्रियः शौक्रभे
बौधे भूरिपरिच्छदात्मजसुहृत्साचिव्ययुक्तः सुखी ॥ १२ ॥

सेनानीरिति ॥ सेनानीः सेनानायकः, बहुवित्तः प्रभूतधनः, बहुदारः प्रभूतकलत्रः, बहुतनयः प्रभूतापत्यः, दाता दानशीलः, सुभृत्यः शोभनभृत्यः, क्षमी क्षमावान् तेजसा कान्त्या दारगुणैः कलत्रसौख्यैरन्वितो युक्तः,

ख्यातः प्रख्यातकीर्तिः एवंविधः सुरगुरौ जीवे कौजे कुजभे भौमक्षेत्रे मेष-वृश्चिकस्थे जातो भवति । कल्पाङ्गः स्वस्थदेहः, सधनार्थः सधनः, समित्रः ससुहृत्, सतनयः पुत्रान्वितः, सुखधनमित्रपुत्रयुक्तः, त्यागी दाता, प्रियः सर्वजनवल्लभः एवंविधः शौक्रभे शुक्रक्षेत्रस्थे जीवे जातो भवति । बौधे इत्यादि । भूरिपरिच्छदः बहुवस्त्रगृहपरिवारः, भूर्यात्मजः बहुपुत्रः, भूरि-सुहृत प्रभूतमित्रः, साचिव्ये मन्त्रित्वे नियुक्तः सचिवस्य भावः साचिव्यं सुखितः एवंविधो बौधे बुधक्षेत्रे मिथुनकन्यास्थ जीवे जातो भवति ॥१२॥

अथ कर्कटसिंहधन्विमीनकुम्भमकरस्थे जीवे जातस्य स्वरूपं शार्दूल-विक्रीडितेनाह—

चान्द्रे रत्नसुतस्वदारविभवप्रज्ञासुखैरन्वितः
सिंहे स्याद्बलनायकः सुरगुरौ प्रोक्तं च यच्चन्द्रभे ।
स्वर्क्षे माण्डलिको नरेन्द्रसचिवः सेनापतिर्वा धनी
कुम्भे कर्कटवत्फलानि मकरे नीचोऽल्पवित्तोऽसुखी ॥ १३ ॥

चान्द्र इति ॥ रत्नानि मणयः, सुताः पुत्राः, स्वं धनं, दाराः कलत्रं, विभव ऐश्वर्यं, प्रज्ञा मेधा, सुखं सुखभावः एतैरन्वितः संयुक्तः एवंविधः चान्द्रे चन्द्रक्षेत्रे कर्कटस्थे सुरगुरौ जीवे जातो भवति । बलनायकः सेना-प्रधानः अन्यच्च यच्चन्द्रभे कर्कटस्थे उक्तं रत्नसुतस्वदारविभवप्रज्ञासुखैर-न्वितः एवंविधः सिंहस्थे जीवे स्याद्भवेत् । माण्डलिकः मण्डलाधिपतिः सेनानाथो वा अथवा धनी वित्तवान् एवंविधः स्वर्क्षे स्वराशौ धन्विमीनस्थे जीवे जातो भवति । कुम्भे कर्कटवदिति । यानि कर्कटस्थे जीवे फलान्य-भिहितानि रत्नसुतस्वदारविभवप्रज्ञासुखैरन्वित इत्येतानि कुम्भस्थे गुरौ भवन्ति । अत्रान्येन सह मतभेदः । तेनानिष्टं फलमविहितम् । तथा च ॥ नीचः कुम्भे जनयति कर्मणि तोयाश्रये सक्तम् । नीचः कुलानुचिताधर्मकर्म-कृत्, अल्पवित्तः स्तोकार्थः, असुखी दुःखितः एवंविधो मकरस्थे जीवे जातो भवति। इति बृहस्पतिराशिस्वभावः ॥ १३ ॥

अथ मेषवृश्चिकवृषतुलगते शुक्रे जातस्य स्वरूपं पुष्पिताग्रयाऽऽह—

परयुवतिरतस्तदर्थवादैर्हृतविभवः कुलपांसनः कुजर्क्षे ।
स्वबलमतिधनो नरेन्द्रपूज्यः स्वजनविभुः प्रथितोऽभयः सिते स्वे॥१४॥

परेति ॥ परयुवतिरतः परस्त्रीषु सक्तः, तदर्थवादैस्तासां परस्त्रीणाम-र्थवादैरपराधानुवचनैः हृतविभवोऽपहृतार्थः, कुलपांसनः कुलकलङ्कभूतः एवंविधः सिते शुक्रे कुजर्क्षे भौमक्षेत्रे मेषवृश्चिकस्थे जातो भवति । स्व-बलेत्यादि । स्वबलेनात्मवीर्येण स्वमत्या आत्मीयबुद्ध्या च धनं यस्यासौ स्वबलमतिधनः, नरेन्द्रपूज्यः राजवल्लभः, स्वजनविभुः बन्धुप्रधानः, प्र-

थितः विख्यातः, अभयः निर्भयः, एवंविधः स्वे स्वक्षेत्रे वृषतुलास्थे सिते शुक्रे जातो भवति ॥ १४ ॥

अथ मिथुनकन्यामकरकुम्भस्थे शुक्रे जातस्य स्वरूपमौपच्छन्दसिकेनाह—

नृपकृत्यकरोऽर्थवान्कलाविन्मिथुने षष्ठगतेऽतिनीचकर्मा ।
रविजर्क्षगतेऽमरारिपूज्ये सुभगः स्त्रीविजितो रतः कुनार्याम् ॥१५॥

नृपेति ॥ नृपकृत्यकरः राजकर्मकर्ता, अर्थवान् धनी, कलावित् कलाज्ञः गीतवाद्यादिकवेत्ता एवंविधोऽमरारिपूज्ये दैत्यगुरौ शुक्रे मिथुनस्थे जातो भवति । षष्ठगते कन्यास्थे शुक्रेऽतिनीचकर्मा कष्टकार्यकरो जातो भवति । सुभगः सर्वजनप्रियः स्त्रीविजितः प्रमदावशगः कुनार्यां कुत्सितस्त्रियां रतः सक्तः एवंविधः शुक्रे रविजर्क्षगते मकरकुम्भस्थे जातो भवति ॥ १५ ॥

अथ कर्कटसिंहधन्विमीनस्थे शुक्रे जातस्य स्वरुपं शिखरिण्याह—

द्विभार्योऽर्थी भीरुः प्रबलमदशोकश्च शशिभे
हरौ योषाप्तार्थः प्रवरयुवतिर्मन्दतनयः ।
गुणैः पूज्यः सस्वस्तुरगसहिते दानवगुरौ
झषे विद्वानाढ्यो नृपजनितपूजोऽतिसुभगः ॥ १६ ॥

द्विभार्य ॥ द्विभार्यः द्विस्त्रीकः, अर्थी याञ्चापरः, भीरुः सभयः, प्रबलमदोऽतिदृप्तः, प्रबलशोकोऽतिदुःखितः एवंविधो दानवगुरौ दैत्यपूज्ये शुक्रे शशिभे कर्कटस्थे जातो भवति । योषाप्तार्थः स्त्रीप्राप्तधनः, प्रवरयुवतिः प्रधानस्त्रीकः मन्दतनयः अल्पापत्यः एवंविधो हरौ सिंहस्थे शुक्रे जातो भवति । गुणैः पूज्यः मान्यः, सस्वः सधनः एवंविधस्तुरगसहिते धन्विस्थे दानवगुरौ शुक्रे जातो भवति । विद्वान्पंडितः, आढ्यः ईश्वरः, नृपजनितपूजः नृपेण राज्ञा जनितोत्पादिता पूजाऽर्हणं यस्य । अतिसुभगः सर्वजनानामतिवल्लभः एवंविधो झषे मीनस्थे शुक्रे जातो भवति। इति शुक्रराशिस्वभावः१६

अथ मेषवृश्चिकमिथुनकन्यागते सौरे जातस्य स्वरूपं वसंततिलकेनाह—

मूर्खोऽटनः कपटवान्विसुहृद्यमेऽजे कीटे तु बन्धवधभाक् चपलोऽघृणश्च ।
निर्ह्रीसुखार्थतनयः स्खलितश्च लेख्ये रक्षापतिर्भवति मुख्यपतिश्च बौधे ॥१७॥

मूर्ख इति ॥ मूर्खोऽज्ञानोपेतः, अटनः परिभ्रमणशीलः, कपटवान् दांभिकः, विसुहृत् मित्ररहितः एवंविधो यमे सौरे अजे मेषस्थे जातो भवति । बन्धवधभाक् बंधो बंधनं, वधस्ताडनं बंधवधौ भजेतम् , चपलः क्रियास्वनवस्थितः, अघृणः निर्दयः एवंविधः कीटे वृश्चिकस्थे जातो भवति । निर्ह्रीसुखार्थतनयः निर्गता ह्रीर्लज्जा यस्य स निर्लज्जः, निःसुखो दुःखितः, निरर्थो दरिद्रः, निस्तनयः पुत्ररहितः, लेख्ये आलेख्यकर्मणि स्खलितः भग्नः, रक्षाप-

तिर्भवत्यारक्षकः मुख्यपतिः प्रधाननाथः एवंविधो बौधे बुधक्षेत्रे मिथुनकन्यास्थे सौरे जातो भवति ॥ १७ ॥

अथ वृषतुलाकर्कटसिंहस्थे सौरे जातस्य स्वरूपं मंदाक्रांतयाह—

वर्ज्यस्त्रीष्टो न बहुविभवो भूरिभार्यो वृषस्थे
ख्यातः स्वोच्चे गणपुरबलग्रामपूज्योऽर्थवांश्च ।
कर्क्यस्वो विकलदशनो मातृहीनोऽसुतोऽज्ञः
सिंहेऽनार्यो विसुखतनयो विष्टिकृत्सूर्यपुत्रे ॥ १८ ॥

वर्ज्येति ॥ वर्ज्यास्वगम्यासु स्त्रीषु योषित्सु इष्टः वल्लभः, न बहुविभवः न प्रभूतैश्वर्ययुक्तः अल्पैश्वर्ययुक्तः, भूरिभार्यः प्रभूतदारः एवंविधो वृषस्थे सूर्यपुत्रे शनैश्चरे जातो भवति । ख्यातः विदितकीर्तिः, गणानां समूहानां पुराणां नगराणां बलानां सैन्यानां ग्रामाणां च पूज्यो मान्यः, अर्थवान्सधनः एवंविधः स्वोच्चराशौ तुलास्थे सौरे जातो भवति । अस्वः दरिद्रः, विकलदशनः अल्पदंतः, मातृहीनः जननीवियुक्तः, असुतः पुत्ररहितः, अज्ञः मूर्खः एवंविधः कर्कटस्थे सौरे जातो भवति । सिंहेऽनार्य इति । अनार्यः मूर्खः, विसुखो दुःखितः, वितनयः पुत्ररहितः, विष्टिकृद्भारवाहकः एवंविधः सिंहस्थे सूर्यपुत्रे शनैश्चरे जातो भवति ॥ १८ ॥

अथ धन्विमीनमकरकुम्भगते सौरे जातस्य स्वरूपं शार्दूलविक्रीडितेनाह-

स्वन्तः प्रत्ययितो नरेन्द्रभवने सत्पुत्रजायाधनो
जीवक्षेत्रगतेऽर्कजे पुरबलग्रामाग्रनेताऽथ वा ।
अन्यस्त्रीधनसंवृतः पुरबलग्रामाग्रणीर्मन्ददृक्
स्वक्षेत्रे मलिनःस्थिरार्थविभवो भोक्ता च जातः पुमान् ॥ १९ ॥

स्वन्तरिति ॥ स्वन्तः शोभनोऽतः पर्यन्तो यस्य स स्वन्तः शुभेन कर्मणा तस्य मृत्युर्भवति । अथवान्ते शोभनं सुखादिकं यस्य । नरेन्द्रभवने राजगृहे प्रत्ययितः संजातप्रत्ययः, सत्पुत्रः शोभनापत्यः, सज्जायः शोभनभार्यः, सद्धनः सद्वित्तः, पुरबलग्रामाग्रनेता पुराणां नगराणां बलस्य सेनायाः ग्रामाणां च अग्रनेता प्रधानो नायकः एवंविधोऽर्कजे सौरे जीवक्षेत्रे धन्विमीनस्थे जातो भवति । अन्यस्त्रीधनसंवृतः परयोषिद्भिः परधनैश्च संवृतः संयुक्तः, पुरबलग्रामाग्रणीः पुराणां बलानां ग्रामाणां च अग्रणीः प्रधाननायकः, मन्ददृगल्पचक्षुः, मलिनः मलोपेतः स्नानालसः, स्थिरार्थः स्थिरवित्तः, स्थिरविभवः स्थिरैश्वर्यः, भोक्ता असञ्चयशीलः एवंविधः पुमान् पुरुषः स्वक्षेत्रे मकरकुम्भस्थे सौरे जातो भवति । इति शनैश्चरराशिस्वभावः । एतेषु सर्वेषु ग्रहराशिस्वभावेषु बलवति राशौ तदधिपतौ च तस्मिंश्च ग्रहे बलवति जातस्य यथोक्तं राशिस्वरूपं भवति । श्लोकयोश्च

बलवतोर्मध्ये समानमिति । न कस्मिंश्चिद्बलवति न किंचिदिति ॥ १९ ॥

अथ मेषादिषु लग्नेषु चन्द्राक्रान्तराश्युक्तस्वरूपातिदेशं पुष्पिताग्रयाह—

शिशिरकरसमागमेक्षणानां सदृशफलं प्रवदन्ति लग्नजातम् ।
फलमधिकमिदं यदत्र भावाद्भवनभनाथगुणैर्विचिन्तनीयाः ॥ २० ॥

इति श्रीवराहमिहिराचार्यप्रणीते बृहज्जातके राशि-
शीलाध्यायोऽष्टादसः ॥ १८ ॥

शिशिरेति ॥ शिशिरकरश्चन्द्रमास्तस्य राशिभिः सह समागमे यत्स्वरूपमुक्तं वृत्तातात्प्रदृगित्यादिकं तन्मेषलग्नजातस्यापि वक्तव्यम् । एवमन्येष्वपि राशिषु वृषादिषु स्थिते चन्द्रमसि यदुक्तं तल्लग्नजातस्यापि वक्तव्यम् । यतो मुनयः सदृशं फलं वदन्ति कथयंति । स्वरूपभेदाभावात् । तथा च सत्यः-

"मेषविलग्ने कुनखो सुरोषणो भेदकृत्स्खलितवाक्यः ।
पित्तानिलभूयिष्ठः कृपणोऽतिबहुव्ययश्चैव ॥
रहितो बाल्ये गुरुभिर्मन्दसुतः स्वजनसहजाहतकर्ता ।
धर्मस्थितो विदेशोपगश्च कर्मारभत्यफलम् ॥
नीचां वा पिशुनां वा विकलां लभतेऽन्यपूर्विकां भार्याम् ।
सहजसमान्यपि मित्राणि चास्य बन्धुत्वमुपयांति ॥
शस्त्रेण वा विषैर्वा मरणं पित्तोद्भवैर्विकारैर्वा ।
स्वात्पत्नाज्ज्वलनाद्वा वर्षाद्दुर्गात्प्रपतनाद्वा ॥
वृषभविलग्ने स्थूलोष्ठगंडनासो महाललाटश्च ।
श्लेष्मानिलभूयिष्ठस्त्यागी बहुशो व्ययरतश्च ॥
कन्याप्रजोऽल्पपुत्रः पितुर्जनन्याश्च दोषकृद्बहुशः ।
कर्मणि सततं सक्तो विधर्मयुक्तोऽर्थभाक् चैव ॥
नित्यं कलत्रकांक्षी शस्त्रविधाती सदा स्वजनहर्ता ।
मृत्युः शस्त्रैः पाशैर्मृगैश्च लभतेऽन्यदेशेषु ॥
देहश्रमैर्जलैर्वा मूलैर्वाप्यटननिरसनैश्चैव ।
पुरुषश्चतुष्पदैर्वा वलान्वितान्मृत्युमुपयाति ॥
पूर्वविलग्ने मिथुने हीनांगः सूयतेऽधिकांगो वा ।
प्रियवाग्विशिष्टकर्मा मिश्रप्रकृतिर्द्विजननीकः ॥
अल्पमतिरल्पकायः सतां च महितो गुरूणां च ।
अल्पसहजोऽल्पचेष्टः परावमर्दी गुणयुतश्च ॥
कर्मसु बहुष्वभिरतो धर्मं साधयति न चाथ धर्मेण ।
प्राप्तांल्लाभान्विविधान्दोषैस्तैस्तैश्च नाशयति ॥
बह्वीः पत्नीर्लभते रोगांश्च दारुणाञ्जयति ।
व्यालाद्विषान्मृगाद्वाप्युदकाद्वा मृत्युमुपयाति ॥

कर्किणि पूर्वविलग्ने नैकाग्रो गुह्यरोगवान् भीरुः ।
उरसिकृताभिज्ञानः कफानिलात्मा दृढग्राही ॥
पापानहितान्भजते परस्वमपि निश्चिपध्ययेन सकृत् ।
स्वजनाद्दुःस्वजनैर्विभर्त्सितो ह्यस्थिरप्रसवः ॥
तीक्ष्णं कर्म विदेशे नित्यं ह्यर्द्रादितः परस्वामी ।
असदृशदारो रिपुनिर्जितश्च पूज्यः समूहानाम् ॥
कंठापीडाद्रज्ज्वा कफोदयादस्थिभंजनाद्भेदात् ।
देहच्छेदादथवा जलोदरान्मृत्युमाप्नोति ॥
सिंहविलग्ने कठिनः प्रियामिषः पैत्तिको विततनासः ।
बह्वारंभकुटंबः कृपणस्त्वथ संमतः ख्यातः ॥
सहजविषादी स्वजनस्य घातको विक्रमैः स्वकैर्युक्तः ।
अविषादी कर्मकरो विविधोपायैस्त्वधर्मिष्ठः ॥
भार्या बह्वीर्लभते विद्याश्चविविधाः कुलैरुपेताश्च ।
कट्यां रुजश्च बहुशो जान्वोर्दशनेषु चाप्नोति ॥
मृत्युः शस्त्रैः पापैर्विषैश्च काष्ठैरथामयैश्चापि ।
अंबुचरैर्वा सत्त्वैर्बुभुक्षया ह्रासमुपयाति ॥
षष्ठविलग्ने प्रियवाक् तनुच्छविर्दीर्घकरचरणः ।
मिश्रप्रकृतिश्चार्याकृतिर्व्रणी चार्थवान् कृपणः ॥
स्वजनस्येष्टः कन्याबहुप्रजो भ्रातृभिर्विरुद्धश्च ।
धर्मप्रियोऽल्पलाभः कर्मणि निपुणः समाचरति ॥
विविधाच्चतुष्पदगणाच्छस्त्रात् पित्तोद्भवाद्रोगात् ।
शोकात्संपाताद्वा मृत्युं चाप्नोति पाशाद्वा ॥
सप्तमराशौ लग्ने विषमांगः सूयते विषमशीलः ।
कफवातिकः सुचपलो ह्रस्वग्रीवः कृतघ्नश्च ॥
अर्थान्विपुलाँल्लभते व्ययेन संपूज्यते यशः प्रायः ।
गुरुसेवायां निरतः पितान्यजनसहजजनपूज्यः ॥
अध्वरुचिर्धर्मिष्ठो विनाशमायाति पीडनैः स्वैः स्वैः ।
मृतभार्यः कलहरुचिर्बहुशः शोकादिभिः क्लिष्टः ॥
मृत्युः ख्यातात्पुरुषात्स्वजनात्सौम्याच्चतुष्पदाद्वापि ।
खेदाच्च विप्रयोगादुपवासान्मार्गयोगाद्वा ॥
अष्टमराशौ लग्ने विशालरज्ज्वाननोदरः क्रूरः ।
पित्तप्रकृतिः पिंगेक्षणो मृदुद्रुतगतिः परस्वामी ॥
स्फीतकुटुम्बस्वजनोऽन्तकश्च बहुव्यया बहुप्रसवः ।
सुखरहितो भ्रातृभ्यो वृषसेवी धर्महीनश्च ॥
भार्यानिमित्तविमुखी शत्रोरर्थान्न ददाति बहुशश्च ।

स्वकुलोद्भूतांश्चलूँल्लभते रोगांश्च नैकविधान् ॥
गात्रच्छेदैः शत्रोर्वशं गतो बन्धनैः प्रहारैश्च ।
रोगैर्वा पापकृतैर्ज्वलनाद्वा मृत्युमुपयाति ॥
स्थूलोष्ठदशननासा नवमे लग्ने कफानिलप्रकृतिः ।
मांसलगुह्योरुभुजः कुनखी कर्मोद्यतः शूरः ॥
क्षुद्रान्नीचान्भजते चौर्यादनलान्नृपाच्च नष्टधनः ।
विज्ञानानां प्रसवो बहुपूज्यो भ्रातृघातरुचिः ॥
कर्मविदेशेष्विष्टः कुरुते वित्तानि चार्हति नृपेभ्यः ।
धर्मे तु मध्यमगतिर्दारैश्च विरोधमुपयाति ॥
रोगान्वदने लभते चतुष्पदाद्यात्मनः समाप्नोति ।
मृत्युं विलेशयाद्वा नृपाच्च बन्धाज्जनाद्वापि ॥
दशमविलग्ने तनुनासिकापुटो दीर्घवक्त्रकरचरणः ।
वाय्वात्मको मृगास्यो भीरुश्चपलोऽथ बन्धनभाक् ॥
क्षुद्रकुटुम्बोऽल्पधनः कृपणः कन्याप्रजो मृतस्वजनः ।
सहजसमृद्धः शौर्यान्नृपादरण्याच्च लब्धधनः ॥
उपवासव्रतशीलो नीचामिष्टामवाप्नुयाद्भार्याम् ।
बहुविग्रहोऽल्पकेशो दुर्बलजानुश्च रोगार्तः ॥
बालादनिलाच्छस्त्रान्नृपाद्विषात्प्रपतनाद्गजाद्वापि ।
पित्तोदयादजीर्णान्म्रियते वा मार्गविभ्रष्टः ॥
एकादशे विलग्ने स्तब्धः क्रूरः कुलाग्रजः पुरुषः ।
पित्तानिलभूयिष्ठस्तिलपुष्पसमाननासश्च ॥
प्राप्तान्नाशयतेऽर्थान् बहुभृत्यः साध्यते व्ययश्चापि ।
क्षीणः स्वगोत्रगुरुजनपरपक्षसुहृत्स्वजनशत्रुः ॥
कर्मणि पापे सक्तस्तनुश्च कान्तानवाप्नुयाल्लाभान् ।
धर्मध्वजप्रवृत्तौ दैवतपूजश्च कारयति भार्याम् ॥
विग्रहशीलां लभते विविधान् रोगान्कफोद्भवानुरसि ।
म्रियते च जठररोगाद्वमनात्स्त्रीणां प्रयोगाद्वा ॥
द्वादशगे प्राग्लग्ने स्थूलोष्ठो मीनदृङ् महानासः ।
कफवातिको महात्मा त्वग्दोषी नैकमतिचेष्टः ॥
शिष्टायव्ययभृत्यैः स्वजनस्त्रीपूजितः सहजनाथः ।
कर्माणि धर्मे युक्तः पित्रापचयः सुदारश्च ॥
नीचाचारां भार्यां लभते च रिपून्सुदारुणान् क्रूरान् ।
रोगात्सशोणितादाप्नुयाद्भयं व्यालसिंहेभ्यः ॥
मृत्युं पुरुषैर्गणवृन्दपूजि गुह्यजैर्विकारैर्वा ।
विषौषधप्रयोगादुपवासान्मार्गदोषाद्वा ॥"

एवं शिशिरकरसमागमसदृशं लग्नजातं फलम्। तथा च। शिशिरकराश्रितराशेरीक्षणं दृष्टिफलं वक्ष्यमाणं तथा तदेव तल्लग्नजातस्यापि वक्तव्यम्। चन्द्रे भूपबुधावित्यादि। किन्तु लग्ने फलमपि किमिदम्। यदत्र भाव इति चन्द्रराशित इदमत्र लग्नादिषु भावेष्वधिकं फलं यद्भावास्तन्वादयः। भवनगुणैः राशिगुणैर्भवननाथगुणैस्तत्स्वामिगुणैर्विचिन्तनीयाः विचार्याः। भवनभनाथयोर्गुणः सबलत्वम्। एतदुक्तं भवति। लग्ने बलवति लग्नपतौ च बलवति जातस्य शरीरपुष्टिर्वक्तव्या। लग्नाद्द्वितीयराशौ बलवति तदधिपतौ च बलवति जातस्य धनसमृद्धिर्वक्तव्या। एवं शेषराशिबले तदधिपबले च जातस्य भ्रात्रादीनां वृद्धिर्वक्तव्या। तथापि किञ्चिद्विशेषः कथयति। विपरीतं रिःफषष्ठाष्टमेषु इत्यादि। एवं तन्वादिस्थेषु राशिष्वबलवत्सु तदधिपेष्वबलवत्सु च भावहानिर्वक्तव्या। भवनभनाथयोः यद्येको बलवान् भवति तदा मध्यस्था भाववृद्धिर्वाच्येति। तथा च यवनेश्वरः—

"भावेशभावस्थखगस्वभावप्रधानमध्याधमदर्शनाद्यैः।
तद्भावसम्पत्तिविपत्त्युपायैर्निर्याणिकं पाकमुपैति पुंसाम्॥" ॥ २० ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां बृहज्जातकविवृतौ राशिशीलाऽध्यायोऽष्टादशः ॥ १८ ॥

अथ दृष्टिफलाध्यायः १९।

अथातो दृष्टिफलाध्यायो व्याख्यायते। तत्र एवं मेषवृषमिथुनकर्कटस्थे चन्द्रे भौमाद्यैर्ग्रहैः दृश्यमाने जातस्य स्वरूपं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

चन्द्रे भूपबुधौ नृपोपमगुणी स्तेनोऽधनश्चाजगे
निःस्वः स्तेननृमान्यभूपधनिनः प्रेष्यः कुजाद्यैर्गवि।
नृस्थेऽयोव्यवहारिपार्थिवबुधाभीस्तन्तुवायोऽधनः
स्वर्क्षे योद्धृकविज्ञभूमिपतयोऽयोजीविदृग्रोगिणौ॥ १॥

चन्द्रे भूपबुधाविति॥ कुजाद्या भौमादयः भौमबुधबृहस्पतिशुक्रशनैश्चरार्काः तत्राजगे मेषस्थे चन्द्रमसि भौमदृष्टे जातो भूपो राजा भवति। बुधदृष्टे बुधः पण्डितः, जीवदृष्टे नृपोपमः राजतुल्यः, शुक्रदृष्टे गुणी गुणवान् भवति। केचिद्वणिगिति पठन्ति। शनैश्चरदृष्टे स्तेनश्चौरः, सूर्यदृष्टेऽधनः दरिद्र इति। एवमपि मेषलग्ने भौमादिदृष्टे फलं वाच्यम्। गविस्थेति। गवि वृषस्थे चन्द्रमसि भौमदृष्टे जातो निःस्वः दरिद्रः भवति। बुधदृष्टे स्तेनश्चौरः, जीवदृष्टे नृमान्यः नृणां मान्यः पूज्यः, केचिन्नृपाढ्य इति पठन्ति। नृपाढ्यः नृपो राजा धनाढ्यः ईश्वरः, शुक्रदृष्टे भूपः राजा, सौरदृष्टे

धनी धनवान्, सूर्यदृष्टे प्रेष्यः दासः । एवं वृषलग्नेऽपि । नृस्थे मिथुनस्थे चन्द्रमसि भौमदृष्टेऽयोव्यवहारी शस्त्रविक्रयकः, बुधदृष्टे पार्थिवः राजा, जीवदृष्टे बुधः पण्डितः, शुक्रदृष्टेऽभीः निर्भयः धीरः भयरहितः, सौरदृष्टे तन्तुवायः, रविदृष्टेऽधनः दरिद्रः । एवं मिथुनलग्नेऽपि । स्वर्क्षे कर्कटस्थे चन्द्रमसि भौमदृष्टे योद्धा भवति युद्धकुशलः, बुधदृष्टे कविः काव्यकर्त्ता जीवदृष्टे ज्ञः पण्डितः, शुक्रदृष्टे भूमिपतिः राजा, सौरदृष्टेऽयोजीवीआयुधजीवी शस्त्रोपजीवी, सूर्यदृष्टे दृग्रागी चक्षुर्व्याध्यर्दितः।एवं कर्कटलग्नेऽपि॥१॥

अथ सिंहकन्यातुलावृश्चिकस्थे चन्द्रे बुधादिदृष्टे जातस्य स्वरूपं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

ज्योतिर्ज्ञाढ्यनरेन्द्रनापितनृपक्ष्मेशा बुधाद्यैर्हरौ
तद्वद्भूपचमूपनैपुणयुताः षष्ठेऽशुभैः स्त्र्याश्रयः ।
जूके भूपसुवर्णकारवणिजः शेषेक्षिते नैकृती
कीटे युग्मपिता नतश्च रजको व्यङ्गोऽधनो भूपतिः ॥ २ ॥

ज्योतिरिति ॥ बुधादयः बुधगुरुशुक्रशनिसूर्यभौमाः हरिः सिंहस्तस्मिन् हरौ सिंहस्थे चन्द्रे बुधदृष्टे ज्योतिर्ज्ञः ज्योतिः शास्त्रार्थवेत्ता, जीवदृष्टे आढ्यः ईश्वरः, शुक्रदृष्टे नरेन्द्रो राजा, सौरदृष्टे नापितः, रविदृष्टे नृपः राजा, भौमदृष्टे क्ष्मेशः भूपतिः । एवं सिंहलग्नेऽपि । तद्वदित्यादि । तद्वद्-बुधादिभिर्दृष्टे इत्यनुवर्तते सर्वत्र । षष्ठे कन्यागते चन्द्रे बुधदृष्टे भूपः राजा, जीवदृष्टे चमूपः सेनापतिः, शुक्रदृष्टे नैपुणयुतः सर्वकार्येषु सूक्ष्मदृष्टिः, अशुभैः सौररविभौमैर्दृष्टे स्त्र्याश्रयो भवति । स्त्रियमाश्रित्य जीवतीत्यर्थः । एवं कन्यालग्नेऽपि । जूके तुलास्थे चन्द्रमसि बुधदृष्टे भूपो राजा भवति । जीवदृष्टे सुवर्णकारः, शुक्रदृष्टे वणिक् क्रयविक्रयज्ञः, शेषाः सौरसूर्यभौमाः एतैः दृष्टे नैकृती निकृतः प्राणिघातकः एवं तुलालग्नेऽपि । कीटे वृश्चिकस्थे चन्द्रमसि बुधदृष्टे युग्मपिता युग्मस्य जनकः द्वयोः पिता जातो भवति जात एव युग्मपिता । द्विपितृक इति केचित्पठन्ति । जीवदृष्टे नतः प्रह्वः, शुक्रदृष्टे रजकः वस्त्ररागकृत्, सौरदृष्टे व्यङ्गोऽङ्गहीनः, सूर्यदृष्टेऽधनः दरिद्रः, भौमदृष्टे भूपतिः राजा । एवमेतैरेव दृष्टे वृश्चिकेऽपि ॥ २ ॥

अथ धन्विमकरकुम्भमीनस्थे चन्द्रमसि बुधादिदृष्टे जातस्य स्वरूपं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

ज्ञात्युर्वीशजनाश्रयश्च तुरगे पापैः सदम्भः शठ-
श्चात्युर्वीशनरेन्द्रपण्डितधनी द्रव्योनभूपो मृगे ।
भूपो भूपसमोऽन्यदारनिरतः शेषैश्च कुम्भस्थिते
हास्यज्ञो नृपतिर्बुधश्च झषगे पापश्च पापेक्षिते ॥ ३ ॥

ज्ञात्युर्वीशेति ॥ तुरगो धन्वी तत्रस्थे चन्द्रे बुधदृष्टे ज्ञातीशः स्वजनभर्त्ता, जीवदृष्टे उर्वीशो राजा, शुक्रदृष्टे जनाश्रयः जनानामाश्रयस्थानं, पापैः शनिरविभौमैर्दृष्टे सदम्भः मिथ्या धर्मध्वजी, शठः परकार्यविमुखश्च भवति। एवं धन्विलग्नेऽपि। मृगो मकरस्तत्रस्थे चन्द्रे बुधदृष्टेऽत्युर्वीशो राजाधिराजो भवति, जीवदृष्टे नरेन्द्रो राजा, शुक्रदृष्टे पण्डितः, शनिदृष्टे धनी वित्तवान्, सूर्यदृष्टे द्रव्येन दरिद्रः, भौमदृष्टे भूपो राजा। एवं मकरलग्नेऽपि। कुम्भस्थे चन्द्रमसि बुधदृष्टे भूपः राजा भवति। जीवदृष्टे भूपसमः राजतुल्यः, शुक्रदृष्टेऽन्यदारनिरतः परस्त्रीसक्तः। चशब्दाच्छेषैः शनिसूर्यभौमैस्त्रिभिरप्यन्यदारनिरत एव। एवं कुम्भलग्नेऽपि। झषगे मीनस्थे चन्द्रमसि बुधदृष्टे हास्यज्ञः उपहासं कर्तुं जानाति। जीवदृष्टे नृपतिः राजा, शुक्रदृष्टे बुधः पण्डितः। पापाः शनीसूर्यभौमाः एतैर्दृष्टे च पाप एव भवति। एवं मीनलग्नेऽपि। लग्नदृष्टिफलं चन्द्रफलातिदेशेनोक्तम्। "शिशिरकरसमागमेक्षणानां सदृशफलं प्रवदन्ति लग्नजातम्। इति। तत्र चन्द्रमसा दृष्टे लग्ने फलम् नोक्तम्। तस्मात्तत्रोच्यते उक्तमेव यस्मादुक्तम्। "होरास्वामिगुरुज्ञवीक्षितयुता नान्यैश्च वीर्योत्कटा" तत्र कर्कटवर्ज्यमन्यल्लग्नम्, चन्द्रदृष्टं हीनबलं भवति। हीनबलत्वादशोभनम्। उक्तं च। "मुक्त्वा तु चन्द्रभवनं लग्नगतंशिशिरकिरणसंदृष्टम्। अशुभफलं निर्दिष्टं पृच्छायां जन्मसमये वा" ॥ ३ ॥

अथ होराद्रेष्काणव्यवस्थितस्य चन्द्रस्य ग्रहदृष्टिफलं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

होरेशर्क्षदलाश्रितैः शुभकरो दृष्टः शशी तद्गत-
स्त्र्यंशे तत्पतिभिः सुहृद्भवनगैर्वा वीक्षितः शस्यते।
यत्प्रोक्तं प्रतिराशिवीक्षणफलं तद्द्वादशांशे स्मृतं
सूर्याद्यैरवलोकितेऽपि शशिनि ज्ञेयं नवांशेष्वतः ॥ ४ ॥

होरेशेति ॥ होराशब्देन राश्यर्द्धमुच्यते। "होरेति लग्नं भवनस्य चार्द्धम्" इति वचनात्। होराया ईशः होरेशः तस्यर्क्षदलं होरेशर्क्षदलं तत्राश्रिता होरेशर्क्षदलाश्रिताः तैर्ग्रहैः होरेशर्क्षदलाश्रितैः शशी चन्द्रः तद्गतस्तद्धोरास्थो दृष्टः शुभकरो भवति। एतदुक्तं भवति। यत्र तत्र राशौ यस्यां होरायां चन्द्रमाः स्थितस्तद्धोरास्थैः सर्वग्रहैः यदि दृश्यते तदा जन्मनि शुभकरो भवति। तेनार्कहोरास्थश्चन्द्रो यत्र तत्र राश्याश्रितैरर्कहोराश्रितैर्ग्रहैः दृष्टश्च शुभकरो भवति। अर्थादेव चन्द्रहोरास्थैर्दृष्टो ऽशुभकरः। एवं यत्र तत्र राशौ स्वहोरास्थैश्चन्द्रहोरास्थैर्ग्रहैर्यत्र तत्रावस्थैर्दृष्टः शुभकरो भवति। अर्थादेवार्कहोरास्थैर्दृष्टोऽशुभकरः। एवं लग्नेऽपि होरेशेन फलं योज्यम्। त्र्यंशे तत्पतिभिरिति। यत्र तत्र राशौ यस्मिन् द्रेष्काणे स्थितश्चन्द्रस्तस्य यः पति-

स्तेन द्रेष्काणपतिना दृष्टश्चन्द्रः शस्यते स्तूयते। शुभकरः इत्यर्थः। पतिभिरिति। बहुवचननिर्देशान्नवांशद्वादशांशत्रिंशांशाकाधिपतयो गृह्यन्ते। तैरपि दृष्टः चन्द्रः शुभकरो भवति। एवं लग्नेऽपि। यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि शुभग्रहैर्द्रेष्काणपतिभिर्दृष्टः शस्यते। पापग्रहैर्मध्यमः। यस्मादनेनैव स्वल्पजातके उक्तम्। "क्षेत्राधिपसंदृष्टे शशिनि नृपस्तत्सुहृद्भिरपि धनवान्। द्रेष्काणांशकपैर्वा प्रायः सौम्यैः शुभं नान्यैः॥" इति। सुहृद्भवनगैरित्यादि। सुहृद्भवनगैः मित्रक्षेत्रस्थैः ग्रहैः वीक्षितः दृष्टः चन्द्रः शस्यते स्तूयते शुभकरएव। अर्थादेव स्वभवनगतैर्दृष्टः शस्यते। अर्थादेवारिभवनगतैः दृष्टः न शस्यते अशुभफला भवति। एवं लग्नेऽपि याज्यम्। यत्प्रोक्तं प्रतिराशिवीक्षणफलं तद्द्वादशांशे स्मृतमिति। प्रतिराशि राशौ राशौ मेषादिस्थे चन्द्रमसि यद्वीक्षणफलं प्रोक्तं कथितं तदेव मेषादिद्वादशांशकस्थे चन्द्रमसि स्मृतमुक्तम्। तदेव वाच्यमिति। चन्द्रे भूपबुधावित्यादि यदुक्तम्। एवं लग्नेऽपि। तत्रापि कर्कटद्वादशांशं विना चन्द्रदृष्टिरशोभना सूर्याद्यैरित्यादि। अतोऽस्मात्परं शशिनि चन्द्रे सूर्याद्यैरर्कादिभिरवलोकिते दृष्टे नवांशेषु फलं ज्ञेयं ज्ञातव्यमिति॥ ४॥

अथ मेषवृश्चिकवृषतुलांशकस्थे चन्द्रमसि सूर्यादिदृष्टे फलं वसन्ततिलकेनाह—

आरक्षिको वधरुचिः कुशलो नियुद्धे भूपोऽर्थवान्कलहकृत्क्षितिजांशसंस्थे।
मूर्खोऽन्यदारनिरतः सुकविः शितांशे सत्काव्यकृत्सुखपरोऽन्यकलत्रगश्च॥५॥

आरक्षिक इति॥ क्षितिजो भौमः तन्नवांशकस्थे मेषनवांशकस्थे वृश्चिकनवांशकस्थे चन्द्रमसि सूर्यदृष्टे आरक्षिको भवति। आरक्षिकः नगररक्षाधिकृतः। भौमदृष्टे वधरुचिः प्राणिघातकः, बुधदृष्टे नियुद्धे कुशलः, नियुद्धे बाहुयुद्धे कुशलः शिक्षितः प्रवीणः, जीवदृष्टे भूपः राजा, शुक्रदृष्टेऽर्थवानीश्वरः, सौरदृष्टे कलहकृदिति। मूर्ख इत्यादि। सितांशके शुक्रनवांशके वृषनवांशके तुलनवांशके वा स्थिते चन्द्रमसि रविदृष्टे मूर्खो भवति। भौमदृष्टेऽन्यदारनिरतः परदारसक्तः, बुधदृष्टे काव्यकृत् काव्यज्ञः, केचिदाद्यवदिति पठन्ति। जीवदृष्टे सत्काव्यकृत शोभनकाव्यकर्ता, शुक्रदृष्टे सुखपरः सुखासक्तः, सौरदृष्टे अन्यकलत्रगः परदाराभिगामी॥ ५॥

अथ मिथुनकन्याकर्कांशस्थे चन्द्रे फलं वसन्ततिलकेनाह—

बौधे हि रङ्गचरचौरकवीन्द्रमंत्री गेयज्ञशिल्पनिपुणः शशिनि स्थितेंऽशे।
स्वांशेऽल्पगात्रधनलुब्धतपस्विमुख्यः स्त्रीपोष्यकृत्यनिरतश्च निरीक्ष्यमाणे॥६॥

बौधे हीति॥ शशिनि चन्द्रे बौधे बुधनवांशकस्थे मिथुननवांशकस्थे कन्यानवांशस्थे वा निरीक्ष्यमाणे दृष्टे रंगचरः मल्लादिको भवति। भौमदृष्टे चौरः तस्करः, बुधदृष्टे कवींद्रः कविराजः, जीवदृष्टे मन्त्री सचिवः, शुक्र-

दृष्टे शिल्पनिपुणः स्वांशेति । स्वांशे आत्मीयनवांशकस्थे कर्कटनवांशस्थे शशिनि चन्द्रे सूर्यदृष्टेऽल्पगात्रः कृशदेहो भवति । भौमदृष्टे धनलुब्धः, कृपणः, अल्पधनो वा बुधदृष्टे तपस्वी, जीवदृष्टे मुख्यः प्रधानः, सितदृष्टे स्त्रीपोष्यः स्त्रीभिरभिवर्धनीयः सौरदृष्टे कृत्यनिरतः कार्यासक्तः ॥ ६ ॥

अथ सिंहधन्विमीननवांशस्थे चन्द्रे सूर्यादिदृष्टे फलं प्रहर्षिण्याह—

सक्रोधो नरपतिसम्मतो निधीशः सिंहांशे प्रभुरसुतोऽतिहिंस्रकर्मा ।
जीवांशे प्रथितबलो रणोपदेष्टा हास्यज्ञः सचिवविकाममवृद्धशीलः ॥ ७ ॥

सक्रोध इति ॥ सिंहांशकस्थे चन्द्रमस्यर्कदृष्टे सक्रोधः क्रोधयुक्तो भवति । भौमदृष्टे नरपतिसम्मतः राजवल्लभः, बुधदृष्टे निधीशः निधिना प्राप्तार्थः, गुरुदृष्टे प्रभुरप्रतिहताज्ञः, शुक्रदृष्टेऽसुतः पुत्ररहितः, सौरदृष्टेऽतिहिंस्रकर्मा क्रूरकर्मणि रतः । जीवांश इत्यादि । जीवांशे बार्हस्पत्ये नवांशके धन्व्यंशके मीनांशकगते वा स्थिते चन्द्रमसि सूर्यदृष्टे प्रथितबलः प्रख्यातवीर्यो भवति । भौमदृष्टे रणोपदेष्टा सङ्ग्रामदेशकालव्यूहरचनाभिज्ञः, बुधदृष्टे हास्यज्ञः उपहासवेत्ता, जीवदृष्टे सचिवः मन्त्री, शुक्रदृष्टे विकामः कामहीनः पुंस्त्वहीनः, सौरदृष्टे वृद्धशीलः धर्ममतिरिति ॥ ७ ॥

अथ मकरनवांशकस्थे कुम्भनवांशकस्थे वा चन्द्रे सुर्यादिदृष्टे जातस्य फलं शालिन्याह--

अल्पापत्यो दुःखितः सत्यपि स्वे मानासक्तः कर्मणि स्वेऽनुरक्तः ।
दुष्टस्त्रीष्टः(१) कृपणश्चार्किभागे चन्द्रे भानौ तद्वदिन्द्वादिदृष्टे ॥ ८ ॥

अल्पापत्य इति ॥ आर्किः अर्कस्यापत्यमार्किः तस्य भागे शनैश्चरनवांशके मकरनवांशकस्थे कुम्भनवांशकस्थे वा चन्द्रे सूर्यदृष्टेऽल्पापत्योऽल्पप्रसवो भवति । भौमदृष्टे सत्यपि स्वे दुःखितः सत्यपि विद्यमानेऽपि स्वे धने दुःखितो भवति । बुधदृष्टे मानासक्तः गर्वितः, जीवदृष्टे स्वे आत्मीये कर्मण्यनुरक्तः कुलानुरूपकर्मकृत्, शुक्रदृष्टे दुष्टस्त्रीष्विष्टः वल्लभः, सौरदृष्टे कृपणः अदाता । एवं तत्कालनवांशकवशात् ग्रहदृष्ट्या लग्नेऽपि वक्तव्यम् । किन्तु तत्रापि कर्कटनवांशकं विना चन्द्रदृष्टिरशुभेति । भानौ तद्वदिन्द्वादिदृष्टे भानावादित्ये इन्द्वादिदृष्टे चन्द्राद्यैर्ग्रहैरवलोकिते तद्वत्तेनैव प्रकारेण दृष्टिफलं यत्र तत्र राशौ यत्र तत्र नवांशकस्थे चन्द्रमस्यर्कादिदृष्टे तत्फलमुक्तं तद्वत् । यत्र तत्र नवांशकव्यवस्थितेऽर्के चन्द्रदृष्टे तदेव फलं वाच्यम् । एतदुक्तं भवति । नवांशकव्यवस्थितस्यादित्यस्य चन्द्रस्य च ताराग्रहदृष्टिफलं तुल्यम् । किंतु

---

(१) अत्र तृतीयपदे पञ्चमाक्षरस्य ह्रस्वत्वदोषात् "दुष्टस्त्रीष्टोऽधृतकश्चार्किभागे" इति समुचितः पाठः ।

यदादित्यदृष्ट्या चन्द्रस्योक्तं तच्चन्द्रदृष्ट्या सूर्यस्य वक्तव्यम् । तद्यथा मेषनवांशकस्थेऽर्के चन्द्रदृष्टे आरक्षिको भवति । वृषतुलानवांशकस्थे मूर्खः, मिथुनकन्यानवांशकस्थे रङ्गचरः, सिंहनवांशकस्थे सक्रोधः, धन्विमीननवांशकस्थे प्रथितबलः, मकरकुम्भनवांशकस्थेऽल्पापत्यः, कर्कटनवांशकस्थेऽल्पगात्रः । एवमादित्यस्य नवांशकावस्थितस्य ग्रहदृष्ट्या चन्द्रेण फलं समानमिति ॥ ८ ॥

अथास्यैव नवांशकदृष्टिफलस्य विशेषं वसन्ततिलकेनाह—

वर्गोत्तमस्वपरगेषु शुभं यदुक्तं तत्पुष्टमध्यलघुताशुभमुत्क्रमेण ।
वीर्यान्वितोंऽशकपतिर्निरुणद्धि पूर्वं राशीक्षणस्य फलमंशफलं ददाति॥९॥

इति श्रीवराहमिहिराचार्यविरचिते बृहज्जातके दृष्टिफलाध्याय एकोनविंशः ॥ १९ ॥

वर्गोत्तमेति ॥ नवांशकव्यवस्थिते चन्द्रे नवांशकदृष्टिफलं द्विप्रकारमुक्तं शुभमशुभं च । यथा आरक्षिक इति शुभं वधरुचिरित्यशुभं च । तत्र वर्गोत्तमांशकगते चन्द्रे यद्ग्रहदृष्टिजं फलं शुभमुक्तं तत्पुष्टमतीव शुभं भवति । स्वांशकस्थे तु यच्छुभमुक्तं तन्मध्यमम् । परमपुष्टता मध्यता लघुता च । अशुभमुत्क्रमेण अशुभमनिष्टं यत्फलं यदुक्तं तदतीवाशुभं भवति । स्वनवांशकस्थस्य मध्यमम् । वर्गोत्तमांशस्थस्य लघुता । एवं लग्नादित्ययोरपि दृष्टिफलं योज्यम् । जातके सर्वाण्येव फलानि भवन्तीति प्राप्तम् । यस्माद्यवनेश्वरः । "अन्योन्यराश्यंशकसम्प्रयोगैरन्योन्यसंदर्शनशङ्कमैश्च । अन्योन्यसंयोगविकल्पनाभिरिदं समुद्राम्बुवदप्रमेयम् ॥" इति । अतः सदैव राशिदृष्टिनवांशकदृष्टिफलयोरपि सदैव पक्ति प्राप्नोति । तत्र नवांशकपतौ बलवति राशिदर्शनफलबाधनार्थमाह । वीर्यान्वित इति । यस्मिन्नवांशके व्यवस्थितश्चन्द्रो लग्नं वा भवति तस्य नवांशकस्य योऽधिपतिः । स चेद्वीर्यान्वितो बलवान् भवति तदा निरुणद्धि पूर्वं प्रथमं निवारयति । किं सर्वमेव नहि । राशीक्षणस्य फलं न होराद्रेष्काणद्वादशभागेक्षणस्य तद्धित्वांशक्षणफलमेव ददाति । अथांशके पतिर्बलवान्न भवति तदा राशीक्षणांशकेक्षणफले उभे अपि वाच्ये । एवं चन्द्रलग्नयोरुभयोरपि । आदित्यस्य तु नवांशकेक्षणफलमेव वक्तव्यम् । यस्मात्तस्य राशीक्षणफलमिह नोक्तमिति ॥ ९ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां बृहज्जातकविवृतौ दृष्टिफलाध्यायः एकोनविंशः ॥ १९ ॥

अथ भावाध्यायः २० ।

अथातो भवाध्यायो व्याख्ययते । तत्रादित्यस्य लग्नगतस्य द्वितीयस्थस्य च फल मन्दाक्रान्तयाह—

शूरः स्तब्धो विकलनयनो निर्घृणोऽर्के तनुस्थे
मेषे सस्वस्तिमिरनयनः सिंहसंस्थे निशान्धः ।
नीचेऽन्धोऽस्वः शशिगृहगते बुद्बुदाक्षः पतङ्गे
भूरिद्रव्यो नृपहृतधनो वक्त्ररोगी द्वितीये ॥ १ ॥

शूरः इति ॥ शूरः संग्रामप्रियः, स्तब्धः चिरकार्यकृत्, विकलनयनः हीनदृष्टिः, निर्घृणः निर्दयः एवं विधोऽर्के रवौ तनुस्थे लग्नस्थे जातो भवति एतत्तावत्सर्वलग्नेषु सामान्यफलं भवति । अथ मेषसिंहतुलाकर्कटानामन्यतमे लग्नगतेऽर्के तदा पूर्वोक्तं फलं न भवति । वक्ष्यमाणं चोक्तराशीनां प्रतिराशिफलं भवति । तद्यथा । मेषे सस्व इति । मेषलग्ने तत्रस्थे चार्के सस्वः सार्थः, तिमिरनयनः चक्षुरोगी भवति । तिमिरश्चक्षुरोगो प्रसिद्धः सिंहलग्ने तत्रस्थे चार्के निशांधः रात्र्यंधो भवति । आदित्यस्य नीचः तुला तस्मिल्लग्ने तत्रस्थे चार्के सूर्येऽन्धो नेत्रहीनोऽस्वः दरिद्रश्च भवति । शशिगृहे कर्कटलग्ने तत्रस्थे पतंगे चार्के बुद्बुदेक्षणः पुष्पिताक्षो भवति । भूरिद्रव्य इति । लग्नात् द्वितीयेऽर्के भूरिद्रव्यः प्रभूतार्थः, नृपहृतधनः राज्ञा हृतस्वो, वक्त्ररोगी मुखपीडितश्च भवति ॥ १ ॥

अथ लग्नात् तृतीयचतुर्थपंचमषष्ठस्थानस्थार्कफलमौपच्छन्दसिकेनाह—

मतिविक्रमवांस्तृतीयगेऽर्के विसुखः पीडितमानसश्चतुर्थे ।
असुतो धनवर्जितस्त्रिकोणे बलवाञ्छत्रजितश्च शत्रुयाते ॥ २ ॥

मतीति ॥ मतिः बुद्धिः, विक्रमः पराक्रमः, एतौ विद्येते यस्य स तथाविधस्तृतीयगेऽर्के रवौ भवतिः । विसुखो दुःखितः, पीडितमानसः नित्योद्विग्नचित्तः एवंविधश्चतुर्थगेऽके जातो भवति । असुतः विपुत्रः, धनवर्जितो दरिद्रः एवंविधस्त्रिकोणे पञ्चमस्थ रवौ जातो भवति । बलवान् बलयुक्तः, शत्रुजितश्च शत्रुभिररिभिः जितः एवंविधः शत्रुयात शष्ठस्थानस्थेऽर्के जातो भवति । केचिद्बलवान् नष्टरिपुश्च शत्रुयात इति पठंति । तथा च सत्यः । "षष्ठे रिपुरोगशोकघ्नः ।" आचार्येणात्र यवनेश्वरमतमंगीकृतं यतः षष्ठस्थानस्थितानां पापानां यवनेश्वरेणानिष्टं फलमभिहितम् । तथा च स्फुजिध्वजः । "षष्ठाश्रितोऽर्को विषशस्त्रदाहक्षुद्रोगशत्रुव्यसनोपतप्तान् । काष्ठाश्मपाताद्व विशीर्णदन्तान्यूनेटवोदंष्टिनखिक्षतांश्च ॥ कुजो गतस्तत्र परिक्षतांगं दुर्व्याधितं धिक्कृतिकर्शितं च । सौरः शिरोश्माशनिपातवातद्विमुष्टिघातोपहतं च कुर्यात् ।।" अनेनैवातिदेशं पापानामाचार्यः करिष्यत्यर्कवत् ॥ २ ॥

अथ लग्नात्सप्तमाष्टमनवमदशमैकादशद्वादशस्थेऽर्के जातस्य स्वरूपं वसंततिलकेनाह—

स्त्रीभिर्गतः परिभवं मदगे पतङ्गे स्वल्पात्मजो निधनगे विकलेक्षणश्च ।
धर्मे सुतार्थसुखभाक् सुखशौर्यभाक्खे लाभे प्रभूतधनवान्पतितस्तु रिःफे॥३॥

स्त्रीभिर्गत इति ॥ पतङ्गे आदित्ये मदगे सप्तमस्थानस्थे जातः स्त्रीभिः योषिद्भिः परिभवं गतः प्राप्तो भवति । केचिन्मदगे पतङ्ग इति पठन्ति । निधनगे अष्टमस्थे पतंगे सूर्ये स्वल्पात्मजः अल्पापत्यः, विकलेक्षणश्च विकले आक्षणी यस्य, अदृढचक्षुर्भवति । हीनदृष्टिर्भवतीत्यर्थः । धर्मे नवमस्थे सुताः पुत्राः, अर्थो धनं, सुखं सुखभावः एषां भागी भवति । केचिद्धर्मे सुतार्थरहित इति पठन्ति । तथा च सत्यः । "साध्वाचारविरोधं रुजः प्रदो दैन्यकृन्नवमसंस्थः ।" खे दशमे सुखशौर्यभाक् सुखितो बली च भवति । लाभे एकादशे प्रभूतधनवान् बहुवित्तो भवति । रिःफे द्वादशे पतितः स्वकर्मपरिभ्रष्टो भवति इत्यादित्यचारः ॥ ३ ॥

अथ चन्द्रे लग्नाद्द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठस्थे जातस्य स्वरूपं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

मूकोन्मत्तजडान्धहीनबधिरप्रेष्याः शशाङ्कोदये
स्वर्क्षाजोच्चगते धनी बहुसुतः सस्वः कुटुम्बी धने ।
हिंस्रो भ्रातृगते सुखे सतनये तत्प्रोक्तभावान्वितो
नैकारिर्मृदुकायवह्निमदनस्तीक्ष्णोऽलसश्चारिगे ॥ ४ ॥

मूक इति ॥ मूको वाग्घीनः, उन्मत्तः धातुवैषम्याद्यथेष्टकारी, जडः अप्रतिपन्नः, अन्धः नेत्रहीनः हीनः अनुचितकर्मकृत्, बधिरः श्रोत्रेन्द्रियहीनः, प्रेष्यो दासः, एषामन्यतमो जातः शशांकोदये शशांके चन्द्रे उदयगे लग्नस्थे जातो भवति । एतन्मेषवृषकर्कटवर्ज्यम् । तेषां विशेषमाह । स्वर्क्षाजोच्चगत इति । स्वर्क्षः कर्कटकः तस्मिँल्लग्ने तत्स्थे चन्द्रमसि धनी वित्तवान् भवति । अजे मेषलग्ने तत्स्थे चन्द्रमसि बहुसुतः प्रभूतपुत्रो भवति । चन्द्रस्योच्चो वृषः तस्मिँल्लग्ने चन्द्रे सस्वः अर्थवान् भवति । धने लग्नात् द्वितीये चन्द्रे कुटुम्बी बहुकुटुम्बो भवति । भ्रातृगते तृतीयस्थानस्थे हिंस्रः क्रूरो भवति प्राणिवधको वा । सुखे चतुर्थे सतनये तनयेन पञ्चमेन स्थानेन युक्ते तत्प्रोक्तभावान्वितस्तेन प्रोक्तेन कथितेन भावेनान्वितो युक्तो भवति । तेन सुखे सुखितस्तनये पुत्रान्वित इति । नैकारिरित्यनेकारिःबहुशत्रुः, मृदुकायः सुकुमारशरीरः, मृदुवह्निर्नातिप्रदीप्ताग्निः मृदुमदनः मैथुनाशीघ्रगः, तीक्ष्णः उग्रस्वभावः, अलसः क्रियास्वपटुः एवंविधोऽरिगे लग्नात् षष्ठस्थे चन्द्रे जातो भवति ॥ ४ ॥

अथ लग्नात्सप्तमाष्टमनवमदशमैकादशद्वादशस्थे चन्द्रे जातस्य स्वरूपं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

ईर्ष्युस्तीव्रमदो मदे बहुमतिर्व्याध्यर्दितश्चाष्टमे
सौभाग्यात्मजमित्रबन्धुधनभाग् धर्मस्थिते शीतगौ ।
निष्पत्तिं समुपैति धर्मधनधीशौर्यैर्युतः कर्मगे
ख्यातो भावगुणान्वितो भवगते क्षुद्रोऽङ्गहीनोऽव्यये ॥ ५ ॥

इर्ष्युरिति ॥ ईर्ष्युः परर्द्धिमत्सरी, तीव्रमदः अतिमदनः एवंविधो मदे सप्तमस्थे चन्द्रे जातो भवति । बहुमतिः बहुप्रज्ञः चपलबुद्धिरित्यर्थः । व्याध्यर्दितः रोगपीडितः एवं विधोऽष्टमस्थे चन्द्रे जातो भवति, सौभाग्यं सर्वजनवाल्लभ्यं, आत्मजाः पुत्राः, मित्राणि सुहृदः, बान्धवाः स्वजनाः, धनं वित्तम् एषां भागी भवति । शीतगौ चन्द्रे धर्मस्थे नवमस्थानाश्रिते जातो भवति । निष्पत्तिः निष्पादनं सर्व कर्म समुपैति गच्छति । धर्मधनधीशौर्यैर्युतः धर्मेण, धनेन वित्तेन, धिया बुद्ध्या, शौर्येण बलेन युतः एवंविधः कर्मगे दशमस्थानस्थे चन्द्रे जातो भवति । ख्यात इति । ख्यातः सर्वत्र प्रसिद्धः भावगुणान्वितः भाव एकादशो लाभस्थानं तेनान्वितः सलाभः इत्यर्थः । एवंविधो भगवते एकादशस्थे चन्द्रे जातो भवति । क्षुद्रो हिंस्रस्वभावः, अङ्गहीनः अवयवरहितः एवंविधो द्वादशस्थे चन्द्रे जातो भवति । इति चन्द्रचारः ॥ ५ ॥

अथ लग्नादिस्थयोर्भौमबुधयोर्जातस्य स्वरूपं वसन्ततिलकेनाह—

लग्ने कुजे क्षततनुर्धनगे कदन्नो धर्मेऽघवान्दिनकरप्रतिमोऽन्यसंस्थः ।
विद्वान्धनी प्रखलपण्डितमन्त्र्यशत्रुर्धर्मज्ञविश्रुतगुणाः परतोऽर्कवज्ज्ञे ॥ ६ ॥

लग्न इति ॥ लग्नस्थे कुजे प्रहारादिना क्षततनुः विक्षतशरीरः, धनगे द्वितीयस्थे कदन्नः कुत्सितान्नाशी भवति। धर्मे नवमे अघवान् पापरतो भवति। अन्यसंस्थो दिनकरप्रतिमः अन्येषु परिशिष्टस्थानेषु स्थितो दिनकरप्रतिमोऽर्कतुल्यफलः तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमदशमैकादशद्वादशेषु यान्येवादित्यस्य फलान्यभिहितानि तान्येव भौमस्य वाच्यानि । तद्यथा । तृतीये मतिविक्रमवांश्चतुर्थे विसुखः पीडितमानसः, पञ्चमे सुतधनवर्जितः, षष्ठे बलवान् शत्रुजितश्च, सप्तमे स्त्रीभिः परिभवं गतः, अष्टमे स्वल्पात्मजः विकलेक्षणश्च, नवमे सुतार्थसुखभाक्, दशमे सुखशौर्यवान्, एकादशे प्रभूतधनवान्, द्वादशे पतितः । इति भौमचारः । अथ बुधचारः । विद्वान् धनीत्यादि । ज्ञे बुधे लग्नगते विद्वान् पण्डितो भवति द्वितीये धनी धनवान्, तृतीये प्रखलः प्रकर्षेण खलो दुर्जनः, चतुर्थे पण्डितः, पञ्चमे मन्त्री, षष्ठेऽशत्रुः विगतरिपुः, सप्तमे धर्मज्ञः विश्रुतगुणः प्रख्यातगुणः, परतोऽनन्तरान्यस्थानेऽर्कवत् सूर्यव-

त्। नवमदशमैकादशद्वादशेषु यान्यर्कस्य फलान्यभिहितानि तान्येव बुधस्य वाच्यानि। तद्यथा। नवमे सुतार्थसुखभाक्, दशमे सुखशौर्यभाक् एकादशे प्रभूतधननवान्, द्वादशे पतित इति। इति बुधचारः॥ ६॥

अथ लग्नादिस्थस्य जीवस्य फलमिन्द्रवज्रयाह—

विद्वान्सुवाच्यः कृपणः सुखी च धीमानशत्रुः पितृतोऽधिकश्च।
नीचस्तपस्वी सधनः सलाभः खलश्च जीवे क्रमशो विलग्नात्॥७॥

विद्वानिति॥ जीवे गुरौ विलग्नात्प्रभृति स्थितेषु द्वादशेषु स्थानेषु क्रमशः परिपाट्यैतानि फलानि। तद्यथा। लग्नस्थे गुरौ विद्वान्पण्डितो भवति। द्वितीये सुवाक्यः शोभनवचनः, तृतीये कृपणः अदाता, चतुर्थे सुखी, पञ्चमे धीमान् बुद्धिमान्, षष्ठेऽशत्रुः विगतरिपुः, सप्तमे पितृतोऽधिकः पितुः सकाशाद्गुणाधिकः अष्टमे नीचः स्वकुलानुचितकर्मकृत्, नवमे तपस्वी विद्यमानतपाः दशमे सधनः सवित्तः, एकादशे सलाभः लाभयुक्तः, द्वादशे खलः क्रूरचेष्टः। इति बृहस्पतिचारः॥ ७॥

अथ लग्नादिस्थस्य शुक्रस्य फलं चित्रतयाह—

स्मरनिपुणः सुखितश्च विलग्ने प्रियकलहोऽस्तगते सुरतेप्सुः।
तनयगते सुखितो भृगुपुत्रे गुरुवदतोऽन्यगृहे सधनोऽन्त्ये॥ ८॥

स्मरनिपुण इति॥ स्मरनिपुणः कामकुशलः, सुखितः सञ्जातसुखः एवंविधो विलग्नस्थे भृगुपुत्रे शुक्रे जातो भवति। प्रियकलहः कलहवल्लभः, सुरतेप्सुः सुरताभिलाषी एवंविधोऽस्तगते सप्तमस्थे शुक्रे जातो भवति। तनयगते पञ्चमस्थे शुक्रे सुखितो भवति। गुरुवदतोऽन्यगृहे अतोऽस्मात्स्थानत्रयादन्यस्मिन्गृहे स्थाने गुरुवत् जीववत्फलानि वक्तव्यानि। द्वितीयतृतीयचतुर्थषष्ठाष्टमनवमदशमैकादशद्वादशेषु यान्येव गुरोः बृहस्पतेः फलान्यभिहितानि तान्येव शुक्रस्य वक्तव्यानि। तद्यथा। द्वितीये सुवाक्यो भवति। तृतीये कृपणः, चतुर्थे सुखी, षष्ठेऽशत्रुः, अष्टमे नीचः, नवमे तपस्वी, दशमे सधनः, एकादशे सलाभः, द्वादशे खलः, सधनोऽन्त्ये अन्त्ये मीने यत्र तत्र भावस्थे सधनः वित्तवान्भवति। स्थानोक्तं तत्फलं न भवति। केचिद्गुरुवदतस्तु झषे द्रविणी स्यादिति पठन्ति। अतोऽनन्तरं परिशेषस्थानेषु गुरुवत्। झषे मीने द्रविणी स्यात् भवेदिति। इति शुक्रचारः॥८॥

अथ लग्नादिस्थस्य सौरस्य फलं शिखरिण्याह—

अदृष्टार्थो रोगी मदनवशगोऽत्यन्तमलिनः
शिशुत्वे पीडार्त्तः सवितृसुतलग्ने त्वलसवाक्।
गुरुस्वर्क्षोच्चस्थे नृपतिसदृशो ग्रामपुरपः
सुविद्वांश्चार्वङ्गो दिनकरसमोऽन्यत्र कथितः॥ ९॥

अदृष्टार्थो रोगीति ॥ अदृष्टार्थः नित्यं दरिद्रः, रोगी व्याधितः, मदनवशगः कामाधीनः, अत्यन्तमलिनः, अतीव-मलोपेतः, शिशुत्वे बाल्ये पीडार्तो व्याध्यर्दितः, अलसवाक् अव्यक्तभाषी, एवंविधः सवितृसुते सौरे लग्नस्थिते जातो भवति। यदि तुलाधन्विमकरकुम्भमीनानामन्यतमो राशिः लग्नगतो न भवति तदा तदेव तदुक्तं फलं भवति। एषामन्यतमे लग्नगे तस्य सौरस्य फलमाह। गुरुस्वर्क्षोच्चस्थ इति। गुरुक्षेत्रे धन्विमीनौ शनैश्चरस्य स्वर्क्षे स्वक्षेत्रे मकरकुम्भौ तस्यैवोच्चस्तुला एषामन्यतमो राशिः यदि लग्नगतो भवति तत्र स्थिते च सौरे नृपतिसदृशः राजतुल्यो भवति। ग्रामपुरपः ग्रामाणां पुराणां वाधिपतिः, सुविद्वान्पण्डितः, चार्वङ्गः शोभनावयवश्च भवति। केचित्सुहृत्स्वर्क्षोच्चस्थ इति पठन्ति तदयुक्तम्। यस्मात्सारावल्यामुक्तम्। "स्वोच्चे स्वजीवभवने क्षितिपालतुल्यो लग्नेऽर्कजे भवति देशनराधिनाथः। शेषेषु दुःखगदपीडित एव बाल्ये दारिद्र्यकामवशगो मलिनोऽलसश्च ॥" दिनकरसमोऽन्यत्र कथित इति। अन्यत्र द्वितीयादिषु स्थानेषु दिनकरसमोऽर्कतुल्यः कथित उक्तो यान्यादित्यस्य फलान्यभिहितानि तान्येव सौरस्य वाच्यानि। तद्यथा। द्वितीये भूरिदृग्यो नृपहृतधनो वक्त्ररोगी च भवति, तृतीये मतिविक्रमवान्, चतुर्थे विसुखः पीडितमानसः, पञ्चमे असुतो धनवर्जितः, षष्ठे बलवान् शत्रुनिर्जितः, सप्तमे स्त्रीभिः परिभवं गतः, अष्टमे स्वल्पात्मजो विकलेक्षणश्च, नवमे सुतार्थसुखभाक्, दशमे सुखशौर्यभाक्, एकादशे प्रभूतधनवान्, द्वादशे पतित इति शनैश्चरचारः ॥ ९ ॥

अथ लग्नादारस्य ये तन्वादयो भावास्तेषु भावेषु व्यवस्थितानां सर्वेषामेव ग्रहाणां फलविशेषं मालिन्याह—

सुहृदरिपरकीयस्वर्क्षतुङ्गस्थितानां फलमनुपरिचिन्त्यं लग्नदेहादिभावैः।
समुपचयविपत्ती सौम्यपापेषु सत्यः कथयति विपरीतं रिःफषष्ठाष्टमेषु॥१०॥

सुहृदरि ॥ यदेतत्प्रतिगृहं लग्नात्प्रभृति द्वादशसु स्थानेषु फलमनुपरिचिन्त्यम्। भावाः तनुकुटुम्बसहोत्थादयः। लग्नदेहादिभावैरिति। लग्नं देहः शरीरं परिकल्प्यम्, लग्नादारभ्यतनुकुटुम्बसहोत्थादयो भावाः परिकल्प्याः। अत्र का भ्रान्तिः। तत्रोच्यते। अस्त्येव। यस्माद्यवनेश्वरः। "मूर्तिं च होरां शशिभं त्र विद्यात्" इति। अत्र शशिभात्र परिकल्प्या लग्नात्परिकल्प्याः तेषु शरीरादिभावेषु यो ग्रहो व्यवस्थितः स तस्य भावस्य पुष्टिं कृशतां वा करोति। कथमित्याह। सुहृदरिपरकीयस्वर्क्षतुङ्गस्थितानां फलमनुपरिचिन्त्यमिति। सुहृत्क्षेत्रं मित्रर्क्षं अरिक्षेत्रं शत्रुभं परकीयमुदासीनभं स्वर्क्षमात्मीयक्षेत्रं तुङ्गमुच्चभम् एतेषु स्थानेषु स्थितानां फलमनुपरिचिन्त्यं परिकल्प्यम्। भावस्थो ग्रहो यादृशे क्षेत्रे भवति तादृशं फलं प्रयच्छति। नन्वत्र

सुहृदादिक्षेत्राणां परिगणना कृता तत्र न शुभाशुभफलविभाग उक्तः । उच्यते । अर्थादेवैतद्गम्यते । यथा मित्रक्षेत्रस्थो भाववृद्धिं करोति शत्रुक्षेत्रादिस्थश्च तद्धानिम् । तत्र च ये शुभाशुभक्षेत्र नोक्ते त्रिकोणनीचभे ते अपि ग्राह्ये । मित्रादिक्षेत्राण्यन्यक्षेत्रोपलक्षणानि ज्ञेयानि । कः पुनरपि अरिपरकीययोर्विशेष उच्यते । उदासीनोऽत्र परोऽभिप्रेतः, अरिः शत्रुः, पर उदासीनः तत्रैतदुक्तं भवति । पापः सौम्यो वा नीचस्थः शत्रुक्षेत्रस्थो वा यस्मिन्भावे व्यवस्थितः तस्य भावस्य हानिं करोति । उदासीनक्षेत्रस्थे न हानिं न च वृद्धिम् । मित्रक्षेत्रे स्वक्षेत्रे मूलत्रिकोणे स्वोच्चे व्यवस्थितो भावस्य वृद्धिमिति । एतत्केषांचिन्मते । तथा च भगवान् गार्गिः । "नीचर्क्षरिपुगेहस्थो ग्रहो भावविनाशकृत् । उदासीनगृहे मध्यो मित्रर्क्षस्वत्रिकोणगः ॥ स्वोच्चगश्च ग्रहोऽवश्यं भाववृद्धिकरः स्मृतः ।" इति । सत्याचार्यस्तु पुनः समुपचयविपत्ती सौम्यपापेषु कथयति यस्मिन्भावे सौम्याः स्थितास्तस्य भावस्य वृद्धिं कुर्वन्ति यस्मिन् भावे पापा स्थितास्तस्य भावस्य विपत्तिं हानिं कुर्वन्ति । किन्तु रिःफषष्ठाष्टमेष्वेतद्विपरीतं कथयन्ति । रिःफे द्वादशे स्थाने भावहानिं कुर्वंति पापाः वृद्धिं तेन रिःफे सौम्या व्ययहानिं कुर्वंति पापाः व्ययवृद्धिम् । षष्ठे सौम्याः शत्रुहानिं कुर्वंति पापाः शत्रुवृद्धिम् । अष्टमे सौम्याः मृत्युहानिं कुर्वंति पापाः मृत्युवृद्धिमिति । तथा च सत्यः । "सौम्याः पुष्टिं पापस्तद्धानिं संश्रिता ग्रहाः कुर्युः । मर्त्यादिषु निधनेऽन्त्ये षष्ठे च विपर्ययात्फलदाः ॥" ननु पूर्वं सौम्यानां पापानां चोपचयस्थानावस्थितानां शुभं फलं व्याख्यातं तत्कथं षष्ठस्थाः पापाः शत्रुवृद्धिं कुर्वन्ति । अत्रोच्यते पूर्वं । सामान्येनोक्तम् । यत्र च वाचनिकी बाधा भवति तत्र सामान्यं भावफलं त्यक्त्वा यथोक्तफलं वक्तव्यम् । यद्येवं कथं स्वल्पजातके उक्तम् । "पुष्णंति शुभा भावान्मूर्त्यादीन् घ्नन्ति संस्थिताः पापाः । सौम्याः षष्ठेऽरिघ्नाः सर्वे नेष्टा व्ययाष्टमगाः ॥" इति । अत्राच्यते । बृहज्जातके आचार्येणोक्तं स्वल्पजातकेऽन्याचार्यमतेन प्रतिज्ञातमाचार्येण । "ज्योतिषमागमशास्त्रं विप्रतिपत्तौ न योग्यमस्माकम् । स्वयमेव विकल्पयितुं किन्तु बहूनां मतं वक्ष्ये ॥" यत्राचार्याणां समसंख्यानां मतभेदसमत्वं भवति तत्र वराहमिहिरो मतद्वयमपि दर्शयति । तथा च बृहद्यात्रायामन्यरूपां ग्रहकुंडलिकां स्वल्पयात्रायां सामान्यरूपां पठति । एवं बृहदल्पयोर्विवाहपटलयोरपि ॥ १० ॥

अथ ग्रहकुण्डलिकाफलविशेषमनुष्टुभाह—

उच्चत्रिकोणस्वसुहृच्छत्रुनीचगृहार्कगैः ।
शुभं सम्पूर्णपादोनदलपादाल्पनिष्फलम् ॥ ११ ॥

इति श्रीवराहमिहिराचार्यप्रणीते बृहज्जातके भावाध्यायो विंशतिः ॥ २० ॥

उच्चेति ॥ ग्रहकुण्डलिकायां फलं द्विविधमुक्तं शुभमशुभं च । तत्र यच्छुभं फलं तदुच्चत्रिकोणस्वसुहृच्छत्रुनीचगृहार्कगैर्ग्रहैर्दत्तं यथाक्रमं पादोनदलपादाल्पनिष्फलं भवति । तेनोच्चस्थो ग्रहः सम्पूर्णं प्रयच्छति । मूलत्रिकोणस्थः पादोनं, स्वक्षेत्रस्थोऽर्द्धं मित्रक्षेत्रस्थः पादफलं, शत्रुत्रस्थः पादादप्यल्पं, नीचस्थोऽस्तमितश्च न किञ्चिदपि । एवं शुभफलम् । शुभग्रहणादेवाशुभस्य ग्रहस्य व्युत्क्रमो व्याख्येयः । तत्रास्तमितो नीचस्थश्चाशुभं फलं संपूर्णं प्रयच्छति । शत्रुक्षेत्रस्थः पादोनं, मित्रक्षेत्रस्थोऽर्द्धं, स्वक्षेत्रस्थः पादं, त्रिकोणस्थः पादादप्यल्पम्, उच्चस्थो न किंचिदपि । एवं जातककाले ग्रहस्यावस्थानात्फलं वाच्यम् । दशाष्टकवर्गादिफलपक्तिकाले शुभमशुभं वा पुष्टफलं बलवानेव प्रयच्छति । एतच्च पूर्वमेव व्याख्यातम् । उक्तं च—

"तत्कालं बलयुक्तो भवति यदि दशाधिपस्तस्य ।
शुभमशुभं वापि फलं वक्तव्यं नित्यमेव परिपूर्णम् ॥" ११ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां बृहज्जातकविवृतौ
भावाध्यायो विंशतिः ॥ २० ॥

अथाश्रययोगाध्यायः २१ ।

अथात आश्रययोगाध्यायो व्याख्यायते । तत्रादावेवैकादिसंख्योत्तरवृद्धया स्वगृहगतानां ग्रहाणां मित्रक्षेत्रगतानां च फलं पुष्पिताग्रयाह—

कुलसमकुलमुख्यबन्धुपूज्या धनिसुखिभोगिनृपाः स्वभैकवृद्धया ।
परविभवसुहृत्स्वबन्धुपोष्या गणपबलेशनृपाश्च मित्रभेषु ॥ १ ॥

कुलसमकुलेति ॥ स्वभेषु स्वराशिष्वेकवृद्धया स्थितैः ग्रहैर्जाताः कुलसमकुलमुख्यबन्धुपूज्या धनिसुखिभोगिनृपाः पुरुषा भवन्ति । यस्मिंस्तस्मिन् ग्रहे स्वक्षेत्रगतजातः कुलसमः स्वकुलतुल्यो भवति । एवं द्वयोः स्वक्षेत्रस्थयोः कुलमुख्यः स्वकुलप्रधानः स्वकुलाधिकः, त्रिषु बन्धूनां पूज्यः, चतुर्षु धनी वित्तवान्, पंचसु सुखी, षट्सु भोगी नृपतुल्यः केचिद्भूप इति पठन्ति । स चोपमानाद्भूपतिरिव भूपस्तत्समत्वमेवमुक्तम् । स्वल्पजातकेऽप्युक्तम् । "कुलतुल्यकुलाधिकबन्धुमान्यधनिभोगिनृपसमनरेन्द्राः ।" एवं षट्सु नृपसमः, सप्तसु नृपो राजा, एवंगुणः एकोत्तरवृद्धया स्वक्षेत्रगेषु जातो भवति । परविभवेत्यादि । एकवृद्धया इत्यनुवर्तते । मित्रभेष्वेकवृद्धया स्थितेषु परविभवसुहृत्स्वबन्धुपोष्या गणपबलेशनृपाश्च जाता भवन्ति । तेनैकस्मिन् मित्रक्षेत्रस्थे ग्रहे जातः परविभवपोष्यो भवति । पराजीवीत्यर्थः । द्वयोः सुहृत्पोष्यः, त्रिषु स्वपोष्यो ज्ञातिपोष्यो भवति । चतुर्षु बन्धुपोष्यः भ्रातृपोष्य इत्यर्थः । पंचसु गणपः गणस्वामी, षट्सु बलेशो सेनापतिः, सप्तसु नृपो राजा ॥ १ ॥

अथोच्चगतस्यैकस्यापि मित्रदृष्टस्य फलमेकोत्तरवृद्ध्या नीचशत्रुस्थानानां च मालिन्याह—

जनयति नृपमेकोऽप्युच्चगो मित्रदृष्टः प्रचुरधनसमेतं मित्रयोगाच्च सिद्धम् ।
विधनविसुखमूढव्याधितो बन्धतप्तो वधदुरितसमेतः शत्रुनीचर्क्षगेषु ॥ २ ॥

जनयतीति ॥ एकोऽप्युच्चगतो ग्रहो मित्रदृष्टः सुहृदवलोकितः नृपं राजानं जनयति उत्पादयति एवमेकोऽप्युच्चगतो मित्रयोगान्मित्रयुक्तत्वात्प्रचुरधनसमेतं सिद्धं च जनयति प्रचुरधनसमेतं पर्याप्तवित्तयुक्तं सिद्धं च सर्वत्रावाप्तपूजं जनयति। विधनविसुखमूढेत्यादि । एकवृद्ध्या शत्रुनीचर्क्षगेषु शत्रुक्षेत्रस्थेषु नीचगेषु वा ग्रहेषु विधनविसुखमूढव्याधिता बन्धतप्ता बधदुरितसमेता जाताः भवंति । तेन यस्य जन्मन्येको ग्रहः शत्रुक्षेत्रगो नीचगो वा भवति स विधनः विगतधनो भवति दरिद्रः । यस्य द्वौ स विसुखो दुःखितः । यस्य त्रयः स मूढः विचित्तः । यस्य चत्वारः स व्याधितः पीडितः । यस्य पंच स बन्धनतप्तो भवति । यस्य षट् स तप्तो भवति बहुदुःखसंतप्तः । यस्य सप्त स वधदुरितसमेतो भवति । वधवध्यो दुरितं दुष्कृतं वध एव दुरितं तेन समेतो वा । नीचे यद्यपि सप्त न संभवन्ति तथापि वज्रादिवत्पूर्वशास्त्रानुसारेण तत्फलोपदेशः ॥ २ ॥

अथ कुंभलग्नजातस्याशुभं फलमुपजातिकयाह—

न कुम्भलग्नं शुभमाह सत्यो न भागभेदाद्यवना वदन्ति ।
कस्यांशभेदो न तथास्ति राशेरतिप्रसङ्गस्त्विति विष्णुगुप्तः ॥३॥

न कुम्भलग्नमिति ॥ सत्याचार्यः कुम्भलग्नं जन्मनि न शुभमाह न शोभनमुक्तवान् । तथा च सत्यः । "जन्मनि चन्द्रः श्रेष्ठः प्रवदेद्धोरारिनिधनवर्जः स्यात् । होरा च भवेदिष्टा द्विपदेष्विह कुम्भवर्ज्यं हि ॥ कुम्भविलग्ने जातो भवति नरो दुःखशोकसन्तप्तः ।" इति । न भागभेदादिति । पुराणयवना भागभेदाद्द्वादशभागभेदाज्जन्मनि कुंभलग्नमशुभमिति यस्य तस्य लग्नस्य कुम्भद्वादशभागे जन्म न शुभमिति तेषां मतं न कुंभलग्ने । तथा च तन्मतानुसारिणा श्रुतकीर्तिना "सर्वस्मिल्लग्नगते कुंभद्विरसांशको यदा भवति । राशौ न तदा सुखितः परान्नभोजी भवेत्पुरुषः ॥" इति । अत्र विष्णुगुप्तचाणक्यावाहतुः । कस्यांशभेद इति । यदुक्तम् । भागभेदात्कुंभलग्नं जन्मनि न शुभम् । तत्कस्य राशेर्लग्नगतस्य । कुम्भद्वादशभागो नास्त्यपि तु सर्वस्यैवास्ति विद्यते । तस्माद्यदि कुम्भस्य द्वादशभागो न शुभस्तदा सर्वाण्येव लग्नोक्तानि फलानि निरर्थकानि भवन्ति । तस्मादति प्रसङ्गः । तेन कुंभलग्नमेवाशुभं न तत्द्भागभेद इति । तथा च तद्वाक्यम् ।

"कुम्भद्वादशभागो लग्नगतो न प्रशस्यते यवनैः ।
यद्येवं सर्वेषां लग्नगतानामनिष्टफलता स्यात् ॥

घटयोगाद्राशीनां न मतं तत्सर्वशास्त्रकाराणाम् ।
तस्मात्कुम्भविलग्नो जन्मन्यशुभो न तद्भागः ॥" इति ॥ ३ ॥

अधुना होरास्थानां ग्रहाणां फलं वसंततिलकेनाह—

यातेष्वसत्स्वसमभेषु दिनेशहोरां ख्यातो महोद्यमबलार्थयुतोऽतितेजाः ।
चान्द्रीं शुभेषु युजि मार्दवकान्तिसौख्यसौभाग्यधीमधुरवाक्ययुतः प्रजातः॥४॥

यातेष्विति ॥ असद्ग्रहाः पापाः तेष्वसत्सु पापेषु असमभेषु विषमराश्यवस्थितेषु न केवलं यावद्दिनेशहोरामादित्यहोरां यातेषु प्राप्तेषु विषमराशिषु पापाः प्रथमार्द्धस्था यदा भवन्ति तदा जातः ख्यातः सर्वत्र प्रसिद्धः महोद्यमबलार्थयुतः महत्सु कार्येषूद्यमरतो, बलवान् वीर्यवान्, अर्थयुतो धनवान्, अतितेजा अतितेजस्वी भवति चान्द्रीं शुभेष्विति । युजि युग्राशौ शुभेषु सौम्यग्रहेषु चान्द्रीं होरां यातेषु समराशिषु प्रथमार्द्धस्थाः सौम्या भवन्ति तदा जातो मार्दवयुतो मृदुस्वभावः, कान्तियुतो द्युतिमान्, सौख्ययुतः सुखान्वितः सौभाग्ययुतः सर्वजनप्रियः, धीयुतःमतिवान्, मधुरवाक्ययुतः प्रियम्वदः एतैः गुणैर्युक्तो जातो भवति ॥ ४ ॥

अथ पुनरपि होरागतफलमिन्द्रवज्रयाह—

तास्वेव होरास्वपरर्क्षगेषु ज्ञेया नराः पूर्वगुणेषु मध्याः ।
व्यत्यस्तहोराभवनस्थितेषु मर्त्या भवन्त्युक्तगुणैर्विहीनाः ॥ ५ ॥

तास्वेवेति ॥ तास्वेव पूर्वोक्तासु होरास्वपरर्क्षगेष्वन्यराश्याश्रितेषु जाता नराः सर्वेषु पूर्वोक्तगुणेषु मध्याः भवन्ति । एतदुक्तं भवति । समराशिषु रविहोरायां पापग्रहाणामवस्थानं भवति तदा जातानां पूर्वोक्तगुणा मध्या भवन्ति । एवं विषमराशिषु चन्द्रहोरायां सौम्यग्रहाणामवस्थानं भवति तदा जातानां पूर्वोक्तगुणा मध्या भवन्ति व्यत्यस्तहोराभवनस्थितेष्विति । व्यत्यस्तासु विपरीतस्थासु होरासु व्यत्यस्तेषु च भवनेषु राशिषु स्थितेषु ग्रहेषु जाता मर्त्या मनुष्या उक्तगुणैः प्रागुद्दिष्टैः गुणैः विहीना वर्जिता भवन्ति । एतदुक्तं भवति समराशिषु चन्द्रहोरायां पापानामवस्थानं भवति तदा जाता महोद्यमबलार्थहीना भवन्ति वितेजसश्च । एवं विषमराशिषु आदित्यहोरायां सौम्यानामवस्थानं भवति तदा जाता मार्दवकान्तिसौख्यसौभाग्यधीमधुरवाक्यविहीना भवन्ति । अत्र च दर्शिते ग्रहावस्थाने यथा यथा ग्रहबहुत्वं भवति तथा तथा गुणबहुत्वं वक्तव्यम् ॥ ५ ॥

अथ द्रेष्काणावस्थानाच्चन्द्रस्य फलं वसन्ततिलकेनाह—

कल्याणरूपगुणमात्मसुहृद्दृकाणे चन्द्रोऽन्यगस्तदधिनाथगुणं करोति ।
व्यालोद्यतायुधचतुश्चरणाण्डजेषु तीक्ष्णोऽतिहिंस्रगुरुतल्परतोऽटनश्च॥ ६ ॥

कल्याणरूपगुणमिति ॥ आत्मीयद्रेष्काणे यदा चन्द्रः स्थितो भवति अ-

थवा सुहृद्द्रेष्काणे स्थितस्तदा जातः कल्याणरूपगुणः प्रशस्तरूपः प्रशस्तगुणश्च भवति । आत्मीयद्रेष्काणमित्रद्रेष्काणावस्थानं विनान्यद्द्रेष्काणावस्थिते चन्द्रमसि विचारः । यस्मादुक्तान्यगस्तदधिनाथगुणं करोति । यस्मिन्द्रेष्काणे चद्रमा व्यवस्थितस्तस्य योऽधिपतिः स यदि चन्द्रस्य तत्कालमध्यस्थस्तदा जातस्य मध्यमौ रूपगुणौ भवतः । अथ द्रेष्काणाधिपतिश्चन्द्रस्य तत्कालमरिस्तदा जातो रूपगुणहीनो भवति । व्यालोद्यतायुधेति । व्यालद्रेष्काणः शर्पद्रेष्काणस्तत्रस्थे चन्द्रे जातः तीक्ष्ण उग्रो भवति । उद्यतायुधद्रेष्काणः सायुधस्तत्स्थे चन्द्रे जातोऽतिहिंस्रो मारणात्मको भवति । प्राणि–घातरत इत्यर्थः । चतुश्चरणः तत्रस्थे चन्द्रे गुरुतल्परतो गुरुदाराभिगामी भवति । अण्डजद्रेष्काणः पक्षिद्रेष्काणस्तत्रस्थे चन्द्रेऽटनः परिभ्रमणशीलो भवति । आत्मीयादिद्रेष्काणस्थे चन्द्रमसि व्यालद्रेष्काणस्थे चन्द्रे संभवतः फलद्वयमपि वक्तव्यम् । अत्र व्यालद्रेष्काणाः कर्कटद्वितीयः कर्कटतृतीयः, वृश्चिकाद्यः वृश्चिकद्वितीयः मीनतृतीयः उद्यतायुधद्रेष्काणाः । मेषाद्यः मेषतृतीयः, मिथुनद्वितीयः मिथुनतृतीयः, सिंहतृतीयः, कन्याद्वितीयः तुलातृतीयः, धनुषि प्रथमः धनुषि तृतीयः, मकरतृतीयः । अथ चतुष्पदद्रेष्काणाः मेषद्वितीयः वृषद्वितीयः वृषतृतीयः कर्कप्रथमः सिंहप्रथमः सिंहद्वितीयः सिंहतृतीयः तुलातृतीयः वृश्चिकतृतीयः धनुषि प्रथमः (१)मकराद्यः । अथ खगद्रेष्काणाः । मिथुनद्वितीयः सिंहप्रथमः तुलाद्वितीयः कुंभप्रथमः अत्रापि गुणद्वयान्तर्भूतद्रेष्काणस्थे चन्द्रे फलद्वयं वक्तव्यमिति ॥ ६ ॥

अधुना मेषादिनवांशकजातस्य स्वरूपं शालिन्याह—

स्तेनो भोक्ता पण्डिताढ्यो नरेन्द्रः क्लीबः शूरो विष्टिकृद्दासवृत्तिः ।
पापो हिंस्रोऽभीश्च वर्गोत्तमांशेष्वेषामीशा राशिवद्द्वादशांशैः ॥ ७ ॥

स्तेन इति । मेषवर्ज्यमन्यस्मिन् राशौ लग्नगते मेषनवांशके जातः स्तेनश्चौरो भवति । वृषवर्ज्यं वृषनवांशके जातो भोक्ता असंचयशीलः । एवं मिथुनवर्ज्य मिथुनवांशके जातः पण्डितो विद्वान्भवति । कर्कटनवांशके जातः आढ्यः ईश्वरः । सिंहांशके नरेन्द्रो राजा । कन्यांशके क्लीबः पुरुषाकाररहितः तुलांशके शूरः संग्रामप्रियः । वृश्चिकांशस्थे विष्टिकृद्भारजीवी । धन्व्यंशके दासवृत्तिः मकरांशके पापः । कुभांशके हिंस्रः क्रूरः । मीनांशकेऽभीः निर्भयः । केचिदधीरिति पठन्ति । अधीः बुद्धिरहितः । आचार्यस्य चाभीरभिमतम् । तथा च स्वल्पजातके । "तस्करभोक्तृविचक्षणधनिनृपतिनपुंसकाभयदरिद्राः । खलपापोग्रोत्कृष्टा मेषाद्यानां नवांशभवाः ॥" इति । वर्गोत्तमांशेष्वेषामीशाः । एष्वेव राशिषु वर्गोत्तमांशेषु जाता एषामेव पूर्वोक्तानामीशाः स्वामिनो भवन्ति । मेषलग्ने मेषनवांशके जातश्चौरस्वामी

(१) मकराद्यद्रेष्काणस्य चतुष्पदत्वे विसंवादः ।

भवति । वृषलग्ने वृषनवांशके जातो भोक्तृणामसंचयशीलानां स्वामी भवति । एवं मिथुने पण्डितस्वामी । कर्कटलग्ने ईश्वराणां स्वामी महाधनिकः । सिंहे नृपस्वामी महाराजाधिराजः । कन्यायां क्लीबस्वामी । तुलायां शूराणां स्वामी । वृश्चिके भारवाहानाः स्वामी । धन्विनि दासानां स्वामी । मकरे पापानां स्वामी । कुम्भे क्रूराणां स्वामी । मीनांशकेऽभयानां स्वामी । राशिवद्द्वादशांशैरिति । द्वादशांशैः राशिवत्फलानि वाच्यानि । यानि मेषादिस्थे चन्द्रमसि फलान्यभिहितानि वृत्तातास्रदृगित्येवमादीनि तान्येव मेषादिद्वादशांशकजातस्य वक्तव्यानीति ॥ ७ ॥

अथ भौमसौरयोः स्वत्रिंशांशकस्थयोः फलं वसन्तिलकेनाह—

जायान्वितो बलविभूषणसत्त्वयुक्तस्तेजोऽतिसाहसयुतश्च कुजे स्वभागे ।
रोगी मृतस्वयुवतिर्विषमोऽन्यदारो दुःखी परिच्छदयुतो मलिनोऽर्कपुत्रे ॥८॥

जायान्वित इति ॥ जायान्वितो भार्यायुक्तः, बलं वीर्यं, विभूषणान्यलङ्करणानि, सत्त्वमौदार्यमेतैर्युक्तः तथातितेजाः अतिसाहसेनासमीक्षितकार्यकरणेन च युक्तः एवंविधः कुजे भौमे स्वभागे स्वत्रिंशांशकस्थे जातो भवति । रोगी व्याधितः, मृतस्वयुवतिः मृता स्वा आत्मीया युवतिर्भार्या यस्य । विषमः क्रूरः, अन्यदारोऽन्यसम्बन्धिनी दारा यस्य परदारासक्तः । दुःखी निःसुखः, परिच्छदयुतो गृहवस्त्रपरिवारोपेतः, मलिनः मलोपेतः एवंविधोऽर्कपुत्रे सौरे स्वत्रिंशांशकस्थे जातो भवति । नन्वत्र त्रिंशांशकग्रहणं नास्ति तत्कथं ज्ञायते त्रिंशांशकफलमेतत् । उच्यते । शुक्रफलाभिधाने त्रिंशांशकग्रहणं भविष्यति ॥ ८ ॥

अथ जीवबुधयोः स्वत्रिंशांशकस्थयोः जातस्य स्वरूपं वसन्ततिलकेनाह—

स्वांशे गुरौ धनयशःसुखबुद्धियुक्तास्तेजस्विपूज्यनिरुगुद्यमभोगवन्तः ।
मेधाकलाकपटकाव्यविवादशिल्पशास्त्रार्थसाहसयुताःशशिजेऽतिमान्याः ॥९॥

स्वांशे इति ॥ धनेन वित्तेन, यशसा कीर्त्या, सुखेन निर्दुःखत्वेन बुद्ध्या प्रज्ञया च युक्ताः, तेजस्वी सोत्साहः, पूज्यः लोकवंद्यः, निरुक् स्वस्थदेहः, उद्यमवान् उत्थानशीलः, भोगसंयुक्तः एवंविधा गुरौ जीवे स्वत्रिंशांशकस्थे जाता भवन्ति । मेधा बुद्धिः, कला गीतवाद्यनृत्युपुस्तकचित्रकर्मादिकाः, कपटः दांभिकत्वं, काव्यं कवेः कर्म, विवादः वाक्पटुत्वं, शिल्पं तक्षकर्मादि, शास्त्रार्थः सतामाचरानुष्ठानं, साहसमसमीक्षितकार्यकरणशीलता, अतिमान्योऽतिपूज्यः एवंविधाः शशिजे बुधे स्वत्रिंशांशकस्थे जाताः भवन्ति । केचिदत्र सवत्रैकवचनमेवेच्छन्ति तथापि न कश्चिद्दोषः ॥ ९ ॥

अथ शुक्रस्य स्वत्रिंशांशकस्थस्य भौमादित्रिंशांशकस्थयोश्चन्द्रार्कयोश्च जातस्य स्वरूपं मन्दाक्रान्तयाह—

स्वे त्रिंशांशे बहुसुतसुखारोग्यभाग्यार्थरूपः
शुक्रे तीक्ष्णः सुललितवपुः सुप्रकीर्णेन्द्रियश्च ।
शूरस्तब्धौ विषमवधकौ सद्गुणाढ्यौ सुखिज्ञौ
चार्वङ्गेष्टौ रविशशियुतेष्वारपूर्वांशकेषु ॥ १० ॥

इति श्रीवराहमिहिराचार्यप्रणीते बृहज्जातके
आश्रययोगाध्याय एकविंशः ॥ २१ ॥

स्वे त्रिंशांशे इति । बहुसुतः प्रभूतपुत्रः, बहुसुखोऽपरिमितसुखः आरोग्येण निरोगतया, भाग्यैः जनप्रियत्वेन, अर्थेन धनेन, रूपेण सुचारुतया संयुक्तः केचिद्भार्यार्थरूप इति पठन्ति । भार्यया कलत्रेण तथा तीक्ष्णः क्रूरः, सुललितवपुः शोभनशरीरः, सुप्रकीर्णेन्द्रियः विक्षिप्तेन्द्रियार्थः सुप्रकीर्णानि विक्षिप्तानीन्द्रियाणि यस्य । बहुस्त्रीगमनशीलः एवंविधः शुक्रे स्वत्रिंशांशकस्थे जातो भवति । शूरस्तब्धावित्यादि । आरपूर्वांशकेषु भौमप्रथमेषु भागेषु रविशशियुक्तेष्वर्कचन्द्रसंयुक्तेषु यथासंख्यं फलानि । तद्यथा । भौमत्रिंशांशकस्थेऽर्के शूरः सङ्ग्रामप्रियः, चन्द्रे स्तब्धश्चिरकारी, सौरत्रिंशांशकस्थेऽर्के विषमः क्रूरो भवति । चन्द्रमसि वधकः, जीवत्रिंशांशकस्थेऽर्के सद्गुणो भवति । चन्द्रमस्याढ्यः ईश्वरः, बुधत्रिंशांशकस्थेऽर्के सुखी भवति । चन्द्रे ज्ञः पण्डितः, शुक्रत्रिंशांशकस्थेऽर्के चार्वङ्गः शोभनशरीरः, चन्द्रमसीष्टः सर्वजनप्रियः एवमारपूर्वेष्वंशेषु आरोऽङ्गारकः पूर्वः प्रथमो येषामंशकानां त्रिंशद्भागानां तेष्विति ॥ १० ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां बृहज्जातकविवृतौ आश्रययोगाध्याय एकविंशः ॥ २१ ॥

अथ प्रकीर्णकाध्यायः २२ ।

अथातः प्रकीर्णकाध्यायो व्याख्यायते । मिश्रः प्रकीर्णक इत्युच्यते । तत्र ग्रहाणां परस्परं कारकसंज्ञां वैतालीयेनाह—

स्वर्क्षतुङ्गमूलत्रिकोणगाः कण्टकेषु यावन्त आश्रिताः ।
सर्व एव तेऽन्योन्यकारकाः कर्मगस्तु तेषां विशेषतः ॥ १ ॥

स्वर्क्षेति ॥ स्वर्क्षे स्वक्षेत्रे यो ग्रहः स्थितः यश्च तुङ्गे स्वोच्चे यश्च मूलत्रिकोणे स्थितः स च यदि लग्नकण्टकेषु केन्द्रेष्वाश्रितः स्थितो भवति एवंविधस्य ग्रहस्यान्योऽप्येवंविधः केन्द्रगो यदि भवति तदा तौ ग्रहावन्योन्यं परस्परं कारकाख्यौ भवतः । अनेन प्रकारेण यः कर्मगः । यो यस्मात् ग्रहात् दशमस्थानस्थः स विशेषतः विशेषेण तेषां ग्रहाणां मध्यात्कारकसंज्ञां लभते ।

अत उक्तम् । कर्मगस्तु तेषां विशेषत इति ॥ १ ॥

अथास्यैवोदाहरणप्रदर्शनार्थं रथोद्धतयाह—

कर्कटोदयगते यथोडुपे स्वोच्चगाः कुजयमार्कसूरयः ।
कारका निगदिताः परस्परं लग्नगस्य सकलोऽम्बराम्बुगः॥२॥

कर्कटेति ॥ यथा कर्कटोदये कुलीरलग्ने तत्स्थे चोडुपे चन्द्रे कुजोऽङ्गारकः, यमः सौर, अर्क आदित्यः,सूरिर्बृहस्पतिः एते कुजयमार्कसूरयः स्वोच्चगाःआत्मीयतुङ्गस्था यदि भवन्ति कुजो मकरे, यमस्तुलायामर्को मेषे, सूरिः कर्कटे तदा ते परस्परमन्योन्यंकारका निगदिता उक्ताः।

५ ३ चं०बृ४ २ ६ श७ सू १ ८ मं १० १२ ९ ११

अनेन प्रकारेण यावन्तो भवन्ति तावन्तः परस्परं कारकाख्याः । अनेनोदाहरणेनैतत्प्रतिपादितं भवति । यथा पुरुषस्य जन्मलग्नात् केन्द्रं विना स्वक्षेत्र उच्चत्रिकोणगाः अपि परस्परं कण्टकगास्तदा कारकसंज्ञामपि लभन्ते। लग्नगस्येति । लग्नगस्य ग्रहस्य प्राग्लग्ने समवस्थितस्य सकलः सर्वो ग्रहोऽम्बरगः दशमस्थानस्थश्चांबुगश्चतुर्थस्थानस्थश्च कारकसंज्ञो भवति । अनेनैतदुक्तं भवति लग्नगो ग्रहः स्वक्षेत्रस्वोच्चत्रिकोणेषु यद्यपि भवति तस्माद्यो दशमस्थः चतुर्थो वा सोऽप्युच्चत्रिकोणस्वक्षेत्राणामन्यतमस्थो भवति तथापि लग्नगतस्य स कारकाख्यो भवति न तस्य लग्नगत इति । अत उक्तम् । लग्नगस्य सकलोऽम्बरांबुग इति ॥ २ ॥

अथ पुनरपि अन्यत्कारकलक्षणमनुष्टुभाह—

स्वत्रिकोणोच्चगो हेतुरन्योन्यं यदि कर्मगः ।
सुहृत्तद्गुणसम्पन्नः कारकश्चापि स स्मृतः ॥ ३ ॥

स्वत्रिकोणोच्चग इति ॥ स्वत्रिकोणोच्चगो ग्रहः कारकत्वे हेतुः कारणं न केंद्रस्थः तथाऽन्योन्यस्य ग्रहस्य लग्नकेन्द्रं विनाप्यवस्थितस्य यदि कश्चिद्ग्रहः कर्मगो दशमस्थानस्थो भवति स च स्वक्षेत्रोच्चमूलत्रिकाणानामन्यतमे भवति । यस्माच्च दशमस्तस्य यदि सुहृन्मित्रं निसर्गतो न केवलं यावत्तद्गुणसम्पन्नस्तेन मित्रगुणेन संयुक्तस्तात्कालिके मित्रामित्रविधिनाधिमित्रतां प्राप्तस्तथाविधः सर्वग्रहः कारकाख्यो भवति । यस्य च दशमः स तस्य कारकाख्यो न भवति । कारकसंज्ञा च यात्रायामुपयुज्यते । यतस्तत्रोक्तम् । "रिक्तोपहतदशायां जन्मोदयनाथशत्रुपाके च । स्वदशेशकारकदशासंश्रयणीयो नरेन्द्रपतिः" इति । तथा ससखिवेशिगृहयुक्तः कारकर्क्षेऽपि चन्द्रः जयसुखधनदाता तत्प्रहर्तान्यथेति ॥ ३ ॥

अथ कारकसंज्ञाप्रयोजनमनुष्टुभाह—

शुभं वर्गोत्तमे जन्म वेशिस्थाने च सद्ग्रहे ।

अशून्येषु च केन्द्रेषु कारकाख्यग्रहेषु च ॥ ४ ॥

शुभमिति ॥ यस्य लग्ननवांशे वर्गोत्तमाख्ये जन्म भवति चन्द्रोऽपि वा वर्गोत्तमांशगतो भवति तस्य शुभं जन्म। यस्मिन्राशौ पुरुषस्य जन्मसमयेऽर्कः स्थितस्तस्माद्राशेर्यो द्वितीयो राशिः स वेशिसंज्ञः। यस्य च प्रागुक्ते वेशिस्थाने सद्ग्रहः सौम्यग्रहो बुधगुरुसितानामन्यतमो भवति तस्यापि शुभं जन्म। यस्य जन्मलग्नं केन्द्रचतुष्टयादेकमप्यशून्यं केन्द्रं भवति तस्यापि शुभं जन्म। अत्र सौम्यग्रहाधिष्ठिते केन्द्रे विशेषेण शुभं जन्म। यस्मादुक्तमनेनैव—"एकस्मिन्नपि केन्द्रे यदि सौम्यो न ग्रहोऽस्ति यात्रायाम्। जन्मन्यथवा कर्मणि न तच्छुभं प्राहुराचार्याः ॥" यस्य जन्मनि कारकाख्याः कारकसंज्ञा ग्रहा भवन्ति तस्यापि शुभं जन्म। अत्र यथा गुणाधिक्यं तथा शुभतरमेव जन्म ॥ ४ ॥

अथ येन योगेन जातो यौवने सुखी भवति तं दशापतिफलपाकं वैतालीयेनाह—

मध्ये वयसः सुखप्रदाः केन्द्रस्था गुरुजन्मलग्नपाः।
पृष्ठोभयकोदयर्क्षगास्त्वन्तेऽन्तः प्रथमेषु पाकदाः ॥ ५ ॥

मध्ये वयस इति ॥ गुरुर्जीवः जन्मनि यत्र राशौ चन्द्रमाः स्थितः तदधिपतिः जन्मपः यस्मिँल्लग्ने जातः तदधिपो लग्नपः एषामन्यतमो यस्य लग्नकेन्द्रे भवति तस्य वयोमध्ये सुखप्रदो भवति, यौवने सुखी भवतीत्यर्थः। अत्र च यवनेश्वरः—"जन्माधिपो लग्नपतिश्च येषां चतुष्टये स्याद्बलवान् गुरुर्वा। चतुर्षु होरादिषु संगतः स्याच्चतुर्वयःकालफलप्रदः स्यात्॥" पृष्ठोभयेत्यादि। दशापतिर्दशाप्रवेशकाले पृष्ठोदयराशिगो मेषवृषकर्कधन्विमकराणामन्यतमस्थितो यदा भवति तदा स्वदशान्ते फलप्रदो भवति। अथोभयोदये मीने भवति तदान्तर्दशामध्ये फलप्रदो भवति। अथ कोदये शीर्षोदये मिथुनसिंहकन्यातुलावृश्चिककुम्भानामन्यतमे यदा भवति तदा प्रथमदशाप्रवेशसमये फलप्रदो भवति। एवं शुभस्याप्यशुभस्य पक्तिर्वाच्या। दशाकालं त्रिधा परिकल्प्य यस्मिन्काले तस्य फलपक्तिर्ज्ञायते आद्ये मध्येऽन्त्ये वा तत्र चन्द्रः सत्फलबोधनानि कुरुते पापानि चातोन्यथेति। एतत्त्रिधा विभक्ते दशाकाले ज्ञेयम्। पूर्वोक्तं सर्वं दशाफलं योज्यम्। दशापतिः प्रवेशकाले तिष्ठन्नेव तत्फलं ददातीत्येतत्कथं गम्यते। यवनेश्वरादिभिः सामान्येन चोक्तम्। उच्यते। भगवतो गर्गवचनात्। तथा च भगवान्गार्गिः—

"आद्यन्तमध्यफलदः शिरःपृष्ठोभयोदये।
दशाप्रवेशसमये तिष्ठन् वाच्यो दशापतिः ॥" इति ॥ ५ ॥

अथाष्टकवर्गफलस्य कालं पुष्पिताग्रयाऽऽह—

दिनकररुधिरौ प्रवेशकाले गुरुभृगुजौ भवनस्य मध्ययातौ।

रविसुतशशिनौ विनिर्गमस्थौ शशितनयः फलदस्तु सर्वकालम् ॥ ६ ॥

इति श्रीवराहमिहिराचार्यप्रणीते बृहज्जातके
प्रकीर्णाध्यायो द्वाविंशः ॥ २२ ॥

दिनकरेति ॥ चारवशात्पक्तिकाले यस्मिन्राशौ शुभमशुभं वाष्टकवर्गफलं दिनकर आदित्यः प्रयच्छति तस्मिन् राशौ प्रवेशकाले आद्ये त्रिभागे तिष्ठन्नेव फलं प्रयच्छति । एवमेव रुधिरो भौमः । गुरुर्जीवः, भृगुजः शुक्रः एतौ गुरुभृगुजौ भवनस्य राशेर्मध्ययातौ मध्यत्रिभागगतौ फलप्रदौ भवतः । रविसुतः सौरः, शशी चन्द्रः, एतौ रविसुतशशिनौ विनिर्गमस्थौ राश्यन्त-त्रिभागस्थौ फलप्रदौ भवत । शशितनयो बुधः सर्वकालं फलदः सर्वभागस्थः फलप्रदो भवति । सर्वस्मिन्नेव राशौ यावत्तिष्ठति तावत्फलं शुभमशुभं वा यथाप्राप्तं ददातीति ॥ ६ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां बृहज्जातकविवृतौ प्रकीर्णाध्यायो द्वाविंशः॥२२॥

अथानिष्टाध्यायः ॥ २३ ॥

अथातोऽनिष्टाध्यायो व्याख्यायते । तत्रादावेव दारसुतहीनजन्मज्ञानं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

लग्नात्पुत्रकलत्रभे शुभपतिप्राप्तेऽथवालोकिते
चन्द्राद्वा यदि सम्पदस्ति हि तयोर्ज्ञेयोऽन्यथासम्भवः ।
पाथोनोदयगे रवौ रविसुतो मीनस्थितो दारहा
पुत्रस्थानगतश्च पुत्रमरणं पुत्रोऽवनेर्यच्छति ॥ १ ॥

लग्नादिति ॥ यस्य जन्मनि लग्नात् पुत्रभं पञ्चमस्थानं शुभग्रहेण स्वपतिना च प्राप्तं संयुक्तं भवत्यथवा आलोकितं दृष्टं भवति तस्यापि पुत्रसम्पत् अस्तीति वक्तव्यम् । चन्द्राद्वा पञ्चमस्थानं यस्य शुभग्रहेण स्वपतिना वा युतदृष्टं भवति तस्यापि पुत्रसम्पदस्ति । यस्य लग्नचन्द्रयोरुभयोरपि पञ्चमस्थानं शुभग्रहेण स्वपतिना वा युतदृष्टं न भवति तस्य पुत्रासम्भवः, अपुत्रत्वं वक्तव्यम् । अत्र केचिद् द्वादशप्रकारं पुत्रं वर्णयन्ति—औरसः, क्षेत्रजः, दत्तः, कृत्रिमः, अधमप्रभवः, गूढोत्पन्नः, अपविद्धः, पौनर्भवः, कानीनः सहोढः, क्रीतकः, दासीप्रभव इति । तथा च सारावल्याम् । "शुभभवनमथ शुभयुतं शुभदृष्टं वा सुतर्क्षमिह येषाम् ॥ तेषां प्रभवः पुंसां भवत्यवश्यं न विपरीतम् ॥ एकतमे गुरुवर्गे शुभराशावौरसो भवेत्पुत्रः । लग्नाच्चन्द्रादथवा बलयुक्ताद्वीक्षितोऽपि वा सौम्यैः ॥ संख्या नवांशतुल्या सौम्यांशे

तावती सदा दृष्टा । शुभदृष्टे तद्द्विगुणा क्लिष्टा पापांशके तथा दृष्टा ॥ सौरर्क्षे सौरगुणो बुधदृष्टो गुरुकुजार्कदृग्घीनः । क्षेत्रजपुत्रं जनयति बौधोऽपि गुणो रविजदृष्टः ॥ मान्दं सुतर्क्षमिन्दुं निरीक्षिते यदि शनैश्चरेण युतम् । दत्तकपुत्रोत्पत्तिः क्रीतश्च बुधस्य चैवं स्यात् ॥ सप्तमभागे कौजे सौरयुते पञ्चमे सदा भवने । कृत्रिमपुत्रं विद्याच्छेषग्रहदर्शनान्मुक्ते ॥ वर्गे पञ्चमराशौ सौरे सूर्ये च तत्र संयुक्ते । लोहितदृष्टे वाच्यो जातश्च सुतोऽधमप्रभवः ॥ चन्द्रे भौमांशगते धीस्थे मन्दावलोकिते भवति । गूढोत्पत्तिः पुत्रः शेषग्रहदर्शनायाते ॥ तस्मिन्नेव च भौमे शनिवर्गस्थे निरीक्षिते रविणा । पुरुषस्य भवति पुत्रोऽपविद्ध इति चरकमुनिवचनात् ॥ शनिवर्गस्थे चन्द्रे शनियुक्ते पञ्चमे सदा सौरे । शुक्ररविभ्यां दृष्टे पुत्रः पौनर्भवो भवति ॥ चूडा यदार्कसरवात्कलादृतस्यैव पञ्चमे भवने । रविदृष्टेऽप्यथ सहिते कानीनः सम्भवति पुत्रः ॥ वर्गे रविचन्द्रमसोः सुतगेहे चन्द्रसूर्यसंयुक्ते । शुक्रेण दृष्टमात्रे पुत्रः कथितः सहोढश्च ॥ पापैर्बलिभिर्युक्ते पापर्क्षे पञ्चमे सदा राशौ । जातो पुत्रः पुरुषः सौम्यग्रहदर्शनातीते ॥ शुक्रनवांशे तस्मिन् शुक्रेण निरीक्षिते त्वपत्यानि । दासीप्रभवानि वदेच्चन्द्रेऽपि केचिदाचार्याः ॥ सितशशिवर्गे धीस्थे ताभ्यां दृष्टेऽथवापि संयुक्ते । प्रायेण दारिकाः स्युस्तद्राशिगणोऽपि वान्यथा पुत्राः ॥" इति । एवं लग्नाच्चन्द्राद्वा कलत्रभं सप्तमं स्थानं यस्य शुभेन स्वपतिना वा युतदृष्टं भवति तस्य कलत्रसम्पदस्तीति वक्तव्यम् । एवं लग्नाच्चन्द्राद्वा यस्य सप्तमस्थानं शुभग्रहेण स्वपतिना वा युतदृष्टं न भवति तस्य कलत्रसम्पन्न भवतीति वक्तव्यम् । भार्या तस्य न भवतीत्यर्थः । यत उक्तंश्चेयोन्यथासम्भवः । अन्यथा तयोः पुत्रकलत्रयोरसम्भवः अभावो ज्ञेयो ज्ञातव्यः । अत्र पुत्रकलत्रग्रहणमुपलक्षणार्थम् । सर्वेषामपि तन्वादीनां लग्नाच्चन्द्राद्वा स्थितिरन्वेष्या । यतो द्वावेतौ मूर्तिसंज्ञौ । तथा च यवनेश्वरः । "मूर्तिं च होरां शशिनं च विन्द्यात्" इति । अत्र कलत्रस्थानेपि केचिद्विशेषं वर्णयन्ति—"शुक्रेन्दुजीवशशिजैः सकलैस्त्रिभिश्च द्वाभ्यां कलत्रभवने च तथैककेन । एषां गृहेऽपि च गणेऽथ विलोकिते वा सन्ति स्त्रियो भवनवर्गखगस्वभावाः ॥ एवं क्रूरैर्नाशो लग्नाच्चन्द्राद्वदेच्च बलयोगात् । शशिरविजयोः कलत्रे भार्या पुंसां पुनर्भूः स्यात् ॥ भवनाधिपांशतुल्या भवन्ति नार्यो निरीक्षणाद्वापि । एकैव रविकुजांशे गुरुबुधयोश्चापि जामित्रे ॥ प्रायेण चन्द्रसितयोर्बलसंयुक्तेऽथवापि जामित्रे । दृष्टे वा बहुपत्न्यो भवन्ति शुक्रे विशेषेण ॥ गुरुशुक्रयोः स्ववर्णा रविकुजशशिभानुजैर्भवन्त्यूनाः । शुक्रे वेश्याप्रायाश्चन्द्रेऽपि वदन्ति केतुमालाख्याः ॥" पाथोनेत्यादि । पाथोनः कन्या तस्मिन्नुदयगे लग्नस्थे तत्र च रवावर्के स्थिते रविसुतः सौरः मीनस्थो यदि भवति तदा दारहा भवति दारान्कलत्राणि हन्ति घातयति । तस्य पुरुषस्य जीवत एव भार्यामरणं वक्तव्यम् । अस्मिन्नेव योगे पाथोनोदयगे रवौ अवनेः भूमेः

पुत्रो भौमः पुत्रस्थाने गतः पञ्चमे स्थाने गतो मकरे स्थितो भवति तदा पुत्र-मरणं सुतविपत्तिं यच्छति ददाति । तस्य जीवत एव पुत्रमरणं वक्तव्यम्॥१॥

अथ जीवत एव भार्यामरणयोगत्रयं प्रहर्षिण्याह—

उग्रग्रहैः सितचतुरस्रसंस्थितैर्मध्यस्थिते भृगुतनयेऽथवोग्रयोः ।
सौम्यग्रहैरसहितसंनिरीक्षिते जायावधो दहननिपातपाशजः ॥२॥

उग्रग्रहैरिति ॥ उग्रग्रहाः आदित्यभौमसौराः तैः सिताच्छुक्राद्यथासम्भवं चतुरस्रसंस्थितैः चतुर्थाष्टमगतैः यस्य जन्म भवति तस्य जायावधो भार्याविपत्तिः दहनेनाग्निना भवति । तस्य जीवत एव भार्याऽग्निनाऽत्मानं व्यापदयति । अथवोग्रयोः पापयोः द्वयोर्मध्ये शुक्रादेको द्वादशेऽन्यो द्वितीये भृगुतनये शुक्रे स्थिते जातस्य निपातेनोच्छ्रितपतनाज्जायावधो भवति । तस्य जातस्य जीवत एव पतनान्निपतिता भार्या म्रियत इति । अथ वैकस्मिन्राशावेकेन भुक्तं स्थानमतिक्रम्यान्येन भुज्यमानमप्राप्य यदि शुक्रस्यावस्थानं तदापि पापद्वयमध्यस्थो भवति । अथ यस्य जन्मनि सौम्यग्रहयोरन्यतमेन सहितः संयुक्तः शुक्रो न भवति न चापि तन्निरीक्षितो दृष्टस्तस्य पाशजो जायावधो भवति। जीवत एव भार्योद्बन्धनेनात्मानं व्यापादयति । कैश्चिद्योगद्वयमेतद्व्याख्यातम् । उग्रग्रहैः सितचतुरस्रसंस्थितैरेकः मध्यमधिस्थते भृगुतनयेऽथवोग्रयोः द्वितीयः सौम्यग्रहैरसहितः सन्निरीक्षित इति । योगद्वयविशेषीभूतजायावधो दहननिपातपाशजः इति योगद्वयेऽपि विकल्पः । तच्चायुक्तं यस्माद्भगवान् गार्गिः—

"चतुर्थाष्टमगैः शुक्रात्सौराराकैंर्हुताशनात् ।
तेषां द्वयोस्तु मध्यस्थे तथा शुक्रे निपातजः ॥
शुक्रे सद्योगदृग्घीने पाशाद्भार्यावधो भवेत् ।" ॥ २ ॥

अधुना विकलनयनदारजन्मयोगद्वयं वसन्ततिलकेनाह—

लग्नाद्व्ययारिगतयोः शशितिग्मरश्म्योः पत्न्या सहैकनयनस्य वदन्ति जन्म ।
द्यूनस्थयोर्नवमपञ्चमसंस्थयोर्वा शुक्रार्कयोर्विकलदारमुशन्ति जातम् ॥ ३ ॥

लग्नादिति ॥ शशी चन्द्रः, तिग्मरश्मिः सूर्यः एतयोः लग्नाद्व्ययारिगतयोः एको व्यये द्वादशे स्थाने द्वितीयोऽरिस्थाने षष्ठे पत्न्या सहैकनयनस्य एकाक्षस्य जन्म वदन्ति कथयन्ति । जातः काणो भवति न केवलं यावत् तद्भार्या काणी भवतीत्यर्थः । द्यूनस्थयोरिति । शुक्रसूर्ययोर्द्यूनस्थयोः लग्नाद् द्वयोरपि सप्तमस्थयोः नवमयोः पञ्चमयोर्वा जातं विकलदारमुशन्ति कथयन्ति । भार्या हीनाङ्गी भवतीत्यर्थः । अत्र द्यूनस्थयोः नवमपञ्चमसंस्थयोर्वा शुक्रार्कयोः कैश्चिद्यथासम्भवमेव योगा व्याख्यातः । तच्चायुक्तम् यस्माद्भगवान् गार्गिः—

"पञ्चमे नवमे द्यूने समेतौ सितभास्करौ ।
यस्य स्यातां भवेद्भार्या तस्यैकाङ्गविवर्जिता ॥" ॥ ३ ॥

अथासुतकलत्रवन्ध्यापतिजन्मज्ञानं मालिन्याह—

कोणोदये भृगुतनयेऽस्तचक्रसन्धौ वन्ध्यापतिर्यदि न सुतर्क्षमिष्टयुक्तम् ।
पापग्रहैर्व्ययमदलग्नराशिसंस्थैः क्षीणे शशिन्यसुतकलत्रजन्मधीस्थे ॥ ४ ॥

कोणोदय इति ॥ कोणः शनैश्चरस्तस्मिन्नुदये लग्नगते भृगुतनये शुक्रे अस्तचक्रसन्धौ वृश्चिककर्कटमीनानामन्यतमान्त्यनवांशकस्थे न केवलं यावदस्ते लग्नात्सप्तमस्थानस्थे एवमस्तस्थश्चक्रसन्धौ यदि भवति तदा जातो वन्ध्यापतिर्भवति(१)। वन्ध्या निष्फलार्तवा। एतन्मकरवृषकन्यालग्नेषु सम्भवति। अपुत्र इति वक्तव्ये वन्ध्यापतिग्रहणेनैतज्ज्ञापयति। यथा कौमारेभ्यो दारेभ्यः पुत्रोत्पत्तिर्भवत्यविरुद्धकामेभ्यो भवति। पापग्रहैरिति। पापग्रहैः व्ययस्थानं द्वादशं मदस्थानं सप्तमं लग्नराशिरुदयः एतेषु द्वयोरेकस्मिन् वा पापग्रहैः यथासम्भवं स्थितैः शशिनि चन्द्रे क्षीणे धीस्थे लग्नपञ्चमगे असुतस्यापुत्रस्याकलत्रस्य च स्त्रीवर्जितस्य पुत्रभार्यावर्जितस्य जन्म भवति। जातस्य न भार्या न पुत्रो भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ परयुवतिगजन्मज्ञानं हरिण्याह—

असितकुजयोर्वर्गेऽस्तस्थे सिते तदवेक्षिते
परयुवतिगस्तौ चेत्सेन्दुस्त्रिया सह पुंश्चलः ।
भृगुजशशिनोरस्तेऽभार्यो नरो विसुतोऽपि वा
परिणततनू नृस्त्र्योर्दृष्टौ शुभैः प्रमदापती ॥ ५ ॥

असितेति ॥ असितकुजयोः सौरभौमयोः अन्यतमस्य वर्गे सिते शुक्रे स्थिते तस्मिंश्चास्तस्थे लग्नात्सप्तमगते तदवेक्षिते तयोरेव सौरारयोरन्यतरेणावेक्षिते दृष्टे जातः परयुवतिगः परदारगामी भवति। तौ चेदित्यादि। तौ सौरारावस्ते सप्तमे स्थाने एकराशिस्थितौ सेन्दू चन्द्रसहितौ भवतः असितकुजयोः वर्गः तत्स्थः सितः तदवेक्षितः तदा जातः स्त्रिया सह पुंश्चलो भवति। स पुरुषः परदारेषु गच्छति तद्भार्या परपुरुषेषु गच्छति। भृगुजशशिनोरित्यादि। भृगुजः शुक्रः, शशी चन्द्रः तयोः भृगुजशशिनोः एकराशिगतयोः यत्र तत्रावस्थितयोः तावेव सितकुजावस्ते सप्तमे स्थाने भवतः तदा जातो नरः अभार्यो भवति विसुतो वा। वाशब्दोऽत्र चार्थे, न विकल्पने। अभार्यो भवत्यपुत्रश्च। परिणततनू इति। ना च स्त्री च नृस्त्रियौ नरस्त्रीग्रहयोरेकराशिगयोरस्ते सप्तमे तावेवासितकुजौ भवतः। तौ शुभदृष्टौ सौम्यग्रहेण केनचिद्दृश्यते तदा परिणततनू प्रमदापती भवतः परिणते तनू ययोः। एतदुक्तं भवति—तस्य वृद्धत्वे वृद्धा भार्योपतिष्ठत इति ५

(१) "यदि सुतर्क्षं पञ्चमभवनमिष्टयुक्तं (शुभस्वामियुतं) न स्यात्" इति वृत्तिः।

अथान्यानप्यनिष्टयोगान्मन्दाक्रान्तयाह—

वंशच्छेत्ता खमदसुखगैश्चन्द्रदैत्येज्यपापैः
शिल्पी त्र्यंशे शशिसुतयुते केन्द्रसंस्थार्किदृष्टे ।
दास्यां जातो दितिसुतगुरौ रिःफगे सौरभागे
नीचोऽर्केन्द्वोर्मदनगतयोर्दृष्टयोः सूर्यजेन ॥ ६ ॥

वंशच्छेत्तेति ॥ चन्द्रः शशी, दैत्येज्यः शुक्रः, पापाः क्रूरग्रहाः आदित्यभौमसौराः एतैः खमदसुखगैः खसंज्ञं दशमं, मदस्थानं सप्तमं, सुखसंज्ञं चतुर्थम् , एतेषु स्थानेषु चन्द्रदैत्येज्यपापैः गतैः समवस्थितैः जातो वंशच्छेत्ता भवति । एतदुक्तं भवति—यस्य जन्मनि चन्द्रमा दशमः, शुक्रः सप्तमः, पापाश्चतुर्थस्थाः स वंशच्छेत्ता । तत्कृतो वंश उच्छिद्यते कुलविच्छित्तिर्भवति दुर्योधनप्रायः । शिल्पीत्र्यंशे इति । शशिसुतेन बुधेन युक्तो यः त्र्यंशो द्रेष्काणः स यस्य राशेः सम्बन्धी तस्मिन्स राशिः लग्नकेन्द्रस्थेनार्किणा सौरेण दृष्टे जातः शिल्पी भवति । चित्रकर्मादिकर्मणा जीवतीत्यर्थः । अत्र केचिद्बुधयुक्तराशेः शनैश्चरदृष्टिं वर्णयन्ति । यथा राशौ दृष्टे द्रेष्काणोऽपि दृष्टः स्यात् । यद्येष पक्ष आचार्याभिप्रेतः स्यात्तदा बुधे केन्द्रस्थेन सौरेण दृष्टे शिल्पी भवत्येतदेवाचार्योऽवक्ष्यत् । त्र्यंशग्रहणं नाकरिष्यत् । कृतवांश्चातोऽवसीयते नैतदाचार्यस्याभिप्रेतमिति । तेन त्र्यंशग्रहणं कृतम् । तस्माद्द्रेष्काणाराशेर्दृष्टिविचारः न केवलं यावद्विलग्नांशः स्वनाथेनेत्यत्रैवोदाहार्यम् । दास्यां जात इत्यादि । दितिसुतगुरौ शुक्रे रिःफगे लग्नाद्द्वादशस्थे न केवलं यावत्सौरभागे शनैश्चरनवांशकव्यवस्थिते दास्यां जातः दासीपुत्रो जात इति वक्तव्यम् । नीचोऽर्केन्द्वोरिति । अर्केन्द्वोः रविशशिनोः द्वयोरपि लग्नान्मदनगतयोः सप्तमस्थानस्थयोः सूर्यजेन सौरेण दृष्टयोरवलोकितयोः जातो नीचो भवति । स्वकुलानुचिताधर्मकर्मकृदित्यर्थः ॥ ६ ॥

अथान्यानप्यनिष्टयोगाञ्छार्दूलविक्रीडितेनाह—

पापालोकितयोः सितावनिजयोरस्तस्थयोर्वाध्यरुक्
चन्द्रे कर्कटवृश्चिकांशकगते पापैर्युते गुह्यरुक् ।
श्वित्री रिःफधनस्थयोरशुभयोश्चन्द्रोदयेऽस्ते रवौ
चन्द्रे खेऽवनिजेऽस्तगे च विकलो यद्यर्कजो वेशिगः ॥ ७ ॥

पापालोकितयोरिति ॥ सितः शुक्रः, अवनिजोऽङ्गारकः एतयोरस्तयोः लग्नात्सप्तमगतयोरपि पापालोकितयोः पापग्रहदृष्टयोर्जातस्य वाध्यरुग्भवति स च प्रसिद्धः । यत्र तत्र राशौ चन्द्रे शशिनि कर्कटवृश्चिकांशकयोरन्यतमस्थे तत्र चान्ये पापेन युते जातो गुह्यरुग्भवति । गुह्यरुक्परुषव्याधिः । श्वित्रीत्यादि । अशुभयोः सौरारयोः रिःफधनस्थयोः द्वादशद्वितीयगतयोः

चन्द्रे लग्ने उदयस्थे रवावादित्येऽस्ते सप्तमस्थे जातः श्वित्री श्वेतकुष्ठयुक्ता भवति । चन्द्रे खे दशमस्थेऽवनिजे भौमेऽस्तगे सप्तमस्थे अस्मिन्योगे यद्यर्कजः सौरो वेशिस्थानस्थो भवति तदा जातो विकलोऽङ्गहीनो भवति ॥ ७ ॥

अथान्यानप्यनिष्टयोगान्वसन्ततिलकेनाह—

अन्तः शशिन्यशुभयोर्मृगगे पतङ्गे श्वासक्षयप्लिहकविद्रधिगुल्मभाजः ।
शोषी परस्परगृहांशगयो रवीन्द्वोः क्षेत्रेऽथवा युगपदेकगयोः कृशो वा ॥ ८ ॥

अन्तरिति ॥ यत्रतत्रस्थे शशिनि चन्द्रे अशुभयोः सौरभौमयोरन्तर्मध्ये स्थिते पतङ्गे सूर्ये च मृगगते मकरस्थे जाताः श्वासक्षयप्लीहकविद्रधिगुल्मभाजो भवन्ति । श्वासः प्रसिद्धः, क्षयः शरीरक्षयः; प्लीहः प्रसिद्धः वामकुक्षिसंस्थो मांसखण्डः विद्रधिगुल्मौ रोगौ प्रसिद्धौ एषामन्यतमेन रोगेणार्दिता भवन्तीत्यर्थः । केचिदत्रैकवचनं पठन्ति—श्वासक्षयप्लीहकवीद्रधिगुल्मभाक्स्यादिति । शोषीति । रवीन्द्वोश्चन्द्रार्कयोः परस्परमन्योन्यगृहांशगयोः आदित्यः कर्कटे, सिंहे चन्द्रोऽथवा यत्र तत्र राशौ सिंहांशके चन्द्रः, कर्कटांशे सूर्यः तदा जातः शोषी भवति । अत्र केचित्परस्परगृहांशगयो रवीन्द्वोरिति । सिंहे सिंहांशके स्थिते चन्द्रे कर्कटे कर्कटांशस्थे सूर्यं च जातः शोषी क्षयी भवतीति वर्णयन्ति । तच्चायुक्तम् । यस्माद्भगवान्गार्गिः । "परस्परगृहे यातौ यदि वापि तदंशगौ । भवेतामर्कशीतांशू तदा शोषी प्रजायते ॥" क्षेत्रेऽथवेति । युगपत्तुल्यकालं तयोरेव परस्परक्षेत्रे यदा द्वावपि भवतः सिंहे यदोभावपि अर्कचन्द्रौ स्थितौ कर्कटे वा भवतः तदा जातः शोषी भवति कृशो वा । कृशो दुर्बलः ॥ ८ ॥

अथान्यानप्यनिष्टयोगान्वसन्ततिलकेनाह—

चन्द्रेऽश्विमध्यझषकर्किमृगाजभागे कुष्ठी समन्दरुधिरे तदवेक्षिते वा ।
यातैस्त्रिकोणमलिकर्किवृषैर्मृगे च कुष्ठी च पापसहितैरवलोकितैर्वा ॥ ९ ॥

चन्द्र इति ॥ अश्विमध्ये धन्विपञ्चमनवांशके चन्द्रे स्थिते तत्र च समन्दरुधिरे मन्देन सौरेण रुधिरेणाङ्गारकेण युक्ते यथासम्भवमन्यतमेन तदवेक्षिते वा ताभ्यामन्यतमेन दृष्टे जातः कुष्ठी भवति । अथवा यत्र तत्र राशौ झषकर्किमृगाजभागे झषो मीनः, कर्किः कुलीरः, मृगो मकरः, अजो मेषः, एषामन्यतमे नवांशकस्थे चन्द्रे तत्र मन्दरुधिरयोरन्यतमेन युते दृष्टे वा जातः कुष्ठी भवति । अत्र चन्द्रो यदा शुभग्रहदृष्टो भवति तदा कण्डूविकारी भवति न कुष्ठी । यस्माद्यवनेश्वरः । "मीनांशके मेषमृगांशके वा चन्द्रेऽस्थितोऽत्रैव हि पापदृष्टः । किलासकुष्ठादिविनष्टदेहमिष्टेक्षितः कण्डुविकारिणं च ॥" यातैस्त्रिकोणमिति । अलिकर्किवृषैः वृश्चिककुलीरवृषभैः मृगे च मकरे एतैश्च त्रिकोणयातैः प्राप्तैः तथाविधो लग्नो भवति । यस्यैषामन्यतमे पञ्चमे

वा स्थाने भवति स च पापानामन्यतमेन युक्तो दृष्टो वा भवति तदा जातः कुष्ठी भवति ॥ ९ ॥

अथान्यानप्यनिष्टयोगान्वसन्ततिलकेनाह—

निधनारिधनव्ययस्थिता रविचन्द्रारयमा यथा तथा ।
बलवद्ग्रहदोषकारणैर्मनुजानां जनयन्त्यनेत्रताम् ॥ १० ॥

निधनेति ॥ रविरादित्यः, चन्द्रः शशी, आरः अङ्गारकः, यमः सौरः एते रविचन्द्रारयमाः । यथा तथा येन तेन प्रकारेण निधनारिधनव्ययस्थिताः अष्टमषष्ठद्वितीयद्वादशगास्तदा जातानां मनुजानां मनुष्याणामनेत्रतामान्ध्यं जनयन्त्युत्पादयन्ति । यथातथेति क्रमनिवारणार्थः । तां चानेत्रतां बलवद्ग्रहदोषकारणैः तेषां चतुर्णां ग्रहाणां मध्याद्यो बलवांस्तस्य यो वातपित्तश्लेष्मणां मध्याद्दोष उक्तः तेन दोषकारणेन तत्प्रकोपेन तस्याक्षिविनाशो भवति ॥ १० ॥

अथान्यानप्यनिष्टयोगान्वैतालीयेनाह—

नवमायतृतीयधीयुता न च सौम्यैरशुभा निरीक्षिताः ।
नियमाच्छ्रवणोपघातदा रदवैकृत्यकराश्च सप्तमे ॥ ११ ॥

नवेति ॥ अशुभाः पापाः नवमायतृतीयधीयुताः नवमे एकादशे तृतीये धीस्थाने पञ्चमे एतेषु यथासम्भवं युताः समवस्थिताः ते च सौम्यैः शुभग्रहैरनिरीक्षिता न दृष्टास्तदा बलवद्ग्रहदोषकारणेनैव पुरुषस्य नियमान्निश्चयाच्छ्रवणोपघातदाः श्रोत्रयोः कर्णयोः उपघातदा बाधिर्यकराः अत्राशुभग्रहणेनार्कचन्द्रारसौराः प्रागुक्ता एव ज्ञेयाः । रदवैकृत्यकराश्च सप्तमे इति । त एवार्कचन्द्रारसौराः लग्नात्सप्तमे स्थाने स्थिताः सौम्यैरदृष्टा रदानां दन्तानां वैकृत्यकराः स्युः ॥ ११ ॥

अथान्यानप्यनिष्टयोगान्वैतालीयेनाह—

उदयत्युडुपेऽसुरास्यगे सपिशाचोऽशुभयोस्त्रिकोणयोः ।
सोपप्लवमण्डले रवावुदयस्थे नयनापवर्जितः ॥ १२ ॥

उदयतीति ॥ उडुपे चन्द्रे उदयति लग्नगते तस्मिंश्चासुरास्यगे राहुग्रस्ते तस्माच्च लग्नादशुभयोः सौरभौमयोः त्रिकोणयोः नवमपञ्चमस्थयोः जातः सः पिशाचो भवति । पिशाचाधिष्ठितो भवतीत्यर्थः । एवं रवावादित्ये मण्डले सोपप्लवे असुरास्यगे अर्के राहुग्रस्ते तस्मिंश्चोदयस्थे लग्नगे लग्नादशुभयोः सौरभौमयोः त्रिकोणगतयोः जातो नयनापवर्जितो भवति । अन्ध इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथान्यानप्यनिष्टयोगान् शार्दूलविक्रीडितेनाह—

संस्पृष्टः पवनेन मन्दगयुते द्यूने विलग्ने गुरौ
सोन्मादोऽवनिजे स्थितेऽस्तभवने जीवे विलग्नाश्रिते ।

तद्वत्सूर्यसुतोदयेऽवनिसुते धर्मात्मजद्यूनगे

जातो वा ससहस्ररश्मितनये क्षीणे व्यये शीतगौ ॥ १३ ॥

संसृष्ट इति ॥ यस्य जन्मनि मन्दगः सौरो द्यूने सप्तमे युतः स्थितो भवति विलग्ने च गुरुः बृहस्पतिः स पवनेन वायुना संस्पृष्टो भवति । वातरोगी भवतीत्यर्थः । अवनिः भूः तस्याः जातोऽवनिजः तस्मिन्नस्तभवने सप्तमे स्थाने स्थिते विलग्नाश्रिते प्राग्लग्नगे च जीवे गुरौ जातः सोन्मादो भवति विचित्त इति । तद्वदिति । सूर्यसुतः सौरः तस्मिन्नुदये लग्ने स्थिते अवनिसुते भौमे धर्मात्मजद्यूनगे नवमपञ्चमसप्तमस्थानानामन्यतमस्थानस्थे जातस्तद्वत्सोन्माद एव भवति । केचित्तद्वद्याहुः । यमोदय इति पठन्ति । अथवा क्षीणे शीतगौ चन्द्रे सहस्ररश्मितनयेन शनैश्चरेण संयुक्ते व्ययं द्वादशस्थानं याते प्राप्ते वाग्रहणात्सोन्माद एव भवति ॥ १३ ॥

अथान्यानप्यनिष्टयोगान्वसन्ततिलकेनाह—

राश्यंशपोष्णकरशीतकरामरेज्यैर्नीचाधिपांशकगतैररिभागगैर्वा ।

एभ्योऽल्पमध्यबहुभिः क्रमशः प्रसूता ज्ञेयाःस्युरभ्युपगमक्रयगर्भदासाः ॥१४॥

राश्यंशपेति ॥ यस्मिन्नवांशके चन्द्रो वर्त्तते स राश्यंशकः तस्य पः पतिः राश्यंशपः, उष्णकरः सूर्यः, शीतकरश्चन्द्रः, अमरेज्यो जीवः एतैः राश्यंशपोष्णकरशीतकरामरेज्यैः आत्मीयादुच्चात्सप्तमराश्यधिपो नीचाधिपस्तदीये नीचाधिपतिनवांशके व्यवस्थितैः अरिभागगैः शत्रुनवांशगतैर्वा जाता दासा भवन्ति । एभ्योऽल्पमध्यबहुभिरिति । एभ्यो ग्रहेभ्यः एकोऽल्पः द्वौ मध्यमौ यत्र चत्वारो वा बहवः एभ्यः प्रसूताः क्रमशो दासा भवन्ति । यस्यैको नीचाधिपांशके शत्रुनवांशके वा गतो भवति सोऽभ्युपगमेनात्मना जीवितार्थी दासत्वमुपपद्यते । यस्य द्वौ सोऽन्येन क्रीतो विक्रीतः येन क्रीतस्तस्य दासो भवति । यस्य त्रयश्चत्वारो वा स गर्भदासो दासस्य पुत्रो दास्या वा पुत्रो लोके गृहदास इति प्रसिद्धः ॥ १४ ॥

अथान्येषामनिष्टयोगानां ज्ञानार्थं हरिण्याह—

विकृतदशनः पापैर्दृष्टे वृषाजहयोदये

खलतिरशुभक्षेत्रे लग्ने हये वृषभेऽपि वा ।

नवमसुतगे पापैर्दृष्टे रवावदृक्‌क्षणो

दिनकरसुते नैकव्याधिः कुजे विकलः पुमान् ॥ १५ ॥

विकृतेति ॥ वृषः प्रसिद्धः, अजो मेषः, हयो धन्वी एषामुदयेऽन्यतमे लग्ने पापैर्दृष्टेऽवलोकिते विकृतदशनो विरूपदन्तो भवति । अशुभक्षेत्राणि पापग्रहराशयः मेषसिंहवृश्चिकमकरकुम्भाः एषामन्यतमे लग्ने हये धन्विनि वा वृषभेऽपि वा लग्ने पापदृष्टे जातः खलतिः खल्वाटो भवति । रवावादित्ये

नवमसुतगे लग्नान्नवमपञ्चमयोरन्यतरस्थानस्थे पापग्रहदृष्टे जातः अदृढेक्षणो भवत्यसारनयनः। एवं दिनकरसुते सौरे लग्नान्नवमपञ्चमस्थे पापैः दृष्टे नैकव्याधिः बहुरोगो भवति। एवमेव कुजे भौमे लग्नान्नवपञ्चमस्थे पापदृष्टे पुमान् पुरुषो जातो विकलोऽङ्गहीनो भवति ॥ १५ ॥

अथान्यानप्यनिष्टयोगान्पुष्पिताग्रयाह—

व्ययसुतधनधर्मगैरसौम्यैर्भवनसमाननिबन्धनं विकल्प्यम्।
भुजगनिगडपाशभृद्दृकाणैर्बलवदसौम्यनिरीक्षितैश्च तद्वत् ॥ १६ ॥

व्ययसुतेति ॥ असौम्यैः पापैः व्ययसुतधनधर्मगैः द्वादशपञ्चमद्वितीयनवमस्थानानां यथासम्भवमन्यतमस्थानस्थैः जातस्य निबन्धनं भवति। स बध्यत इत्यर्थः। तच्च निबन्धनं भवनसमानं राशिसदृशं स प्राणी येन प्रकारेण स राशि बध्यते तेन प्रकारेणेत्यर्थः। तद्यथा। मेषवृषधनुर्धराणामन्यतमे लग्ने तस्य रज्ज्वादिना बन्धनं भवति। मिथुनकन्यातुलाकुम्भानामन्यतमे लग्ने निगडैः बध्यते। कर्कटमकरमीनानामन्यतमे लग्ने बन्धनं विना दुर्गे स्थितो रक्ष्यते। वृश्चिकलग्ने भूगृहे बध्यते। भुजगनिगडपाशभृदिति। यस्मिन्द्रेष्काणे पुरुषो जातः स चेत्भुजगपाशभृद्भवति सर्पद्रेष्काणो निगडपाशभृद्वा द्रेष्काणः स च प्रथमपञ्चमनवमानामित्यनया गणनया यस्य राशेः सम्बन्धी भवति स चेद्राशिः बलवता असौम्येन पापग्रहेणान्यतमेन दृश्यते तथा जातस्य तद्भवनसमानं निबन्धनं तद्वत्तेनैव प्रकारेण विकल्प्यम्। भुजगद्रेष्काणः कर्कटद्वितीयः कर्कटतृतीयः वृश्चिकाद्यः वृश्चिकद्वितीयः मीनान्त्यश्च। निगडद्रेष्काणो मकराद्यः। भुजगनिगडपाशभृदिति कैश्चिद् व्याख्यातम्। तत्र पाशभृदनेन द्रेष्काणो न पठितः। तस्माद् भुजगपाशभृन्निगडपाशभृदिति व्याख्येयम्। भुजगपाशभृन्निगडपाशभृद्भुजङ्गादिभागैर्बलवदसौम्यनिरीक्षितैश्च तद्वत्। इति स्पष्टो भवेदित्यर्थः। अस्मिन् श्लोके पठित इति ॥ १६ ॥

अथान्यानप्यनिष्टयोगान् हरिण्याह—

परुषवचनोऽपस्मारार्तः क्षयी च निशापतौ
सरवितनये वक्रालोकं गते परिवेषगे।
रवियमकुजैः सौम्यादृष्टैर्नभस्स्थलमाश्रितै-
र्भृतकमनुजः पूर्वोद्दिष्टैर्वराधममध्यमाः ॥ १७ ॥

इति श्रीवराहमिहिराचार्यप्रणीते बृहज्जातकेऽनिष्टाध्यायस्त्रयोविंशः ॥ २३ ॥

परुषवचन इति ॥ निशापतौ चन्द्रे-सरवितनये सौरसहिते वक्रालोकगते भौमेन दृष्टे परिवेषगे तत्कालं परिवेषयुक्ते जातः पुरुषः पुरुषवचनः सदाऽप्रियाभिधायी, अपस्मारार्तः क्षयी च भवति। अत्र चन्द्रमसस्त्रयः प्रकारा व्याख्याताः त्रयश्च दोषाः। यस्यैकप्रकारश्चन्द्रमा भवति तस्यैको दोषो भवति। यस्य प्रकारद्वयं तेन चन्द्रे सौरेण युक्ते परुषवचनः सदैवाप्रियाभिधायी भवति। सरवितनये भौमदृष्टे अपस्मारार्तोऽपस्मारः मृत्युः। सरवितनये भौमदृष्टे तत्कालं परिवेषगे क्षयी भवति। रविर्यमकुजैरिति। रविरादित्यः, यमः सौरः, कुजोऽङ्गारकः एतैः नभस्थलमाश्रितैः दशमस्थानस्थैः, सौम्यादृष्टैः शुभग्रहाणां मध्यान्न केनचिद्दृष्टैरवलोकितैः जातो मनुजो मनुष्यो भृतको भवति तैः पूर्वोद्दिष्टैर्ग्रहैः रविर्यमकुजैः वराधममध्यमो भृतको भवति। तेषां ग्रहाणामेवंविधेनैकेन भृतकोऽपि वरः श्रेष्ठो भवति। अजुगुप्सितां भृतिं करोति। द्वाभ्यां मध्यमो भवति मध्यमां भृतिं करोति। त्रिभिरधमो जुगुप्सितां भृतिं करोति ॥ १७ ॥

इति भट्टोत्पलविरचितायां बृहज्जातकविवृतौ अनिष्टाध्यायस्त्रयोविंशः॥२३॥

अथ स्त्रीजातकाध्यायः ॥ २४ ॥

अथातः स्त्रीजातकाध्यायो व्याख्यायते। तत्रादावेव पुरुषजन्मोक्तफलातिदेशं तदधिकं च वसन्ततिलकेनाह—

यद्यत्फलं नरभवेऽक्षममङ्गनानां तत्तद्वदेत्पतिषु वा सकलं विधेयम्।
तासां तु भर्तृमरणं निधने वपुस्तु लग्नेन्दुगं सुभगतास्तमये पतिश्च॥१॥

यद्यत्फलमिति ॥ नरभवे पुञ्जन्मनि यद्यत्फलमङ्गनानां स्त्रीणामक्षममसम्भाव्यं तत्पतिषु तद्भर्तृषु वदेद् ब्रूयात्। पुञ्जन्मोक्तं फलं यदुवृत्तताताम्रदृगित्यादि। तत्र यत्स्त्रीणां क्षमं योग्यं तत्तासामेव वक्तव्यं यच्चाक्षमं न सम्भवति राज्यादि तत्पतिषु तज्जातककाले दृष्ट्वा वक्तव्यम्। यच्च सम्भवति सुनफादियोगानां फलं तदखिलं सकलमुभयोरेवं वक्तव्यम्। तानि च त्रिविधानि फलानि। कानिचित्स्त्रीणां वक्तव्यानि कानिचित्पतिषु कानिचिद्द्वयोरपि। वृत्तताताम्रदृगित्याकारप्रदर्शनानि स्त्रीणामेव वक्तव्यानि राजयोगादिफलानि तत्पतिषु। तत्पतीनां सुनफादियोगफलानि सुखदुःखप्रदर्शकानि उभयोरपि। अथवा सकलं समग्रं स्त्रीजातकफलं तत्पतिषु विधेयं वक्तव्यम्। तासामित्यादि। तासां स्त्रीणां निधनेऽष्टमे स्थाने भर्तृमरणं यथा वक्तव्यं तथोपरिष्टाद्वक्ष्यति। वपुस्तु शरीरं लग्नेन्दुगं लग्नचन्द्रयोर्गतं तच्चापि तासां यथा वक्तव्यं तथा वक्ष्यति। तासां सुभगता सौभाग्यं यादृग्भाविपतिर्वा तादृगस्तमये सप्तमस्थानाद्वक्तव्यम्। तदपि वक्ष्यति ॥ १ ॥

यदुक्तं वपुस्तु लग्नेन्दुगं तत्प्रदर्शनं वसन्ततिलकेनाह—

युग्मेषु लग्नशशिनोःप्रकृतिस्थिता स्त्री सच्छीलभूषणयुता शुभदृष्टयोश्च ।
ओजःस्थयोश्च मनुजाकृतिशीलयुक्ता पापा च पापयुतवीक्षितयोर्गुणोना ॥२॥

युग्मेष्विति ॥ लग्नशशिनोरुदयचन्द्रयोरपि युग्मेषु समराशिषु स्थितयोः स्त्री योषित्प्रकृतिस्थिता स्त्रीस्वभावा भवति । प्रकृतौ स्वभावे तिष्ठति । तयोरेव लग्नेन्द्वोः शुभदृष्टयोः सौम्यग्रहावलोकितयोः सच्छीलभूषणयुता भवति । सच्छीलं शोभनचरित्रं तदेव भूषणमलंकरणं तेन युता अथवा शोभनेन शीलेन भूषणैश्च युता । ओजःस्थयोरिति । तयोरेव लग्नेन्द्वोरोजःस्थयोर्विषमराशिगतयोः मनुजाकृतिशीलयुक्ता पुरुषाकारा पुरुषशीला च भवति । तयोः लग्नेन्द्वोः पापयुतवीक्षितयोः पापसंयुतयोः अवलोकितयोर्वा पापा पापशीला गुणोना सर्वगुणरहिता च भवति । अर्थादेवैकस्मिन्समराशिगे अन्यस्मिन्विषमराशिगे पुंस्त्रियोर्मध्यस्वरूपाकारा भवति । एवमेकस्मिन् शुभग्रहयुते अन्यस्मिन्पापयुते सच्छीला भवति, असच्छीला च मिश्रेत्यर्थः । एवमेकस्मिन् शुभग्रहदृष्टे अन्यस्मिन्पापदृष्टेऽपि । एवमुभयोरपि सौम्यासौम्ययुतदृष्टयोश्च । अनया दृशा शेषकल्पना कार्या ॥ २ ॥

अथ भौमर्क्षे लग्नगे वा भौमादित्रिंशांशकजातायाः स्वरूपमिन्द्रवज्रयाह—

कन्यैव दुष्टा व्रजतीह दास्यं साध्वी समाया कुचरित्रयुक्ता ।
भूम्यात्मजर्क्षे क्रमशोंऽशकेषु वक्रार्किजीवेन्दुजभार्गवानाम् ॥ ३ ॥

कन्यैवेति ॥ भूम्यात्मजर्क्षे भौमक्षेत्रे मेषवृश्चिकयोरन्यतरे लग्नगते चन्द्रगते वा तत्र च वक्रार्किजीवेन्दुजभार्गवानां कुजयमजीवज्ञसितानामंशकेषु त्रिंशद्भागेषु क्रमेण फलनिर्देशो वक्तव्यः । तद्यथा—भौमलग्ने भौमत्रिंशांशके लग्नगते चन्द्रगते वा जाता कन्यैव दुष्टा भवत्यनूढापि सा पुरुषसम्प्रयोगे च व्रजति गच्छतीत्यर्थः । सौरत्रिंशांशकजाता कन्यैव दास्यं दासभावं व्रजति जनयति । इहास्मिन् भौमक्षेत्रे जीवत्रिंशांशके साध्वी सच्छीला भवति । बुधत्रिंशांशके जाता समाया मायायुक्ता भवति । शुक्रत्रिंशांशके जाता कुचरित्रयुक्ता भवति दुर्वृत्ता इति । एवं त्रिंशांशकफलं सर्वदा गुणतया परीक्षितव्यम् ॥ ३ ॥

अथ बुधशुक्रक्षेत्रयोरन्यतमे लग्नगे चन्द्रगे वा भौमादित्रिंशांशकजातायाः स्वरूपमिन्द्रवज्रयाह—

दुष्टा पुनर्भूः सगुणा कलाज्ञा ख्याता गुणैश्चासुरपूजितर्क्षे ।
स्यात्कापटी क्लीबसमा सती च बौधे गुणाढ्या प्रविकीर्णकामा ॥४॥

दुष्टेति ॥ अंशकेषु वक्रार्किजीवेन्दुजभार्गवानामिति सर्वत्रानुवर्तते । असुरपूजितः शुक्रस्तस्यर्क्षे वृषतुलयोरन्यतमे लग्नगे चन्द्रगे वा भौमत्रिंशांशके

जाता दुष्टा दुष्टशीला भवति, शनिस्त्रिंशांशके जाता पुनर्भूः पाणिग्रहणादनन्तरमन्यस्य भार्या भवति । जीवत्रिंशांशके जाता सगुणा गुणवती भवति । बुधत्रिंशांशके जाता कलाज्ञा भवति । गीतवाद्यनृत्यचित्रादिषु कुशला । शुक्रत्रिंशांशके जाता गुणैः शीलादिभिः ख्याता भवति । स्यात्कापटीत्यादि । बौधे मिथुनकन्ययोरन्यतरे लग्नगे चन्द्रगे वा भौमत्रिंशांशके जाता कापटी कपटासक्ता भवति । सौरत्रिंशांशके जाता क्लीबसमा नपुंसकतुल्या भवति । बृहस्पतित्रिंशांशकजाता साध्वी भवति । बुधत्रिंशांशकजाता गुणाढ्या गुणबहुला भवति । शुक्रत्रिंशांशकजाता प्रविकीर्णकामा विश्रितमन्मथा सर्वपुरुषगामिनी भवतीति ॥ ४ ॥

अथ चन्द्रार्कजीवसौरक्षेत्राणामन्यतमे लग्नगे चन्द्रगे वा भौमादित्रिंशांशकजातायाः स्वरूपं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

स्वच्छन्दा पतिघातिनी बहुगुणा शिल्पिन्यसाध्वीन्दुभे
नृाचारा कुलटार्कभे नृपवधू' पुञ्चेष्टितागम्यगा ।
जैवे नैकगुणाल्परत्यतिगुणा विज्ञानयुक्ता सती
दासी नीचरतार्किभे पतिरता दुष्टाऽप्रजा स्वांशकैः ॥ ५ ॥

स्वच्छन्देति ॥ इन्दुभे कर्कटे लग्ने तद्गते वा चन्द्रे भौमत्रिंशांशकजाता स्वच्छन्दा स्वैरिणी यथेष्टव्यवहारिणी भवति । सौरत्रिंशांशकजाता पतिघातिनी भवति । जीवत्रिंशांशकजाता बहुगुणा भवति । बुधत्रिंशांशकजाता शिल्पिनी शिल्पकर्मनिरता भवति शुक्रत्रिंशांशकजाता असाध्वी दुःशीला भवति । नृाचारेति । अर्कभे सिंहे लग्ने तद्गते वा चन्द्रे भौमत्रिंशांशके जाता नृाचारा पुरुषाचारा भवति। नुरिवाचारो यस्याः। केचिद्वाचाटा इति पठन्ति, बहुभाषिणी। सौरत्रिंशांशके जाता कुलटा असाध्वी भवति । जीवत्रिंशांशके जाता नृपवधूः राजभार्या भवति । बुधत्रिंशांशके जाता पुंचेष्टिता पुरुषस्वभावा भवति । शुक्रत्रिंशांशके जाता अगम्यगाऽगम्यपुरुषगामिनी भवति । जीवक्षेत्रे धन्विमीनयोरन्यतरे लग्नगते तद्गते वा चन्द्रे भौमत्रिंशांशके जाता नैकगुणा बहुगुणा भवति । सौरत्रिंशांशकजाता अल्परतिः शीघ्रवेगा भवति। बृहस्पतित्रिंशांशकजाता अतिगुणा बहुगुणवती भवति । बुधत्रिंशांशके जाता विज्ञानयुक्ता आश्चर्ययुक्ता भवति । शुक्रत्रिंशांशके जाता असती असाध्वी भवति । दासीति । आर्किभे सौरक्षेत्रे मकरकुम्भयोरन्यतरे लग्नगे चन्द्रगे वा भौमत्रिंशांशकजाता दासी भवति । सौरत्रिंशांशकजाता नीचरता नीचपुरुषसक्ता भवति । जीवत्रिंशांशकजाता पतिरता भर्तृभक्ता भवति । बुधत्रिंशांशके जाता दुष्टा भवति । शुक्रत्रिंशांशके जाताऽप्रजा वन्ध्या भवति ॥ ५ ॥

एतदंशकैरिति तदर्थमनुष्टुभाह—

शशिलग्नसमायुक्तैः फलं त्रिंशांशकैरिदम् ।

बलाबलविकल्पेन तयोरुक्तं विचिन्तयेत् ॥ ६ ॥

शशीति ॥ राशिं राशिमधिकृत्य यदेतत्त्रिंशांशके उक्तं फलं तच्छशिलग्नसमायुक्तैश्चन्द्रलग्नयुक्तैस्त्रिंशांशकैः यस्मिन्राशौ यद्ग्रहत्रिंशांशके चन्द्रमा भवति तद्वत् फलं वाच्यम् । यद्वा लग्नं भवति तस्य यत्त्रिंशांशः तद्वशाद्वा । कथमुच्यते । बलाबलविकल्पेनेत्यादि । चन्द्रलग्नयोः यो बलवान्स यत्र राशौ यत्र त्रिंशांशके भवति व्यवस्थितः तस्य यदुक्तं फलं तदेवं विचिन्तयेत् । एतदुक्तं भवति—अन्यस्मिन्राशावन्यस्मिन् त्रिंशांशके चन्द्रमा भवति अन्यस्मिन्राशौ अन्यस्मिन्त्रिंशांशके लग्नं तदा तयोर्यो बलवान् स यस्मिन् त्रिंशांशके भवति तस्यैव फलं वदेत् । यो बलरहितस्तस्य फलं न भवतीति ॥ ६ ॥

अथ यस्मिन्योगे जाता स्त्रीभिः पुरुषाकारसंस्थाभिः सह मदनं शमयति तद्योगद्वयज्ञानं प्रहर्षिण्याह—

दृक्संस्थावसितसितौ परस्परांशे शौक्रे वा यदि घटराशिसम्भवोंऽशः ।
स्त्रीभिः स्त्रीमदनविषानलप्रदीप्तं संशान्तिं नयति नराकृतिस्थिताभिः ॥७॥

दृक्संस्थाविति ॥ असितः सौरः, सितः शुक्रः एतावसितसितौ परस्परांशे अन्योन्यांशगतौ सौरः शुक्रांशगतः, शुक्रः सौरांशगतस्तौ च परस्परं दृक्संस्थौ अन्योन्यं पश्यतः एको योगः । अथवा शौक्रे राशौ वृषतुलयोरन्यतरे लग्नगते तत्कालं यदि घटराशिसम्भवोंऽशः कुम्भनवांशकोदयो भवति तदा द्वितीयो योगः । अस्मिन्योगद्वये जाता स्त्री अन्याभिरपराभिः स्त्रीभिः योषिद्भिः नराकृतिस्थिताभिः पुरुषसंस्थानाभिः पुरुषाकारयुताभिः मदनविषानलं प्रदीप्तं कामविषाग्निं प्रज्वलितं शान्तिं नयति शमयति । एतदुक्तं भवति—अन्या स्त्री स्वजघने पुरुषरूपेण चर्ममयं लिङ्गं बध्वा पुंवत् तस्या रातमभिजनयति । यतोऽतिकामार्त्तत्वात् पुरुषयोगं गन्तुं न शक्नोति ॥७॥

अथास्तमये पतिश्चति यदुक्तं तद्विज्ञानं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

शून्ये कापुरुषोऽबलेऽस्तभवने सौम्यग्रहावीक्षिते
क्लीबोऽस्ते बुधमन्दयोश्चरगृहे नित्यं प्रवासान्वितः ।
उत्सृष्टा रविणा कुजेन विधवा बाल्येऽस्तराशिस्थिते
कन्यैवाशुभवीक्षितेऽर्कतनये द्यूने जरां गच्छति ॥ ८ ॥

शून्ये इति ॥ लग्नाच्चन्द्राद्वा यः सप्तमो राशिः स यदि शून्यः सर्वग्रहवियुक्तो भवति अबलो बलहीनश्च तस्मिन्नस्तभवने शून्ये अबले च बलरहिते तथा सौम्यैः शुभग्रहैरनिरीक्षिते न केनचिच्छुभग्रहेण दृश्यमाने न केनचित्सौम्यग्रहेण युते जातायाः भर्ता कापुरुषः कुत्सितपुरुषो भवति । अथवा लग्नाच्चन्द्राद्वा यः सप्तमो राशिस्तत्र बुधमन्दयोर्ज्ञसौरयोरन्यतरे स्थिते जाता-

याः भर्ता क्लीवः पुरुषाकारहीनो भवति । यस्याश्चरगृहं चरराशिः सप्तमे भवति तस्याः नित्यं सर्वकालं भर्ता प्रवासान्वितः प्रवासशीलो भवति अर्थादेवं स्थिरे सप्तमे नित्यं गृहे स्थितो भवति द्विस्वभावे किञ्चित्प्रवासे किञ्चिद्गृहे स्थितो भवति । उत्सृष्टा रविणा कुजेन विधवेति । तरणौ रवावस्तस्थिते सप्तमगे जाता पतिनोत्सृष्टा भर्त्रा त्यक्ता भवति । एवं कुजे सप्तमगते तस्मिंश्चाशुभैः पापैः वीक्षिते बाल्ये विधवा रण्डा विगतभर्तृका भवति । अर्कतनये सौरे द्यूने सप्तमगे तस्मिंश्चाशुभैः पापैर्वीक्षिते दृष्टे कन्यैव जरामुपगच्छति कुमार्येव वृद्धा भवति वृद्धत्वं प्राप्नोतीति । विवाहं न करोतीत्यर्थः । अत्र चन्द्रलग्नयोर्बलवशादेवैतद्वक्तव्यम् ॥ ८ ॥

ननु चन्द्रात्सप्तमस्थानादप्येतत्फलं कथमवगम्यते ? उच्यते, सप्तमे स्थाने चन्द्रमसः फलदर्शनाभावात् पुनरपि जाता कीदृशी भविष्यतीति तद्विज्ञानं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

आग्नेयैर्विधवास्तराशिसहितैर्मिश्रैः पुनर्भूर्भवेत्
क्रूरे हीनबलेऽस्तगे स्वपतिना सौम्येक्षिते प्रोज्झिता ।
अन्योन्यांशगयोः सितावनिजयोरन्यप्रसक्ताङ्गना
द्यूने वा यदि शीतरश्मिसहितौ भर्तुस्तदानुज्ञया ॥ ९ ॥

आग्नेयैरिति ॥ एकैकस्मिन्पापग्रहे सप्तमे फलमुक्तम् । यदि बहवः आग्नेयाः क्रूराः सप्तमस्था भवन्ति तदा प्रतिग्रहोक्तं फलं त्यक्त्वा तैराग्नेयैरस्तराशिसहितैः विधवैव भवति । मिश्रैः क्रूरैः सौम्यैश्च सप्तमस्थैः पुनर्भूर्भवेत् । स्वपाणिग्राहिणं त्यक्त्वा अन्यस्य भार्या भवतीत्यर्थः । द्विसंस्कृता । तथा च ग्रन्थान्तरे पुनर्भूलक्षणमुक्तम्—“स्वैरिणी स्वपतिं हित्वा सवर्णं कामतः श्रयेत् । अक्षतं च प्रजाद्वारं पुनर्भूः संस्कृता पुनः ॥” क्रूर इति । क्रूर आदित्याङ्गारकशनैश्चराणामन्यतमेऽस्तगे लग्नात्सप्तमस्थे तस्मिंश्च हीनबले सर्वबलरहिते तथाभूते सौम्येक्षिते शुभग्रहाणां बुधगुरुसितानामन्यतमेन दृष्टे जाता स्वपतिना आत्मीयेनैव भर्त्रा प्रोज्झिता त्यक्ता भवति । अन्योन्यांशगयोरिति । सितः शुक्रः, अवनिजोऽङ्गारकः एतयोः सितावनिजयोः अन्योन्यांशगयोः परस्परनवांशकस्थितयोः यत्र तत्र राशौ सितनवांशके भौमः भौमनवांशके शुक्रः तदा साङ्गना स्त्री अन्यप्रसक्ता परपुरुषरता भवति । अथवा द्यूने लग्नात्सप्तमे स्थाने तावेव यद्यङ्गारकशुक्रौ शीतरश्मि सहितौ चन्द्रसहितौ भवतस्तथाप्यन्यपुरुषासक्ता भवति । किन्तु भर्तुरनुज्ञया पत्युराज्ञयेति न तु स्वातन्त्र्येणेति ॥ ९ ॥

अथ येन योगेन जाता मात्रा सह बन्धकी भवति येन च दुर्गर्दितयोनिर्येन च सुभगा तद्योगत्रयं शालिन्याह—

सौरारर्क्षे लग्नगे सेन्दुशुक्रे मात्रा सार्द्धं बन्धकी पापदृष्टे ।

कौजेऽस्तांशे सौरिणा व्याधियोनिश्चारुश्रोणी वल्लभा सद्ग्रहांशे ॥१०॥

सौरारक्षं इति ॥ सौरः शनैश्चरः तद्वृक्षे मकरकुम्भौ, आरो भौमस्तद्वृक्षे मेषवृश्चिकौ एषामन्यतरे लग्नगते तस्मिंश्च सेन्दुशुक्रे इन्दुना चन्द्रेण शुक्रेण च संयुक्ते तथाभूते पापदृष्टे पापग्रहावलोकिते जाता बन्धकी परपुरुषगामिनी भवति न केवलं यावन्मात्रा सार्द्धं जनन्या सह बन्धकी जाता तन्मातापि बन्धकी परपुरुषगामिनी भवति। अस्तांशे लग्नात्सप्तमे स्थाने यो राशिस्तत्कालं कौजो भौमनवांशको भवति तस्मिंश्च कौजेऽस्तांशे शौरिणा रविजेन दृष्टे जाता व्याधियोनिः सरोगभगा भवति। यदुक्तं सुभगतास्तमये तदर्थमाह। चारुश्रोणी वल्लभा सद्ग्रहांश इति। यदा लग्नात्सप्तमे स्थाने सद्ग्रहस्य शुभग्रहस्य नवांशकोदयो भवति तदा चारुश्रोणी शोभनभगा वल्लभा पत्युः प्रिया च भवति ॥ १० ॥

अथ यस्याः सप्तमं स्थानं शून्यं भवति तस्याः शनैश्चराङ्गारकशुक्रर्क्षेत्रे तदंशे वा सप्तमे यादृशी भवति तद्विज्ञानं मालिन्याह—

वृद्धो मूर्खः सूर्यजर्क्षेंऽशके वा स्त्रीलोलः स्यात्क्रोधनश्चावनेये।
शौक्रे कान्तोऽतीवसौभाग्ययुक्तो विद्वान्भर्ता नैपुणज्ञश्च बौधे ॥११॥

वृद्ध इति ॥ यस्या जन्मनि लग्नात्सप्तमे स्थाने सूर्यजस्य सौरस्यर्क्षं मकरकुम्भयोरन्यतरं तत्सम्बन्धी नवांशको वा सप्तमे भवति तस्याः वृद्धः मूर्खश्च भर्ता भवति। यस्याः आवनेयस्याङ्गारकस्यर्क्षे मेषवृश्चिकयोरन्यतरस्तदंशको वा सप्तमे भवति तस्याः स्त्रीलोलः स्त्रीषु स्पृहयालुः क्रोधनः क्रोधशीलश्च भर्ता भवति। एवं शौक्रे राशौ वृषतुलयोरन्यतरे तदंशके वा सप्तमस्थे कान्तोऽतीवदर्शनीयोऽतीवसौभाग्ययुक्तो वल्लभश्च भर्ता भवति। बौधे मिथुनकन्ययोरन्यतरे तदंशके वा सप्तमस्थे जातायाः भर्ता विद्वान्पंडितः नैपुणज्ञश्च सर्वत्र सूक्ष्मदृष्टिर्भवति ॥ ११ ॥

अथ चन्द्रराशौ सप्तमे तन्नवांशके जीवराशौ वादित्यराशौ च तन्नवांशके वा तद्विज्ञानं पुष्पिताग्रयाह—

मदनवशगतो मृदुश्च चान्द्रे त्रिदशगुरौ गुणवान् जितेन्द्रियश्च।
अतिमृदुरतिकर्मकृच्च सौर्ये भवति गृहेऽस्तमयस्थितेंऽशके वा ॥१२॥

मदनेति ॥ यस्याः जातायाः सप्तमे स्थाने चान्द्रो राशिः कर्कटस्तदंशको वा भवति तस्याः भर्ता मदनवशगतः कामातुरो मृदुश्चाकठिनश्च भवति। त्रिदशगुरोः जीवस्य राशौ धन्विमीनयोरन्यतरे सप्तमस्थे तदंशके वा जातायाः भर्ता गुणवान् शौर्यादिभिर्गुणैर्युक्तो जितेन्द्रियो दान्तश्च भवति। सौर्ये राशौ सिंहे तदंशके वा सप्तमस्थे जातायाः भर्ताऽतिमृदुरतीवाकठिनः, अतिकर्मकृदतीवव्यापारकृद्भवति व्यापारकरणशीलः ।

केचिद्रतिकर्मकृद्रतिकामातुरः कामासक्तो भवति । एवमस्तमयस्थिते सप्तमस्थानस्थे गृहे राशावंशके वा फलमभिहितं यत्रान्यसंबन्धी राशिः सप्तमे भवति अन्यसम्बन्धी नवांशश्च तत्र राश्यंशपयोः यो बलवांस्तदीयं फलं वाच्यमिति ॥ १२ ॥

अथ चन्द्रशुक्रबुधानां द्वौ त्रयो वा लग्नगता यस्या भवन्ति तस्याः स्वरूपं वसन्ततिलकेनाह—

ईर्ष्यान्विता सुखपरा शशिशुक्रलग्ने ज्ञेन्द्वोः कलासु निपुणा सुखिता गुणाढ्या ।
शुक्रज्ञयोस्तु रुचिरा सुभगा कलाज्ञा त्रिष्वप्यनेकवसुसौख्यगुणा शुभेषु १३

ईर्ष्येति ॥ यस्याः जन्मलग्ने शशिशुक्रौ चन्द्रसितौ समेतौ भवतः सा ईर्ष्यान्विता मात्सर्ययुक्ता सुखपरा सुखासक्ता च भवति । ज्ञेन्द्वोः बुधचन्द्रयोः लग्नगतयोः कलासु निपुणा तज्ज्ञा सुखिता सञ्जातसुखा भवति गुणाढ्या गुणबहुला च । शुक्रज्ञयोः सितबुधयोर्लग्नगतयोः रुचिरा दर्शनीया सुकान्ता सुभगा भर्तृवल्लभा कलाज्ञा च भवति । त्रिष्वपीति । यस्यास्त्रयोऽपि चन्द्रबुधशुक्रा लग्नगता भवन्ति साऽनेकवसुसौख्यगुणा अनेकैर्वसुभिः धनैः सौख्यैरनेकैर्बहुभिश्च गुणैर्युक्ता भवति । अपिशब्दात्त्रिषु शुभेषु बुधगुरुसितेषु लग्नगतेषु जाता अनेकवसुसौख्यगुणा भवति ॥ १३ ॥

अत्र पूर्वं तासां भर्तृमरणमिति यदुक्तं तद्विज्ञानं वसन्ततिलकेनाह—

क्रूरेऽष्टमे विधवता निधनेश्वरोंऽशे
यस्य स्थितो वयसि तस्य समे प्रदिष्टा ।
सत्स्वर्थगेषु मरणं स्वयमेव तस्याः
कन्यालिगोहरिषु चाल्पसुतत्वमिन्दौ ॥ १४ ॥

क्रूरेऽष्टम इति । यस्याः क्रूरग्रहोऽष्टमे स्थाने भवति तस्या विधवता भवति । कस्मिन्काल इत्याह । निधनेश्वरो यस्येति । निधनेश्वरोऽष्टमस्थानाधिपतिर्यस्य ग्रहस्य नवांशके भवति तस्य यद्वयस्तस्मिन्वयसि विवाहात्परतस्तस्या वैधव्यं वक्तव्यम् । एकं द्वौ नव विंशतिरित्यादि ग्रहवयः । एवं केचिद्वदन्ति । वयं पुनः दशान्तदशाकालं वयःशब्देन ब्रूमः । यत्र निधनेश्वरश्चन्द्रभौमयोरन्यतरेंऽशे भवति तत्र चन्द्रभौमयोर्वयःप्रमाणं वर्षत्रितयम् । तत्र प्रायः कुमारीणां विवाहासंभवस्तस्मादष्टमस्थानाधिपतिर्यस्यांशके व्यवस्थितस्तस्यान्तर्दशाधिपतिस्तस्या विवाहात्परं विधवता प्रदिष्टोक्ता। सत्स्विति । यस्या जन्मनि क्रूरग्रहोऽष्टमगो भवति सद्ग्रहः शुभग्रहः । कश्चिदर्थगो द्वितीयस्थानगतो भवति तस्याः भर्तुः पुरस्तात् स्वस्यैव मरणं भवति । यस्या जन्मनि कन्यायामलिनि वृश्चिके गवि वृषे हरौ सिंहे वा इन्दुः स्थितो भवति तस्या अल्पसुतत्वं स्वल्पपुत्रत्वं वक्तव्यम् । कन्यालिगोहरीणामन्यतमश्चन्द्रराशिर्यस्यास्तस्याः अल्पाः पुत्रा भवन्तीति ॥ १४ ॥

अथ यस्मिन्योगे जाता पुरुषिणी भवति यस्मिंश्च ब्रह्मवादिनी भवति तद्योगद्वयं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

सौरे मध्यबले बलेन रहितैः शीतांशुशुक्रेन्दुजैः
शेषैर्वीर्यसमन्वितैः पुरुषिणी यद्योजराश्युद्गमः ।
जीवारास्फुजिदैन्दवेषु बलिषु प्राग्लग्नराशौ समे
विख्याता भुवि नैकशास्त्रनिपुणा स्त्री ब्रह्मवादिन्यपि ॥ १५ ॥

सौरे इति ॥ सौरे शनैश्चरे मध्यबले नातिबलवति न चातिबलहीने तथा शीतांशुशुक्रेन्दुजैः शशिसितबुधैः बलेन वीर्येण रहितैः विवर्जितैः शेषैरादित्यभौमजीवैर्वीर्यसमन्वितैः सबलैर्यत्र तत्रावस्थितैर्यद्योजराशिः विषमराशिरुद्गमः उद्गम उदये लग्ने भवति । विषमराशिः लग्ने जाता भवतीत्यर्थः तदा जाता मेषमिथुनसिंहतुलाधन्विकुम्भानामन्यतमे सा पुरुषिणी भवति । बहुपुरुषेत्यर्थः । जीवारास्फुजिदैन्दवेष्विति । जीवो बृहस्पतिः, आरो भौमः, आस्फुजिच्छुक्रः, ऐन्दवो बुधः एतेषु यत्र तत्रावस्थितेषु बलिषु वीर्यवत्सु तथा प्राग्लग्ने यदि समराशिर्भवति तदा जाता स्त्री भुवि भूमौ विख्याता सर्वत्र प्रथिता अनेकशास्त्रकुशला अनेकेषु बहुषु शास्त्रेषु कुशला तज्ज्ञा ब्रह्मवादिन्यपि मोक्षशास्त्रे कुशला भवति ॥ १५ ॥

अथ यद्योगजाता प्रव्रज्यामाश्रयति तद्विज्ञानं प्रहर्षिण्याह—

पापेऽस्ते नवमगतग्रहस्य तुल्यां प्रव्रज्यां युवतिरुपैत्यसंशयेन ।
उद्वाहे वरणविधौ प्रदानकाले चिन्तायामपि सकलं विधेयमेतत् ॥ १६ ॥

इति श्रीवराहमिहिराचार्यप्रणीते बृहज्जातके स्त्रीजातकाध्यायश्चतुर्विंशः २४

पापे इति ॥ पूर्वं सप्तमस्थस्य ग्रहस्य पृथक्पृथक् फलमुक्तं तत्र लग्नात्पापे क्रूरग्रहेऽस्ते सप्तमस्थे यद्यन्यः कश्चिद् ग्रहो लग्नान्नवमगतो भवति तदा सा स्त्री प्रागुक्तं फलं न प्राप्नोति । नवमगतस्य ग्रहस्य तुल्यां तत्कथितां प्रव्रज्यां युवतिः स्त्री असंशयेन निःसंशयेनोपैति प्राप्नोति । एवं स्त्रीजातकं व्याख्यातम् । उद्वाहे इति । अत्र ये योगा व्याख्यातास्ते चेदुद्वाहे विवाहकाले भवन्ति तदा योगोक्तफलं वाच्यम् । तथा तस्या वरणविधौ कन्यामार्गणकाले प्रदानकाले कन्यादानकाले च चिन्तायां प्रश्नकालेऽप्येवं सकलं सर्वं विधेयं वक्तव्यम् । स्त्रीजातकेषु ये शुभाशुभयोगा उक्तास्तेऽत्रापि शुभाशुभा वक्तव्याः, न सकलजातकोक्ताः । ते च यथाप्रदर्शितकालेनैव ज्ञेयाः । येषां च वक्ष्यमाणविवाहपटलोक्तयोगैर्बाधो भविष्यति तेऽत्र न वक्तव्याः । युक्त्यैतद्विवाहपटलमुक्तमिति ॥ १६ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां बृहज्जातकविवृतौ स्त्रीजातकाध्यायश्चतुर्विंशः ॥ २४ ॥

अथ नैर्याणिकाध्यायः ॥ २५ ॥

अथातो नैर्याणिकाध्यायो व्याख्यायते । तत्रादावेवाष्टमे स्थाने ग्रहदृष्टे वियुक्ते युते वा यथा म्रियते तद्विज्ञानं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

मृत्युर्मृत्युगृहे क्षणेन बलिभिस्तद्धातुकोपोद्भव-
स्तत्संयुक्तभगात्रजो बहुभवो वीर्यान्वितैर्भूरिभिः ।
अग्न्यम्ब्वायुधजो ज्वरामयकृतस्तृट्क्षुत्कृतश्चाष्टमे
सूर्याद्यैर्निधने चरादिषु परस्वाध्वप्रदेशेष्विति ॥ १ ॥

मृत्युरिति ॥ बलिभिर्ग्रहैर्मृत्युगृहे क्षणेन मृत्युर्भवति । यस्य जन्मलग्नान्मृत्युगृहमष्टमं स्थानं शून्यं यो ग्रहो बलवान् पश्यति तस्य ग्रहस्य यो धातुरुक्तस्तद्धातुकोपोद्भवस्तेन धातुना प्रकुपितेन स म्रियते । तद्यथाऽर्कस्य पित्तं, चन्द्रस्य वातकफौ, भौमस्य पित्तं, बुधस्य त्रयोऽपि वातपित्तश्लेष्माणः, बृहस्पतेः कफः, शुक्रस्य वातकफौ, सौरस्य वात इति । तत्संयुक्तभगात्रज इति । तदित्यनेन लग्नादष्टमस्थानस्य परामर्शः । तेनाष्टमेन युक्तं यद्भगात्रं तत्संयुक्तभगात्रं तज्जातस्तत्सम्भूतः लग्नादष्टमो राशिः यस्मिन्नङ्गे कालाख्यपुरुषस्य वर्तते तस्मिन्नङ्गे दृष्टग्रहोक्तदोषकोपान्म्रियते । भूरिभिर्बहुभिः वीर्यान्वितैः सबलैः बहुभवो मृत्युः यदा बहवोऽपि वीर्यान्वितास्तच्छून्यमष्टमस्थानं पश्यन्ति तदा यावन्तः पश्यन्ति तावतां ग्रहाणामुक्तदोषप्रकोपेन ते च बहवो दोषा यस्मिन्कालपुरुषाङ्गे लग्नादष्टमराशिर्वर्तते तस्मिन्नङ्गे प्रकुप्य निधनं कुर्वन्तीति । अग्न्यम्ब्वायुधज इति । सूर्यादिभिरष्टमे स्थाने स्थितैरग्न्यादिभिर्मृत्युर्भवति । तद्यथा—यस्य लग्नादष्टमे स्थानेऽर्को भवति तस्याग्निहेतुको मृत्युर्भवति । एवं चन्द्रेऽष्टमेऽम्बुहेतुकः, भौमे आयुधहेतुकः, बुधे ज्वरहेतुकः, जीवे आमयकृतः अविज्ञातव्याधिहेतुकः, शुक्रे तृड्ढेतुकः, सौरे क्षुद्धेतुक इति । एतैर्ग्रहैर्बलिभिर्यथोक्त एव मृत्युः शुभेन कर्मणा भवति । बलहीनैरशुभेन मध्यबलैर्मध्यमेनेति । विज्ञातमरणप्रकारस्य मरणदेशज्ञानार्थमाह—निधने चरादिष्विति । यस्य निधनेऽष्टमे स्थाने चरराशिर्भवति स परदेशे म्रियते । यस्य स्थिरः स स्वदेशे यस्य द्विस्वभावः सोऽध्वप्रदेशे पथि म्रियत इति ॥ १ ॥

अथ शैलाग्राभिघातेषु यैर्योगैर्म्रियते तान् शार्दूलविक्रीडितेनाह—

शैलाग्राभिहतस्य सूर्यकुजयोर्मृत्युः खबन्धुस्थयोः
कूपे मन्दशशाङ्कभूमितनयैर्बन्ध्वस्तकर्मस्थितैः ।
कन्यायां स्वजनाद्धिमोष्णकरयोः पापग्रहैर्दृष्टयोः
स्यातां यद्युभयोदयेऽर्कशशिनौ तोये तदा मज्जतः ॥ २ ॥

शैलाग्राभिहतस्येति॥ सूर्यकुजयोः रविभौमयोः युगपत्तुल्यकालं खबन्धुस्थयोर्दशमयोश्चतुर्थयोर्वा जातस्य शैलाग्राभिहतस्य शिलाप्रहारेण हतस्य मृत्युर्भवति। कूप इति। मन्दशशाङ्कभूमितनयैः सौरेन्दुभौमैर्यथासंख्यं बन्धुवस्तकर्मस्थितैश्चतुर्थसप्तमदशमस्थैः। तद्यथा-सौरे चतुर्थगे चन्द्रे सप्तमगे भौमे दशगमे जातः कूपे पतितो म्रियते। कन्यायामिति। हिमोष्णकरयोश्चन्द्रार्कयोः कन्यायां स्थितयोश्च पापग्रहदृष्टयोर्जातः स्वजनेन म्रियते स्वजनेन व्यापाद्यते। उभयोदये द्विस्वभावराशावुदये लग्नगते तत्रचार्कशशिनौ रविचन्द्रौ यदा स्यातां भवेतां तदा तोये जले मज्जितो मग्नो म्रियते॥ २॥

अथान्यानपि मृत्युयोगान् शार्दूलविक्रीडितेनाह—

मन्दे कर्कटगे जलोदरकृतो मृत्युर्मृगाङ्के मृगे
शस्त्राग्निप्रभवः शशिन्यशुभयोर्मध्ये कुजर्क्षे स्थिते।
कन्यायां रुधिरोत्थशोषजनितस्तद्वत्स्थिते शीतगौ
सौरर्क्षे यदि तद्वदेव हिमगौ रज्ज्वग्निपातैः कृतः॥ ३॥

मन्दे इति॥ मन्दे शनैश्चरे कर्कटगे कुलीरस्थे मृगाङ्के चन्द्रे मृगे मकरस्थिते जातस्य जलोदरकृतो जलोदरेण मृत्युर्भवति। शस्त्राग्निप्रभव इति। शशिनि चन्द्रे कुजर्क्षे मेषवृश्चिकयोरन्यतरस्थे तत्र चाशुभयोर्द्वयोः पापयोर्मध्यस्थे जातस्य शस्त्राग्निप्रभवः शस्त्रेणाग्निना वा प्रभवति तत्कृतो मृत्युः। कन्यायामिति। शीतगौ चन्द्रे कन्यायां तद्वत् स्थिते पापद्वयमध्यगते जातस्य रुधिरोत्थशोषजनितो मृत्युर्मरणं भवति। दुष्टेन रक्तेन शोषेण वा उत्थितो जनित उत्पन्नः। सौरर्क्षे इति। हिमगौ चन्द्रे सौरर्क्षे मकरकुम्भयोरन्यतरस्थे तद्वत्तस्मिंश्च पापद्वयमध्यगते यदि चेज्जातस्तदा रज्ज्वग्निपातैः रज्ज्वाऽग्निना पाताद्वा म्रियत इति॥ ३॥

अथान्यानपि मृत्युयोगान् शार्दूलविक्रीडितेनाह—

बन्धाद्धीनवमस्थयोरशुभयोः सौम्यग्रहादृष्टयो-
र्द्रेष्काणैश्च सपाशसर्पनिगडैश्छिद्रस्थितैर्बन्धतः।
कन्यायामशुभान्विते्ऽस्तमयगे चन्द्रे सिते मेषगे
सूर्ये लग्नगते च विद्धि मरणं स्त्रीहेतुकं मन्दिरे॥ ४॥

बन्धाद्धीनवमस्थयोरिति॥ अशुभयोर्द्वयोः पापयोर्धीनवमस्थयोः पञ्चमनवमस्थानस्थयोश्च सौम्यग्रहैरदृष्टयोरनवलोकितयोर्जातः बन्धाद्बन्धनेन म्रियते। द्रेष्काणैरिति। येन लग्नेन पुमान् जातस्तस्मादष्टमे स्थाने यो राशिस्तत्कालं वर्तते तत्र यदि सपाशसर्पो द्रेष्काणो भवति सनिगडो वा तदा जातः बन्धनेन म्रियते। तत्र भुजगपाशभृद्द्रेष्काणः कर्कटद्वितीयः कर्कटतृतीयः वृश्चिकप्रथमः वृश्चिकद्वितीयः मीनान्त्यश्च। निगडद्रेष्काणः

मकराद्यः । कन्यायामिति । मीनलग्नजातः कन्यायामस्तगे सप्तमस्थे चन्द्रे तस्मिंश्चाशुभान्विते केनचित्पापेन सहिते सिते शुक्रे मेषगे सूर्ये रवौ लग्नगते जातस्य मरणं मन्दिरे गृहे स्त्रीहेतुकं स्त्रीनिमित्तं विद्धि जानीहि ॥ ४ ॥

अथान्यानपि मृत्युयोगान् शार्दूलविक्रीडितेनाह—

शूलोद्भिन्नतनुः सुखेऽवनिसुते सूर्येऽपि वा खे यमे
सप्रक्षीणहिमांशुभिश्च युगपत् पापैस्त्रिकोणाद्यगैः ।
बन्धुस्थे च रवौ वियत्यवनिजे क्षीणेन्दुसंवीक्षिते
काष्ठेनाभिहतः प्रयाति मरणं सूर्यात्मजेनेक्षिते ॥ ५ ॥

शूलोद्भिन्नतनुरिति ॥ सुखे चतुर्थे स्थानेऽवनिसुते भौमे स्थिते । सूर्येऽपि वा इति । रवौ चतुर्थस्थे खे दशमे स्थाने यदि यमः सौरो भवति तदा जातः शूलोद्भिन्नतनुर्म्रियते शूलेनोद्भिन्ना तनुर्यस्य शूलप्रोतस्य तस्य मरणं भवति । सप्रक्षीणेति । पापैः रविभौमसौरैः सप्रक्षीणहिमांशुभिरतिक्षीणचन्द्रसंयुक्तैश्च युगपत्तुल्यकालं त्रिकोणाद्यगैः पञ्चमनवमलग्नस्थैः। एतदुक्तं भवति—सक्षीणचन्द्राणां पापानामेतत्स्थानत्रयं मुक्त्वाऽन्यत्रावस्थितिर्न भवति तदा चकाराच्छूलोद्भिन्नतनुर्म्रियते । बन्धुस्थे चेति । रवौ सूर्ये बन्धुस्थे लग्नाच्चतुर्थगे, वियति दशमेऽवनिसुते भौमे स्थिते तस्मिंश्च क्षीणेन्दुना क्षीणचन्द्रेण सम्वीक्षिते तदा जातश्चकाराच्छूलोद्भिन्नतनुर्म्रियते । अस्मिन्नेव योगे चतुर्थगे रवौ दशमस्थे भौमे तस्मिंश्च सूर्यात्मजेन शनैश्चरेणेक्षिते दृष्टे जातः काष्ठेनाभिहतः काष्ठघातेन ताडितो मरणं प्रयाति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथान्यानपि मृत्युयोगान्वसन्ततिलकेनाह—

रन्ध्रास्पदाङ्गहिबुकैर्लगुडाहताङ्गः प्रक्षीणचन्द्ररुधिरार्किदिनेशयुक्तैः ।
तैरेव कर्मनवमोदयपुत्रसंस्थैर्धूमाग्निबन्धनशरीरनिकुट्टनान्तः ॥ ६ ॥

रन्ध्रास्पदेति ॥ रन्ध्रमष्टमं स्थानम् , आस्पदं दशमम् , अङ्गं लग्नं, हिबुकस्थानं चतुर्थम् एतै रन्ध्रास्पदाङ्गहिबुकैर्यथासंख्यं प्रक्षीणचन्द्ररुधिरार्किदिनेशयुक्तैः । एतदुक्तं भवति—अतिक्षीणचन्द्रोऽष्टमे, रुधिरो भौमः दशमे, आर्किः सौरोऽङ्गे लग्ने, दिनेशो रविश्चतुर्थे एवंविधे योगे जातो लगुडहताङ्गो लगुडताडितावयवो म्रियते । केचित्पठन्ति—लगुडाहतान्त इति । लगुडाहतस्यान्तो भवति । तैरेवेति । तैरेव ग्रहैः प्रक्षीणचन्द्ररुधिरार्किदिनेशैः यथासंख्यं कर्मनवमोदयपुत्रसंस्थैः दशमनवमलग्नपञ्चमस्थैः क्षीणचन्द्रमा दशमे, भौमो नवमे, सौरो लग्ने, अर्कः पञ्चमे यदि भवति तदा जातस्य धूमेनाग्निना बन्धनेन शरीरनिकुट्टनेन काष्ठादिना प्रहरणेन वा तस्य मृत्युर्भवति ॥ ६ ॥

अथान्यानपि मृत्युयोगान्वसन्ततिलकेनाह—

बन्ध्वस्तकर्मसहितैः कुजसूर्यमन्दैर्निर्याणमायुधशिखिक्षितिपालकोपैः ।
सौरेन्दुभूमितनयैः स्वसुखास्पदस्थैर्ज्ञेयः क्षतक्रिमिकृतश्च शरीरघातः ॥७॥

बन्ध्वस्तकर्मसहितैरिति ॥ कुजोऽङ्गारकः, सूर्यो रविः, मन्दः सौरः एतैर्यथासंख्यं बन्ध्वस्तकर्मसहितैः चतुर्थसप्तमदशमस्थैः चतुर्थे भौमः, सप्तमे सूर्यः, दशमे सौरः यस्य जन्मनि भवन्ति तस्यायुधेन खड्गादिना शिखिनाग्निना क्षितिपालकोपेन नृपक्रोधेन वा एषामन्यतमेन निर्याणं मृत्युर्भवति । सौरेन्दुभूमितनयैः शनिशशिभौमैः यथासंख्यं स्वसुखास्पदस्थैर्द्वितीयचतुर्थदशमस्थैः द्वितीये सौरः, चतुर्थे चन्द्रः, दशमे भौमः यस्य जन्मनि भवन्ति तस्य क्षतक्रिमिकृतः क्षते छिद्रे क्रमयः कीटा उत्पद्यन्ते तत्कृतश्च शरीरपातो भवति क्षतक्रिमिभिः पतितैर्मृत्युर्भवति ॥ ७ ॥

अथान्यानपि मृत्युयोगान् शार्दूलविक्रीडितेनाह—

खस्थेऽर्केऽश्निजे रसातलगते यानप्रपाताद्वधो
यन्त्रोत्पीडनजः कुजेऽस्तमयगे सौरेन्द्विनाभ्युद्गमे ।
विण्मध्ये रुधिरार्किशीतकिरणैर्जूकाजसौरर्क्षगै-
र्यातैर्वा गलितेन्दुसूर्यरुधिरैर्व्योमास्तबन्ध्वाह्वयान् ॥ ८ ॥

खस्थ इति ॥ अर्के रवौ खस्थे दशमस्थानगते कुजे रसातलगते चतुर्थस्थे जातस्य यानप्रपातात् वाहनात्पतितस्य वधो मृत्युर्भवति। यन्त्रोत्पीडनज इति । कुजेऽङ्गारकेऽस्तमयगे सप्तमस्थे सौरेन्द्विनाभ्युद्गमे सौरश्चेन्दुश्चेनश्च ते सौरेन्द्विनाः, शनिचन्द्ररविभिरभ्युद्गमे लग्ने स्थितैः जातस्य यन्त्रोत्पीडनजो वधः यन्त्रपीडितो म्रियते । केचित्क्षीणेन्द्विनार्क्युद्गमे इति पठन्ति । क्षीणेन्दुः क्षीणचन्द्रमाः, इन आदित्यः आर्किः सौरः एतैः लग्ने स्थितैः जातस्य यन्त्रोत्पीडनजो वधः । विण्मध्य इति । रुधिरोऽङ्गारकः, आर्किः सौरः, शीतकिरणश्चन्द्रः एतैः यथासंख्यं जूकाजसौरर्क्षगैः जूकस्तुलः, अजो मेषः, सौरर्क्षं मकरकुम्भौ तेन तुले कुजो भौमः, मेषे सौरः, मकरकुम्भयोरन्यतरे चन्द्रः एवं यस्य जन्मनि भवन्ति स विण्मध्येऽमेध्यमध्ये म्रियते । यातैर्वेति । गलितेन्दुः क्षीणचन्द्रः, सूर्य आदित्यः, रुधिरोऽङ्गारकः एतैर्यथासंख्यम् व्योमास्तबन्ध्वाह्वयान् यातैः प्राप्तैः । व्योम्नि दशमे क्षीणचन्द्रः, अस्तमये सप्तमे सूर्यः, बन्ध्वाह्वये बन्धुसंज्ञके चतुर्थे भौमः बन्ध्वित्याह्वा संज्ञा यस्य एवं यस्य जन्मनि भवति स वाग्रहणात् विण्मध्ये म्रियते ॥ ८ ॥

अथान्यानप्यनिष्टयोगान्वैतालीयेनाह—

वीर्यान्वितवक्रवीक्षिते क्षीणेन्दौ निधनस्थितेऽर्कजे ।
गुह्योद्भवरोगपीडया मृत्युः स्यात्क्रिमिशस्त्रदाहजः ॥ ९ ॥

वीर्यान्वितेति ॥ क्षीणेन्दौ क्षीणचन्द्रे वीर्यान्वितेन सबलेन वक्रेण भौमेन दृष्टे वीक्षितेऽर्कजे सौरे निधनस्थितेऽष्टमस्थानगते जातस्य गुह्योद्भवरोगपीडया गुह्ये च उद्भूत उत्पन्नः रोगो गदस्तत्पीडयाऽर्शोभगन्दरात्यां कृमिशस्त्रदाहजः कृमिजः शस्त्रजः दाहजः अर्शोभगन्दरादिरोगदोषात् कृमिपातेन शस्त्रकर्मणा वा दाहेन वा क्रियमाणेन तस्य मृत्युर्भवति ॥ ९ ॥

अथान्यानपि मृत्युयोगान्वसन्ततिलकेनाह—

अस्ते रवौ सरुधिरे निधनेऽर्कपुत्रे क्षीणे रसातलगते हिमगौ खगान्तः ।
लग्नात्मजाष्टमतपस्स्विनभौममन्दचन्द्रैस्तु शैलशिखराशनिकुड्यपातैः॥१०॥

अस्ते रवाविति ॥ अस्ते सप्तमे रवावादित्ये सरुधिरे भौमेन संयुक्ते स्थितेऽर्कपुत्रे सौरे निधनेऽष्टमे क्षीणे हिमगौ चन्द्रे रसातलगते चतुर्थस्थानस्थे जातः खगान्तो भवति खगः पक्षी तत्कृतो मृत्युर्भवति। तस्य मृतस्याग्निसंस्कारो न भवतीत्यर्थः । लग्नात्मजाष्टमेति । इनः सूर्यः, भौमः कुजः, मन्दः सौरः, चन्द्रः शशाङ्कः, एतैर्यथासंख्यं लग्नात्मजाष्टमतपस्सु स्थितैः लग्नपञ्चमाष्टमनवमस्थैः तेन लग्नेऽर्कः, पञ्चमे भौमः, अष्टमे सौरः, नवमे चन्द्रो यस्य जन्मनि भवति तस्य शैलशिखरात् पर्वतमस्तकात् पतितस्याशनिपातेन चोल्कया वज्रपातेन कुड्यपातेन भित्तिपातेन वा मृत्युर्भवति॥१०॥

अथ यस्य जन्मन्येतेषां योगानां मध्यादन्यतमो योगो न भवति न चाष्टमे स्थाने कश्चिद् ग्रहो भवति न चाष्टमं स्थानं कश्चिद्ग्रहः पश्यति तन्मृत्युकारणं वैतालीयेनाह—

द्वाविंशः कथितस्तु कारणं द्रेष्काणो निधनस्य सूरिभिः ।
तस्याधिपतिर्भवनोऽपि वा निर्याणं स्वगुणैः प्रयच्छति ॥ ११ ॥

द्वाविंश इति ॥ येन द्रेष्काणेन पुमान् जातस्तस्माद्यो द्वाविंशो द्रेष्काणो भवति स सूरिभिः पण्डितैः निधनस्य मृत्योः कारणं निमित्तं कथितः । कथमित्याह—तस्याधिपतिरित्यादि । तस्य द्वाविंशस्य द्रेष्काणस्य योऽधिपतिर्ग्रहस्तस्याग्न्यम्बायुधज इत्यादिस्वगुणैर्यो हेतुः पठितस्तेन निर्याणं मरणं प्रयच्छति ददाति । अथवा यस्मिन्राशौ स द्वाविंशो द्रेष्काणो भवति तस्य राशेर्यः स्वामी तत्सम्भवो भवति स स्वगुणैरात्मोयहेतुभिः निर्याणं मरणं प्रयच्छति ददाति । स च द्वाविंशो द्रेष्काणो लग्नादष्टमराशौ भवति स कथं ज्ञायते ? उच्यते, यदि लग्नस्य प्रथमो द्रेष्काणस्तदाऽष्टमस्यापि प्रथमोऽथ लग्नस्य द्वितीयस्तदाऽष्टमस्यापि द्वितीयोऽथ लग्नस्य तृतीयस्तदाऽष्टमस्यापि तृतीयः न केवलं यावत्सर्वराशीनामेषैव व्यवस्था । अनेन क्रमेण प्रकारेण योऽष्टमराशेः द्रेष्काणः स एव द्वाविंशो द्रेष्काण इति । तत्रैतज्जातम्—यस्योक्तयोगानामन्यतमो योगो न भवति न चाष्टमं स्थानं ग्रहयुतवोक्षितं तस्य द्वाविंशद्रेष्काणाधिपाष्टमराश्यधिपयोर्यो बलवांस्तदुक्तदोषेण मृत्युरिति ॥११॥

अथ यादृग्भूमौ म्रियते तद्विज्ञानं वसन्ततिलकेनाह—

होरानवांशकप्रयुक्तसमानभूमौ योगेक्षणादिभिरतः परिकल्प्यमेतत् ।
मोहस्तु मृत्युसमयेऽनुदितांशतुल्यः स्वेशेक्षिते द्विगुणितस्त्रिगुणः शुभैश्च ॥१२॥

होरानवांशेति । पुरुषस्य जन्मसमये होरायां लग्ने यो नवांशको भवति तस्य योऽधिपतिः ग्रहस्तेन यो युक्तो राशिः स राशिर्यत्र स्थित इत्यर्थः । तस्य राशेर्या योग्या भूमिस्तस्यां भूमौ स म्रियते । तद्यथा । स चेद्राशिद्वये भवति तदा अधिकसञ्चारभूमौ । स चेद्राशिः मेषो भवति तदाजाविकसंञ्चभूमौ । वृषभश्चेत्तदा वृषभप्रचारभूमौ । मिथुनश्चेत्तदा गृहे, कर्कटश्चेत्तदा कूपे, सिंहश्चेत्तदाऽरण्ये, कन्या चेत्तदा कूपे, तुला चेत्तदा पण्यगृहे, वृश्चिकश्चेत्तदा श्वभ्रे, धन्वी चेत्तदाऽश्वप्रचारभूमौ, मकरश्चेत्तदानूपे, कुम्भश्चेत्तदा गृहे, मीनश्चेत्तदानूप इति । येषां तु पुनर्मृत्युयोगे जलादौमरणमुक्तं तेषां तत्रैव । न केवलं दर्शितराशिवशेन भूप्रदेशो वक्तव्यः, अपि तु योगेक्षणादिभिरिति । स लग्ननवांशकाधिपतिर्यस्मिन् राशौ व्यवस्थितः तत्र यद्यनेन ग्रहेण तस्य योगो भवति तदा तस्य च या भूमिः ईक्षणादिर्यो वा तस्य पश्यति आदिग्रहणाद्यस्य नवांशके स्थितस्यापि या भूमिरुक्ता तस्यां स म्रियते इति । अत्र च बहुभूमिसम्भवे ग्रहबलाद्वक्तव्या । ननु च ग्रहस्य का भूमिः ? उच्यते, ग्रहस्यात्मीयराशेर्या भूमिः सैवेति । ननु यस्य राशिद्वयं तस्य का भूमिरिति ? उच्यते, तत्र त्रिकोणराशेः सम्बन्धिनी भूमिः । तद्यथा । आदित्यस्य सिंहभूमिः अरण्यम् । चन्द्रमसः कर्कटभूमिरनूपम् । भौमस्य मेषभूमिरजाविकसंचारप्रदेशः । बुधस्य कन्याभूमिरनूपम् । जीवस्य धनुर्भूमिरश्वप्रचारः । शुक्रस्य तुलाभूमिः विपणिः । शनैश्चरस्य कुम्भभूमिः गृहमिति । केचिदत्र देवालये अग्निविहारकोशशयनक्षित्युत्कराः स्युरित्यादिकं स्थानमिच्छन्ति । एतच्च शोभनम् । यतः एतेषु स्थानेषु म्रियमाणा दृश्यन्त इति । एवमेतस्मादन्यत् परिकल्प्यं चिन्त्यम् । मोहस्त्विति । यावन्तो लग्नस्य नवांशका अनुदिताः शेषास्तेषामंशानां संपोडितानां यावत्कालो भवति तत्तुल्यः तत्समो मृत्युसमये मरणकाले कालो भवति । एतदुक्तं भवति—यावत्कालो लग्नादवशिष्टः पुरुषस्य जन्मविषये भवति तावत्कालमिति । स चेल्लग्नराशिः यदि स्वेशेन स्वपतिनेक्षितो दृष्टस्तदा स एव कालो द्विगुणो वक्तव्यः अर्थादेव स्वामिना सौम्यग्रहेण च दृष्टस्तदा षड्गुणकालो वक्तव्यः ॥ १२ ॥

अथ मृतस्य शरीरपरिणामज्ञानं मालिन्याह—

दहनजलविमिश्रैर्भस्मसंक्लेदशोषैः निधनभवनसंस्थैर्व्यालवर्गैर्विडम्बः ।
इतिशवपरिणामश्चिन्तनीयो यथोक्तः पृथुविरचितशास्त्राद्गत्यनूकादिचिन्त्यम् १३

दहनेति । निधनभवनेऽष्टमे स्थाने यो द्रेष्काणो व्यवस्थितः तद्वशाच्छवपरिणामश्चिन्तनीयः । स च गणनया द्वाविंशो द्रेष्काणो भवति । स च यदि दहनद्रेष्काणोऽग्निद्रेष्काणो भवति तदा भस्मत्वेन परिणमत्यग्निना दह्यते । पापद्रेष्काणाऽग्निद्रेष्काणः । अथ जलद्रेष्काणो भवति तदा संक्षिप्यते जलमध्ये क्षिप्यते । सौम्यग्रहद्रेष्काणो जलद्रेष्काणः, अथ मिश्रद्रेष्काणो भवति तदा शुष्यते । सौम्यग्रहद्रेष्काणः पापयुक्तो भवति, पापग्रहद्रेष्काणो वा सौम्ययुक्तस्तदा मिश्रद्रेष्काणः । तथा निधनभवनसंस्थैरष्टमराश्याश्रितैः व्यालवर्गैः सर्पद्रेष्काणैः विडम्बितो भवति तदा श्वशृगालकाकादिभिर्भुज्यते । भक्ष्यते इत्यर्थः अत्र व्यालद्रेष्काणाः कर्कटाद्यः कर्कटद्वितीयः वृश्चिकाद्यः वृश्चिकद्वितीयः मीनान्त्यश्च । उक्तं च—"शशिगृहपूर्वापरगः कीटस्य च मीनपश्चिमोपगतः । निधने यस्य भवन्ति द्रेष्काणास्तस्य च मृतस्य । भुञ्जन्ति वायसाद्याः प्राणिसमूहा न चास्ति संदेहः । पापग्रहद्रेष्काणो यस्याष्टमराशिसंस्थितो भवति । दहनं प्राप्नोति नरो मृतमात्रो निश्चयात्प्रवदेत् ।" एवं सौम्यद्रेष्काणो जलमध्ये क्षिप्यते नरोऽत्र मृतः । सौम्यद्रेष्काणः पापैः पापद्रेष्काणोऽपि सौम्ययुक्तः । यस्याष्टमभवनगतः शोषं प्राप्नोति सोऽपि मृत इति । एवं प्रकारः शवानां मृतानां परिणामो विपत्तिश्चिन्तनीयो विचार्यः । पृथुविरचितशास्त्राद्विस्तीर्णाच्छास्त्रादृत्यर्थकादि मरणादि चिन्त्यम् । मृतस्य का गतिर्भविष्यति कस्माच्च लोकादयमागतः । आदिग्रहणात्तत्र कीदृगासीदिति । अनूकशब्देनेहातीतजन्मोच्यते ॥ १३ ॥

अथ योऽयं जातो जन्तुः स कस्माल्लोकादागत इति यदुक्तं तद्विज्ञानं मालिन्याह—

गुरुरुडुपतिशुक्रौ सूर्यभौमौ यमज्ञौ त्रिबुधपितृतिरश्चो नारकीयांश्च कुर्युः ।
दिनकरशशिवीर्याधिष्ठितात् त्र्यंशनाथात् प्रवरसमनिकृष्टास्तुङ्गह्रासादनूके १४

गुरुरिति । गुरुर्जीवः, उडुपतिशुक्रौ चन्द्रसितौ, सूर्यभौमौ रविकुजौ, यमज्ञौ सौरबुधौ एते विबुधपितृतिरश्चो नारकीयांश्च जातान् कुर्युः । विबुधलोको देवलोकः पितृलोकः प्रसिद्धः तिरश्चस्तिर्यङ्लोकः प्रसिद्धः एभ्यः आगतान् वदेत् । कथमिति तदर्थमाह । दिनकरशशिवीर्याधिष्ठितात् त्र्यंशनाथादिति । दिनकरः सूर्यः, शशी चन्द्रः अनयोः दिनकरशशिनोः मध्याद्यो बली वीर्यवान् तेनाधिष्ठितो युक्तो यस्त्र्यंशो द्रेष्काणः तस्य यो नाथः स्वामी तस्य यो लोकस्तस्मादागत इति वक्तव्यम् । तत्र स यदि द्रेष्काणो गुरोः जीवस्य सम्बन्धी भवति तदा विबुधलोकादागत इति वक्तव्यम् । अथ चन्द्रशुक्रयोरन्यतरसम्बन्धी भवति तदा पितृलोकादागत इति वक्तव्यम् । अथ सूर्यभौमयोरन्यतरसम्बन्धी भवति तदा तिर्यग्लोकादागत

इति वक्तव्यम् । अथ शनैश्चरभौमयोरन्यतरसम्बन्धी भवति तदा नरकलोकादागत इति वक्तव्यम् । यस्माल्लोकादागतस्तत्रापि श्रेष्ठमध्यमहीनस्य ज्ञानमाह—प्रवरेत्यादि । यस्य ग्रहस्य प्रदर्शितलोकात्तस्य जन्मज्ञानमाह—ग्रहस्तुङ्गस्थः स्वोच्चराशिगतो भवति तदा तत्र प्रवरः प्रधान आसीदिति विज्ञेयम् । अथोच्चराशिच्युतो नीचमप्राप्य तदा तत्रासौ मध्यम आसीदिति विज्ञेयम् । नीचस्थः निकृष्टः हीनः एतदनूके प्राग्जन्मनि ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

अथ मृतस्य का गतिर्भविष्यति तद्विज्ञानं मालिन्याह—

गतिरपि रिपुरन्ध्रत्र्यंशपोऽस्तस्थितो वा
गुरुरथ रिपुकेन्द्रच्छिद्रगः स्वोच्चसंस्थः ।
उदयति भवनेऽन्त्ये सौम्यभागे च मोक्षो
भवति यदि बलेन प्रोज्झितास्तत्र शेषाः ॥ १५ ॥

इति श्रीवराहमिहिराचार्यप्रणीते बृहज्जातके
नैर्याणिकाध्यायः पञ्चविंशः ॥ २५ ॥

गतिरिति ॥ यस्य जन्मनि लग्नात्षष्ठसप्तमाष्टमस्थानानि शून्यानि भवन्ति तस्य तत्कालं रिपुस्थाने षष्ठे यो द्रेष्काणो यश्च रंध्रस्थानेऽष्टमे त्र्यंशो द्रेष्काणो वर्तते तयोर्यावधिपती तयोर्मध्ये यो बलवान्स्तस्य यो लोकोऽभिहितः स एव गतिः । एवं रिपुरन्ध्रत्र्यंशप इति । तत्र तेन मृतेन गन्तव्यमिति । अस्तस्थितो वा । अथ लग्नात्षष्ठसप्तमाष्टमस्थानानामन्यतमे स्थाने कश्चिद्ग्रहो भवति तदा तस्य दर्शितलोके तेन गन्तव्यम् । अथ लग्नात्षष्ठसप्तमाष्टमस्थानानां द्वे स्थाने त्रीणि वा सग्रहाणि भवन्ति । अथैकस्मिन्नपि द्व्यादयो ग्रहा भवन्ति तेषां ग्रहाणां यो बलवांस्तस्य यः प्रदर्शितो लोकस्तेन गन्तव्यमिति । नन्वस्तस्थितो वेत्येकं स्थानमुक्तं तत्रे सप्तमग्रहणं कृतं तत्षष्ठाष्टमस्थोऽपि स्वां गतिं नयतीति किं व्याख्यातम् ? उच्यते, अस्तस्थितो वेति वाशब्दश्चशब्दार्थे ज्ञेयः न केवलमस्तस्थितश्चकाराद्रिपुरन्ध्रगश्चेति केचिदस्तस्थितश्चेति पठन्ति । तथा च स्वल्पजातके उक्तम्—"सुरपितृतिर्यङ्नारकान्गुरुरुडुपसितावसृग्रवीज्ञयमौ । रिपुरन्ध्रत्र्यंशकपा नयन्ति चास्तारिनिधनस्थाः ॥" गुरुरथेति । अथशब्दः पादपूरणार्थे । यस्य जन्मनि गुरुर्बृहस्पतिर्लग्नाद्रिपुस्थाने षष्ठे भवति केन्द्रेषु वा छिद्रेऽष्टमे वा स च स्वोच्चस्थः कर्कटे भवति तदैको योगः । अथवाऽन्त्ये भवने मीनराशावुदयति विलग्नगते तत्र च गुरुवर्ज्यं शेषा ग्रहा अन्ये ग्रहा बलेन वीर्येण प्रोज्झिता वर्जिता भवन्ति तदा द्वितीयो योगः । अस्मिन्योगद्वये जातस्य मोक्षो भविष्यतीति वक्तव्यम् । उदयति भवनेऽन्त्ये सौम्यभागे च मोक्ष इत्यत्र चकारो वाशब्दस्यार्थे । यथा पुरुषस्य जन्मकालग्रहवशाद्गतिरुक्ता तथा मरणकाल-

लग्नवशादपि गतिर्वक्तव्या । यस्मात्स्वल्पजातके उक्तम्—

"षष्ठाष्टमकण्टकगो गुरुश्चेद्भवति मीनलग्ने वा ।
शेषैः खगैर्जन्मनि मरणे वा मोक्षगतिमाहुः ॥" इति ॥ १५ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां बृहज्जातकविवृतौ
नैर्याणिकाध्यायः पञ्चविंशः ॥ २५ ॥

अथ नष्टजातकाध्यायः ॥ २६ ॥

अथ नष्टजातकाध्यायो व्याख्यायते । तत्रादावेव प्रसूतिकालज्ञानमिन्द्रवज्रयाह—

आधानजन्मापरिबोधकाले सम्पृच्छतो जन्म वदेद्विलग्नात् ।
पूर्वापरार्धे भवनस्य विन्द्याद्भानावुदग्दक्षिणगे प्रसूतिम् ॥ १ ॥

आधानेति ॥ यस्याधानकालो ज्ञायते तस्याधानकालात् पूर्वमेव जन्म व्याख्यातं तत्कालमिन्दुसहित इत्यादिना जन्मकालश्च व्याख्यात एव । एवमाधानजन्मकालयोरपरिबोधे अज्ञाने सति संपृच्छतः प्रष्टुः विलग्नात्प्रश्नलग्नाज्जन्म वदेत् ब्रूयात् । येन लग्नेन प्रष्टा पृच्छति तस्य यदि पूर्वार्द्धं प्रथमहोरा भवति तदा प्रष्टुः भानावादित्ये उदग्गते उत्तरायणस्थे जन्म वक्तव्यम् । मकरादिराशिषट्कस्थे जात इत्यर्थः । अथ लग्नस्यापरार्धं द्वितीया होरा भवति तदा भानौ दक्षिणगते दक्षिणायनस्थे जन्म वक्तव्यम् । कर्कटादिराशिषट्कस्थे जात इत्यर्थः । तथा च आधानजन्मनी यस्याविज्ञाते तस्य देहिनः जन्म सम्पृच्छतस्तस्य प्रश्नलग्नाद्विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥

अथ वर्षर्तुज्ञानमुपजातिकयाह—

लग्नत्रिकोणेषु गुरुस्त्रिभागैर्विकल्प्य वर्षाणि वयोऽनुमानात् ।
ग्रीष्मोऽर्कलग्ने कथितास्तु शेषैरन्यायनर्तावृतुरर्कचारात् ॥ २ ॥

लग्नत्रिकोणेष्विति ॥ त्रिभागैर्द्रेष्काणैर्लग्नत्रिकोणेषु प्रथमपञ्चमनवमस्थानेषु गुरुर्जीवो ज्ञेयः । तद्यथा । प्रश्नलग्नस्य यदि प्रथमद्रेष्काणो भवति तदा य एव लग्नराशिस्तत्रस्थे गुरौ जन्म वक्तव्यम् । अथ लग्नस्य द्वितीयो द्रेष्काणस्तदा लग्नाद्यः पञ्चमो राशिस्तत्रस्थे गुरौ जन्म वक्तव्यम् । अथ लग्नस्य तृतीयो द्रेष्काणस्तदा लग्नाद्यो नवमो राशिस्तत्रस्थे गुरौ जन्म वक्तव्यम् । एवं केषाञ्चिन्मतम् । अथान्येषां मतं यथा । प्रश्नलग्नस्य यदा प्रथमो द्रेष्काणोदयो भवति तदा लग्नराशितो यावत्संख्ये राशौ बृहस्पतिस्तिष्ठति तावत्संख्यानि प्रष्टुर्वर्षाणि वक्तव्यानि । अथ लग्ने द्वितीयो द्रेष्काणस्तदा लग्नात्पञ्चमराशितो यावत्संख्ये राशौ बृहस्पतिर्भवति तावत्संख्यानि प्रष्टुर्वर्षाणि वक्तव्यानि । यदा लग्नस्य तृतीयो द्रेष्काणो भवति तदा

लग्नान्नवमराशितो यावत्संख्ये राशौ बृहस्पतिर्भवति तावत्संख्यानि प्रष्टुर्वर्षाणि वक्तव्यानि । एतद्व्याख्यानं न शोभनं, पूर्वव्याख्यानमेव श्रेयः । यस्माद्यवनेश्वरः—"द्रेष्काणलग्नक्रमतस्तु राशौ गुरुर्विलग्नादित्रिकोणगोऽभूत् । समुद्गते तद्भवनक्रमेण स्वाचारभादब्दगतिं प्रगण्यात् ॥" यद्यप्यत्र सामान्येनोक्तं बृहस्पतेरवस्थानम् । तथा च द्वादशभागक्रमेण प्रतिराशौ सञ्चार्यः । तद्यथा । यदि प्रश्नलग्नस्य प्रथमद्वादशभागोदयो भवति तदा लग्नस्थे जीवे जातः । द्वितीयद्वादशभागश्चेत्तदा लग्नाद्द्वितीये गुरौ जातः । एवं तृतीयादिद्वादशभागोदये तृतीयादिषु स्थानेषु ऊह्यम् । "विकल्प्य वर्षाणि वयोनुमानात्" एवं बृहस्पतेरवस्थानं ज्ञात्वा तस्य एव वयोनुमानात्तस्याकृतिं शरीरमवेक्ष्य वर्षाणि विकल्प्य वयःप्रमाणं बुध्वा द्वादशसु द्वादशसु वर्षेषु विकल्पना कार्या । किमस्मिन्नेव भगणपरिवर्ते ज्ञातराशेः बृहस्पतेरवस्थानमभूदुत द्वितीय उत तृतीयादिषु । एवं तस्याकृतिमवेक्ष्य वयोनुमानं वक्तव्यम् । यत्र द्वादशसु वर्षेषु भ्रान्तिर्भवति तत्र पुरुषलक्षणोक्तेन दशाविभागेन द्वादशवार्षिकीं दशां क्षेत्रेषु परिकल्प्य यत्तत्क्षेत्राङ्गसंस्पर्शाद्वर्षज्ञानम् । तथा च पुरुषलक्षणे पठ्यते–"पादौ सगुल्फौ प्रथमं प्रदिष्टं जङ्घे द्वितीयं तु स जानुवक्त्रे । मेढ्रोरुमुष्काश्च ततस्तृतीयं नाभिं कटिं चेति चतुर्थमाहुः ॥ उदरं कथयन्ति पञ्चमं हृदयं षष्ठमथ स्तनान्वितम् । अथ सप्तममंशजत्रुणी कथयन्त्यष्टममोष्ठकन्धरे ॥ नवमं नयने च सभ्रुणी सललाटं दशमं शिरस्तथा । अशुभेष्वशुभं दशाफलं चरणाद्येषु शुभेषु शोभनम् ॥" इति । किं त्वत्र विंशत्यधिकं वर्षशतं यस्य जन्मनोऽतीतं तस्य नष्टजातकवर्षज्ञानोपाय एव नास्ति । एवं वर्षेषु ज्ञातेषु ऋतुज्ञानमाह । ग्रीष्मोऽर्कलग्न इति । येन लग्नेन प्रष्टा पृच्छति तत्र चेदर्कः सूर्यः स्थितस्तद्द्रेष्काणो वा लग्ने तदा ग्रीष्मे जात इति वक्तव्यम् । कथितास्तु शेषैरिति । शेषैरन्यैश्चन्द्रादिभिर्ग्रहैर्लग्नस्थैः ऋतुः पूर्वमेव कथित उक्तः द्रेष्काणैः शिशिरादय इत्यादिना ग्रन्थेनोक्तः । तत्र यदा शनैश्चरो लग्ने भवति तद्द्रेष्काणो वा तदा शिशिरे जात इति वक्तव्यम् । एवं शुक्रे लग्नगते वा तद्द्रेष्काणो तदा वसन्ते जातः । एवं भौमे ग्रीष्मे । एवमेव रवावपि । चन्द्रे लग्नगते तद्द्रेष्काणे वा वर्षासु । बुधे शरदि । जीवे हेमन्त इति । यदा बहवो लग्नगताः भवन्ति तदा तेषां मध्ये यो बलवान् तदुक्तर्तौ जात इति वक्तव्यम् । अथ न कश्चिद्यदि लग्नगतो भवति तदा यस्य सम्बन्धी द्रेष्काणोदयो भवति तदा तदुक्तर्तौ जात इत्येवं वक्तव्यम् । अन्यायनर्तावृतुरर्कचारादिति । अन्यस्मिन्नयने वान्यस्मिन्नृतावर्कचाराद्दृतुः अन्यस्मिन्नयने तदयनासम्भवश्चेदृतुरन्यो भवति तदृतुरर्कचारवशेन वक्तव्यः । एतदुक्तं भवति । सौरेण मानेन ऋतुर्वक्तव्यः न तु चान्द्रेण । यथा शिशिरे ज्ञाते मकरकुम्भयोरन्यतरे राशौ सूर्यस्यावस्थानं ज्ञेयम् । एवं

शेषराशिष्वप्यूह्यम् । अनेन लौकिकश्चान्द्रमासो निराकृतो भवतीति ॥ २ ॥

अथायने विलोमे ग्रहपरिज्ञानादृतुपरिज्ञानं मासपरिज्ञानं चेन्द्रवज्रयाह—

चन्द्रज्ञजीवाः परिवर्तनीयाः शुक्रारमन्दैरयने विलोमे ।
द्रेष्काणभागे प्रथमे तु पूर्वो मासोऽनुपाताच्च तिथिर्विकल्प्यः ॥ ३ ॥

चन्द्रज्ञेति ॥ अयने विलोमे सति चन्द्रज्ञजीवाः शुक्रारमन्दैः परिवर्तनीयाः । शशिबुधगुरवः सितभौमशनैश्चरैः अयनव्यत्यये प्राप्ते सति परिवर्तनीयाः व्यत्ययेन व्यवस्थाप्याः। एतदुक्तं भवति । यद्युत्तरायणे प्रावृट्काले ज्ञाते तदा वसन्ते जात इति वक्तव्यम् । चन्द्रः शुक्रेणात्र परिवर्तितः । अथोत्तरायणे शरदि प्राप्तायां ग्रीष्मे जातः। दक्षिणायने ग्रीष्मे ज्ञाते शरदि जातः। अथ बुधो रविभौमयोरपवर्तितौ रविभौमौ बुधेन च उत्तरायणे हेमन्ते ज्ञाते शिशिरे जातः । दक्षिणायने शिशिरे प्राप्ते हेमन्ते जात इति वक्तव्यम् । अत्र जीवमन्दौ परस्परमपवर्तितौ । एवमृतौ ज्ञाते मासज्ञानमाह । द्रेष्काणभागो वर्तते तदा ज्ञातर्तौ प्रथमे मासि जात इति वक्तव्यम् । अथ लग्ने द्रेष्काणस्य द्वितीयो भागो वर्तते तदा ज्ञातर्तौ द्वितीये मासि जातः । अत्रापि अर्कावस्थोनत एव मासज्ञानम् । अथ एवं मासं ज्ञात्वा तिथिज्ञानार्थमाह । अनुपाताच्च तिथिर्विकल्प्यः । अनुपातात्त्रैराशिकात्तिथिर्विकल्प्यो विकल्पनीयः । लग्नस्य षड्लिप्ताशतानि द्रेष्काणः । द्रेष्काणेन ऋतुज्ञानं तदर्धलिप्ताशतत्रयम् । लिप्ताशतत्रयेण मासज्ञानम् । अत्रानुपातात्तिथिर्लिप्तादशकेनैको ज्ञेयः । एष तिथिरादित्यभागः । एवमादित्यस्य राशयो भागा ज्ञेयाः । मासा राशयस्तिथयो भागाः । यस्मिंश्च तिथौ ज्ञातवर्षे यथा प्रदर्शितादित्यो भवति तस्मिन् तिथौ तस्य जन्म इति वक्तव्यम् ॥ ३ ॥

अथ चन्द्रमानतिथिज्ञानोपायमिन्द्रवज्रयाह—

अत्रापि होरापटवो द्विजेन्द्राः सूर्यांशतुल्यां तिथिमुद्दिशन्ति ।
रात्रिद्युसञ्ज्ञेषु विलोमजन्म भागैश्च वेलाः क्रमशो विकल्प्याः ॥४॥

अत्रापीति ॥ अत्रास्मिन्स्थितिज्ञाने द्विजेन्द्रा मुनयो होराशास्त्रज्ञाः सूर्यांशतुल्यामंशस्थाने स्फुटार्कभागसमां तिथिमुद्दिशन्ति कथयन्ति । प्रश्नकाले तात्कालिकेनादित्येन यावन्तो भागा भुक्तास्तावन्तः शुक्लप्रतिपत्प्रभृति ज्ञातमासस्य तिथयो व्यतीताः । अत्र चान्द्रमाने मकरमासेजाते माघमासो ज्ञेयः । एवमन्येष्वपि मासकल्पना कार्या । तथा च मणित्थः । "पृच्छाकाले रविणा यावन्तोंऽशाः स्फुटेन संभुक्ताः । राशेस्तास्तिथयः स्युः शुक्लादार्कमासस्य ॥" एवं दिने ज्ञाते किमयं रात्रौ जातो दिवा वेति तदर्थमाह । रात्रिद्युसंज्ञेष्विति । रात्रिद्युसंज्ञाः पूर्वं व्याख्याताः गोऽजाश्विकर्किमिथुना इत्यादिना । तत्र प्रश्नकाले यदि रात्रिसंज्ञा लग्नो भवति तदा तस्य विलोमता दिवा जन्म वक्तव्यम् । अथ द्युसंज्ञा लग्नो भवति तदा रात्रौ

जन्म वक्तव्यम् । एवं दिनरात्रिविभागे ज्ञाते वेलाज्ञानमाह । भागैश्च वेलाः क्रमशो विकल्प्याः । यस्मिन्दिने पुरुषस्य जन्मज्ञानं तस्मिन्दिने आदित्यो विज्ञातः ततस्तस्य पुरुषस्य यदि दिवा जन्म तदा तस्मादादित्याद्दिनप्रमाणं कार्यम् । अथ रात्रौ जन्म तदा रात्रिप्रमाणम् । तत्र प्रश्नलग्नस्य तस्मिन्काले यावन्तश्चषका भुक्तास्तैरनुपातः कार्यः । यदि पुरुषस्य दिवा जन्म तदा दिनप्रमाणेन । यदा रात्रौ तदा रात्रिप्रमाणेन तात्काललग्नभुक्तचषकाणां गणनां कृत्वा तस्यैव लग्नस्य स्वदेशराश्युदयप्रमाणेन भागमपहृत्यावाप्तां वेलां तावता कालेन गतेन दिनस्य रात्रेर्वा जन्म वक्तव्यम् । एवं लग्नभागैः क्रमशः परिपाट्या वेला समयः विकल्प्या विकल्पनीया ॥ ४ ॥

मेषादिराशीनां चषकाः ।		
मे.	२००	मी.
वृ.	२४०	कुं.
मि.	२८०	म.
क.	३२०	ध.
सि.	३६०	वृ.
क.	४००	तु.

अर्थान्तरेण मासज्ञानमिन्द्रवज्रयाह—

केचिच्छशाङ्काध्युषितान्नवांशाच्छुक्लान्तसञ्ज्ञं कथयन्ति मासम् ।
लग्नत्रिकोणोत्तमवीर्ययुक्तं भम्प्रोच्यतेऽङ्गालभनादिभिर्वा ॥ ५ ॥

केचिदिति ॥ केचिदाचार्याः शशाङ्काध्युषिताच्चन्द्रयुक्तान्नवांशाच्छुक्लान्तसंज्ञं मासं कथयन्ति प्रश्नकाले यस्मिन्नवांशके नवमेंऽशे चन्द्रमा भवति तमपि नवांशकं त्रिधा परिकल्प्य तस्मिन्नवांशके नवमेंऽशे चन्द्रमा व्यवस्थित इति चन्द्रनवांशकगतं नक्षत्रमन्वेष्यम् । तन्नक्षत्रशुक्लान्तसंज्ञकेन सितस्य जन्म वक्तव्यम् । अत्र यस्य नक्षत्रस्य शुक्लान्तसंज्ञो मासो नास्ति तस्य बृहस्पतिचारोक्तविधिना शुक्लान्तसंज्ञो मासः परिकल्प्यः । तत्रोक्तम् । "नक्षत्रेण सहोदयमस्तं वा येन याति सुरमन्त्री । तत्संज्ञं वक्तव्यं वर्षं मासक्रमेणैव ॥ वर्षाणि कार्तिकादीन्याग्नेयाद्भद्वयानि योज्यानि । क्रमशस्त्रिभं तु पञ्चममुपान्त्यमन्त्यं च यद्वर्षम् ॥" इति । तत्र चन्द्रमा यदि वृषनवांशके तन्नवांशकसप्तमकस्यार्वाग् भवति तदा कार्तिके मासि जात इति वक्तव्यम् । अथ वृषनवांशके तन्नवांशसप्तकस्योर्ध्वं भवति मिथुननवांशके तन्नवांशकषट्कस्यार्वाग् यदा चन्द्रमा भवति तदा मार्गशीर्षे मासि जात इति वक्तव्यम् । अथ मिथुननवांशके तन्नवांशकषट्कस्योर्ध्वं कर्कटनवांशके तन्नवांशकपञ्चकस्यार्वाग्यदा चन्द्रमा भवति भवति तदा पौषे मासि जात इति वक्तव्यम् । अथ कर्कटे तत्तन्नवांशकपञ्चकस्योर्ध्वं सिंहनवांशके तन्नवांशचतुष्टयस्यार्वाग्यदा चन्द्रमाः तदा माघे मासि जन्म इति वक्तव्यम् । अथ सिंहनवांशके तन्नवांशकचतुष्टयस्योर्ध्वं कन्यानवांशके तन्नवांशकसप्तकस्यार्वाग्यदा चन्द्रमा भवति तदा फाल्गुने मासि जात इति वक्तव्यम् । अथ कन्यानवांशकसप्तकस्योर्ध्वं तुलानवांशके तन्नवांशकषट्कस्यार्वाग्यदा चन्द्रमा भवति तदा चैत्रे मासि जात इति वक्तव्यम् । अथ तु-

लाननवांशके तन्नवांशषट्कस्योर्ध्वं वृश्चिकनवांशके तन्नवांशकपञ्चकस्यार्वाग्यदा चन्द्रमा भवति तदा वैशाखे मासि जात इति वक्तव्यम् । अथ वृश्चिके तन्नवांशकपञ्चकस्योर्ध्वं धन्विनवांशके तन्नवांशकचतुष्टयस्यार्वाग्यदा चन्द्रमा भवति तदा ज्येष्ठे मासि जात इत्यवगन्तव्यम् । अथ धन्विनवांशके तन्नवांशकचतुष्टयस्योर्ध्वं मकरनवांशकत्रयस्यार्वाग्यदा चन्द्रमा भवति तदा अषाढे मासि जात इति वक्तव्यम् । अथ मकरनवांशके तन्नवांशकत्रयस्योर्ध्वं कुम्भनवांशके तन्नवांशकद्वयस्यार्वाग्यदा चन्द्रमा भवति तदा श्रावणे मासि जात इति वक्तव्यम् । अथ कुम्भनवांशके तन्नवांशकद्वयस्योर्ध्वं मीननवांशे तन्नवांशकपञ्चकस्यार्वाग्यदा चन्द्रमा भवति तदा भाद्रपदे मासि जात इति वक्तव्यम् । अथ मीननवांशके तन्नवांशकपञ्चकस्योर्ध्वं मेषनवांशे तन्नवांशाष्टकस्यार्वाग्यदा चन्द्रमा भवति तदाऽश्वयुजि मासि जात इति वक्तव्यम् । अथ मेषनवांशके तन्नवांशाष्टकस्योर्ध्वं यदि चन्द्रमा भवति तदा कार्तिके मासि जात इत्यवगन्तव्यम् । यस्मिन्कृत्तिका रोहिणी च स कार्तिकः । मृगशिरार्द्रा च मार्गशीर्षः । पुनर्वसुः पुष्यश्च पौषः । आश्लेषा मघा च माघः । पूर्वाफाल्गुन्युत्तराफाल्गुनी हस्तश्च फाल्गुनः । चित्रा स्वाती च चैत्रः । विशाखानुराधा च वैशाखः । ज्येष्ठामूले ज्येष्ठः । पूर्वाषाढोत्तराषाढश्चाषाढः । श्रवणधनिष्ठे च श्रावणः । शतभिषक् पूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदाश्च भाद्रपदः । रेवत्यश्विनीभरण्यश्चाश्वयुजः । यस्मादुक्तम्—"त्रिभं तु पञ्चममुपान्त्यमन्त्यं च यद्वर्षम्" इति । एवं शुक्लान्तस्य मासस्य निश्चयः शुक्लान्तग्रहणेनैतत्प्रतिपादयति । यत्तथा । शुक्लपक्षान्ते येन नक्षत्रेण युक्तस्तदुपलक्षितो मासो वक्तव्यः । यथा कार्तिकशुक्लपक्षान्ते कृत्तिकारोहिणीभ्यामन्यतरेन यश्चन्द्रमा भवति तेन कार्तिको मास उच्यते । एवमन्येषामपि युज्यते । तदेतत् ब्रुवते । एतदुक्तं भवति । न शुक्लान्तो मास इत्यतो मासः कृष्णान्त एव । तथा च यवनेश्वरः । मासे तु शुक्लप्रतिपत्प्रवृत्ते पूर्वं शशी मध्यबलो दशाहे ।' तथा च । "यद्राशिसंज्ञः शीतांशुः प्रश्नकाले नवांशके । स्थितस्तद्राशिगः पूर्णो यस्मिन्भवति चन्द्रमाः ॥ जन्ममासः स निर्दिष्टः पुरुषस्य तु पृच्छतः । कृष्णपक्षान्तिको मासो ज्ञेयोऽत्र तु विपश्चिता ॥" लग्नत्रिकोणेत्यादि । लग्नस्य प्रश्नलग्नस्य त्रिकोणयोश्च नवमपञ्चमयोर्मध्याद्यस्तत्कालमुत्तमेन प्रधानवीर्येण बलेन युक्तस्तद्धं राशिः प्रोच्यते कथ्यते । तस्मिन्राशौ गते चन्द्रमसि जात इति वक्तव्यम् । तथा च यवनेश्वरः । "होरादिवीर्याधिकलग्नभाजि स्थानं त्रिकोणे शशिनोऽवधार्यम् ।" अङ्गालभनादिभिर्वा । कालांगानीत्यनेन प्रदर्शितो यः कालपुरुषस्याङ्गविभागस्तदालभनाद्वाऽनेन विधिना स्प्रष्टुः स्पृशतः यदेव कालपुरुषस्याङ्गं स्पृशति तत्स्थे चन्द्रमसि जात इति वक्तव्यम् । आदिग्रहणात्प्राण्युक्तसत्त्वदर्शनश्रवणं गृह्यते ॥ ५ ॥

अथ प्रकारान्तरेण जन्मेशराशिज्ञानमिन्द्रवज्रयाह—

यावान् गतः शीतकरो विलग्नाच्चन्द्राद्‌द्वदेत्तावति जन्मराशिः ।
मीनोदये मीनयुगं प्रदिष्टं भक्ष्याहृताकाररुतैश्च चिन्त्यम् ॥ ६ ॥

यावानिति ॥ विलग्नात्पृच्छालग्नाच्छीतकरश्चन्द्रो यावान् गतो यावति राशौ व्यवस्थितस्तस्मायस्तावति राशिः तत्रस्थे चन्द्रमसि जात इति वक्तव्यम् । मीनोदये॥यदि मीनलग्नगतो भवति तदा मीनयुगमेव प्रदिष्टमुक्तम् । मीनस्थचन्द्रमा इति वक्तव्यम् । ननु दर्शितविधिना राशिरनेकप्रकारो यत्र प्राप्तो भिन्नरूपस्तत्र को वक्तव्य इत्याशङ्कयाह । भक्ष्याहृताकाररुतैरिति । यस्य राशेः सम्बन्धि भक्ष्यद्रव्यं तस्मिन्काले कृत्रिममानीयते तदाकारश्च कश्चिद्‌ दृश्यते । यथा मार्जारादिदर्शने सिंहो महिषादिदर्शने वृष इत्यादि । अथवा राश्युक्तरूपं पुरुषस्य दृष्ट्वाऽथवा रुतेन यस्य राशिसदृशप्राणिनो रुतं शब्दः क्रियते तत्रस्थे चन्द्रमसि जात इति वक्तव्यम् ॥ ६ ॥

एवं जन्मराशौ ज्ञाते लग्नज्ञानमिन्द्रवज्रयाह—

होरानवांशप्रतिमं विलग्नं लग्नाद्रविर्यावति वा दृकाणे(१) ।
तस्माद्वदेत्तावति वा विलग्नं प्रष्टुः प्रसूताविति शास्त्रमाह ॥ ७ ॥

होरेति ॥ होरायां प्रश्नलग्ने यस्य राशेर्नवांशकस्तत्कालं वर्तते तत्प्रतिमं तमेवांशकराशिं तस्य जन्मलग्नं वक्तव्यम् । अथवा लग्नाल्लग्नद्रेष्काणादारभ्य रविः सूर्यो यावति यावत्संख्ये द्रेष्काणे व्यवस्थितस्तस्माल्लग्नादारभ्य तावति राशौ लग्नगते तस्य जन्म वक्तव्यम् । अत्र च द्वादशभ्योऽधिके द्रेष्काणे द्वादशकमपास्य संख्यानिर्देशः चतुर्विंशतेरधिके चतुर्विंशतिमपास्य शेषं वदेत् । एवं शास्त्रमाह शास्त्रं कथयति । न स्वमनीषिकयोक्तमिति शास्त्रग्रहणेनैतत्प्रतिपाद्यते । उक्तं च—

"पृच्छालग्ननवांशस्य यो राशिः संज्ञया समः ।
तस्मिँल्लग्नगते राशौ वक्तव्यं जन्म पृच्छतः ॥
यावत्संख्यो गतो लग्नाद्‌द्रेष्काणो दिनकृत् ततः ।
तावत्संख्ये लग्नराशौ प्रष्टुर्जन्म विनिर्दिशेत् ॥" ॥ ७ ॥

अथ प्रकारान्तरेण लग्नानयनमिन्द्रवज्रयाह—

जन्मादिशेल्लग्नगवीर्यगे वा छायाङ्गुलघ्नेऽर्कहृतेऽवसिष्टम् ।
आसीनसुप्तोत्थिततिष्ठताभं जायासुखाज्ञोदयगं प्रदिष्टम् ॥ ८ ॥

जन्मादिशेदिति॥ लग्नगे ग्रहे जन्मादिशेत् । प्रश्नलग्ने यो ग्रहो व्यवस्थितस्तं तात्कालिकं कृत्वा लिप्तापिण्डीकार्यम।अथ बहवो लग्नगता भवन्ति तदा तेषां यो बलवान् तं तात्कालिकं कृत्वा लिप्तापिण्डीकार्यम् । ततः सलिलसमी-

---

(१) प्राचीनमुद्रितपुस्तकेषु सर्वत्रैव "यावति च दृकाणे" इति पाठो दृश्यते तद्‌-सङ्गतं ज्ञेयं छन्दोभङ्गदोषात् ।

कृतायामवनौ द्वादशाङ्गुलेन शङ्कुना तात्कालिकानि छायाङ्गुलानि गृहीत्वा तैरङ्गुलैरेवैकं ग्रहं यद्दर्शितकाले लिप्तापिंडीकृतं गुणयेत्। अथवा सर्वग्रहेभ्यो यो बलवान् ग्रहस्तं तत्कालिकं कृत्वा लिप्तापिण्डं कृत्वा छायाङ्गुलहतं चार्कशुद्धं कारयेत् द्वादशभिर्विभजेत्तत्र यावत्संख्यमवशिष्टं तावत्संख्यो मेषादेरारभ्य यो राशिर्भवति तस्मिन्राशौ लग्नगते तस्य जन्म वक्तव्यम्। अथ प्रकारान्तरेणाह। आसीनेत्यादि। आसीन उपविष्टो यदा प्रष्टा पृच्छति तदा लग्नाद्यज्ज्ञायास्थानं सप्तमराशिस्तस्मिँल्लग्नगते तस्य जन्म वक्तव्यम्। अथ सुप्तः। सुप्तोऽत्र शयनपतितो विहितः लब्धनिद्रस्य प्रश्नाभावात्। तत्र पतितो यदा पृच्छति तदा लग्नाद्यत्सुखस्थानं चतुर्थराशिस्तस्मिँल्लग्नगते तस्य जन्म वक्तव्यम्। अथोत्थितः पृच्छति तदा तस्माल्लग्नाद्यदाज्ञास्थानं दशमो राशिस्तस्मिन् लग्नगते तस्य जन्म वक्तव्यम्। अथ शयनादासनाद्योत्थितः उत्तिष्ठन् पृच्छति तदोदयलग्नराशौ तस्मिन्नेव जन्म वक्तव्यम्। उक्तं च—

"उत्तिष्ठतो विलग्नात्प्रष्टुः सुप्तस्य बन्धुलग्नाच्च ।
उपविष्टस्यास्तमये व्रजतो मेषूरणस्थानात् ॥" इति ॥ ८ ॥

अथ प्रकारान्तरेण सर्वमेव नष्टजातकं वक्ति। ततः प्रश्नकाले तात्कालिकं लग्नं कृत्वा लिप्तापिण्डीकार्यम्। ततस्तस्य लिप्तापिण्डीकृतस्य गुणकारविज्ञानार्थं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

गोसिंहौ जितुमाष्टमौ क्रियतुले कन्यामृगौ च क्रमात्
संवर्ग्या दशकाष्टसप्तविषयैः शेषाः स्वसंख्यागुणाः ।
जीवारास्फुजिदैन्दवाः प्रथमवच्छेषा ग्रहाः सौम्यव-
द्राशीनां नियतो विधिर्ग्रहयुतैः कार्या च तद्वर्गणा ॥ ९ ॥

गोसिंहाविति ॥ गोसिंहादयो राशयो यथाक्रमं दशादिभिर्गुणकारैः संवर्ग्या गुणनीयाः। तद्यथा। गोसिंहौ वृषसिंहौ दशभि (१०) र्गुणयेत्। वृषलग्नं लिप्तापिण्डीकृतं दशभिर्गुणयेत्। एवं सिंहं दशभिरेव। जितुमाष्टमौ मिथुनवृश्चिकौ लग्नगतावष्टभि (८) र्गुणयेत्। क्रियतुले मेषतुले एतौ सप्तभि (७) र्गुणयेत्। कन्यामृगौ कन्यामकरौ एतौ लग्नगतौ विषयैः पञ्चभि (५) र्गुणयेत्। एवमेते यथाक्रमं सम्वर्ग्या गुणनीयाः। शेषा अनुक्ता राशयः स्वसङ्ख्यागुणा आत्मीयसंख्यया गुणनीयाः। तत्र गणनया कर्कटं चतुर्भिर्गुणयेत्। एवं धनुर्नवभिः (९)। कुम्भमेकादशभिः (११)। एवं मीनो द्वादशभिः (१२)। एवं तावल्लग्नं स्वगुणकारेणावश्यमेव गुणयेत्। दशकाष्टसप्तविषयैः। ततस्तत्र यदि ग्रहो भवति तदा ग्रहगुणकारेणावश्यमेव गुणयेत्। तत्र ग्रहगुणकारविधिः जी-

मे.	वृ.	मि.	क.	सिं.	क.	तु.	वृ.	ध.	म	कु.	मी.
७	१०	८	४	१०	६	७	८	९	६	११	१२

वागास्फुजिदैन्दवाः । प्रथमवद्दशकाष्टसप्तविषयैरिति । जीवे गुरौ लग्नगते तदेव लग्नं स्वगुणाकारैराहतं दशभिर्गुणयेत । आरे भौमे लग्नगते अष्टभिः, आस्फुजिच्छुक्रः तस्मिँल्लग्नगते सप्तभिः, ऐन्दवे बुधे पञ्चभिः, शेषा रविशशिसौरारते च सौम्यवत् बुधवत् , पञ्चभिर्गुणनीया इत्यर्थः । एवं तात्कालिकं लग्नमवश्यं राशिगुणकारेण गुणयेत् । ततः सग्रहोक्तगुणकारैरपि तत्र च यदा ग्रहो भवति तदा ग्रहगुणकारेण गुणयेत । यदा बहवो ग्रहा भवन्ति तदा सर्वेषां गुणकारैर्गुणयेत् । एवं च तद्गुणितमेकान्ते स्थापयेत् ॥ ९ ॥

र.	चं.	मं.	बु.	गु.	शु.	श.	रा.	के.
५	५	८	५	१०	७	५	०	०

अथ नक्षत्रानयनं वसन्ततिलकेनाह—

सप्ताहतं त्रिघनभाजितशेषमृक्षं दत्त्वाऽथवा नव विशोध्य न वाथवाऽस्मात् ।
एवं कलत्रसहजात्मजशत्रुभेभ्यः प्रष्टुर्वदेदुदयराशिवशेन तेषाम् ॥ १० ॥

सप्ताहतमिति ॥ सप्ताहतं सप्तभिर्गुणयेत् । दत्त्वाथवेति । ततस्तत्र नव देयाः शोध्या वा न किञ्चिद्वा कथमित्युच्यते । यदि स चरराशिर्लग्नगतो भवति तदा नव देयाः । स्थिरे न देया नापि शोध्याः । द्विस्वभावे विलग्ने नव शोध्याः एवं केचिद्व्याचक्षते । वयं पुनर्ब्रूमः—यदि प्रश्नलग्ने प्रथमो द्रेष्काणो भवति तदा नव देयाः । द्वितीये न देया नापि शोध्याः । तृतीये नव शोध्याः । एवं कृत्वा तस्य राशेस्त्रिघनेन सप्तविंशत्या भागमपहृत्यावाप्तं त्याज्यम् । तत्र यावत्संख्योऽङ्कोऽवशेषो भवति तावत्सङ्ख्यमश्विन्यादितो यन्नक्षत्रं तन्नक्षत्रं तस्य प्रष्टुर्वक्तव्यम् । केचिद्वदन्ति—यथास्थितस्य राशेः सप्तविंशत्या भागमपहृत्यावशेषाङ्कनवकदानेन विशोधनेन वा यथास्थितेनाङ्केन सम्वाद उत्पद्यते तथा नक्षत्रं वक्तव्यम् । एवमित्यादिकलत्रसहजात्मजशत्रुभेभ्य इति । भार्याभर्तृपुत्ररिपुषु नष्टजातकं यदा पृच्छति तदा तद्भेभ्यस्तद्भावेभ्यः एवं प्रष्टुः पृच्छकस्य वदेत् ब्रूयात् । तमेवोदयराशिं परिकल्पयेदित्यर्थः । एतदुक्तं भवति–यदि पुरुषः स्वपत्न्या नक्षत्रं पृच्छति तदा तात्कालिके लग्ने राशिषट्कं देयम् । अथ भ्रातुः पृच्छति तदा राशिद्वयं देयमथ पुत्रस्य पृच्छति तदा राशिचतुष्कं देयमथ शत्रोः पृच्छति तदा राशिपञ्चकं देयम् । एवं कृत्वा यद्भवति तदेवोदयराशिं प्रकल्प्य तद्गुणकारेण गुणयेत् । तत्स्थग्रहगुणकारेण च ततस्तत्र प्राग्वन्नवकदानविशोधने कृत्वा सप्तविंशत्या भागमपहृत्यावशेषाङ्कसमं यस्य प्रष्टा पृच्छति तस्य नक्षत्रं वक्तव्यम् । एतदप्युपलक्षणार्थमेव त्रिराशिसहितात्तात्कालिकाल्लग्नान्मित्रस्य वक्तव्यमेतन्नक्षत्रानयनमप्युपलक्षणमेव सकलमपि नष्टजातकं वक्तव्यम्॥

अथ वर्षाद्यानयनं वसन्ततिलकेनाह—

वर्षर्तुमासतिथयो द्युनिशं ह्युडूनि वेलोदयर्क्षनवभागविकल्पना स्युः ।

भूयो दशादिगुणिताः स्वविकल्पभक्ता वर्षादयो नवकदानविशोधनाभ्याम् ११

वर्षर्तुमासेति ॥ वर्षादीनि सर्वाणि स्वविकल्पेन भागे हृते यथापाठक्रमेणानयितव्यानि । तद्यथा । तात्कालिकं लग्नं लिप्तापिण्डीकृतं राशिगुणकारहतं ग्रहसंयुक्तं चेद्ग्रहगुणकाराहतमपि यदेकान्ते स्थापितं तत्पुनरपि दशादिगुणं कार्यम् । एतदुक्तं भवति । स राशिः स्थानचतुष्टये धार्यः । एकत्र दशगुणोऽन्यत्र द्वितीयेऽष्टगुणोऽन्यत्र तृतीये सप्तगुणः, चतुर्थे पञ्चगुणः कार्यः। यत उक्तम् । भूयो दशादिगुणिताः । भूयः पुनरपि दशकाष्टसप्तविपञ्चैर्गुणनीयाः ततस्तस्मिन्राशिचतुष्टये प्राग्वन्नवकदानविशोधने कृत्वा स्वविकल्पैर्भागमपहृत्यावाप्तं तेन वर्षादयो ज्ञेयाः ॥ ११ ॥

अथ न ज्ञायते कस्माद्राशेः कस्यानयनं कार्यं तदनुष्टुप्त्रयेणाह—

विज्ञेया दशकेष्वब्दा ऋतुमासास्तथैव च ।
अष्टकेष्वपि मासार्द्धास्तिथयश्च तथा स्मृताः ॥ १२ ॥

विज्ञेया दशकेष्वब्दा इति ॥ अत्र बहुवचनं बहुधोपयोगित्वात्कृतम् । यदुक्तम् । स्वविकल्पभक्ताद्वर्षादयस्तद्व्याख्यायते । एते चत्वारो राशयः स्थापितास्तेषां नवकदानविशोधनं कृत्वा कर्मयोग्याः सर्वे भवन्ति । ततो दशगुणस्य पृथक्स्थस्य परमायुषा विंशत्यधिकेन वर्षशतेन भागमपहृत्य योऽङ्कोऽवशिष्यते तदङ्कसमं तस्य वर्षसंख्यानं वर्तते । तस्यैव षड्भिर्भागमपहृत्य ऋतुसंख्यया तत्र योऽङ्कोऽवशिष्यते तदङ्कसमे शिशिरादारभ्यर्तौ जात इति वक्तव्यम् । तस्यैव तु माससंख्यया द्वाभ्यां भागमपहृत्य यद्येकोऽवशिष्यते तदा ज्ञातर्तौ प्रथमे मासि जात इति वक्तव्यम् । अथ शून्यमवशिष्यते तदा द्वितीये मासि जातः । एवं कृत्वा दशगुणः कर्मयोग्यो राशिरपास्यः । यस्य विंशत्यधिकाद्वर्षशतादप्यधिकं जन्मनोऽतीतं तस्य नष्टजातकज्ञानोपाय एव नास्ति । अष्टकेष्वित्यादि । योऽसावष्टहतो राशिस्तस्य पृथक्स्थस्य कर्मयोगस्य पक्षसंख्यया द्वाभ्यां भागमपहृत्य यद्येकोऽवशिष्यते तदा शुक्लपक्षे जात इति वक्तव्यम् । न किञ्चिदवशिष्यते तदा कृष्णपक्षे तस्यैव तिथिसंख्यया पञ्चदशभिर्भागमपहृत्य योऽङ्कोऽवशिष्यते तदङ्कसमाने तिथौ जात इति वक्तव्यम् । एवं कृत्वाष्टगुणः कर्मयोग्यो राशिरपास्यः॥ १२॥

दिवारात्रिप्रसूतिं च नक्षत्रानयनं तथा ।
सप्तकेष्वपि वर्गेषु नित्यमेवोपलक्षयेत् ॥ १३ ॥

दिवेत्यादि ॥ योऽसौ सप्तहतो राशिस्तत्र प्राग्वदेव नवकदानविशोधने कृत्वा तत्कर्मयोग्यं राशिं स्थापयेत् । तस्य दिवारात्रिसंख्यया द्वाभ्यां भागमपहृत्य यद्येकोऽवशिष्यते तदा दिवसे जातोऽथ न किञ्चिदवशिष्यते तदा रात्रौ जात इति वक्तव्यम् । योऽसौ सप्तहतो राशिस्तस्य नक्षत्रसंख्यया

सप्तविंशत्या भागमपहृत्य योऽङ्कोऽवशिष्यते तदङ्कसंख्ये नक्षत्रेऽश्विन्यादित आरभ्य जातनक्षत्रमिति वक्तव्यम्। अस्य कर्मणः पुनरभिधानं नक्षत्रानयनस्य बाहुल्योपयोगित्वात्॥ १३॥

वेलामथ विलग्नं च होरामंशकमेव च।
पञ्चकेषु विजानीयान्नष्टजातकसिद्धये॥ १४॥

वेलेत्यादि॥ यस्मिन्दिने पुरुषस्य जन्मज्ञानं तद्दिनप्रमाणं घटिकादिकं कर्तव्यम्। रात्रौ चेत्तदा रात्रिप्रमाणम्। ततः पञ्चगुणस्य राशेस्तेन दिनप्रमाणेन रात्रिप्रमाणेन वा भागमपहृत्य योऽङ्कोऽवशिष्यते तस्मिन्काले दिनगते रात्रिगते वा तस्य जन्म वक्तव्यम्। अथ विलग्नमित्यादि। अथशब्दः पादपूरणार्थम्। काले ज्ञाते राश्यादि लग्नं कर्तव्यम्। ततस्तस्य होराद्रेष्काणनवांशद्वादशांशत्रिंशांशभागाः कर्तव्याः। तात्कालिकग्रहाश्च कर्त्तव्याः। ततो यथाभिहितेन विधिना दशान्तर्दशाष्टकवर्गादेरभिहितस्य फलस्य निर्देशः कार्यः। एवं नष्टजातकं साधयेत्॥ १४॥

अथ प्रकारान्तरेण नक्षत्रानयनमार्ययाह—

संस्कारनाममात्रा द्विगुणा छायाङ्गुलैः समायुक्ताः।
शेषात्रिनवकभक्तान्नक्षत्रं तद्धनिष्ठादि॥ १५॥

संस्कारनामेति॥ संस्कारेण नाम संस्कारनाम तस्य मात्राः संस्कारेणागतस्य नाम्नो मात्राः संस्कारनाममात्राः। संस्कारग्रहणेनैतत्प्रतिपादितं भवति। संस्कारेण यत्पुरुषस्य नाम कृतं तस्य मात्रा ग्राह्याः, नान्यस्य कस्यचित्कुनामादेः। मात्राश्चेह गृह्यन्ते हल् अर्द्धमात्रिकः। अच् मात्रिकः(१) इत्यनया स्थित्या ताः संस्कारनामामात्राः संगृह्य द्विगुणीकार्याः। ततस्तात्कालिकानि शङ्कुच्छायाङ्गुलानि गृहीत्वा ता द्विगुणमात्रास्तैरङ्गुलैः संयुक्ताः कार्याः। एवं कृते यद्भवति तस्य त्रिनवकेन सप्तविंशत्या भागमपहृत्य यः शेषो भवति तदङ्कसमं तस्य धनिष्ठादित आरभ्य नक्षत्रं वक्तव्यम्॥ १५॥

अथ नक्षत्रानयनं प्रकारान्तरेणार्ययाह—

द्वित्रिचतुर्दशदशतिथिसप्तत्रिगुणा नवाष्ट चैन्द्राद्याः।
पञ्चदशघ्नास्तद्दिङ्मुखान्विता भं धनिष्ठादि॥ १६॥

द्वित्रिचतुर्दशेति॥ पूर्वाभिमुखो यदा प्रष्टा पृच्छति तदा द्वयोरङ्काः स्थाप्याः। अथाग्नेयाभिमुखस्तदा त्रयाणाम्। अथ दक्षिणाभिमुखस्तदा चतुर्दशानाम्। अथ नैर्ऋत्यभिमुखस्तदा दशानाम्। अथ पश्चिमाभिमुख-

(१) यथा छन्दःशास्त्रे--

"एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रिकम्॥"

स्तदा तिथिसंख्यानां पञ्चदशानाम् । अथ वायव्याभिमुखस्तदा सप्तत्रिगुणा एकविंशतिः । उत्तराभिमुखस्तदा नवानाम् । ऐशान्याभिमुखस्तदाऽष्टानाम् । तद्यथा । एवं दिगभिमुखप्रवेष्टृवशेनाङ्कं गृहीत्वा ततः पञ्चदशगुणः कार्यः । ततस्तस्मिन्प्रदेशे यावन्तः पुरुषास्तदभिमुखाः स्थितास्तत्संख्यान्वितो युक्तः कार्यः । एवं कृते यद्भवति तस्य सप्तविंशत्या भागमपहृत्य योऽङ्कोऽवशिष्यते तदङ्कसमं तस्य धनिष्ठाद्यारभ्य नक्षत्रं वक्तव्यम् ॥ १६ ॥

अथ नष्टजातकोपसंहारमार्ययाह—

इति नष्टजातकमिदं बहुप्रकारं मया विनिर्दिष्टम् ।
ग्राह्यमतः सच्छिष्यैः परीक्ष्य यत्नाद्यथा भवति ॥ १७ ॥

इति श्रीवराहमिहिराचार्यप्रणीते बृहज्जातके
नष्टजातकाध्यायः षड्विंशः ॥ २६ ॥

इति नष्टजातकमिति ॥ इति शब्दः उपसंहारे । मया वराहमिहिराचार्येण नष्टजातकं बहुप्रकारं बहुभेदं विनिर्दिष्टमुक्तमिदम् । अतोऽस्माद्धेतोः सच्छिष्यैः शोभनसच्छात्रैः ग्राह्यम् । यत्नात्परीक्ष्य विचार्य यथा येन प्रकारेण सम्भवति सत्यरूपं तथा ग्राह्यमिति । येन प्रकारेण संभवति तथा ग्रहीतव्यमित्यर्थः । बहुभिरागमैर्मया विचार्य पराशरवसिष्ठयवनसत्यमणित्थादीनां मतानि आलोक्य कृतम् । तदेव भूयो निर्मलगुणनिपुणबुद्ध्या विचार्य सम्यक्तया कार्यं येन स्फुटसिद्धोऽसौ सम्पद्यते ॥ १७ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां बृहज्जातकविवृतौ नष्टजातकाध्यायः
षड्विंशः ॥ २६ ॥

अथ द्रेष्काणाध्यायः ॥ २७ ॥

अथ द्रेष्काणाध्यायो व्याख्यायते । तत्रादौ मेषाद्यद्रेष्काणस्य स्वरूपज्ञानं वैतालीयेनाह—

कट्यां सितवस्त्रवेष्टितः कृष्णः शक्त इवाभिरक्षितुम् ।
रौद्रः परशुं समुद्यतं धत्ते रक्तविलोचनः पुमान् ॥ १ ॥

कट्यामिति ॥ कट्यां जघने सितं श्वेतं वस्त्रमम्बरं वेष्टितं येन । कृष्णः असितवर्णः, शक्त इव अभिरक्षितुमाभिमुख्येन रक्षां कर्तुं शक्तः समर्थ इव । रौद्रो भीषणः यः परशुं कुठारं समुद्यतं धत्ते धारयति । रक्तविलोचनो लोहिताक्षः स च पुमान्पुरुषः एष पुरुषद्रेष्काणः सायुधो भौमासक्तश्च ॥ १ ॥

अथ मेषद्वितीयद्रेष्काणस्य स्वरूपमिन्द्रवज्रयाह—

रक्ताम्बरा भूषणभक्ष्यचिन्ता कुम्भाकृतिर्वाजिमुखी तृषार्ता ।
एकेन पादेन च मेषमध्ये द्रेष्काणरूपं यवनोपदिष्टम् ॥ २ ॥

रक्ताम्बरेति ॥ रक्ताम्बरा लोहितवस्त्रा, भूषणमलंकरणं भक्ष्यं भोज्यं तत्र चित्तं यस्याः । कुम्भाकृतिः घटोदरी वाजिमुखी अश्ववक्त्रा, तृषार्त्ता पिपासार्त्ता एकेन पादेन चरणेनोपलक्षिता इदं द्रेष्काणरूपं मेषमध्ये मेषद्वितीयं यवनोपदिष्टं यवनाचार्यैः कथितम् । एष चतुष्पदद्रेष्काणः स्त्रीद्रेष्काणोऽर्कसक्तश्च । यस्मादाचार्यैश्चतुष्पान्मुखाच्चतुष्पदद्रेष्काण इति व्याख्यातस्तथा खगमुखो द्रेष्काणश्च ॥ २ ॥

अथ मेषतृतीयद्रेष्काणस्य स्वरूपमिन्द्रवज्रयाह—

क्रूरः कलाज्ञः कपिलः क्रियार्थी भग्नव्रतोऽभ्युद्यतदण्डहस्तः ।
रक्तानि वस्त्राणि बिभर्ति चण्डो मेषे तृतीयः कथितस्त्रिभागः ॥३॥

क्रूर इति ॥ क्रूरो विषमस्वभावः, कलाज्ञः कलावित्, कपिलः पिङ्गलः, क्रियार्थी कर्मस्वभिलाषुकः, भग्नव्रतः स्खलितनियमः, आभिमुख्येनोद्यतो दण्डः हस्ते पाणौ यस्य । रक्तानि लोहितानि वस्त्राण्यम्बराणि बिभर्ति धारयति । चण्डः क्रोधशीलः अयं मेषतृतीयस्त्रिभागो द्रेष्काणः कथित उक्तः । एष नरद्रेष्काणः सायुधो जीवसक्तश्च ॥ ३ ॥

अथ वृषप्रथमद्रेष्काणजातस्य स्वरूपं दोधकेनाह—

कुञ्चितलूनकचा घटदेहा दग्धपटा तृषिताशनचित्ता ।
आभरणान्यभिवाञ्छति नारी रूपमिदं वृषभे प्रथमस्य ॥ ४ ॥

कुञ्चितेति ॥ कुञ्चिताः कुटिलाः लूनाः कचाः केशा यस्याः सा कुटिलच्छिन्नकेशा, घटदेहा कुम्भसदृशोदरी, दग्धपटा दग्धवस्त्रा, तृषिता पिपासार्त्ता, अशने भोजने चित्तं यस्याः । आभरणानि भूषणानि अभिवाञ्छति सा च नारी स्त्री इदं वृषभप्रथमस्य द्रेष्काणस्य स्वरूपम् । एषः स्त्रीद्रेष्काणः साग्निकः शुक्रसक्तश्च ॥ ४ ॥

अथ वृषद्वितीयद्रेष्काणस्य स्वरूपं स्वागतयाह—

क्षेत्रधान्यगृहधेनुकलाज्ञो लाङ्गले सशकटे कुशलश्च ।
स्कन्धमुद्वहति गोपतितुल्यं क्षुत्परोऽजवदनो मलवासाः ॥ ५ ॥

क्षेत्रधान्येति ॥ क्षेत्रं केदारः, धान्यानि शालयः, गृहं वेश्म धेनुः गौः, कलाः गीतवाद्यनृत्यलेखचित्रकर्मादि एतासां ज्ञः पण्डितः लाङ्गले हले सशकटे शकटसहिते कुशलः शिक्षितः, गोपतितुल्यं वृषभसदृशं स्कन्धं ककुदमुद्वहति धारयति । क्षुत्परःक्षुधयार्तः, अजवदनः छागवक्त्रः, मलवासा मलिनाम्बरः । एष नरद्रेष्काणः चतुष्पादद्रेष्काणो बुधसक्तश्च ॥ ५ ॥

अथ वृषतृतीयद्रेष्काणस्य स्वरूपं दोधकेनाह—

द्विपसमकायः पाण्डुरदंष्ट्रः शरभसमाङ्घ्रिः पिङ्गलमूर्तिः ।
अविमृगलोभव्याकुलचित्तो वृषभवनस्य प्रान्तगतोऽयम् ॥६॥

द्विपसमकाय इति ॥ द्विपसमकायो महाशरीरो हस्तितुल्यदेहः न पुनः हस्तिशरीरः, पाण्डुरदंष्ट्रः श्वेतदन्तः, शरभसमाङ्घ्रिः बृहत्पादो न पुनः शरभसदृशपादः, पिङ्गलमूर्तिः कपिलदेहः, अविः प्रसिद्धः, मृग आरण्यपशुः अविमृगलोभार्थं व्याकुलं चित्तं यस्य। अयं वृषभवनस्य वृषराशेः प्रान्तगतस्तृतीयद्रेष्काणः। चतुष्पादः सौरसक्तश्च ॥ ६ ॥

अथ मिथुनस्य प्रथमद्रेष्काणस्य स्वरूपज्ञानं वसन्ततिलकेनाह—

सूच्याश्रयं समभिवाञ्छति कर्म नारी रूपान्विताभरणकार्यकृतादरा च।
हीनप्रजोच्छ्रितभुजर्तुमती त्रिभागमाद्यन्तृतीयभवनस्य वदन्ति तज्ज्ञाः॥७॥

सूच्याश्रयमिति ॥ नारी स्त्री सूच्याश्रयं कर्म सीवनक्रियां सम्यगभिवाञ्छति इति। रूपान्विता सुरूपा आभरणकार्ये भूषणकर्मणि कृत आदरो अभिलाषः श्रद्धा यया हीनप्रजा अपत्यरहिता उच्छ्रितभुजोर्ध्वबाहुको ऋतुमती सार्तवा कामार्त्ता वा। तृतीयभवनस्य मिथुनस्याद्यं प्रथमं त्रिभागं द्रेष्काणं तज्ज्ञाः पण्डिताः प्रवदन्ति कथयन्ति। एष स्त्रीद्रेष्काणो बुधसक्तश्च ॥ ७ ॥

अथ मिथुनद्वितीयद्रेष्काणस्य स्वरूपमुपजातिकयाह—

उद्यानसंस्थः कवची धनुष्माञ्छूरोऽस्त्रधारी गरुडाननश्च।
क्रीडात्मजालङ्करणार्थचिन्तां करोति मध्ये मिथुनस्य राशेः॥८॥

उद्यानसंस्थ इति। उद्यानसंस्थ उपवने तिष्ठति। कवची सन्नाहप्रावृतशरीरः, धनुष्मान् चापहस्तः, शूरो रणप्रियः। शरास्त्रधारी वा पाठः। शराः काण्डानि तान्येवास्त्राणि तद्धरणे शीलं यस्येति। गरुडाननः पक्षिसदृशवक्त्रः, क्रीडनं क्रीडा, आत्मजाः पुत्राः, अलंकरणमाभरणम्, अर्थो वित्तम् एषां सम्बन्धिनीं चिन्तां करोति। अयं मिथुनस्य राशेर्मध्ये द्वितीयद्रेष्काण इत्यर्थः। एष नरद्रेष्काणः सायुधः खगद्रेष्काणः शुक्रसक्तश्च ॥ ८ ॥

अथ मिथुनस्य तृतीयद्रेष्काणस्वरूपं स्वागतयाह—

भूषितो वरुणवद्बहुरत्नो बद्धतूणकवचः सधनुष्कः।
नृत्यवादितकलासु च विद्वान् काव्यकृन्मिथुनराश्यवसाने॥९॥

भूषित इति ॥ भूषितोऽलंकृतः, वरुणवत्समुद्रवत् बहुरत्नः प्रभूतमणिः, तूणं शराधानं, कवचं सन्नाहः एतौ बद्धौ ग्रथितौ येन सधनुष्कः चापयुक्तः, नृत्ये वादिते वाद्यविषये कलासु च निःशेषासु विद्वांस्तज्ज्ञः काव्यकृत्पण्डितः कवेः कर्म काव्यं तत्करोति। एषः मिथुनस्य राशेरवसाने तृतीयद्रेष्काण इत्यर्थः। एषः नरद्रेष्काणः सायुधः सौरसक्तश्च ॥ ९ ॥

अथ कर्कटपूर्वस्य स्वरूपं स्वागतयाह—

पत्रमूलफलभृद्द्विपकायः कानने मलयगः शरभाङ्घ्रिः।
क्रोडतुल्यवदनो हयकण्ठः कर्कटे प्रथमरूपमुशन्ति॥ १० ॥

पत्रेति ॥ पत्राणि मूलानि फलानि च बिभर्ति धारयति । द्विपकायो हस्तिसदृशशरीरः । कानने वने मलयगः मलयश्चन्दनवृक्षः तत्रोपगतः स्थितः । शरभाङ्घ्रिः शरभसदृशपादः, क्रोडः सूकरस्तत्तुल्यवदनः तत्सदृशवक्त्रः, हयकण्ठोऽश्वग्रीवः कर्कटे कर्कटराशौ प्रथमद्रेष्काणस्य स्वरूपमुशन्ति कथयन्ति । एष द्रेष्काणश्चतुष्पाच्चन्द्रसक्तश्च ॥ १० ॥

अथ कर्कटद्वितीयद्रेष्काणस्य स्वरूपमिन्द्रवज्रयाह—

पद्मार्चिता मूर्धनि भोगियुक्ता स्त्री कर्कशारण्यगता विरौति ।
शाखां पलाशस्य समाश्रिता च मध्ये स्थिता कर्कटकस्य राशेः॥११॥

पद्मार्चितेति ॥ स्त्री योषिन्मूर्धनि शिरसि पद्मैः कमलैरर्चिता पूजिता । भोगियुक्ता ससर्पा, कर्कशा कठिनयौवनोपेता, अरण्यगता एकान्तस्थिता विरौति आक्रोशति । पलाशवृक्षस्य शाखां लतां समाश्रिता तत्रासक्ता स्थिता । कर्कटस्य राशेर्मध्ये स्थिता द्वितीद्रेष्काणे समवस्थिता । एष स्त्रीद्रेष्काणो व्यालद्रेष्काणो भौमसक्तश्च ॥ ११ ॥

अथ कर्कटस्य तृतीयद्रेष्काणस्य स्वरूपं वैतालीयेनाह—

भार्याभरणार्थमर्णवं नौस्थो गच्छति सर्पवेष्टितः ।
हैमैश्च युतो विभूषणैश्चिपिटास्योऽन्त्यगतश्च कर्कटे ॥१२॥

भार्येति ॥ भार्या जाया तस्या आभरणार्थमलंकरणनिमित्तमर्णवं समुद्रं नौस्थो नावमारूढः । सर्पवेष्टिताङ्गो गच्छति याति हेमैः सुवर्णनिर्मितैः विभूषणैरलंकरणैर्युतः । चिपिटास्यः चिपिटमुखः, कर्कटेऽन्त्यगतः । तृतीयद्रेष्काणे इत्यर्थः । एष नरद्रेष्काणो व्यालद्रेष्काणो जीवसक्तश्च ॥ १२ ॥

अथ सिंहपूर्वस्य द्रेष्काणस्य स्वरूपज्ञानं रथोद्धतयाह—

शाल्मलेरुपरि गृध्रजम्बुकौ श्वा नरश्च मलिनाम्बरान्वितः ।
रौति मातृपितृविप्रयोजितः सिंहरूपमिदमाद्यमुच्यते ॥ १३ ॥

शाल्मलेरिति ॥ शाल्मलिवृक्षस्योपर्यग्रे गृध्रः पक्षी, जम्बुकः शृगालः एतौ स्थितौ तथा श्वा सारमेयः, नरो मनुष्यः स च मलिनैः मलोपेतैरम्बरैर्वस्त्रैरन्वितो युक्तः, मातृपितृविप्रयोजितो जननीजनकविरहितो रौत्याक्रोशति । इदमाद्यं प्रथमं रूपं सिंहस्योच्यते कथ्यते । सिंहप्रथमद्रेष्काण इत्यर्थः । एष नरद्रेष्काणः चतुष्पदद्रेष्काणः खगद्रेष्काणोऽर्कसक्तश्च ॥ १३ ॥

अथ सिंहद्वितीयस्य स्वरूपं वंशस्थेनाह—

हयाकृतिः पाण्डुरमाल्यशेखरो बिभर्ति कृष्णाजिनकम्बलं नरः ।
दुरासदः सिंह इवात्तकार्मुको नताग्रनासो मृगराजमध्यमः ॥१४॥

हयाकृतिरिति ॥ हयाकृतिः अश्वाकारः, पाण्डुरमीषच्छुक्लयुक्तं माल्यं पुष्पनिचयं शेखरे शिरसि यस्य । कृष्णाजिनं कृष्णमृगचर्म कम्बलमौर्णिकं

बिभर्ति धारयति । केचित्कृष्णाजिनचीवरमिति पठन्ति । चीवरं जीर्णवासः, नरो मनुष्यो दुरासदः दुर्ज्ञेयः, दुःसाध्यः, सिंह इव आत्तकार्मुकः गृहीतचापः, नताग्रनासः नताग्रा नासा यस्य । मृगराजस्य सिंहस्य मध्यमो द्वितीयो द्रेष्काणः हयाकृतिः । पुरुष एवायं नर चतुष्पदद्रेष्काणः सायुधो जीवसक्तश्च ॥ १४ ॥

अथ सिंहतृतीयस्य स्वरूपमुपजातिकयाह—

ऋक्षाननो वानरतुल्यचेष्टो बिभर्ति दण्डं फलमामिषं च ।
कूर्ची मनुष्यः कुटिलैश्च केशैर्मृगेश्वरस्यान्त्यगतस्त्रिभागः ॥१५॥

ऋक्षानन इति ॥ ऋक्षः प्राणी ऋक्षाननः ऋक्षसदृशवक्त्रः, वानरतुल्यचेष्टः वानरेण कपिना तुल्या सदृशा चेष्टा स्वभावो यस्य । दण्डमायुधं फलमाम्रादि, आमिषं मांसं च बिभर्ति धारयति । कूर्ची दीर्घश्मश्रुः, मनुष्यः पुरुषः, कुटिलैः केशैर्मूर्द्धजैर्युक्तः । मृगेश्वरस्य सिंहस्यान्त्यगतस्त्रिभागः । एष नरद्रेष्काणः चतुष्पदद्रेष्काणः सायुधो भौमसक्तश्च ॥ १५ ॥

अथ कन्यापूर्वस्य स्वरूपमुपजातिकयाह—

पुष्पप्रपूर्णेन घटेन कन्या मलप्रदिग्धाम्बरसंवृताङ्गी ।
वस्त्रार्थसँय्योगमभीप्समाना गुरोः कुलं वाञ्छति कन्यकाद्यः ॥१६॥

पुष्पप्रपूर्णेनेति ॥ कन्या कुमारी, पुष्पप्रपूर्णेन कुसुमपरिपूरितेन कुम्भेन उपलक्षिता, मलप्रदिग्धैरतिमलोपेतैः अम्बरैर्वस्त्रैःसंवृताङ्गी संवृतावयवा । वस्त्राण्यम्बराणि अर्थो धनं एषां संयोगमभीप्समाना वाञ्छमाना गुरोः कुलं व्रजति गच्छति । कन्यकाद्यः प्रथमद्रेष्काणः । एष स्त्रीद्रेष्काणो बुधसक्तश्च ॥१६॥

अथ कन्याद्वितीयस्य स्वरूपं वैतालीयेनाह—

पुरुषः प्रगृहीतलेखनिः श्यामो वस्त्रशिरा व्ययायकृत् ।
विपुलं च बिभर्ति कार्मुकं रोमव्याप्ततनुश्च मध्यमः ॥१७॥

पुरुष इति ॥ पुरुषो नरः, प्रगृहीतलेखनिः ययाक्षराणि लिख्यन्ते सा लेखनिः, श्यामो श्यामवर्णः, वस्त्रशिराः कर्पटसंयमितमूर्द्धा केचिद्बद्धशिरा इति पठन्ति । संयमितशिराः व्ययं व्ययकृत् आयं प्रवेशं च करोति गणयति । विपुलं विस्तीर्णं कार्मुकं धनुर्बिभर्ति धारयति । रोमव्याप्ततनुः रोमशशरीरः एष मध्यमो द्वितीयद्रेष्काणः । एष नरद्रेष्काणः सायुधः सौरसक्तश्च ॥ १७ ॥

अथ कन्यातृतीयस्य ज्ञानमुपजातिकयाह—

गौरी सुधौताग्रदुकूलगुप्ता समुच्छ्रिता कुम्भकटच्छुहस्ता ।
देवालयं स्त्री प्रयता प्रवृत्ता वदन्ति कन्यान्त्यगतस्त्रिभागः ॥ १८ ॥

गौरीति ॥ गौरी गौरवर्णा, सुधौतान्यग्राणि यस्मिन् दूकूले पटविशेषे तेन गुप्ताच्छादिता केचित्तु दुकूलहस्ता इति पठन्ति । समुच्छ्रिता अत्युच्चा कुम्भो घटः कटच्छुर्दर्वी प्रसिद्धा गृहोपयोगिकं लोहभाण्डं तत्करे हस्ते यस्याः । देवालयं सुरगृहं स्त्री युवतिः प्रयता समाहिता प्रवृत्ता गन्तुमुद्यता वदन्ति कथयन्ति मुनयः । कन्यान्त्यगतस्त्रिभागः तृतीयद्रेष्काणः । एष स्त्रीद्रेष्काणः शुक्रसक्तश्च ॥ १८ ॥

अथ तुलाद्यस्वरूपं वसन्ततिलकेनाह—

वीथ्यन्तरापणगतः पुरुषस्तुलावानुन्मानमानकुशलः प्रतिमानहस्तः ।
भाण्डं विचिन्तयति तस्य च मूल्यमेतद्रूपं वदन्ति यवनाः प्रथमं तुलायाः

वीथ्यन्तरेति ॥ वीथ्यन्तरे मार्गमध्ये यदा पणं प्रसारकः समवस्थितस्तत्र गतः । पुरुषो नरस्तुलावान् तुलाहस्तः विद्यमानतुलः उन्माने ऊर्ध्वमाने तुलादिके माने मानशब्देन कुडवादौ च तस्मिन्कुशलः तज्ज्ञः प्रतिमानं येन द्रव्याणि सुवर्णरत्नादीनि परिच्छिद्यन्ते तत्तु हस्ते यस्य भाण्डे क्रयद्रव्यं विचिन्तयति ध्यायति तस्य भाण्डस्यैतन्मूल्यमिति तस्य च भाण्डस्य च मूल्यं विचिन्तयति । एतद्यवनास्तुलायाः प्रथमद्रेष्काणस्य रूपं वदन्ति कथयन्ति । एष नरद्रेष्काणः शुक्रसक्तश्च ॥ १९ ॥

अथ तुलाद्वितीयस्य स्वरूपं त्रोटकेनाह—

कलशं परिगृह्य विनिष्पतितुं समभीप्सति गृध्रमुखः पुरुषः ।
क्षुधितस्तृषितश्च कलत्रसुतान् मनसैति तुलाधरमध्यगतः ॥ २० ॥

कलशमिति ॥ गृध्रः पक्षी गृध्रमुखो गृध्राननः कलशं कुम्भं गृहीत्वा विनिष्पतितुं निर्विशेषं पतितुमभीप्सति वाञ्छति । यतः क्षुधितो बुभुक्षितः तृषितः पिपासितोऽतः कलत्रं भार्यां सुतान् पुत्रान्मनसा चित्तेनैति गच्छति । अभीप्सति अभिलषति स्मरतीत्यर्थः । इत्येवंप्रकारः तुलाधरमध्यगः तुलाद्वितीयद्रेष्काणः एष नरद्रेष्काणः खगद्रेष्काणः शनैश्चरसक्तश्च ॥ २० ॥

अथ तुलातृतीयस्य स्वरूपं वंशस्थेनाह—

विभीषयँस्तिष्ठति रत्नचित्रितो वने मृगान्काञ्चनतूणवर्मभृत् ।
फलामिषं वानररूपभृन्नरस्तुलावसाने यवनैरुदाहृतः ॥ २१ ॥

विभीषयन्निति ॥ रत्नचित्रितो मणिभिर्विभूषितः वनेऽरण्ये मृगान्हरिणान्विभीषयन् भीषां कुर्वन् तिष्ठति कीदृशः काञ्चनं सौवर्णं तूणं शराधानं वर्म सन्नाहं ते च बिभर्त्ति धारयति । फलान्यामिषं च मांसं बिभर्ति नरो मनुष्यो वानररूपभृत् वानरस्य कपेरिव रूपं बिभर्ति धारयति । फलान्याम्रादीनि । केचिद्धनुर्द्धरः किन्नररूपभृन्नर इति पठन्ति । धनुर्द्धरः चापहस्तः किन्नरो देवयोनिरश्वमुखः पुरुषः तुलावसाने तुलायास्तृतीयद्रेष्काणे य-

वनैः पुराणयवनैरुदाहृतः कथितः । नरो मनुष्यो वानराकारोऽयं चतुष्पदद्रेष्काणो बुधसक्तश्च ॥ २१ ॥

अथ वृश्चिकप्रथमस्य स्वरूपमुपजातिकयाह—

वस्त्रैर्विहीनाभरणैश्च नारी महासमुद्रात्समुपैति कूलम् ।

स्थानच्युता सर्पनिबद्धपादा मनोरमा वृश्चिकराशिपूर्वः ॥ २२ ॥

वस्त्रैरिति ॥ स्त्री वस्त्रैरम्बरैस्तथाभरणैरलंकरणैश्च विहीना वर्जिता महासमुद्रान्महासागरात् कूलं समुपैत्यागच्छति । स्थानच्युता स्वस्थानात् भ्रष्टा सर्पनिबद्धपादा भुजगनियमितचरणा । मनोरमा चित्तानन्दविधायिनी चित्ताह्लादकरी वृश्चिकराशेः पूर्वः प्रथमद्रेष्काणः । एष स्त्रीद्रेष्काणो व्यालद्रेष्काणो भौमसक्तश्च ॥ २२ ॥

अथ वृश्चिकद्वितीयस्य स्वरूपं दोधकेनाह—

स्थानसुखान्यभिवाञ्छतिनारी भर्तृकृते भुजगावृतदेहा ।

कच्छपकुम्भसमानशरीरा वृश्चिकमध्यमरूपमुशन्ति ॥ २३ ॥

स्थानेति ॥ नारी स्त्री स्थानसुखान्यभिवाञ्छति भर्तृकृते पतिनिमित्तं भुजगावृतदेहा सर्पव्याप्तशरीरा । कच्छपः कूर्मः, कुम्भो घटः तत्समानशरीरा तत्तुल्यदेहा । वृश्चिकं मध्यमरूपं द्वितीयं द्रेष्काणमुशन्ति कथयन्ति । एष स्त्रीद्रेष्काणो व्यालद्रेष्काणः जीवसक्तश्च ॥ २३ ॥

अथ वृश्चिकतृतीयस्वरूपज्ञानं पुष्पिताग्रयाह—

पृथुलचिपिटकूर्मतुल्यवक्त्रः श्वमृगवराहशृगालभीषकारी ।

अवति च मलयाकरप्रदेशं मृगपतिरन्त्यगतस्य वृश्चिकस्य ॥ २४ ॥

पृथुलचिपिटमिति ॥ पृथुलं विस्तीर्णं चिपिटं चर्पटं कूर्मतुल्यं कच्छपसदृशं वक्त्रं मुखं यस्य । श्वा सारमेयः, मृगो हरिणः, शृगालः क्रोष्टा, वराहः सूकरः एष भीषकारी भयकारी मलयस्य चन्दनस्याकरस्य प्रदेशमुत्पत्तिस्थानमवति रक्षति स च मृगपतिः सिंहः अन्त्यगतो वृश्चिकस्य तृतीयद्रेष्काणः । एष कूर्माननः सिंहद्रेष्काणः चतुष्पदद्रेष्काणः चन्द्रसक्तश्च ॥ २४ ॥

अथ धन्विपूर्वस्य स्वरूपज्ञानमिन्द्रवज्रयाह—

मनुष्यवक्त्रोऽश्वसमानकायो धनुर्विगृह्यायतमाश्रमस्थः ।

क्रतूपयोज्यानि तपस्विनश्च ररक्ष आद्यो धनुषस्त्रिभागः ॥ २५ ॥

मनुष्यवक्त्र इति ॥ मनुष्यवक्त्रो नरवदनः, अश्वसमानकायः तुरगसदृशदेहः, आयतं दीर्घं धनुश्चापं गृहीत्वा आश्रमस्थः तत्राश्रमे तिष्ठति । क्रतूपयोज्यानि यज्ञोपकरणादीनि यज्ञभाण्डानि स्रुक्स्रुवादीनि तपस्विनः तापसान् ररक्ष रक्षितवान् । आद्यः प्रथमो धनुषस्त्रिभागो धन्विद्रेष्का-

णः । केचिच्च ररक्ष पूर्व इति पठन्ति । धनुषः पूर्वस्त्रिभागः प्रथमद्रेष्काणः । एषोऽश्वसमानकायः नरद्रेष्काणः चतुष्पात्सायुधद्रेष्काणः जीवसक्तश्च ॥ २५ ॥

अथ धन्विद्वितीयस्य स्वरूपज्ञानमुपजातिकयाह--

मनोरमा चम्पकहेमवर्णा भद्रासने तिष्ठति मध्यरूपा ।
समुद्ररत्नानि विघट्टयन्ती मध्यत्रिभागो धनुषः प्रदिष्टः ॥ २६ ॥

मनोरमेति ॥ मनोरमा चित्ताह्लादकारिणी, चम्पकं पुष्पविशेषः हेम सुवर्णं तत्सदृशवर्णा तत्समकान्तिः भद्रासने आसनविशेषे तिष्ठति तत्र उपविष्टा मध्यमरूपा न चातिशोभना नात्यत्यशोभना समुद्ररत्नानि सागरमणीन् विघट्टयन्ती स्त्री तिष्ठति । धनुषो मध्यत्रिभागो द्वितीयद्रेष्काणो मुनिभिः] प्रदिष्ट उक्तः । एष स्त्रीद्रेष्काणो भौमसक्तश्च ॥ २६ ॥

अथ धन्वितृतीयस्य स्वरूपमुपजातिकयाह--

कूर्ची नरो हाटकचम्पकाभो वरासने दण्डधरो निषण्णः ।
कौशेयकान्युद्वहतेऽजिनं च तृतीयरूपं नवमस्य राशेः ॥ २७ ॥

कूर्ची नर इति ॥ नरो मनुष्यः कूर्ची दीर्घश्मश्रुः, हाटकं सुवर्णं चम्पकः पुष्पविशेषः तदाभः तत्सदृशकान्तिः तत्समानद्युतिः वरासने प्रधानासने निषण्णः उपविष्टः दण्डधरो दण्डहस्तः, कौशेयकानि पट्टविशेषाणि उद्वहते धारयति । अजिनं मृगचर्म नवमस्य राशेर्धनुषः तृतीयद्रेष्काणस्य स्वरूपम् । एष नरद्रेष्काणः सायुधः अर्कसक्तश्च ॥ २७ ॥

अथ मकरप्रथमस्य स्वरूपं दोधकेनाह—

रोमचितो मकरोपमदंष्ट्रः सूकरकायसमानशरीरः ।
योक्त्रकजालकबन्धनधारी रौद्रमुखो मकरप्रथमस्तु ॥ २८ ॥

रोमेति ॥ रोमचितो रोमशः, मकरोपमदंष्ट्रः मकरतुल्यदंष्ट्रः मकरो जलचरप्राणी सूकरस्य वराहस्य कायो देहः तत्समानशरीरः तत्तुल्यतनुः । योक्त्रकं येन वलीवर्दा याज्यन्ते जालकः प्रसिद्धः येन पक्षिणो बध्यन्ते बन्धनं निगडादि एतानि धारयति तच्छीलः । रौद्रमुखो वक्रिताननः मकरप्रथमः प्रथमद्रेष्काणः । एष पुरुषद्रेष्काणः बन्धनधारित्वात्सनिगडः सूकरसमानशरीरः न सूकरः तस्मान्न चतुष्पात् शनैश्चरसक्तश्च ॥२८॥

अथ मकरद्वितीयस्य स्वरूपमुपजातिकयाह—

कलास्वभिज्ञाब्जदलायताक्षी श्यामा विचित्राणि च मार्गमाणा ।
विभूषणालङ्कृतलोहकर्णा योषा प्रदिष्टा मकरस्य मध्ये ॥ २९ ॥

कलास्वभिज्ञाब्जदलायताक्षीति ॥ कलास्वभिज्ञा आभिमुख्येन जानाति अब्जदलायताक्षी अब्जदलं पद्मपत्रं तद्वदायते दीर्घे अक्षिणी यस्याः सा दी·

र्घनेत्रा च श्यामा श्यामवर्णा विचित्राणि नानाप्रकाराणि वस्तूनि च मार्गमाणा अभीप्समाना विभूषणैरलंकरणैरलंकृता लोहकर्णा लोहयुक्तश्रोत्रा लोहाभरणं कर्णयोर्यस्याः सा योषा स्त्री मकरस्य मध्ये द्वितीयद्रेष्काणे प्रदिष्टा उक्ता। एषः स्त्रीद्रेष्काणः शुक्रसक्तश्च ॥ २९ ॥

अथ मकरतृतीयस्य स्वरूपं रथोद्धतयाह—

किन्नरोपमतनुः सकम्बलस्तूणचापकवचैः समन्वितः ।
कुम्भमुद्वहति रत्नचित्रितं स्कन्धगं मकरराशिपश्चिमः ॥ ३० ॥

किंनरोपमेति ॥ किंनरोपमतनुः किन्नरा देवयोनयः अश्वमुखाः पुरुषास्तत्सदृशी तनुः सकम्बलः कम्बलेन सहितः तूणं शराधारं, चापं धनुः कवचं सन्नाहः एतैस्तूणचापकवचैः शराधारधनुःसन्नाहैः समन्वितो युक्तः कुम्भं घटं रत्नविचित्रितं मणिविरचितं स्कन्धगतमं-सासक्तमुद्वहति धारयति। मकरराशेः पश्चिमस्तृतीयद्रेष्काणः। एष पुरुषद्रेष्काणः सायुधः बुधसक्तश्च ३०॥

अथ कुम्भप्रथमद्रेष्काणस्य स्वरूपं दोधकेनाह—

स्नेहमद्यजलभोजनागमव्याकुलीकृतमनाः सकम्बलः ।
कोशकारवसनोऽजिनान्वितो गृध्रतुल्यवदनो घटादिगः ॥ ३१ ॥

स्नेहमद्यजलभोजनेति ॥ स्नेहस्तैलादि, मद्यं पानविशेषः जलमुदकं, भोजनमशनम् एतेषां य आगमः तेन व्याकुलितं मनःचित्तं यस्य। सकम्बलः कम्बलसहितः, कोषकारवसनः पट्टवासाः, अजिनान्वितः कृष्णमृगचर्मयुक्तः, गृध्रः पक्षी तत्तुल्यवदनः तत्समवक्त्रः, घटादिगः कुम्भप्रथमद्रेष्काणः एष नरद्रेष्काणः खगश्च सौरसक्तश्च ॥ ३१ ॥

अथ कुम्भद्वितीयस्वरूपं वैतालीयेनाह--

दग्धे शकटे सशाल्मले लोहान्याहरतेऽङ्गना वने ।
मलिनेन पटेन सन्वृता भाण्डैर्मूर्ध्नि गतैश्च मध्यमः ॥३२॥

दग्धे शकटे इति ॥ शकटे गन्त्र्यां दग्धे अग्निना भस्मीकृते सशाल्मले शाल्मलवृक्षैः सहिते अङ्गना स्त्री लोहान्याहरते गृह्णाति वने अरण्ये मलिनेन पटेन समलेन वाससा संवृता प्रावृता भाण्डैः भाण्डप्रकारैः मूर्ध्नि गतैः मस्तकारोपितैः उपलक्षिता। केचिद्भाण्डैरारोपितैः परिपूर्ण इति पठन्ति। मध्यमो द्वितीयद्रेष्काणः। एष स्त्रीद्रेष्काणः साग्निको बुधसक्तश्च ॥ ३२ ॥

अथ कुम्भतृतीयस्य स्वरूपज्ञानमिन्द्रवज्रयाह—

श्यामः सरोमश्रवणः किरीटी त्वक्पत्रनिर्यासफलैर्बिभर्ति ।
भाण्डानि लोहव्यतिमिश्रितानि सञ्चारयत्यन्तगतो घटस्य ॥ ३३ ॥

श्याम इति ॥ श्यामः श्यामवर्णः सरोमश्रवणः लोमशकर्णः, किरीटी मौलियुक्तः, त्वक् चर्म, पत्रं पर्णं, निर्यासः वृक्षनिर्यासः यथा गुग्गुलुः स्नेहः

फलं च सुप्रसिद्धमेवाम्रादि एतैः सह भाण्डानि लोहव्यतिमिश्रितानि लोहसंयुक्तानि बिभर्ति धारयति तानि च संचारयति स्थानात् स्थानान्तरं नयति। घटस्य कुम्भस्यान्तगतः तृतीयद्रेष्काणः। एष नरद्रेष्काणः शुक्रसक्तश्च॥३३॥

अथ मीनाद्यस्य स्वरूपमिन्द्रवज्रयाह—

स्रुग्भाण्डमुक्तामणिशङ्खमिश्रैर्व्याक्षिप्तहस्तः सविभूषणश्च।
भार्याविभूषार्थमपां निधानं नावा प्लवत्यादिगतो झषस्य॥ ३४॥

स्रुग्भाण्डेति॥ स्रुग्भाण्डानि यज्ञोपकरणभाण्डानि, मुक्ता मौक्तिकं, मणयः प्रसिद्धाः, शंखः प्रसिद्ध एव एतैर्मिश्रैरेकीकृतैः व्याक्षिप्तो हस्तो यस्य आकुलकरः सविभूषणः साभरणः भार्या जाया तद्विभूषार्थमलंकरणार्थमपां निधानं समुद्रं नावा प्लवति नौस्थो गच्छति। केचिन्महार्णवं च नावा प्लवतीति पठन्ति। झषस्य मीनस्यादिगतः प्रथमद्रेष्काणः। एष नरद्रेष्काणो जीवसक्तश्च॥ ३४॥

अथ मीनद्वितीयस्य स्वरूपज्ञानं वसन्ततिलकेनाह—

अत्युच्छ्रितध्वजपताकमुपैति पोतं कूलं प्रयाति जलधेः परिवारयुक्ता।
वर्णेन चम्पकमुखा प्रमदा त्रिभागो मीनस्य चैष कथितो मुनिभिर्द्वितीयः॥३५॥

अत्युच्छ्रितेति॥ अत्युच्छ्रिता अतीवोच्चध्वजाः पताका यस्मिन्पोते तमुपैति आरोहति। जलधेः समुद्रस्य कूलं तटं प्रयाति। प्रमदा स्त्री कीदृशी परिवारयुक्ता सखीजनेनावृता। चम्पकं पुष्पविशेषः चम्पककान्तिः मुखवर्णेन चम्पककान्तिं मुष्णातीत्यर्थः। एष मीनस्य द्वितीयत्रिभागो मुनिभिर्गदित उक्तः। एष स्त्रीद्रेष्काणश्चन्द्रसक्तश्च॥ ३५॥

अथ मीनस्य तृतीयद्रेष्काणस्वरूपज्ञानमिन्द्रवज्रयाह—

श्वभ्रान्तिके सर्पनिवेष्टिताङ्गो वस्त्रैर्विहीनः पुरुषस्त्वटव्याम्।
चौरानलव्याकुलितान्तरात्मा विक्रोशतेऽन्त्योपगतो झषस्य॥३६॥

इति श्रीवराहमिहिराचार्यप्रणीते बृहज्जातके
द्रेष्काणस्वरूपाध्यायः सप्तविंशः॥ २७॥

श्वभ्रान्तिके इति॥ श्वभ्रान्तिके गर्तसमीपे सर्पवेष्टिताङ्गो भुजगावृतावयवः वस्त्रैरम्बरैर्विहीनो रहितः पुरुषो नरः अटव्यामरण्ये चौरैस्तस्करैः अनलेनाग्निना व्याकुलितः क्षुभितोऽन्तरात्मा यस्य विक्रोशते रोदिति। झषस्य मीनस्यान्त्योपगतः तृतीयद्रेष्काणः। एष व्यालद्रेष्काणो भौमसक्तश्च। द्रेष्काणस्वरूपस्य प्रयोजनं प्रदेशेषु व्याख्यातम्। तथा च यात्रायां वक्ष्यति। "द्रेष्काणाकारचेष्टां गुणसदृशफलं योजयेद्वृद्धिहेतोर्द्रेष्काणे सौम्यरूपे कुसुमफलयुते रत्नभाण्डान्विते च। सौम्यैर्दृष्टे जयः स्यात्प्रहरणसदृशे पापदृष्टे च भङ्गः सम्मोहो वाथ बन्धः सभुजगनिगडे पापयुक्ते पिपासुः"॥

इति। अन्यच्चास्य प्रयोजनं चौररूपस्थानादिज्ञानम्। उक्तं च षट्पञ्चाशिकायां पृथुयशसा—"अंशकाज्ज्ञायते द्रव्यं द्रेष्काणैस्तस्कराः स्मृताः। राशिभ्यः कालदिग्देशा वयो जातिश्च लग्नपात्॥" एवं वृत्तानि ॥३६॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां बृहज्जातकविवृतौ द्रेष्काणाध्यायः सप्तविंशः ॥ २७ ॥

अथोपसंहाराध्यायः २८।

अथात उपसंहाराध्यायो व्याख्यायते। अथाध्यायसंग्रहमुपजातिकयाह—

राशिप्रभेदो ग्रहयोनिभेदो वियोनिजन्माऽथ निषेककालः।
जन्माथ सद्यो मरणं तथायुर्दशाविपाकोऽष्टकवर्गसञ्ज्ञः ॥ १ ॥

राशिप्रभेद इति ॥ राशिप्रभेदः प्रथमोऽध्यायः, ग्रहयोनिभेदो द्वितीयः, वियोनिजन्मा तृतीयः, अथ शब्दः आनन्तर्ये। निषेककालश्चतुर्थः, जन्मविधिः पञ्चमः, अथ सद्योमरणमरिष्टाध्यायः षष्ठः, आयुर्विभागः सप्तमः, दशाविभागोऽष्टमः, अष्टकवर्गसंज्ञो नवमः ॥ १ ॥

अथ शेषाध्यायसंग्रहं शालिन्याह—

कर्माजीवो राजयोगाः खयोगाश्चान्द्रा योगा द्विग्रहाद्याश्च योगाः।
प्रव्रज्याथो राशिशीलानि दृष्टिर्भावस्तस्मादाश्रयोऽथ प्रकीर्णः ॥२॥

कर्माजीव इति ॥ कर्माजीवो दशमः, राजयोगाध्याय एकादशः, खयोगाः नाभसयोगाध्यायः द्वादशः, चान्द्रयोगाः सुनफाद्याश्चन्द्रयोगाध्यायस्त्रयोदशः, द्विग्रहत्रिग्रहयोगाध्यायश्चतुर्दशः, प्रव्रज्यायोगाध्यायः पञ्चदशः, अथोऽनन्तरं राशिशीलाध्यायः षोडशः, दृष्टिफलाध्यायः सप्तदशः, तस्मात्परो भावाध्यायोऽष्टादशः, अथातः परमाश्रयाध्याय एकोनविंशतितमः, प्रकीर्णाध्यायो विंशतिः ॥२॥

अथ शेषाध्यायसंग्रहं शालिन्याह—

नेष्टा योगा जातकं कामिनीनां निर्याणं स्यान्नष्टजन्मा दृकाणः।
अध्यायानां विंशतिः पञ्चयुक्ता जन्मन्येतद्यात्रिकं चाभिधास्ये ॥३॥

नेष्टा योगा इति ॥ अनिष्टयोगाध्याय एकविंशतिः, कामिनीनां स्त्रीणां जातकाध्यायो द्वाविंशतिः, निर्याणं मरणज्ञानाध्यायस्त्रयोविंशतिः, नष्टजातकाध्यायश्चतुर्विंशतिः, द्रेष्काणस्वरूपाध्यायः पञ्चविंशतिः(१)। एवं पञ्चयुक्ताध्यायानां विंशतिः जन्मनि जातके उक्ता कथितेत्यनेन एतज्जातके ॥३॥

(१) एतेन षोडशाध्याये कैश्चित् त्रयोऽध्यायाः प्रकरणभेदेन नियुक्ताः सैव सरणिः टीकाकारैरपि समाश्रिता।

एवमिदानीं यात्रिके यात्रायां निबद्धमध्यायसंग्रहमभिधास्ये कथयिष्ये । तत्रोपजातिकयाह—

प्रश्नास्तिथिर्भं दिवसः क्षणश्च चन्द्रो विलग्नं त्वथ लग्नभेदः ।
शुद्धिर्ग्रहाणामथ चापवादो विमिश्रकाख्यं तनुवेपनं च ॥ ४ ॥

प्रश्नास्तिथिरिति ॥ प्रश्नाः प्रश्नभेदाध्यायः, तिथिस्तिथिबलाध्यायः, भं नक्षत्राभिधानं, दिवसो दिवसाभिधानं वारफललक्षणं, क्षणो मुहूर्तनिर्देशः, चन्द्रश्चन्द्रबलाध्यायः, लग्नं च लग्नविनिश्चयः, अथानन्तरं लग्नभेदो होराद्रेष्काणनवांशकद्वादशभागत्रिंशद्भागानां लक्षणं सफलं ग्रहाणां शुद्धिः सफला समस्तग्रहाणां कुण्डलिकाफलम् । अथानन्तर्ये अपवादाध्यायः विमिश्रकाख्यं विमिश्रकाध्यायः तनुवेपनं देहस्पदनम् ॥ ४ ॥

शेषाध्यायस्य कीर्तनमुपजातिकयाह—

अतः परं गुह्यकपूजनं स्यात्स्वप्नं ततः स्नानविधिः प्रदिष्टः ।
यज्ञो ग्रहाणामथ निर्गमश्च क्रमाच्च दिष्टः शकुनोपदेशः ॥ ५ ॥

अतःपरमिति ॥ अतोऽस्मात्परं गुह्यकपूजनं स्याद्भवेत् स्वप्नं स्वप्नाध्यायः ततोऽनन्तरं स्नानविधिः प्रदिष्टः उक्तः ग्रहाणां यज्ञो ग्रहयज्ञः अथानन्तरं निर्गमः प्रास्थानिकं क्रमात्परिपाट्या दिष्ट उक्तः शकुनोपदेशः शकुनरुतज्ञानम् । एष यात्रायां संग्रहः ॥ ५ ॥

अथ शेषवस्तुसंग्रहमुपजातिकयाह—

विवाहकालः करणं ग्रहाणां प्रोक्तं पृथक्तद्विपुलाऽथ शाखा ।
स्कन्धैस्त्रिभिर्ज्योतिषसङ्ग्रहोऽयं मया कृतो दैवविदां हिताय ॥ ६ ॥

विवाहकाल इति ॥ विवाहकालो विवाहपटलं ग्रहाणां करणं पञ्चसिद्धान्तिकायां प्रोक्तं कथितं पृथग्विभज्य तद्विपुला तस्य करणस्य शुभाशुभज्ञानाय विपुला विस्तीर्णा शाखा कथिता । त्रिभिः स्कन्धैरेतैर्गणितहोरासंहिताख्यैरयं ज्योतिःशास्त्रसंग्रहो मया वराहमिहिराचार्येण दैवविदां साम्वत्सरिकाणां हितार्थं कृतो विरचितः । विस्तीर्णशास्त्राण्यालोच्य संक्षेपतो मया कृतः ॥ ६ ॥

एतन्मालिन्याह—

पृथुविरचितमन्यैः शास्त्रमेतत्समस्तं तदनु लघु मयेदं तत्प्रदेशार्थमेव ।
कृतमिह हि समर्थं धीविषाणामलत्वे मम यदिह यदुक्तं सज्जनैः क्षम्यतां तत्

पृथुविरचितमन्यैरिति ॥ एतत्समस्तं सकलशास्त्रमन्यैराचार्यैर्यवनेश्वरादिभिः पृथु विस्तीर्णं विरचितं कथितं तदनु तदेव शोभनतरं मया तत्प्रदेशार्थं तदुपदिष्टार्थं लघु स्वल्पं कृतं, तत्प्रदेशेऽपि योऽर्थः सोऽस्मिन्स्ता-

त्पर्यार्थः । हि यस्मादर्थं इहास्मिन् शास्त्रे कृतं धीविशाणामलत्वे बुद्धिभ्रंशनिर्मलीकरणविषये समर्थमुक्तमेतत् कृतम् । मया चेह संग्रहे यदुक्तमशोभनयुक्तं कथितं तत्सज्जनैः पण्डितैर्मम क्षम्यतां क्षन्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ कालविशेषेण कुकृताल्पकृतयोश्च पुनः करणे सतां प्रार्थनाय वसन्ततिलकेनाह—

ग्रन्थस्य यत्प्रचरतोऽस्य विनाशमेति लेख्याद्बहुश्रुतमुखाधिगमक्रमेण ।
यद्वा मया कुकृतमल्पमिहाकृतं वा कार्यं तदत्र विदुषा परिहृत्य रागम् ॥८॥

ग्रन्थस्येति ॥ अस्य ग्रन्थस्य यत्प्रचरतो विचरमाणस्य यद्विनाशमेति याति लेख्याल्लेखकदोषात् तत् बहुश्रुतमुखाधिगमक्रमेण बहुश्रुतानां पण्डितानां मुखादधिगम्य ज्ञात्वा क्रमेण परिपाट्या विदुषा पण्डितेन रागं मात्सर्यमपहृत्य विहाय कर्तव्यम् । ते च शास्त्रार्थापेक्षया संस्कारेण समर्थाः । यद्वा मया कुकृतं कुत्सितं कृतं तथाऽल्पमपरिपूर्णं तद्विचार्य विचारेण कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तत्रादित्यदासाख्यस्य पितुर्नाम कापित्थाख्ये ग्रामे वरदनामादित्यदासाच्च विज्ञानागमं स्वनिवासमुज्जयिनीं च नाम होराशास्त्रनाम च वसन्ततिलकेनाह—

आदित्यदासतनयस्तदवाप्तबोधः कापित्थके सवितृलब्धवरप्रसादः ।
आवन्तिको मुनिमतान्यवलोक्य सम्यग्घोरां वराहमिहिरो रुचिरां चकार ॥

आदित्यदासेति ॥ आदित्यदासाख्यो ब्राह्मणः तस्य तनयःपुत्रः तस्मादेव पितुरादित्यदासादवाप्तः बोधः ज्ञानं येन । कापित्थाख्ये ग्रामे योऽसौ भगवान् सविता सूर्यस्तस्माल्लब्धः प्राप्तो वरप्रसादो येन । आवन्तिकः आवन्तके देशे उज्जयिन्यां वास्तव्यः । कोऽसौ वराहमिहिरः । अयं मुनिमतान् ऋषिप्रणीतानि शास्त्राण्यवलोक्य विचार्य सम्यग्यथावस्तु कृत्वा होरां जातकशास्त्रं रुचिरां शोभनां सुगमां चकार कृतवानिति ॥ ९ ॥

अथ सतां प्रणामपूर्वकाणि शास्त्राणि प्रणामान्तानि कृत्वा ततः शास्त्रावसाने पूर्वप्रणेतॄणां नमस्कारमार्ययाह—

दिनकरमुनिगुरुचरणप्रणिपातकृतप्रसादमतिनेदम् ।
शास्त्रमुपसंगृहीतं नमोऽस्तु पूर्वप्रणेतृभ्यः ॥ १० ॥

इति वराहमिहिराचार्यप्रणीते बृहज्जातके उपसंहाराध्यायोऽष्टाविंशः ॥२८॥

दिनकरेति ॥ दिनकरोऽर्कस्तदादिकाः सर्व एव ग्रहाः मुनयो वसिष्ठाद्याः गुरुरादित्यदासः तेषां चरणप्रणिपातेन पादनमस्कारकरणेन कृतो यः प्रसादोऽनुकम्पा तेनानुनयेन मतिर्बुद्धिर्यस्य तेन दिनकरमुनिगुरुचरणप्रणिपातकृतप्रसादमतिना मयेदं शास्त्रमपसंगृहीतं स्वीकृतमस्ति । तस्मात्पूर्वप्रणेतृभ्यः पूर्वशास्त्रकारेभ्यो नमोऽस्तु नमस्करणेन यः कृतप्रसादः नम इति भद्रम् ॥ १० ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां बृहज्जातकविवृतौ उपसंहाराध्यायोऽष्टाविंशः ॥ २८ ॥

वराहमिहराचार्यकृते होरामहोदधौ ।
अर्थिनामुत्पलश्चक्रेऽर्थाप्तये विवृतिप्लवम् ॥ १ ॥
चिन्तामणिरिति ख्याता टीका शास्त्राङ्कवल्लभा ।
सप्तसार्द्धसहस्राणि (७५००) मानमस्यामनुष्टुभाम् ॥२॥
प्रीतिं दौष्ट्यं परित्यज्य टीकां सम्यग्विचार्य च ।
उपयोग्यात्र शास्त्रे चेत्सङ्ग्राह्या नोपरोधतः ॥ ३ ॥
व्याख्येयं यन्मया त्यक्तं यच्च युक्तिविवर्जितम् ।
भ्रान्त्या विलिखितं यच्च तत्सर्वं स्फुटतां नयेत् ॥ ४ ॥
चैत्रमासस्य पञ्चम्यां सितायां गुरुवासरे ।
वस्वष्टाष्टमिते(१) शाके (८८७) कृतेयं विवृतिर्मया ॥ ५ ॥
विधाय टीकां शास्त्रेऽस्मिन्यत्किञ्चित्पुण्यमर्जितम् ।
तेन निर्मत्सरो भूयात्सौजन्यालङ्कृतो जनः ॥ ६ ॥
दीर्घस्वरोष्ठ्यादिविधेयतां साहाष्टादशे व्यञ्जनसप्तकेन ।
स्वार्थं च वेद्यां समेवस्थितेन भाष्योत्पले चैव लिखापितस्तु ॥७॥

इति भट्टोत्पलकृता बृहज्जातकविवृतिः समाप्ता ।

(१) अत्र "वस्वष्टाष्टमिते शाके......" पाठोऽयं समुचितः । यतो भास्कराचार्योत्पत्त्यनन्तरं भट्टोत्पलस्योत्पत्तिरिति स्वयमेवास्यैव ग्रन्थस्य मङ्गलश्लोकविवृतौ—

"तरणिकिरणसङ्गादेष पीयूषपिण्डो
दिनकरदिशि चन्द्रश्चन्द्रिकाभिश्चकास्ति ।"

इति प्रमाणरूपेण समाश्रयति भट्टोत्पलः । भास्कराचार्यस्य च जन्मसमयः सिद्धान्तशिरोमण्यन्ते—

"रसगुणपूर्णमही १०३६ समशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।
रसगुण ३६ वर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥"

अनेन षट्त्रिंशदधिकसहस्रमितशके निश्चीयतेऽतः षट्त्रिंशदधिकसहस्रमितशकाद्व्यतीतेषु कियत्सु दिनेषु भट्टोत्पलष्टीकाङ्कर्तुमुद्युक्तस्तेन "वस्वष्टाष्टमिते १६८८ शाके कल्पयितुं शक्यते, बहुधा लेखकाध्यापकाद्येतद्दोषैर्विकारो भ्रष्टो जात इति विबुधैर्भृशं विभाव्यम् ।

अथ बालबोधार्थं विंशोत्तरीदशान्तर्दशादिविचारप्रकारः ।

"दशा विंशोत्तरी चात्र ग्राह्या नाष्टोत्तरी मता" इति प्राचीनवचनेन प्रायशः सर्वैरिदानीन्तनैर्विंशोत्तरी दशैव गृह्यतेऽतस्तत्प्रकारो ग्रन्थान्तरात्संक्षेपतः प्रदर्श्यते । तत्रादौ ग्रहदशाज्ञानम्—

गणयेत्कृत्तिकाभाद्य यावद्वै जन्मभावधि ।
नवभिश्च हरेद्भागं शेषं ग्रहदशा भवेत् ॥ १ ॥

अस्य सारार्थः—कृत्तिकातो जन्मनक्षत्रावधि गणनया यावती संख्या तस्यां नवतष्टितायां क्रमात् सूर्यादिग्रहाणां दशा ज्ञेयाः । यथा-एकशेषे सूर्यस्य, द्विशेषे चन्द्रस्य, त्रिशेषे कुजस्य, चतुःशेषे राहोः, पञ्चशेषे जीवस्य, षट्शेषे शनेः, सप्तशेषे बुधस्य, अष्टशेषे केतोः, नवशेषे (शून्यशेषे) शुक्रस्य दशा विज्ञेया ।

अथ दशाधीशास्तद्वर्षप्रमाणानि च—

षड्दशाश्वधृतिभूपगोमहीसप्तचन्द्रनगविंशतेर्मिताः ।
सूर्यचन्द्रकुजराहुमन्त्रिणां सौरिसौम्यशिखिनां भृगोस्तथा ॥ २ ॥

एतत्स्पष्टज्ञानार्थं चक्रम् ।

कृ०	रो०	मृ०	आ०	पु०	पु०	श्ले०	म०	पू०	नक्षत्राणि
उ०	ह०	चि०	स्वा०	वि०	अ०	ज्ये०	मू०	पू०	
उ०	श्र०	ध०	श०	पू०	उ०	रे०	अ०	भ०	
र०	चं०	मं०	रा०	बृ०	श०	बु०	के०	शु०	दशेशाः
६	१०	७	१८	१६	१९	१७	७	२०	दशावर्षाणि

अथ दशाभुक्तभोग्यानयनप्रकारः—

दशाप्रमाणेन हतं भयातं भभोगमानेन हृतं फलं यत् ।
वर्षादिकं भुक्तमुशन्ति धीरा भोग्यं दशाब्दात्पतितं दशायाः ॥३॥

स्पष्टोर्थम् । अत्रोदाहरणं यथा-कस्यचिज्जन्मसमये हस्तनक्षत्रस्य यातघटीप्रमाणम् = १५।२० भभोगघटीप्रमाणम् = ६०।५ ईदृक्संस्थायां कृत्तिकातो हस्तनक्षत्रं यावदेकादश ११ मिता संख्या, तस्यां नवतष्टितायामवशेषं द्वयम् २ तेन क्रमगणनया दशाधीशश्चन्द्रोऽतस्तद्भुक्तभोग्यवर्षप्रमाणानयनम्-भयातं १५।२० एकीकृतं ९२० चन्द्रदशावर्षैर्दशभि-१० गुणितं ९२०० एतद्भभोगघटीप्रमाणेनै-६०।५ कीकृतेन ३६०५ भक्तं लब्धं वर्षमानम् = २, शेषं १९९० द्वादशभि-१२ गुणितं २३८८० पुनरेकीकृतभभोगप्रमाणेना-३६०५ नेन भक्तं जातं माससमानम् = ६, शेषं २२५० त्रिंशता ३० गुणितं ६७५०० भभोग-३६०५ भक्तं दिनानि जातानि = १८, शेषं २६१० षष्ट्या ६० गुणितं १५६६०० भभोग-३६०५ भक्तं जाता घट्यः = ४३, शेषं १५८५ पुनः षष्ट्या ६० गुणितं ९५१०० भभोग-३६०५ भक्तं जातानि पलानि = २६ (इतःपरं शेषं त्यक्तम्) क्रमेणागतचन्द्रदशाभुक्तवर्षादि २।६।१८।४३।२६। एतच्चन्द्रदशावर्षेभ्य १० एभ्यो विशोध्य शेषं तस्यैव दशाभोग्यवर्षादि ७।५।११।१६।३४, अर्थाज्जन्मसमयादारभ्यैतन्मितवर्षादि यावच्चन्द्रस्य महादशा तदनन्तरं कुजादीनाम् ।

स्पष्टार्थ चक्रम् ।

ग्रहाः	चं०	मं०	रा०	बृ०	श०	बु०	के०	शु०	र०
व०	७	७	१८	१६	१९	१७	[illegible]	२०	६
मा०	५	०	०	०	०	०	०	०	०
	११	०	०	०	०	०	०	०	०
			०	०	०	०	०	०	०
						०	०	०	०

अथान्तर्दशाज्ञानप्रकारः ।

दशाप्रमाणेन दशाप्रमाणं हतं हृतं विंशतियुक्छतेन ।
लब्धं समामासदिनादिकं स्यादन्तर्दशामानमिह ग्रहाणाम् ॥ ४ ॥

अत्रोदाहरणम्–यथा चन्द्रमध्ये चन्द्रस्यान्तरानयनम् चन्द्रदशाप्रमाणं १० अनेनैव १० गुणितं १०×१०=१०० विंशत्यधिकशतेन १२० भक्तं लब्धं वर्षमानम्=० । शेषं १०० द्वादशभि–१२ गुणितं १२०० तेनैव १२० भक्तं लब्धा मासाः=१० क्रमेण वर्षादि ०। १०। ०० एवं सवषां ग्रहाणामन्तर्दशामानानि प्रसाध्याग्रो निलिख्यन्ते—

अथ चन्द्रमहादशायां चन्द्रादीनामन्तर्दशाचक्रम्—

चं० चं०	चं० मं०	चं० रा०	चं० बृ०	चं० श०	चं० बु०	चं० के०	चं० शु०	चं० र०	ग्रहाः
०	०	१	१	१	१	०	१	०	व०
१०	७	६	४	७	५	७	८	६	मा०

अथ कुजमहादशायां कुजादीनामन्तरम्—

मं० मं०	मं० रा०	मं० बृ०	मं० श०	मं० बु०	मं० के०	मं० शु०	मं० र०	मं० च०	ग्रहा
०	१	०	१	०	०	१	०	०	व०
४	०	११	१	११	४	२	४	७	मा०
२७	१८	६	९	२७	२७	०	६	०	दि०

अथ राहुमहादशायां सर्वेषामन्तरम् ।

रा॰ रा॰	रा॰ बृ॰	रा॰ श॰	रा॰ बु॰	रा॰ के॰	रा॰ शु॰	रा॰ र॰	रा॰ च॰	रा॰ मं॰	ग्रहाः
२	२	२	२	१	३	०	१	१	व॰
८	४	१०	६	०	०	१०	६	०	मा॰
१२	२४	६	१८	१८	०	२४	०	१८	दि॰

अथ बृहस्पतिमहादशायां सर्वेषामन्तरम् ।

बृ॰ बृ॰	बृ॰ श॰	बृ॰ बु॰	बृ॰ के॰	बृ॰ शु॰	बृ॰ र॰	बृ॰ चं॰	बृ॰ मं॰	बृ॰ रा॰	ग्रहाः
२	२	२	०	२	०	१	०	२	व॰
१	६	३	११	८	९	४	११	४	मा॰
१८	१२	६	६	०	१८	०	६	२४	दि॰

अथ शनिमहादशायां सर्वेषामन्तरम् ।

श॰ श॰	श॰ बु॰	श॰ के॰	श॰ शु॰	श॰ र॰	श॰ चं॰	श॰ मं॰	श॰ रा॰	श॰ बृ॰	ग्रहाः
३	२	१	३	०	१	१	२	२	व॰
०	८	१	२	११	७	१	१०	६	मा॰
३	९	९	०	१२	०	९	६	१२	दि॰

अथ बुधमहादशायां सर्वेषामन्तर्दशाचक्रम् ।

बु० बु०	बु० के०	बु० शु०	बु० र०	बु० चं०	बु० मं०	बु० रा०	बु० बृ०	बु० श०	ग्रहाः
२	०	२	०	१	०	२	२	२	व०
४	११	१०	१०	५	११	६	३	८	मा०
२७	२७	०	६	०	२७	१८	६	९	दि०

अथ केतुमहादशायां सर्वेषामन्तरम् ।

के० के०	के० शु०	के० र०	के० चं०	के० मं०	के० रा०	के० बृ०	के० श०	के० बु०	ग्रहाः
०	१	०	०	०	१	०	१	०	घ०
४	२	४	७	४	०	११	१	११	मा०
२७	०	६	०	२७	१८	६	९	२७	दि०

अथ शुक्रमहादशायां सर्वेषामन्तरम् ।

शु० शु०	शु० र०	शु० चं०	शु० मं०	शु० रा०	शु० बृ०	शु० श०	शु० बु०	शु० के०	ग्रहाः
३	१	१	१	३	२	३	२	१	व०
४	०	८	२	०	८	२	१०	२	मा०

अथ रविमहादशायां सर्वेषामन्तरम् ।

र० र०	र० चं०	र० मं०	र० रा०	र० बृ०	र० श०	र० बु०	र० के०	र० शु०	ग्रहाः
०	०	०	०	०	०	०	०	१	व०
३	६	४	१०	९	११	१०	४	०	मा०
१८	०	६	२४	१८	१२	६	६	[illegible]	दि०

अथ प्रत्यन्तर्दशानयनप्रकारः ।

अन्तर्दशाधीश-दशेश-प्रत्यन्तरेशवर्षाभिहतिर्विभक्ता ।
शून्यार्णवैर्यत्फलमत्र लब्धं प्रत्यन्तरे स्याद्दिवसादिमानम् ॥ ५ ॥

अत्रोदाहरणं यथा-चन्द्रमहादशायां चन्द्रस्यैवान्तर्दशायां चन्द्रादीनाम्प्रत्यन्तर्दशामानानि साध्यन्ते । चन्द्रदशामानम्=१० इह दशेशः, अन्तर्दशेशः, प्रत्यन्तर्दशेशश्च चन्द्रस्तेनोक्तानुसारेण चन्द्रस्य दिनाद्यं प्रत्यन्तरम्$=\frac{१० \times १० \times १०}{४०}=\frac{१००}{४}=$२५ । ०० । ००, एवं सूर्यस्य, तत्र प्रत्यन्तरेशः सूर्यस्तेन रवेर्दिनाद्यं प्रत्यन्तरम्$=\frac{१० \times १० \times ६}{४०}=\frac{६०}{४}=$ १५ । ०० । ०० एवं सर्वत्र सर्वेषां प्रत्यन्तरमानानि साध्यानीत्यलं तच्चक्रदर्शनेन ।

सव्वँत्सरेऽङ्काद्रिनवेन्दु १९७९ सम्मिते मार्गे सिते सूर्यजसप्तमीतिथौ ।
श्रीगोकुलाधीश्वरवल्लभोत्सवे पुण्येऽह्न्यगात्तत्कृपया प्रकाशताम् ॥

शुभमिति ।